

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 1

*Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyat-
ta alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).*

*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu
nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.*

«Elm və təhsil»
Bakı – 2019

**Jurnalin təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Əlyazmalar İnstitutu və «Elm və təhsil» nəşriyyatı**

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Vasim Məmmədliyəv, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rəfət Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Həbib Zərbəliyev, f.ü.e.d., prof. Tofiq Hacıyev, f.ü.e.d., prof. Sevil Mehdiyeva, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., prof. İlham Tahirov, f.ü.e.d., f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Buraxılışa məsul: akademik Teymur Kərimli

Rəyçi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2019, № 1

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2019

[www. filologiyameseleleri. net](http://www.filologiyameseleleri.net)

DİLÇİLİK

NADİR MƏMMƏDLİ
Filologiya elmləri doktoru, professor
elm.ve.tehsil@mail.ru

AZƏRBAYCAN ƏLİFBASI

Açar sözlər: epigrafiq abidələr, ərəb əlifbası, latın əlifbası, Kirill əlifbası, Abdulla bəy Əfəndizadə, I Bakı Türkoloji qurultay, Azərbaycan dili günü.

Ключевые слова: эпиграфические памятники, арабский алфавит, латинский алфавит, кириллическая азбука, Абдулла бек Эфендизаде, I Бакинский тюркологический съезд, день азербайджанского языка.

Key words: epigraphic monuments, Arabic alphabet, Latin alphabet, Abdulla bay Afandizade, I Baku Turkology Congress, the day of Azerbaijan language

Azərbaycan əlifba tarixi Mingəçevirdə tapılmış epigrafiq abidələrdən başlayır. Tarixdən məlumdur ki, alban hökmdarı Qroyz (e.ə. I əsr) Pompeyə məktublar, III əsrdə albanlar Romaya yazılı məlumatlar göndərmiş, V əsrdə isə alban dilində fərmanlar tərtib edilmişdir. Deməli, qədim albanların müstəqil əlifbası olmuşdur, güman edilir ki, bu qədim türk tayfası **qarqarların** dili əsasında düzəldilmişdir. Təəssüf ki, bu yazını təsəvvürə gətirə biləcək abidə qalmamışdır.

1937-ci ildə İrəvanın Eçmiadzin fondunda XV əsrə aid dərslik aşkar edilmişdir. Burada müxtəlif əlifbalarla yanaşı 52 hərfdən ibarət alban əlifbası da verilir. 1956-cı ildə onun XVI əsrə aid edilən nüsxəsi ilə bərabər alban işarələrini də əks etdirən siyahısı Londonda “üzə çıxdı”. Bu əlifba erməni və gürcü əlifbalarının əsasında tərtib olunmuşdur. Qeyd edək ki, həmin əlifba vasitəsilə Mingəçevir alban yazılarını oxumaq mümkün deyil. *Udi* dili baxımından da oxunması alınmadı. Əlifbanın *udi* etnosu dirəsində tapılmaması onun tarixi etibarlılığına şübhə yaradır (1, 219). Tanınmış dilçi alimlər əslində anonim keşik Mesrop Maştosun ünvanına yazılan bu erməni əlifbası “ixtirası”nı qəbul etmir və kifayət qədər sübut və dəlillər gətirirlər. Erməni alimləri Mesrop Maştosun hətta “qarqarların kobud, əlaqəsiz, varvar boğaz səsləri üçün” əlifba tərtib etdiyini iddia edirlər (2, 43, 70-71).

İslam dininin Azərbaycanda bərqərar olması və yayılması ilə əlaqədar bu əlifba sıxışdırılmış, ortadan silinmişdir. Azərbaycan ərazisində yaşayan islam dinini qəbul etmiş aborogenlər, o cümlədən albanlar ərəb əlifbasından istifadə etməyə başlamışlar.

Bu əlifba tarixi çox uzun sürmüşdür. XX əsrin 20-ci illərinin sonuna-dək Azərbaycan dilinin yazısı ərəb qrafikasına əsaslanmış, 1929-cu ildə latın qrafikalı əlifbaya keçilmişdir. Əlifba nitq elementlərini əks etdirən qrafik işarələrdir, üstünlüyü nitqin onun elementlərini nə qədər asan və tam əks etdirməsidir. Bu mənada ərəb əlifbası aqlütinativ dillər üçün xarakterik deyildir: 1) Semit dillərində sözlərin kökündə sait fonemlər yoxdur, bu da sözlərin oxunuşunu çətinləşdirir. Türk dilləri üçün xarakterik olan samitdən sonra saitin olması bu sistemdə yoxdur, ardıcıl işlənən bir neçə samit köklü sözün onlarla variantda oxunuşu mümkündür; 2) Ərəb əlifbasında əksər sözlərin qrafik forması eynidir, nöqtələr onları fərqləndirir. Bir nöqtə yanlışlığı mənə fərqləşməsi yaradır; 3) Qrafik kompleksdə formaların müxtəlifliyi böyük çətinliklər törədir, çünki 6 hərf istisna edilməklə, qalan hərflərin hamısının sözün əvvəlində, ortasında, sonunda və ayrılıqda gəlməsindən asılı olaraq 4 forması var. Bu halda, ərəb əlifbasında qrafik işarələrin sayı 160-ı keçir. Qrafik işarələrin üst-üstə düşməməsi sözlərin də görünüşünü fərqləndirir; 4) Bəzi hərflərin yazılışı ilə oxunuşu arasında fərq olur (məsələn, *leyli*); 5) Eyni işarələr müxtəlif fonemlər üçün fərqli səslənir və s.

Ərəb əlifbası Azərbaycan dilinə uyğun olmasa da, min ildən artıq bir dövrdə bu əlifba vasitəsilə çox sayda dəyərli ədəbi-bədii və elmi əsərlər yaradılmışdır. Ərəb əlifbasının təkmillədirilməsi və islah olunması M.F.Axundzadənin adı ilə bağlıdır. Sonralar Məhəmmədəğa Şahtaxtlı, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Ömər Faiq Nəmanzadə, Sultan Məcid Qənizadə, Firudin bəy Köçərli, Əhməd bəy Ağaoğlu, Fərhad Ağazadə kimi ziyalılar da bu təşəbbüsə qoşulmuş, hətta M.Şahtaxtlı 1879-cu ildə Tiflisdə “Təkmilləşdirilmiş müsəlman əlifbeyi” adlı kitab nəşr etdirmişdir.

Əlifba islahatı sahəsində praktik addımlar 1918-ci ilin mayında – Azərbaycanın müstəqilliyi elan olunandan sonra atılmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurası 1919-cu ilin martın 21-də yeni əlifbanın layihəsini hazırlamaq məqsədilə xüsusi komissiya yaradılması haqqında qərar qəbul edir. Əlifba məsələsi Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının orqanı olan “Azərbaycan” qəzetində müzakirəyə çıxarılır (3, №243, 276, 278, 281, 294, 296 və s.). Yusif Vəzir həmin qəzetdə “Hüfufat məsələsi” adlı məqaləsində yazırdı: “Bu gün ölkəmizin və millətimizin müqəddəratı əlimizdə olduğu bir zaman hüfufat məsələsi yenidən fikirləri məşğul eyləyir. Bizim nazirimiz Xudadət bəy Məlikaslanov cənablarının təklifi Nazirlər Şurasında qəbul olunaraq hüfufat islahı üçün çalışmağa başlanılır. Bu yolda bir heyət işləyir. Şərqdə dəfərlərlə mütəəssiblik sədlərini yıxan, ənənəvi hüduqları pozan və həyat tələbatından başqa heç bir şeyə bac verməyən Azərbaycan bu gün yenə inqilab doğurmaq istəyir. ... Uğurlar olsun!” (4).

Dövrün görkəmli ziyalıları bu müzakirələrdə fəal iştirak edirlər. Abdulla bəy Əfəndizadə “Azərbaycan” qəzetinin rus dili buraxılışlarında

“Türk əlifbasının reformasına dair” adlı silsilə məqalələrlə çıxış edir (3, № 23,24, 32).

нять самую лучшую из существующих азбукъ, чѣмъ ограничиваться какими-то несущественными полумѣрами? На этомъ самомъ пути извѣстный Азербайджанскій драматургъ М. Ф. Ахундовъ уже давно работалъ, однако потерпѣлъ неудачу. Призывы М. А. Шахтахтинскаго, доказывавшаго необходимость реформы нашей азбуки на страницахъ издававшейся имъ газеты «Шаркъ-Русь», также остались безъ отклика. Существовавшая въ то время мусульман. пресса, оставивъ въ сторонѣ идею г. Шахтахтинскаго, стала сильно критиковать недостатки предложенной имъ азбуки. Она была на самомъ дѣлѣ неприемлема, т. к. напоминала клинообразный буквы древности, ючень неудобныя для письма; значеніе же его идеи немножко по затмѣвалось очевидными неудобствами его азбуки. Кромѣ этихъ двухъ неудавшихся попытокъ къ реформѣ алфавита, было не мало попытокъ частичной реформы, имѣвшихъ мѣсто на Кавказѣ, въ Крыму (Гасприновскій) и въ Турціи (Ш. Самми и проч.), но всѣ онѣ были неудачны. Упомянуто, съ какими отвѣрачивались у насъ отъ всякихъ попытокъ къ улучшенію или реформѣ алфавита малочисленные наши общественные дѣятели, ничего общаго съ просвѣтлой кротостью нашего народа не имѣя. Но не было случая, чтобы они защищали родную азбуку; ее нельзя защищать, съ нею трудно сродниться. Всѣ мы одинаково враждебны къ нашей азбуки. Османскіе турки могутъ оправдаться еще тѣмъ, что правительство противится реформѣ; мы же чѣмъ можемъ оправдаться? Предразсудками, навѣятыми иногда не безъ задней мысли, что-де алфавитъ азбуки оторветъ насъ отъ развитія и отъ остального восточнаго міра, что

Komissiyaya üç müxtəlif layihə – Məhəmməd ağa Şahtaxtlının, Abdulla bəy Əfəndizadənin və Abdulla Tağızadə ilə Mirəziz Seyidovun birgə layihələri təqdim olunsada, Abdulla bəy Əfəndizadənin təklifi bəyənilir. Layihə 1919-cu il avqustun 20-dən sentyabrın 1-nədək Bakıda keçirilmiş Azərbaycan müəllimlərinin qurultayında təsdiq olunduqdan sonra parlamentin müzakirəsinə verilir. Abdulla bəy Əfəndizadənin bu layihə əsasında tərtib etdiyi “Son türk əlifbası” adlı kitabı 1919-cu ildə “Hökumət” mətbəəsində işıq üzü görür. Kitabın titullı səhifəsi (5):

Maraqlıdır ki, müəllif kitabın “Başlangıç”ında bu əlifbanın teleqraf üçün nəzərdə tutduğunu qeyd edir: “Kitabətimizdə işlətdiyimiz ərəb əlifbasının bir çox qüsurlarından naşı bu əlifba teleqraf kimi böyük əhəmiyyəti olan dövlət mürasilatı üçün, yazı makinaları üçün yaramadığından osmanlılar kimi

bizlər də hər daim firəng, rus və başqa əcnəbi dillərinə möhtacız. ... Bu mülahizələri əsas götürərək maarif, türüq və məabir, posta və teleqraf nəzarətləri cənbində təşkil olunmuş xüsusi qomisiyonlar zeyldə göstərilən və latın hürufatından mürəkkəb bir türk əlifbası qəbul edib işlətdiyimiz ərəb əlifbası üzrə əlavə etmişlər ki, daha bu gündən belə milli mürasilat üçün əcnəbi dillərə ehtiyac qalmasın” (6, 3). Bu əlifbanın yalnız teleqraf üçün istifadəsinin deyil, ibtidai məktəblərdə də oxudulmasının “əhaliyə böyük mənfəətlər qazandırmış olacağı”na inanan müəllif “mətbuat işi bu halda böyük müşkülət keçirdikdən, hürufatın gözəlliyinə və başqa qüsuratın rəfinə kifayət miqdarda diqqət ediləmədi”yi üçün “müəllim qardaşlarımız”dan onu üzrlü saymalarını da xahiş edir (6, 11).

Məlumdur ki, ərəb, fars və Azərbaycan dili səs tərkibləri birbirindən fərqlənir. Ərəb dilində hərflərin sayı 6 sait və 25 samitdən ibarətdir, Azərbaycan dilində isə 9 sait, 23 samit vardır. Ərəb dili saitləri qismən Azərbaycan dili saitləri ilə səsləşsələr də, samitlərin xeyli hissəsi milli səs sistemimizdə yoxdur. Bunlar dodaq (و), dişarası (ث və ذ), emfatik dildamaq samitlər (ض, ط, ظ, ص), emfatik boğaz samitləri (ع, غ, ق) və həmzədən (ء) ibarətdir. Təbii ki, bu halda ərəb dili saitləri Azərbaycan dilində dəyişikliyə məruz qalır, fonetik substitusiyaya uğrayırlar. Doğru olaraq Abdulla bəy bu hərflərin dilimizdə xüsusi qrafik işarə ilə qeyd olunmasını zərurət görmür. Əlifba ilə bağlı 3 əsas məsələyə diqqət yönəldərək “Başlangıç”da yazır:

1) həm yazıda və həm çapda işlətmək üçün hürufatın yalnız yazı surətlərini qəbul etdik (şimdilik hürufat olmadığından hər iki növünü işlətməyə məcbur olduq);

2) böyük hərflər denilən (N, R, B, P) kibi surətləri qəbul etmədik;

3) ismi-xas və cümlə başında böyük hərf yazmaq lüzum görülərsə, hərfin öz şəklini bir qədər böyük yazmağa qərar verdik: bu qərarı şimdilik xüsusi hürufatımız olmadığından mətbuata tətbiq edəmədik.” (6, 4-5)

Səğir nun artırılmaqla 33 hərf və bir apostrofdan ibarət olan bu əlifba 9 hərf fərqi ilə, demək olar ki, müasir əlifbamızla səsləşir:

A.Əfəndizadənin tərtib etdiyi son türk əlifbası	Müasir Azərbaycan əlifbası
a	a
b	b
c	c
ç	ç
d	d

e	e
ë	ə
f	f
oʻ	g
g	ğ
h	h
x	x
w	ı
i	i
z	j
q	k
k	q
l	l
m	m
n	n
o	o
ø	ö
p	p
r	r
s	s
sh	ş
t	t
u	u
y	ü
v	v
j	y
z	z

ñ	-
,	-

Lakin 1920-ci il 28 aprel işğalı bu əlifbanı reallaşdırmağa imkan vermir. Sovet Azərbaycanının ilk illərində bütün radikal islahatlar kimi əlifbanı dəyişmək məsələsi siyasi gündəmə gəlir, geniş müzakirələrə səbəb olur. Bu müzakirələr zamanı “latınçılar” və “ərəbçilər” adlı iki cərəyan ortaya çıxır. “Latınçılar” komissiyasının tərkibi 8 nəfərdən ibarət idi: Fərhad Ağazadə (sədr), Xudadat Məlik Aslanov, Abdulla Tağızadə, Məhəmməd Əmin Əfəndizadə, Həmid Şaxtaxtılı, Azad Əmirov, Əhməd Pepinov və Hüseyn İsrailbəyov.

Bu müzakirələrdə “ərəbçilər” vaxtilə Osmanlı xanədanlığında M.F.Axundova ünvanlanan cavabı “latınçılara” verirlər. Bildirirlər ki, hürufatın çətinliyi mədəniyyətə mane ola bilməz, olsaydı, qədimdə ərəblərin, indi isə yaponların mədəniyyəti olmazdı. Firənglərin və ingilislərin də imlaları çətinidir, fəqət onların da mədəniyyəti bundan müşkülə düşməmişdir; ərəb hürufatının çətinliyindən farslar və ərəblər özləri heç bir şikayət etmirlər; latın hürufatı qəbul edilərsə, köhnə ədəbiyyatımızın başına nə gələcək, camaat qəbul edəcəkmi?

“Ərəbçi”lərin ən tutarlı argumenti isə yeni əlifbanın Azərbaycanı digər türk-müsəlman ölkələrindən qoparması təhlükəsi idi: “Latın hürufatını qəbul edib-etməmək məsələsi üçün Azərbaycan Cümhuriyyəti dar bir yerdir. Yalnız burada qəbul edilərsə, İslam millətlərindən ayrılmış qalar”. Bu argumenti Cümhuriyyətin işğalından sonra Türkiyədə mübarizə aparan M.Rəsulzadə və silahdaşları da təkrarlayırdı.

Mirzə Bala Məmmədzadə: “Azərbaycanın təkbaşına ərəb əlifbasından latın sistemə keçməsi və türk dünyası ilə əlaqələrini tərk etməsi azəri türklərinin milli varlığına böyük zərbə olacağı”na inanırdı.

S.Ağamalıoğlu 1927-ci ildə “Elmdən və tarixdən” adlı kitabında yazırdı:

“Yeni əlifba barəsində müsavətlərlə ingilisin sözü bir gəlir. Doğru, hər kəsin ayrı niyyəti, məqsədi var, amma iş burasındadır ki, ikisi də bir sinifdirlər, ikisinə də bir qaranlıq sərfəlidir” (7).

Y.V.Çəmənzəminlinin cavabı isə vaxtında verilmişdi: “Bir sual dilimizin ucuna gəlir. Əcəba, Azərbaycan yeni hürufatı qəbul edərsə və başqa müsəlman ölkələri etməsə, nə tövr olar? Təsəvvür olunan sualın cavabı gödəkdir:

- Biz qəbul etməliyik. Vaxt gələr, başqaları da görər, götürər.

Doğrudan da, neyçün hər cəhətdən tərəqqi etmiş Azərbaycan bir nöqtədə dayanıb mürgü döyən qardaşlarını gözləsin? Biz çoxdan bəri inqilabçılığa öyrəndik. Biz Rusiyada birinci olaraq türk qəzetəsi nəşr etdik;

Biz türk aləmində Qurani-Şərifini ana dilimizə tərcümə etmək ilə birincilik qazandıq;

Aləmi-islamda birinci olaraq opera vücudə gətirdik;

Azərbaycan Cümhuriyyətini vücudə gətirmək ilə islam tarixinə yeni səhifə əlavə elədik...

Latın hüruflatını qəbul etmək ilə inqilab da yapaq və əmin olaq ki, bu inqilab əvvəlliklərdən də parlaq və məhsuldar olacaq.” (4)

20-ci illərin əvvəllərində ərəb əlifbasının təkmilləşdirilməsi, ləğvi, yoxsa latın qrafikalı əlifbaya keçid məsələsi yenidən “Azərbaycan” qəzetində müzakirəyə çıxarılır. Müzakirələrin rəhni kimi S.M.Qənizadə, H.Şahtaxlı, V.Tomaşevski və H.Caviddən ibarət əlifba Komissiyası yaradılır, fransız türkoloqu P.Jüze oraya sədr təyin edilir. 5 yanvar 1921-ci ildə Azərbaycan Maarif Komissarlığı əski əlifbadan yeni əlifbaya keçmək haqqında qərar verir və 1922-ci ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin başçısı Səməd Ağamalıoğlu yaradılan “Yeni türk əlifbası” Komitəsinə başçı təyin olunur. Yeni əlifba Komitəsi Türkünstanə, İdil (Volqaboyu) ölkələrinə, Xivə və Krım hökumətlərinə müraciət qəbul edir. Bu müraciətlərin əsasında yeni əlifbaya keçmək məsələsi dayanır. 20 oktyabr 1923-cü ildə Azərbaycan hökuməti “Yeni türk əlifbasının Dövlət əlifbası kimi qəbul edilməsi” adlı qərar elan edir. Hətta 16 mart 1925-ci ildə Azərbaycanda Sovet qurultayının qərarı ilə birinci dərəcəli məktəblər latın əlifbasına keçir. Bütün təşkilati, siyasi, maliyyə məsələlərini Moskva öz öhdəsinə götürür. Bu, I Bakı Türkoloji Qurultayı ərəfəsində Sovet hökumətinin kəşfiyyat xarakterli siyasəti idi; ərəb əlifbasını dəyişmək hədəf seçilir, Kirill əlifbasının gələcək yolunun açılması üçün latın əlifbası məsələsi ön plana gətirilir.

Türkiyənin latın qrafikasına keçidindən sonra mühacirlər bu dəfə yeni əlifba prosesini dəstəkləyirlər. Hətta Müsavat fırqəsi bütün üzvlərin latın qrafikasının öyrənməsinin vacib olması ilə bağlı qərar verir. Azərbaycanda və Türkiyədə qəbul edilən əlifbalar arasında bəzi işarələrdə fərqliliklər olduğu üçün M.Rəsulzadə və həmfikiriləri “Odlu yurd” jurnalını müqayisəli şəkildə hər iki əlifbada (ərəb və latın) nəşr edirlər.

Beləliklə, Sovet Azərbaycanında “latınçı”ların mütəşəkkil fəaliyyəti, həmçinin artıq yeni hökumətin radikal islahatlar tərəfdarı olması nəticəsində latın qrafikasına keçid qəbul edilir. 1922-ci ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında Yeni Türk Əlifbası Komitəsi təşkil edildi. Komitənin ilk tərkibi 5 nəfərdən ibarət idi: Səməd Ağamalıoğlu, Fərhad Ağazadə, Xudadat Məlik Aslanov, Abdulla Tağızadə və Əhməd Pepinov.

1922-ci ildə Komitənin Şuşada, Qazaxda, Tovuzda, Gəncədə, Şəkida, Ağdamda, Şəmkirdə, Zaqatalada, Göyçayda, Ağdaşda, Sabirabadda, Salyanda, Şamaxıda, Türküstanda, İrəvanda, Tiflisdə, 1923-cü ildə Qubada, Cəbrayılada yerli təşkilatları yaradılır. Bakıda yeni əlifba ilə “Yeni yol”, Tiflisdə isə “İşıqlı yol” qəzetləri çap edilir. Bu dəfə Abdulla Tağızadə və Mirəziz Seyidovun layihəsindən daha çox istifadə edilir.

Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 1923-cü il 20 oktyabr tarixli qərarı ilə yeni əlifba ərəb əlifbası ilə bərabərhüquqlu və 1924-cü il 27 iyun tarixli qərarı ilə məcburi və dövlət əlifbası hesab olunur. Əlifba ilə yanaşı Avropadakı rəqəm sistemi də götürülür.

21 iyul 1928-ci ildə Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi tərəfindən Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin 6 illik yubileyi münasibətilə verilmiş və həmin ilin oktyabrında Komitənin IV sessiyasında təsdiq olunmuş qərarla 1 yanvar 1929-cu ildən etibarən Azərbaycanda ərəb əlifbası 1923-cü ildən başlayaraq paralel tətbiq olunan latın əlifbası ilə rəsmi əvəz olunur. Yeni əlifbanın qəbulundan sonra bu əlifba ilə kitabların nəşri üçün Cəlil Məmmədquluzadə, Abdulla Tağızadə və Hacı Kərim Sanılıdan ibarət bir komissiya yaradılır, Mirzə Cəlil sədr təyin edilir.

1923-cü ilin dekabrında Xalq Komissarları Soveti nəzdində Q.Musa-bəyovun sədrliyi ilə Savadsızlıqla Mübarizə Komitəsi yaradılır. Bu məqsədlə də kütləvi şəkildə kitablar çap edilir, təbliğat aparılır, mübarizənin on il müddətində nəticə verməsi nəzərdə tutulurdu. Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin 1 oktyabr 1923 – 1 oktyabr 1924-cü il aralığında fəaliyyəti haqqında hesabatda göstərilir ki, bu 1 il ərzində savadsızlığın ləğvi yolunda Komitə tərəfindən 26 adda 334.000 tirajla dərslik, uşaq ədəbiyyatı, müxtəlif kitabça və broşür, Yeni Türk Əlifbası Komitəsi və başqa nəşriyyatlar tərəfindən 1928-ci ilin noyabr ayının 1-ə qədər isə 473 adda 2.377.350 tirajla kitab dərc edilib.

Yeni əlifba müzakirələri davam etdirilir, komissiyalar yaradılır, Türküstan, Krıma, Dağıstana səfərlər təşkil olunur. Əlifba məsələsi 1926-cı il 28 fevral – 5 mart tarixində Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultayda da geniş müzakirələrə səbəb olur. Qurultayda Azərbaycan türklərinin ərəb əlifbasından birdəfəlik imtina edib latın qrafikalı əlifbaya keçmək təşəbbüsünü Tatarıstan nümayəndələri tənqidlə qarşılayırlar: “Azərbaycan isə orfoqrafiya məsələsində olduğu kimi, nəinki ərəb əlifbasının islahında özü iştirak etməyib, hətta şimaldakı soydaşlarının əziyyətli və uzun sürən zəhmətinin nəticələrindən də demək olar ki, heç nəyi əxz etməyib. Azərbaycan latınçıları bir tərəfdən islah olunmuş latın şriftlərilə, demək olar ki, fonetik orfoqrafiyanı, digər tərəfdən isə qədimdənqalma şəkildə olan ərəb şriftlərini həm mətbəə texnikası, həm də orfoqrafiya baxımından alınma ərəb sözlərinin 1000 il bundan əvvəlki yazılışı ilə tutuşduraraq latın sisteminin

xeyrinə rəy verdikdə və şrift sistemini dəyişməyə hazır olduqlarını bildirdikdə, bu, şimal türklərinin əksəriyyətinin nümayəndəsi olan bizlərdə yalnız təəccüb doğurur. „Bizim külli miqdarda savadsızımız olduğu halda, üstəlik savadlıları da yenidən öyrətmək lazım gələcək.” (7, 233) Lakin Qurultayda bu fikir tənqidlə qarşılır. Türkoloji Qurultay bütün türk dünyası üçün ona görə son dərəcə mütərəqqi amildir ki, burda köhnə ərəb əlifbasının lehinə bir nəfər də olsun səs ucaltmadı, deməli, bunu o mənada başa düşmək lazımdır ki, köhnə ərəb yazısı, əski ərəb qrafikası tarix tərəfindən məhkum edilib, birdəfəlik və həmişəlik rədd olunub (7, 239). Qurultay nümayəndələri bidirirlər ki, latınlaşma təcrübəsi artıq üç ildir ki, mövcuddur, həmin vilayətlərin heç birində azacıq da olsa narazılıq müşahidə edilmir. Latınçıların əleyhdarları olan ərəbpərəstlərin, mühafizəkar əhval-ruhiyyəli bəzi milli ziyalıların əsas dəlili müqəddəs “Qurani-Kərim”in qrafikasıdan fərqli qrafikanın qəbuludur. Onlara da cavab verilir: “Quranpərəstlər”ə nə qədər xoş gəlmək istəsək də, bu mümkün deyil, çünki “Quran”ın bugünkü qrafikasının özü də onun miladi 644-cü ildə xəlifə Osman dövründə yarandığı ilkin qrafikası deyil və “Quran”ı nəşr ilə miladi təqvimlə X əsrdən – Abbasilər sülaləsi dövründən yazmağa başlayıblar. “Quran”ın və digər müqəddəs kitabların müqəddəs əlifba ilə çap olunması hüququ qüvvəsində qalır” (7, 244).

Doğrudur, I Türkoloji Qurultay latın sisteminin türk dillərinə tətbiqində Azərbaycan Respublikasının gördüyü möhtəşəm işi təqdir edərək və təcrübəsinə əsaslanaraq, bütün türk dilləri, ən azı, onlardan indiyədək ərəb sistemindən istifadə edənlər üçün vahid qrafika müəyyənləşdirilməsini, latın sisteminin bütün türk xalqlarında eyniyyət olmasının qəti prinsiplərini hazırlamaqla təkliflərini qərar şəklində irəli sürsə də, təəssüf ki, sonralar buna əməl olunmadı.

Sonrakı tarixi xronologiya belədir: Azərbaycan dilində yazı 1929-cu ilədək ərəb qrafikası ilə, 1929-1939-cu illərdə latın qrafikalı əlifba üzrə (1929-cu ilə kimi ərəb əlifbası ilə paralel olaraq), 1939-cu ildən başlamış 1940-1991-ci illərdə Kirill qrafikası, 1991-ci ildən yenidən latın qrafikası üzrə aparılmışdır.

Əsrin əvvəllərində latın qrafikalı əlifbaya islahat respublikada dil quruculuğuna təkan verdi. Lakin çox çəkmədən SSRİ rəhbərliyinin kobud müdaxiləsi nəticəsində Azərbaycanda dil quruculuğunun axarı pozuldu. Buna səbəb əlifba siyasətində Moskvanın Ankaranın ərəb əlifbasından latın qrafikalı əlifbaya keçə biləcəyini nəzərə almaması idi. Türkiyənin uzaq-görənliyi və siyasi çevikliyi rus şovinistlərini çaşdırır. Ə.Hüseynzadə, F.Köprülüdən, alman alimi T.Menzel, V.Radebolddan, macar alimi Y.Messaroşdan məsləhətlər alan, fikir mübadiləsi edən və I Bakı Türkoloji Qurultayında müzakirə olunan əlifba məsələsini dərinlən araşdıran Atatürk türk

dünyasında əlifba inqilabı edir: Türkiyə Cümhuriyyəti latın qrafikalı əlifbaya keçir. 8 may 1939-cu ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Azərbaycan Yazıçılar Birliyi ilə birgə keçirdiyi iclasda Kirill əlifbası layihəsi gündəliyə gətirilərək, Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılması məsələsi müzakirə edilir. Nəticədə Kirill qrafikasının Azərbaycan dilindəki səslərin qarşılığında latın əlifbasından üstün olduğu bildirilir.

Türkiyənin latın qrafikasına keçməsi, 1939-cu ildə II Dünya müharibəsinin başlaması dil quruculuğuna çəkilən bu qədər əmək bir qərarla məhv edilir. Azərbaycanla Türkiyə arasındakı yazı əlaqəsinin müharibədən təhlükəli olacağını düşünən və artıq repressiya maşını ilə bütün ziyalıları qıran rejim 15 noyabr 1939-cu ildə Azərbaycan Ali Soveti Xalq Komissarlığı 1 yanvar 1940-cı ildən etibarən Azərbaycanda rus əsaslı Kirill əlifbasına keçmək haqqında qərar qəbul edir. Beləliklə, Kirill əlifbası Azərbaycanda rəsmi olaraq istifadə olunmağa başlanır. Bir müddətdən sonra - 1958-ci ildə müəyyən hərflər (ӱ, ӓ, ю, я) əlifbadan çıxarılır.

Kirill qrafikalı əlifbalar SSRİ ərazisində yaşayan müxtəlif türk xalqları üçün fərqli şəkildə hazırlanır. Bir çox hallarda eyni fonemələr ayrı-ayrı əlifbalarda müxtəlif işarələrlə təsbit olunur, bu da türk dilləri arasında fərqləri süni surətdə dərinləşdirmək məqsədi daşıyır.

Böyük Sovet İmperiyasının suquta yetdiyi elə ilk illərdə – 1990-cı ilin əvvəllərində latın qrafikalı əlifbanın bərpası məsələsi gündəmə çıxır. Şübhəsiz ki, məsələ etno-siyasi xarakter daşıyır. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında tədricən latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçid mərhələsi başlanır. Müstəqilliyimiz əldə olunduqdan sonra yaranmış tarixi şərait xalqımızın latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpasını zəruri edir. Yarım əsrdən çox bir müddət ərzində Kirill qrafikası ilə Azərbaycan elminin və mədəniyyətinin olduqca dəyərli və qiymətli nümunələri yaradılmasına və müharibə şəraiti olmasına baxmayaraq, latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçid xalqımız tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanır.

11 sentyabr 1990-cı ildə əlifba Komissiyası yaradılır. Təklif olunan əlifba Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının 25 dekabr 1991-ci ildə keçirilən iclasında müzakirəyə çıxarılır və “Latın əlifbası əsaslı Azərbaycan əlifbasının islah edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu” qəbul edilir. Yeni əlifbanın təsdiqindən sonra da müzakirələr səngimir. Əlifbadakı ӱ hərfinin dəyişdirilərək ӓ ilə əvəzlənməsi müzakirələrdə son nöqtəni qoyur. Lakin 9 il latın qrafikalı yeni əlifba Kirill əlifbası ilə paralel işlənir. Müxtəlif səbəblər üzündən yalnız Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin 2001-ci il 18 iyun tarixli fərmanından sonra bütün Azərbaycan ərazisində latın əlifbasına keçilir (8, 149-151). 1 avqust 2001-ci ildə Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü elan edilməsilə iki əlifbadan istifadə edilməsinə birdəfəlik son qoyulur.

Azərbaycan dilində əlifba dəyişikləri və qarşılıqları

Transliterasiya cədvəli					
Ərəb	Latın	Latın	Kirill	Latın	IPA
Cənubi Azərbaycan və 1929-cu ilə qədər Şimali Azərbaycan	1929-1933	1933—1939	1958—1991	1991-ci ildən	
أ، آ	A a	A a	А а	A a	[ɑ:]
ب، ب	B b	B b	Б б	B b	[b]
ج، ج	C c	Ç ç	Ч ч	C c	[dʒ]
چ، چ	Ç ç	C c	Ч ч	Ç ç	[tʃ]
د	D d	D d	Д д	D d	[d]
ئ، ا	E e	E e	Е е	E e	[ɛ]
ه، ه	Ə ə	Ə ə	Ә ә	Ə ə	[æ]
ف، ف	F f	F f	Ф ф	F f	[f]
گ	Q q	G g	К к	G g	[gʲ]
غ، غ	G g	Q q	Ғ ғ	Ğ ğ	[ɣ]
ه، ح	H h	H h	Һ һ	H h	[h]
خ	X x	X x	Х х	X x	[x]
ی، ی	I, ı	Ь ь	Ы ы	I ı	[ɯ]
ی، ی	I i	I i	И и	I i	[ɪ]
ژ	Z z	Z z	Ж ж	J j	[ʒ]
ک، ک	Q q	K k	К к	K k	[k]
ق، ق	K k	Q q	Г г	Q q	[q]
ل، ل	L l	L l	Л л	L l	[l]
م، م	M m	M m	М м	M m	[m]
ن، ن	N n	N n	Н н	N n	[n]
	N, n	N, n ^[2]			[ŋ]
اؤ، و، و	O o	O o	О о	O o	[ɔ]

اؤو، ووا	Ə ə	Ə ə	Ə ə	Ö ö	[œ]
پپ،	P p	P p	П п	P p	[p]
ر	R r	R r	P p	R r	[r]
ص،س،ث	S s	S s	C c	S s	[s]
ش	3 z	Ş ş	Ш ш	Ş ş	[ʃ]
ط،ت	T t	T t	Т т	T t	[t]
اؤو، ووا	Y y	U u	У у	U u	[u]
اؤو، ووا	U u	Y y	У у	Ü ü	[y]
او	V v	V v	В в	V v	[v]
ی،ی	J j	J j	Ј ј	Y y	[j]
ظ،ض،ز،ذ	Z z	Z z	З з	Z z	[z]

Ədəbiyyat

1. Bax: Azərbaycan tarixi, Bakı, Azər nəşr, 1994.
2. Bax: Əjdər Tağıoğlu. Mesrop Maştos əlifba ixtiraçısı deyil, fırıldaqçı anonim keşişdir. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017.
3. Bax: “Azərbaycan” qəzeti, 1919-cu il.
4. Çəmən zəminli Y.V. Müstəqilliyimizi istəyiriksə.... Bakı: Gənclik, 1994.
5. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, şifrə XVI-88/1265. Ətraflı bax: Abdulla bəy Əfəndizadə Azadbəyli. Son türk əlifbası (transfonoliterasiya, tərtib, ön söz və qeydlərin müəllifi Ş.Hümmətli) . Bakı, “Elm və təhsil”, 2018.
6. Abdulla bəy Əfəndizadə Azadbəyli. Son türk əlifbası (transfonoliterasiya, tərtib, ön söz və qeydlərin müəllifi Ş.Hümmətli) . Bakı, “Elm və təhsil”, 2018.
7. <https://teleqraf.com/news/toplum/144334.html>
8. Dah ətraflı bax: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Bakı, «Azərbaycan Milli Ensiklopediyası» Elmi Mərkəzi, 2007.

Н.Мамедли

Азербайджанский алфавит

Резюме

Азербайджанский алфавит начинается с найденного эпиграфического памятника в Мингечевире. В связи с распространением Ислама на территории Азербайджана данный алфавит был утрачен. Аборигены, живущие на территории Азербайджана и принявшие исламскую ре-

лигию, в том числе албанцы начинают пользоваться арабским алфавитом. Практические шаги в сфере реформ алфавита начались с мая 1918 года – с момента провозглашения независимости Азербайджана. Была создана комиссия и предложены 3 проекта – проекты Мухаммеда Шахтаклы, Абдулла бек Эфендизаде и Абуллы Тагизаде с Миразиз Сеидовым, но принят был проект Абдуллы бек Эфендизаде. Проект алфавита латинской графики был передан Парламенту для обсуждения только после съезда педагогов Азербайджана, проходившим с 20-го августа по 1-е сентября в Баку. Однако, оккупация 28 апреля 1920 года не дает возможности реализации данного алфавита. Как и радикальные реформы изменение алфавита становится причиной широких обсуждений в первые года Советского Азербайджана. В период этих обсуждений появились два направления: «арабисты» и «латинисты». Правительство Азербайджана 20 октября 1923 года объявляет указ о «Принятии нового тюркского алфавита как государственного алфавита». Даже 16 марта 1925 года по указу съезда Азербайджана школы первой степени перешли на латинскую графику. Москва взяла на себя все организационные, политические, финансовые вопросы. В период Первого Тюркологического Съезда эта была политика разведывательного характера Советского правительства; цель была поменять арабский алфавит, и выдвигался вопрос латинского алфавита с целью освобождения пути для кириллической графики. Последующая историческая хронология такова: письменность азербайджанского языка до 1929 года велась на арабском, с 1929 по 1939 годы на латинской графике (до 1929 года параллельно с арабским алфавитом), с 1939 по 1940-41 годы на кириллической азбуке, с 1991 года и по сей день – на латинской графике.

N.Mammadli

The Azerbaijan alphabet

Summary

The alphabetic history of Azerbaijan began from the epigraphic monuments found in Mingchevir. This alphabet was compressed because of the establishment and spread of Islam in Azerbaijan, and it was disappeared. The aborigens who lived in Azerbaijan accepted the Islam religion, and the albanians began to use the Arabic language as well. After Azerbaijan got its independence, the practical steps were observed to be seen in the field of Latin graphic alphabet reform in May, 1918. The commission was founded and three different projects were included there. They were:

Mahammad aga Shahtachtli, Abdulla bay Afandizade and Abdulla Tagizade with Miraziz Seyidov. Though they offered the project together, but only the project by Abdulla bay Afandizade was approved. The project of alphabet with Latin graphic was submitted to the parliament for approval after the approval of the Congress of Azerbaijan teachers held on August 20-19, 1919 in Baku. The occupation of 28th of April in 1920 did not let this project to be realized. In the early years of Soviet Azerbaijan, the question of changing alphabet as all radical reforms caused to the source of some political discussions. The two trends appeared during those discussions named by “latins” and “arabs”. The Azerbaijan government announced the decision of “The adoption of the new Turkish alphabet as the State alphabet” in 20th of October in 1923. Even on March 16, 1925, by the decision of the Soviet Congress in Azerbaijan, first grade schools began to use the Latin alphabet. Moscow took all responsibilities for all organizational, political and financial issues. It was intelligence-oriented policy by Soviet government during I Baku Turkology Congress. The changing of arabic alphabet was chosen as target, the problem of Latin alphabet was brought to the first place as opening the way for future Cyrillic alphabet. The next history chronology was like this: The Arabic language in Azerbaijani was written until 1929, from 1929 to 1939, the Latin alphabet (in parallel with the Arabic alphabet until 1929, Cyrillic’s graphic of 1940-1991, which began in 1939; it was since 1991 in Latin script.

Rəyçi: Nizami Cəfərov
Akademik

MAHİRƏ HÜSEYNOVA
filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
huseynova.mahira@yandex.ru
<https://www.mahirahuseynova.com>

ATÇILIQ TERMINLƏRİNİN TÜRK DİLLƏRİNİN DİALEKTLƏRİNƏ İNTEQRASIYASI

*Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişaf
Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant №
EIF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/07/5*

Açar sözlər: *dialektlər, integrasiya, oğuz, qıpçaq, at*

Key words: dialects, integration, Oghuz, Kipchak, horse

Ключевые слова: диалекты, интеграция, огуз, кыпчак, лошадь

İstər tarixi, istərsə də müasir dövrdə türk xalqlarında müxtəlif təsərrüfat sahələri mövcud olmuşdur ki, bunlardan biri atçılıq hesab olunur. Türklərin gündəlik həyatında, məişətində, məşğuliyyətində atın da mühüm rolu olmuş, tarixən at türkün qanadı, arxası, dayağı olmuşdur. Müxtəlif dövrlərdə türk xalqları tərəfindən ata da müxtəlif adlar verilmiş və bu adların əksəriyyəti ümumtürk mənşəli olmaqla çox güclü və intensiv bir şəkildə türk xalqlarının dillərinə integrasiya edilmişdir. Müasir dövrdə bu integrasiyanın dialektoloji baxımdan araşdırılması zənnimizcə, olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir. Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan folklorunda at haqqında xeyli sayda deyim-duyumlar formalaşmışdır: *“Atdır muraddır, qadasın aldığı arvadır”*; *“At iginin qanadıdır”*; *“At iginin arxasıdır, dayağıdır”*; *“At türkün kanadıdır”*; *“İnsan muradına atla, quş amacına kanatla yetişər”* və s. Türk xalqlarının filologiyasında, folklorunda at kultu barədə çoxlu sayda elmi əsərlər yazılmış, məqalə və monoqrafiyalar çap edilmişdir. Buna baxmayaraq Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində atçılıq terminləri və onların türk dillərinə, dialektlərinə integrasiyası və yaxud areal məsələləri fundamental şəkildə araşdırılma obyektinə çevrilməmiş bir şəkildə qalmaqdadır. Bunu nəzərə alaraq biz bu məqalədə atçılıq leksikasının türk dillərindəki dialektal integrasiyasından bəhs etməyi zəruri hesab edirik.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinə həsr olunmuş çoxlu sayda mənbələrdə atçılıqla bağlı xeyli sayda sözlər və terminlər də qeydə alınmışdır. Məsələn, M.Ş.Şirəliyev 1949-cu ildə çap etdirdiyi “Bakı dialekti”

əsərində həmin dialektə işlənən atçılıqla bağlı sözləri aşağıdakı leksik-tematik qruplara ayırmaqla təqdim etmişdir:

1. **At cinsləri:** *baytal* (dişi at); *qulan* (iki yaşlı dişi at); *qulança*; *qulun* (1 yaşlı dişi at); *day* (2 yaşlı erkək at); *dayça* (1 yaşlı erkək at); *kələ day* (3 yaşlı erkək at); *madyan* // *maydan* (dişi at)

2. **Nişanlarına görə at adları:** *ala*; *ala qaşqa*, *ala paça*, *qaşqa* (alın ağ), *kürən ağ yal*, *kürən qaşqa*, *səkil* (ayağı ağ), *səmənd ağ yal*.

3. **Rənginə görə at adları:** *ağ*, *al kəhər* (açıq qırmızı), *açıq boz*, *boz*, *qara*, *qara kəhr*, *qara gök*, *qara kürən*, *qızıl boz*, *dəmir gök*, *kəstənə mour*, *kəhər*, *kəhər səki* (bədəni qırmızı, ayağı ağ), *kürən* (sarıya yaxın), *qırmızı kürən*, *sarı kürən*, *mour at* (tünd qırmızı), *nəzəhri*, *sarı*, *sarı kürən*, *sarı səmənd*, *səmənd* (açıq sarı), *siçan rəngi at*, *çal at*.

4. **At yerişləri:** *addımlı*, *qədəmlı*, *qurd yerişli*, *ibeyi* // *irbeyi* (yorğadan yaxşı), *yorğa*, *res* // *yortma*, *rəsağ*, *çaparaq*, *dörd əyağ*, *dörd yanın* (1, 223-224)

R.Rüstəmov Quba dialektində atçılığa aid söz və terminləri leksik-tematik istiqamətdə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışdır:

1. **Cinsinə görə at adları – erkəklər:** *dayça* (bir yaşa qədər), *day* (bir yaşdan sonra), *ərkeg at* (üç yaşdan sona), *ayğır* // *eyğir*; *dişilər:* *qulança*, *qulun* // *qulan* (ikiyaşar), *dişi at* / *madyan* (üç yaşdan yuxarı), *baytal*.

2. **Rənginə və nişanına görə at adları:** *ağ*, *ala*, *açıq kəhər* // *gər*, *boz* // *buz*, *qara*, *qaşqa*, *dəmir rəng*, *kər* // *kəhər*, *kürən*, *güc*, *sarı*, *səmənd*, *səgül*, *siçan irəngi*, *təpəl*, *tox kər*, *çal*, *çil*, *güg*

3. **At yerişlərinin adları:** *atdırma*, *bərk*, *yurğa*, *qurt yerışı*, *dördəyağ*, *əbəki* // *xırda yurğa*, *iris*, *yurğa*, *lort-lort*, *çaparaq*. (2, 205)

Atçılıqla bağlı bu terminlər və şivə sözlər Azərbaycan dilinin, o cümlədən türk dillərinin əksər dialekt və şivələrində işlənməkdədir. Bu şivə sözlərin az bir qismi istisnaqlı təşkil edir. Məsələn, **ayğır** sözü Qarabağ dialektində eyni formada işləndiyi halda, Quba dialektində **eyğır** şəklində işlənir, yəni *a – e* sait əvəzlənməsi ilə. Bu söz Türkiyə türkcəsində **beyqir**, qaqauz dilində **beygir**, türkmən dilində **ayğır** variantındadır. Moldoviya Respublikasında **beyqird** - **atçilik** təsərrüfatı geniş yayılmışdır. Bu sahəylə məşğul olanlara qaqauz dilində **beyqirdji** deyirmişlər. (3, 37) M.Quboqlu qeyd edir ki, qaqauz xalqının təsərrüfatında bu gün də **araba beyqiri**, **top beyqiri**, **xammal beyqiri**, **dərmen beyqiri**, **ulaq beyqiri** kimi ifadələr işlədilir. (4, 217) **Ayqır** sözünün **xayqır** (x samitinin əlavəsi ilə) variantına altay, başqırt, qazax, qırğız, qaraqalpaq, kumık, noqay, tatar, türkmən, özbək, uyğur dillərində də təsadüf olunur. Bu söz tuva və xakas dillərində **askır** / **axsır** şəklində işlədilir. (3, 37)

Müqayisəli araşdırma yolu ilə digər atçılıq terminlərinin də türk dillərinin dialekt və şivələrində necə əks olunduğunu aşağıdakı şəkildə araşdırmağa cəhd edəcəyik:

Qulan – Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində “iki yaşlı dişi at” mənasında işlənir. Türk xalqlarının bəzilərində buna *vəhşi at* da deyirlər. Mənbələrdə qeyd edilir ki, bu söz monqol mənşəli *qula* sözündən əmələ gəlmişdir. Türk dillərinin bəzilərində *qula* “*səmənd at*” mənasında da işlədilir. Noqay və qırğız dillərində *qula* – *səmənd* mənasındadır. (3, 207) A.N.Kononovun fikrincə, *qulan* // *qulun adı qul, qula* və - (n) n, -n kiçiltmə bildirən şəkilçidən ibarətdir. (5, 133)

Fikrimizcə, A.N.Kononovun izahı doğrudur. Çünki *qulan* sözü Azərbaycan dilinin Bakı, Quba, Qazax, Şamaxı, Tovuz, Balakən, Cəbrayıl dialekt və şivələrində “at balası, ikiyaşar (bəzi rayonlarda üç, dörd yaşında) dişi at” mənasında işlənir: *-Bizim atın qulanı böyüyür (Balakən); -Bax, görərsən, bu qulan yaman at olajax (Cəbrayıl)* (10, 153)

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan dilinin Bakı və Quba dialektlərində *qulan* “iki yaşlı dişi at” mənasında işlənirsə, *qulun* həmin dialektlərdə, o cümlədən digərlərində “bir yaşlı dişi at” mənasını ifadə edir. Bu at adı noqay dilində *qulan*, qazax dilində *qulan*, özbək dilində *qulon* şəklindədir. Türk dillərinin müqayisəli leksikasına aid araşdırmalarda *qulan* sözünün monqol dilində də işləndiyi göstərilir və belə ehtimal edilir ki, monqol mənşəlidir. Müasir Azərbaycan dilində *qulan* şəklində işlənən bu söz başqırd, qaraqalpaq, kumık dillərində *kuli*, türkmən dillərində *kolun* formasında müşahidə olunur.

Qulan sözü türk dilinin Burdur, Muğla, Denizli, İsparta, Afyon, Balıkesir, Manisa, Konya, İzmir və s. şivələrində *kulun* şəklində işlənir. *Qulan* / *qulun* sözü eyni mənada “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarında da işlənir: “*Hey ana, Ərəbi atlar olan yerdə, Bir qulunu olmazmı olur?*” Bu söz eyni mənada qədim abidələrdə də işlənir: *Tağlır qulun irrır jondı* (2, 238)

Dayça – Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində həm *dayça*, həm də *day* sözü işlənir. *Dayça* sözünün də əsasında *day* sözü dayanır. Fikrimizcə, *dayça* sözünün sonundakı *ça* şəkilçisi kiçiltmə mənasını bildirir. Belə ki, dialekt və şivələrimizdə *dayça* “bir yaşlı erkək at”, *day* isə “iki yaşlı erkək at” mənasında işlənir. Göründüyü kimi, *dayça daydan* bir yaş kiçik olduğuna görə belə ad almışdır. *Dayça* sözü Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində heç bir fonetik dəyişikliyə məruz qalmadan işlədilir. Lakin bu söz başqırd dilində və bu dilin dialektlərində *tay*, *dayra* şəkillərində müşahidə olunur. Bu söz türkmən dilində *tay*, *tayğıq*, özbək və uyğur dillərində *tay*, *tayzıq*, çuvaş dilində *tuxa*, noqay və tatar dillərində *tay*, yakut dilində *ty* variantında özünü göstərir.

Baytal - Azərbaycan dilinin Bakı və Quba dialektlərində “dişi at” mənasını bildirir. Qarabağ dialektində və Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində bu sözə təsadüf edilmir. Türkmənlərin, qaraqalpaqların, noqayların, özbəklərin, uyuğurların atçılıq təsərrüfatında **baytal** sözündən daha çox istifadə olunur. Eyni zamanda bu xalqların atçılıq təsərrüfatlarında döl artırmaq üçün bu növ atlardan istifadə edilir.

Kələ day – Sintaktik üsulla yaranmış at növünün adıdır. Birinci növ ismi birləşmə modelindədir. Bu at adı Bakı dialektində “üç yaşlı erkək at” mənasında işlənsə də, Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində təsadüf edilmir. Birləşmənin birinci komponentindəki **kələ** sözü fikrimizcə, “iri, böyük” mənasındadır. Belə ki, bu at növü **day** və **dayçadan** bir yaş böyük olduğuna və eyni zamanda bədən quruluşu baxımından iri olduğuna görə belə ad almışdır. Türkmən dilinin dialekt və şivələrində bu at adı “**kele at**” şəklində işlənir.

Əmlək at – M.Falmer qeyd edir ki, bu at adı monqol mənşəlidir. Monqol dilində **emneğ** şəklində olan bu at adı “**vəhşi at**” anlamındadır. (7, 129) İ.Kazımov yazır ki, altay dilinə monqol dilindən keçmiş bu söz **əmdik** şəklindədir. **Əmlək** sözünü azərbaycanlılar **əmlək quzu**, **əmlək dana** birləşmənin tərkibində işlədirlər. Əti çox yumşaq, cavan olan quzuya **əmlək** deyirlər. Türk dilinin dialektlərində **emmik**, **emilik**, **eminik** sözləri də işlənir. Sözün etimologiyası “**əm**” (**əmmək**) feilindən götürülmüş və **lik** şəkilçisi qoşulmuşdur. (3, 205-206) İ.Q.Dobrodomov **əmlək** sözünün atçılıq təsərrüfatında tez-tez işləndiyini, cavan at mənasını kəsb etdiyini göstərir. (8, 253) Müasir Azərbaycan dilində “**əmlək quzu**” ifadəsi işlənsə də, “**əmlək at**” birləşməsi işlənmir. Çünki azərbaycanlılar nəinki əmlək atın ümumiyyətlə, atın müxtəlif növlərindən məişətdə yeyinti məhsulu kimi istifadə etmirlər. Qazaxlarda isə ən hörmətli, mötəbər qonağın qarşısına **əmlək atın** ətindən hazırlanmış müxtəlif növ xörəklər qoyulur.

Qara qul – Birinci növ ismi birləşmə modelinə malik olan bu at növünün adına Qarabağ dialektində rast gəlirik. Qarabağ dialektində Qara səmənd ata **qara qul** da deyirlər. Bu at növü rənginə görə belə ad almışdır. Qazax və qırğız dillərində də bu birləşmə **kara qula** şəklində və “qara səmənd at” anlamında işlədilir. Bu at rus dilinə **kara kulin** şəklində keçmişdir. Fikrimizcə, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində rast gəlinən **qulan**, **qulança**, **qulun** kimi at növlərinin adlarının da əsasında **qul** sözü dayanır.

Qonur at – Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində işlənməkdədir. Bu at növünün adı birinci növ ismi birləşmə modelindədir. Birləşmənin birinci tərəfi rəng anlamını ifadə edir. Şimali Türkmənistan dialektində **qonur** sözü **qovur** şəklində işlədilir. Bu söz qazax dilində **qoşur**, noqay və qırğız dillərində **qonur** formasında işlənir.

Qatır at – Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində *qatır* sözü işlənsə də, *qatır at* birləşməsi işlənmişdir. Atla eşşəyin törəməsindən yaranan *qatır* dağ yollarında yük daşımaq üçün ən sərfəli nəqliyyat vasitəsi hesab olunur. Bu heyvanın nəsil artırma qabiliyyəti yoxdur. Azərbaycan dilində bəzən bu sözdən ləqəb kimi də istifadə olunur. Məs.: *Qatır Məmməd, Qatır Fəsi və s.* *Qatır* sözü qazax və qırğız dillərində *qaqur, qatur* formalarında işlənir.

Çaparaq at – Azərbaycan dilinin Bakı dialektində bu at dörd əyağ, dörd yannı da adlandırılır. *Çaparaq at* birləşməsinin birinci komponentində işlənən sözün əsasında “*çapmaq*” feili dayanır. Sözü sonundakı – araq morfemi feildən sifət düzəldən şəkildədir. “Qırğız dilində, eləcə də digər qırçaq dillərində hazırda *erği, irği* sözləri işlədilir ki, bunların da mənası *çaparaq getmək, bərk sürmək, at yarışında iştirak etmək* və s. mənalara uyğun gəlir. Azərbaycan dilində yorğa sözü işlənir: *yorğa at*. “*Yorğa at*” atın bir növü. Altay dilində *arğymak*, qırğız dilində *arğun*” (3, 204) Azərbaycan dilinin Quba dialektində bu at *çaparaq*, Qarabağ dialektində *yorğa* adlanır.

Bəddöy at – Birinci növ ismi birləşmə modelində olan bu at növünün adı Azərbaycan dilinin Qarabağ dialektində və Qərb qrupu dialekt və şivələrində də bu at növünün adına təsadüf olunur. Bu birləşmənin birinci komponentinin əsasında fars dilindən alınmalardan olan *bəd (pis)* sözü dayanır. Fikrimizcə, bu at növünün adı digər türk dillərinə ya inteqrasiya olunmamış, ya da ki, vaxtilə inteqrasiya edildiyinə baxmayaraq arxaikləşmiş və türk dillərində öz işləkliyindən qalmışdır. Quba dialektində bu söz *bədo* şəklində işlədilir: (İsmayılı rayonunda *Bədo* adlı su və yer adı) – *Bizdərdə tünd ata bədo at deyərdix*. R.Rüstəmov göstərir ki, *bədo* ən qədim və arxaik sözlərdən biridir. (Naxçıvan dialektində bu söz çox pis xəbər verən adama deyirlər) Bu söz *bəddöy* şəklində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında işlənmişdir: *Boynu uzun bəddöy at vergil, minər olsun – hünərlidir; Bəddöy atının boynun qucaqladı, yerə düşdü. Bədo // bəddöy* sözü Şərqi qrupu dialekt və şivələrində də işlənir. (2, 232) Özbək tədqiqatçısı S.Tursunov “Лексические особенности дастана “Алпамыш” adlı namizədlik dissertasiyasında özbək dastanlarında əksini tapan at adları sırasında *bedov at* adını da qeyd almışdır. (9, 13) Qazax dialektində *bəddöy* sözü “sağlam, qaçağan, köhlən at mənasında hal-hazırda da işlənir: *-Mən aşığ alı dayı, Söz deyər Alı dayı, Könlü bəddöy istəyən, Vaxtında ala dayı.* (10, 68) Azərbaycan dilinin Tovuz şivəsində *bəddöy* sözü tamamilə başqa mənada işlənir: çıxarmaq – hoqqa çıxartmaq: - Özünnən hoqqa çıxartma. (10, 68)

Kürən ağ yal – Azərbaycanın əksər bölgələrində at növlərinin bəziləri onların yalının rənginə görə adlandırılmışdır. *Səmənd ağ yal, səkil ağ yal* at növlərinin adları belələrindəndir. Səmənd və səkil sözləri bəzi türk dillərinin dialektlərində hal-hazırda da işlək vəziyyətdədir. Birləşmənin sonuncu

komponentində işlənən *yal* sözü Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində “*atın boynundakı tüklər*” mənasını bildirir. *Yal* sözü türkmən dilində *yal*, özbək dilində *yol*, qazax dilində *jal*, tatar dilində *yal*, başqırd dilində *yal*, tuva dilində *çel* fonetik dəyişikliklərlə işlənir. (2, 245) Qeyd etməliyik ki, *yal* sözü əksər dialekt və şivələrimizdə digər mənalar ifadə edən *yal* sözü ilə omonimləşir. Belə ki, bəzi dialekt və şivələrimizdə *yal* sözü “*itə verilən xüsusi yemək*” və bəzilərində “*dağın döşü, düz yer*” anlamını bildirir.

Dunan atı – Sintaktik üsulla yaranmış at növünün adıdır. Bu at ikinci növ ismi birləşmə modelindədir. Birləşmənin birinci komponentində işlənən “*dunan*” sözü monqol mənşəlidir. Mənbələrdə göstərilir ki, qırğızlar bu cins ata “*üçyaşlı qırğız qoyunu*” deyirlər. Türklər bu ata “*dönen*” deyirlər, “*dördyaşlı at*”ı nəzərdə tuturlar. Altaylar *tönön / dönön* deyərəkən *dördyaşlı dayça, day, daylaq, qulan*, qazaxlar *dönönşö “dördyaşlı dəvə”* anlayışını başa düşürlər. Beləliklə, *dönön* sözündəki *dö – dörd, ön* isə *heyvan* mənasında olub, türk dillərində atın adı kimi müxtəlif fonetik tərkibdə müşahidə olunmaqdadır. (3, 205) Bu söz göründüyü kimi, bir dildən digərinə inteqrasiya edildiyi halda, Azərbaycan dilinə və onun dialekt və şivələrinə transformasiya edilməmişdir.

Qulun – Bu söz Azərbaycan dilinin Qazax, Tovuz, Goranboy, Cəbrayıl, Biləsuvar dialekt və şivələrində “bir aylıq; dörd-beş aylıq at balası; bırıyaşar at balası” mənasında işlənir: - *Atımın bir qulunu da var (Goranboy); At ciccə doğdu dana, bir yaxşı qulunu da var (Tovuz)* (10, 155) *Qulun* sözü monqol, noqay, qırğız – *qula*, qazax dilində *qulun*, özbək dilində *qulon* şəklində işlənərkəndir.

Səkil – Azərbaycan dilinin Ağdaş, Şamaxı, Gəncə, Şəki, Bakı dialekt və şivələrində *səkil* sözü “ayaqları ağ at” mənasında işlənir: - *Bu atın dal ayağı səkildi; -Küçüklərin hamısı səkildi.* (10, 357) Sonuncu nümunədən də göründüyü kimi, dialekt və şivələrimizdə təkcə ata aid edilən söz deyildir. Belə ki, yuxarıda adları qeyd edilən dialekt və şivələrdə *səkil* sözü atla bərabər itə və müxtəlif heyvanların ağ rəngdə olanlarına aid edilir. *Səkil* sözü oğuz və qıpçaq dillərində çox da geniş bir şəkildə yayılmamışdır. *Səkil* sözü Gəncə dialektində “ən yaxşı, qiymətli” mənasında işlənərək başqa anlam kəsb edir və at adı ilə omonimləşir: - *Səkil* tikəni özüm yemədim, ona verdim. (10, 357) Beləliklə, bəşəriyyət tarixində ilk dəfə olaraq atı əhəlləşdirən türklər olmuş, lap qədim dövrlərdə ondan bu və ya digər məqsədlər üçün istifadə etmiş, onlar üzərində dərin müşahidələr aparmış və müşahidələrin nəticəsi olaraq atlara yaşlarına, əlamətlərinə, cinslərinə, qaçışlarına, yerləşlərinə, güclərinə, nişanlarına görə rəngarəng adlar vermişlər. Elə buna görə də istər oğuz qrupu türk dillərinin dialektlərində, istərsə də qıpçaq qrupu türk dillərinin dialektlərində atçılığa aid sözlər xüsusi bir lay təşkil edir. Bu lay ortağ türk dillərinin dialektologiyasının leksik-semantik sisteminin çox maraqlı bir hissəsidir. Atçılığa aid leksik qatın tarixi

inkişafı göstərir ki, müəyyən dövrün, tarixi inkişafın və müəyyən zəruri ehtiyacın nəticəsi olaraq meydana gəlmiş bu dialektal laydan istər oğuzlar, istərsə də qıpçaqlar əksər məqamlarda müştərək bir şəkildə istifadə etmişlər. Bu geniş bir dairədə istifadə ilə hər şeydən əvvəl integrasiya ilə bağlıdır və türk dillərinin dialektləri fonunda bu məsələləri geniş bir şəkildə araşdırmaq müasir dövrdə olduqca aktualıq kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Şirəliyev M. Bakı dialekti. Bakı, 1949.
2. Rüstəmov R. Quba dialekti. Bakı, 1961
3. Kazımov İ. Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası. Bakı, 2010
4. Губогло М. Гагаузская терминология по скотоведству // Тюркская лексикология и лексикография. qrupu türk dillərinin dialektlərində, М., 1971
5. Кононов А.Н. Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961
6. Шербак А.М. Названия домашних и дикий животных в тюркских языках / историческое лексика тюркских языков. М., 1961
7. Фальмерь.Этимологический словарь русского языка. П.Т: I-I. М., 1973
8. Добродомов И.Г.к этимологии марийского названия лотади / "Советское фиппо-угроведение". Таллин. 1970
9. Турсунов С. Лексические особенности дастана "Алпамыш" АКД. Ташкент, 1990
10. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964

M.Huseynova

Horse-breeding terms of the integration of dialects of turkish language

Summary

Ancient Turks has become a people history of mankind human consciousness was created and from the time of formation with horse-breeding which is engaged in and they have continued this is a hobby at various times spreading in large areas too. That is why, belonging to the equestrian art widely used a large number of words Turkish peoples from one to another transformed, reserved over time these peoples in the dialectal fund. This article presents In the dialects of the Turkish language operable lexic units belonging to horseback phonetic features attention is paid, as it comes to the place to the dialectological semantics of these words attention

is paid and integration issues are purely rotten more. Of course, we must admit that, about comparative lexicon of Turkic languages in the works written in these matters little despite being reviewed dialectal direction almost, fundamental research not done and that is why, in dialects of Turkic languages backward. In our opinion, dialects of Turkic languages reflected and the time has come to compile between the Oghuz and the Kipchak Turks in a joint way processed thrown above as we have considered dialectological dictionary of words. We think fast execution of this work very urgent and important.

М.Гусейнова

**Интеграция коневодческих терминов в диалекты
тюркских языков
Резюме**

В истории человечества древние тюрки занимались коневодством со времен зарождения и формирования человеческого сознания и продолжали эту деятельность на больших территориях, где они распространялись в разные периоды. Именно поэтому большое количество слов, имеющих отношение к коневодству, передавалось от одних тюркских народов к другим, со временем сохранилось в диалектологическом фонде этих народов. В данной статье особое внимание уделяется фонетическим особенностям лексических единиц, относящихся к коневодству, по мере возможности рассматривается диалектологическая семантика данных слов и разрабатываются в основном вопросы интеграции. Конечно, мы должны признать, что несмотря на то, что в работах по сравнительной лексике тюркских языков данный вопрос рассматривался недостаточно, в диалектальном направлении не было проведено фундаментального исследования и, следовательно, диалектологические словари слов, которые являются архаичными или активными в диалектах тюркских языков, не были разработаны в историко-этимологическом направлении. По нашему мнению, пришло время составить диалектологический словарь слов, отраженный в диалектах тюркских языков и в терминах конного снаряжения, которые обычно используются между огузскими и кипчакскими турками. Мы считаем крайне необходимым и важным ускорить выполнение данной работы.

Rəyçi: Cəfər Cəfərov
Filologiya elmləri doktoru, professor

ƏSMƏTXANIM MƏMMƏDOVA

BDU

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

E-mail: kamillik@mail.ru

**MÜASİR FARS DİLİ SEQMENTASIYASINDA / C_{NOVLU}C_{KIPLƏŞƏN} /
SAMİT KOMBİNASIYASININ FONETİK SƏCİYYƏSİ**

Açar sözlər : samit, sait, novlu samitlər, kipləşən (partlayışlı) samitlər, heca, fonem,

Ключевые слова: согласный, гласный, щелевые согласные, взрывные согласные слог, фонем

Key words: consonant, vowel, fricatives consonant, plosive consonants, syllable, phoneme

Giriş: Fars dilinin mövcud fonemlərinin sayının 6 monofonq sait, 23 samitdən ibarət olduğunu bildiyimizdən 3 heca növünü əsas götürərkən, bu dilin hecalarının sayı 76314 olmalıdır. Lakin dildəki fonemlərin yanaşı işlənməsindəki məhdudiyyətə əsasən bu hecaların sayı xeyli azdır.

Müqəddimə: Bildiyimiz kimi “bütün dünya dillərində hər bir fonemin hansı fonemin yanında gəlməsi həmin dilin daxili qanuniyyətindən asılıdır”. (1, s. 257) Fonemlərin bir-birinin yanında yerləşməsi, tələffüz edilə bilməsi “məhdudiyyət”dən (constraint), yerləşmə imkanından (struktral pressure) asılıdır. Bu belədirsə, həqiqətdə dilin işlətdiyi hecaların sayı yuxarıda verilmiş rəqəmin onda birindən də kiçik bir ədəd təşkil edir. Dildə qəbul edilib işlənən hecalar üçün iki xüsusiyyət vacibdir: əvvəla hecanı təşkil edən səslər dilin heca quruluşuna uyğun olmalı; ikincisi həmin heca dilin sözləri daxilində, söz yaradıcılığında iştirak etməlidir. Əslində eksperiment işlərində dildə mənası olmayan söz və hecalardan da istifadə etmək mümkündür. Lakin biz bu tədqiqimizi dildə mənası olan birhecalı sözlər əsasında aparmışıq.

1.1. Heca modellərində sait və samitlərin fonetik pozisiyası

Hecanı təşkil edən sait səslər aparıcı, mərkəz səslərdir. Samit səslər isə ya mərkəz səsdən əvvəl, ya da sonra gəlir. Fars dilinin bir hecalı sözlərinin hər birində sait səslər istisnasız olaraq iştirak edir. Son dövrlər örtüsüz hecalar qəbul edilmədiyindən, bu dildə ən işlək 3 heca modeli - /CV,CVC,CVCC/ olduğu müəyyənləşmişdir (6, s. 109; 2, s.145).

Fars dili sait fonemlərinin hər biri mərkəz səs kimi hecaların tərkibində iştirak edə bilir:

1. /CV/ heca tipində mərkəz səsdən sonra heç bir fonem gəlmir. Yəni sait fonem həm də hecanın sonunu bildirir. Məsələn: / ta; be; bə-dən; bo-lur; bu; bi /.

2. Bir samit səslə başlayıb, bir samitlə qapanan heca /CVC/. Göründüyü kimi burada samit səs həm də hecanın sonudur. Məsələn : /bar; dur; zir; kon-dor; sər; deh/.

3. Bir samit səslə başlayıb, iki samit səslə qapanan heca /CVCC/. Belə hecalarda mərkəz səsdən sonra 2 samit fonem bilavasitə hecanı qapadır. Mərkəz səsdən sonra gələn bu iki samit də müəyyən qanuna uyğun şəkildə saiti izləyirlər. Məs.: /rast; quşt; bist; pəst; şost; nesf./

2.1. Fars dilinin samit səs birləşmələri:

Fars dili leksemləri və hecalarının başında iki və daha artıq samit gələ bilmədiyi halda söz, heca sonu və söz daxilində 2 və ya 3 samit səs yanaşı gələ bilər (4, s.125). Bu yanaşı işlənən samitlərə fars dilində (xuşə); ingilis dilində isə (cluster combination) deyilir. İki yanaşı gələn samit /CVCC/ tipli hecada; üç samit fonem birləşməsi isə sözlər daxilində /CVCC+/CVC/, yaxud /CV/ heca tiplərinin birləşməsi zamanı olur. Məs.: /dəstbənd/-qolbağ,bilərzik; /səngkar/-daş ustası; /səbkşenas/-üslubçu (4, s.12)

Bizim tədqiqimizdə /CVCC/ tipli bir hecalı sözlərdəki yanaşı gələn və birləşmə yaradan novlu və kipləşən samitlər /CC/ birləşməsində baş verən fonetik məhdudiyyət, uyğunluq xüsusiyyəti çərçivəsində dilin mövcud imkanları araşdırılmışdır.

Fars dilində 23 samit fonem olduğunu nəzərə alsaq, bu dildə /CC/ tipli iki samit birləşməsi: $23 \times 23 = 529$ olmalı idi. Heç bir istisna olmadan ikihecalı leksemlərin birləşmələri zamanı 2 samitin yanaşı düşməsi mümkündür. Ancaq bir cəhəti unutmaq olmaz ki, heca ayrıcında daxili fasilə, iki leksem birləşməsi zamanı isə həm fasilə, həm də düzgü onların tələffüzündə fonetik, akustik fərqlər yaradır. İkihecalı sözlər daxilindəki /CC/ birləşməsi 529 – dan 331; birhecalı sözlər daxilində isə cəmi 205 – dir. Yəni əslində birhecalı /CVCC/ tipli sözlərdə /CC/ (iki samitin yanaşı gəlməsi böyük məhdudiyyət qarşısında qalır.) Bu zaman dil və onun fonem quruluşu çatışmazlığı ləğv etmək, tələffüzü asanlaşdırmaq üçün assimilyasiya, eliziya, dissimilyasiya, metateza, proteza, cingiltiəşmə, karlaşma kimi müxtəlif fonetik hadisələrdən istifadə edir (4,s.12).

3.1. Novlu və kipləşən / $C_{novlu}C_{kipləşən}$ / samitlər birləşməsi

Novlu və kipləşən samitlər haqqında keçən məqalələrimizdə (4 və 5) ətraflı danışmışdıq. Bu məqalədə novlu samitlərdən 8 fonem: /f, v, s, z, ş, ž, x, h/; kipləşən (partlayışlı) samitlərdən də 8 fonem: /p, b, t, d, k, g, q, ʔ/ tədqiq obyektidir.

$/C_{novlu}C_{kipləşən}/$ adlarından da məlum olduğu kimi bu birləşmələrdə birinci samit novlu, ikincisi samit fonem isə isə kipləşəndir. Bu samitlərin

tələffüzü zamanı ciyərlərdən gələn hava axını əvvəlcə artikulyasiya orqanlarının yaratdığı novdan keçərək, sonra qapanma və kipləşmə ilə üzləşib, maneəni ləğv edərək formalaşırlar. Apardığımız tədqiqatın nəticəsi aşağıdakı 1-1 cədvəlində verilmişdir:

Cədvəl 1-1 C_{novlu}C_{kipləşən} samitlərin birləşmə daxilində formalaşması

N novlu	f	v	s	z	ş	ž	x	h	cə cəmi:24
K kipləşən									
p									
b		Z zovb	q qəsb	J kəzb					
t	moft	S sovt	məst		Q qušt		r bəxt	boht	
d		Q qovd	Q qəsd	D mozd				məhd	
k			S susk		məšk				
g									
q	vefq	Ş şovq	F fesq	F rezq	məşq				
'	əf nəf '	N nov'	V vos'	V vəz '					

- Cədvəldən də göründüyü kimi 24 dil faktının 11- də yanaşı gələn samitlər eyni və ya çox yaxın tələffüz məxrəcində ardıcıl olaraq formalaşır: /qəsd, məšk .../ sözlərində olduğu kimi.

- CC birləşməsinin 13- də samitlər ayrı-ayrı tələffüz məxrəclərində əmələ gəlirlər: / /vos', moft ... / leksemlərdə olduğu kimi.

Dildə olan məhdudiyyət qanunu baxımından əvvəlki birləşməyə nisbətən , burada samitin eyni, yaxud fərqli tələffüz məxrəcində formalaşmasının tələffüzün çətin və ya asanlıqına o qədər də təsiri yoxdur. Gördüyümüz kimi (cədvəl 1-1) eyni tələffüz məxrəcində formalaşanlar 11; müxtəlif tələffüz məxrəcində formalaşanlar isə 13- dür.

Cədvəl 1-2 C_{novlu}C_{kipləşən} samitlərin tələffüz məxrəcinin harada formalaşmasını əks olunması

C birləşmələri	C _{novlu} C _{kipləşən}	N novun və daralmanın əmələ gəldiyi məxrəc	Q qapanma və kipləşmənin əmələ gəldiyi məxrəc
/s st,sd,zd, št,sk,		ağız	ağız

šk,sq, šq /		
zq	-----	-----
xt	-----	-----
sb,zb	-----	qoşa dodaq
s', z'	-----	xirdək
t', v'	d diş arxası; yux.dişlər,dodaq	-----
vb	-----	qoşa dodaq
vt,ft, fq,vq,vd	-----	ağız
ht,hd/	xirdək	ağız

Bu birləşmələrdə, yəni novlu və kipləşən samit birləşmələrində bir məxrəcdə formalaşan iki samit əvvəlki məhdudiyyətlə əks mütənəsidir. Yəni əmələgəlmə yerlərindəki fasilə az olduqca samitlərin tələffüzü daha asan olur. Məhz buna görə də belə birləşmələrin formalaşma yerləri bir-birindən uzaq olan samitlərə nisbətən iki dəfə artıqdır.

Cədvəl 1-3 C_{novlu}C_{kipləşən} samitlərin cingiltili və kar xüsusiyyətə münasibəti

CC - nin birincisi novlu samit		CC –nin ikincisi kipləşən samit		CC – nin növü
cingiltili samit	kar samit	cicingiltili samit	kar samit	
6	-	6	-	C ₁ C ₁
-	9	-	9	C ₂ C ₂
3	-	-	3	C ₁ C ₂
-	6	6	-	C ₂ C ₁

1-3 cədvəlindən göründüyü kimi novlu, kipləşən /CC/ - də 24 dil faktından 6 birləşmədə hər iki tərəf cingiltili; 9 - da isə hər iki tərəf kar samitdir. Eyni zamanda 9 samit də yarım cingiltili tələffüz olunur.Yarım cingiltili samitlər arasından da 6 nümunədə birinci üzv kar, ikinci üzv isə cingiltilidir. 3 birləşmədə də birinci üzv cingiltili, ikinci üzv isə kar samitdir. Beləliklə bunları topladıqda 9 /CC/ -də novlular cingiltilidir. Bu dediklərimizdən aşağıdakı ümumi nəticələrə gəlmək mümkündür:

1.C_{novlu}C_{kipləşən} birləşmələrdə kar xüsusiyyətə və ya yarım cingiltiliyə meyillik aşkar görünür. Burada nisbət 9-un 6 -ya; yarım cingiltilikdə isə 9-un 9- a nisbətindədir.

2. Yarımlı cingiltili xüsusiyyətli kipləşən samitlər cingiltiləşməyə meyilli olduğu halda (6 dil faktında cingiltili; 3 dil faktında isə kardır.) Novlu samitlər isə əksinə 6 nümunədə kar, yalnız 3 nümunədə isə cingiltilidir.

3. Ümumiyyətlə götürdükdə də novlu samitlər karlaşmaya daha çox meyillidirlər. Elə buna görə də CC birləşməsində kar novlular 15; cingiltilər isə 9-dur.

4. C_{novlu} $C_{kipləşən}$ birləşməsindəki kipləşən samitlər eyni şəkildə cingiltili və kar

xüsusiyyətlərini göstərirlər. Birləşmələrdəki kar və cingiltili olmaları isə 12-nin, 12-yə

nisbətindədir.

Buradada 64 ola biləcək birləşmədən dildə yalnız 24 nümunəyə təsadüf olunmuşdur. Qalan 40 dil faktı isə potensial vəziyyətdə, dilin ehtiyat fondunda qalmışdır. Deməli başqa birləşmələrdə olduğu kimi burada da müəyyən məhdudiyyətlər mövcuddur. Aşağıda onları nəzərdən keçirək:

1. Fars dilinin özünə məxsus /p, ž, g/ samitləri dildə işlənmə tezliyi zəif olduğuna görə / žb, žt, xg, šp/ birləşmələrinə təsadüf etməmişik.

2. Eyni tələffüz məxrəcində formalaşan samitlər də birləşmə yarada bilmirlər. (Burada /sovb/ sözü istisnadır. Ona görə ki tələffüzdə /v/ özünün sait variantına keçir və leksem /sou/ kimi səslənir.)

3. Boğaz yolu, xirdəkdə əmələ gələn iki çox yaxın məxrəcli /hq, x^ʃ/ CC-ni tələffüz etmək çətinlik yaratdığı üçün belə birləşmələr də dildə mövcud deyildir.

4. CC birləşmələrində az iştirak edən kipləşən samitlərdən biri də /k/-dir. Bu kar samit fonemlə novlu kar samitlər /x, f, h/ birləşmə əmələ gətirə bilmirlər.

Yuxarıda deyilənlərdən novlu və kipləşən samitlərin bir-biri ilə distributivliyini araşdırdıqda da maraqlı nəticələr əldə etmək mümkündür:

a). /CC/-nin birinci səsi novlu /f/ olarsa, ikinci səs mütləq üç kipləşən /t, q, x^ʃ/ samitlərindən biri olmalıdır.

b). /CC/-nin birinci səsi novlu /v/ olarsa, onun ikinci fonemi 5 kipləşən samitdir: /b, t, d, q, x^ʃ/.

c). /CC/-nin birinci səsi novlu /s/ olarsa, ikinci tərəfdə /b, t, d, k, q, x^ʃ/ kipləşən samitlərdən biri ola bilər.

ç). /CC/-nin birinci səsi novlu /z/ olarsa, ikinci tərəfdə /b, d, q, x^ʃ/ kipləşən samitlərdən biri olur.

d). /CC/-nin birinci səsi novlu /š/ samitdirsə, ikinci tərəfdəki samit fonem /t, k, q/ kipləşəndir.

e). /CC/ birləşməsinin birinci tərəfindəki samit novlu /x/ -dirsə, ikinci tərəfdəki samit səs yalnız kipləşən /t/ ola bilər. /səxt, bəxt, xəxt, təxt.../

ə). /CC/ birləşməsinin birinci tərəfindəki samit novlu /h/ olarsa, ikinci tərəfində kipləşənlərdən yalnız iki samit - /t,d/ onu izləyə bilər.

f). /CC/ birləşməsinin birinci tərəfindəki samit novlu /ʒ/ -dirsə, ikinci tərəfdə heç bi novlu samit gələ bilməz. (Bu haqda əvvəlki bölmələrdə ətraflı danışmışıq).

Nəticə: Əslində apardığımız tədqiqin nəticəsi yuxarıda aydın şəkildə verilmişdir. Yenə də qeyd etmək lazımdır ki, /CVCC/ tipli bir hecalı sözlərdəki yanaşı gələn və birləşmə yaradan novlu və kipləşən (partlayışlı) samitlər, onlarda baş verən fonetik məhdudiyyət yaxud uyarlıq xüsusiyyətləri dilin qanuniyyəti çərçivəsində öyrənilmişdir. /CC/ samit birləşmələrində novlu və kipləşən samitlərin tələffüz orqanlarının hansı hissəsində əmələ gəlməsi, onların kar, yaxud cingiltili olması da tədqiq edilmiş, alınan nəticələr məqalə boyu tezis və cədvəllər şəklində əks olunmuşdur.

Istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Məmmədova Ə.B., Müasir fars dili samit fonemlərinin distribusiyası, AMEA, Şərqşünaslıq İnstitutunun Elmi tədqiqləri, Şərq filologiyası məsələləri, IY buraxılış, səh. 252-275, Bakı: 2007, 23 s.
2. Məmmədova Ə.B., Fars dilinin orfoqrafiyası (dərs vəsaiti) "Elm və təhsil", Bakı: 2011, 232 s.
3. Мамедова А.Б., Фонемный инвентарь современного персидского языка, «Перспективы науки», Научно-практический журнал, № 10, октябрь, стр. 125-129, Тамбов: 2013, 270 s.
4. Məmmədova Ə., Müasir fars dili seqmentasiyasında /CC/ novlu samit birləşmələrinin fonetik səciyyəsi, AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, № 12, s.12-18; Bakı: 2018, 387 s.
5. Məmmədova Ə., Müasir fars dili seqmentasiyasında /CC/ kipləşən samit birləşmələrinin fonetik səciyyəsi, Dil və Ədəbiyyat Beynəlxalq Elmi-nəzəri jurnal, 3(107), səh. 71 -75, Bakı : 2018, 494 s.
6. Yədollah S., Avaşenasi-ye zəban-e farsī, virayəş-e dovvom, Mərkəz-e nəşr-e danəşqahi, Tehran: 1392, 195 s.

A. Mammadova

The phonetic characteristic fricatives and plosive consonant units in modern Persian segmentation / C_{fricative}C_{plosive} /

Summary

This article has been investigated inside the /C_{fricative}C_{plosive} / units of the contemporary fricatives and plosive consonants, of modern Persian

language / C_{fricative}C_{plosive} / merger. From the research, it can be seen that none of the consonant voices found in the tongue can come along with one word. Only a certain part of the new consonants on the basis of domestic law can be accompanied by certain consensus.

The / C_{fricative}C_{plosive} /consonant combination has two types of pronouns in the composition of the pronunciation organs, as well as the fact that they are profit and dumb. The most optimal option for pronouncing the type of fricatives consonant / C_{fricative} C_{plosive} / combination in the pronunciation of language is that the articulation denominator of the consonants is interval and distance. The obtained results are reflected in various theses and tables.

А. Мамедова

Фонетические особенности щелевых и взрывных согласных в сочетаниях / C_{щелев.}C_{взрыв.} / в сегментации современного персидского языка

Резюме

В этой статье исследуется вопрос о щелевых и взрывных согласных в консонантных сочетаниях / в персидском языке. В результате исследования можно прийти к выводу о том, что не все согласные звуки, имеющиеся в языке, могут находиться рядом в рамках одного слова. Согласно внутренним законам языка, лишь определенное число щелевых и взрывных согласных могут сочетаться с определенными согласными звуками в слове. В консонантных сочетаниях играет определенную роль то, в каких именно органах артикуляции происходит образование / C_{щелев.}C_{взрыв.} / щелевых и взрывных согласных, а также то, являются они звонкими или глухими звуками. В произношении носителей языка в консонантных сочетаниях щелевых согласных самым оптимальным вариантом является удаленность друг от друга органов артикуляции и наличие расстояния между ними. Полученные выводы отражены в различных тезисах и таблицах.

Rəyçi: Mehman Tarıverdiyev
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AYSEL QƏRİBLİ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunu

aysel-qerib@hotmail.com

XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISI-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ “TÜRK DİLLƏRİ” ANLAYIŞI

Açar sözlər: türk dilləri, ləhcələr, anlayış, türkçülük ideologiyası.

Ключевые слова: тюркские языки, диалекты, концепция, тюркская идеология.

Key words: turkic languages, dialects, concept, Turkic ideology.

XIX əsrin ortalarından etibarən bu və ya digər türk dilinin “ləhcə” adlandırılmasına az təsadüf edilməsə də, aparıcı tendensiya məhz “türk dilləri” anlayışının sabitləşməsidir.

Lazar Zaxaroviç Budaqovun 1869-cu ildə Sankpeterburqda çıxan “Türk-tatar ləhcələrinin müqayisəli lüğət”i (“Сравнительный словарь турецко-татарских наречий”) türk dillərinin həm XIX əsrin ortalarındakı diferensiasiya vəziyyəti, həm də bu barədə rus türkologiyasının təsəvvürlərini aydınlaşdırmaq baxımından maraq doğurmaya bilməz. Lüğətin 1960-cı ildəki stereotip nəşrinə yazdığı ön sözdə akademik A.N.Kononov müəllifin istifadə etdiyi “ləhcə” (“наречие”) termini qarşısında onun “dil” (“язык”) mənasını verdiyini göstərmişdir (7,s. III).

L.Z.Budaqov “Müqayisəli lüğət”ə yazdığı müəllif izahatında deyir:

“Türk-tatar ləhcələrinin müqayisəli lüğəti” adından belə bir nəticə çıxarılmamalıdır ki, müəllif öz əsərini türkköklü bütün ləhcələrin izahlı lüğəti kimi qələmə vermək istəyir. Əgər belə bir izahlı lüğətin tərtibi mümkün olsaydı, onun üçün bir neçə şərqşünasın birgə və çoxillik zəhməti tələb olunardı. Onu da düşünmək olmaz ki, mənim müqayisə etdiyim ləhcələr lüğətdə onların inkişafına müvafiq təqdim edilmişdir: bu iş də bir adamın gücü daxilində olmaz, eyni zamanda özünün möhtəşəmliyinə görə rahat istifadə edilə bilməzdi. Mən lüğətə ona görə belə bir ad verdim ki, burada həm tələbələr, həm də istər rus dövləti hüduqları daxilində, istərsə də ondan xaricdə həmin ləhcələrdə danışan əhali ilə hər biri öz sahəsi üzrə ünsiyyətə girən məmurlar, tərcüməçilər, tacirlər üçün ən çox istifadə edilən ləhcələr qrupu müqayisəli şəkildə təmsil olunur” (7,s. V).

“Müqayisəli lüğət”in tərtibçisi onu da əlavə edir ki, “ müqayisəli metod tatar ləhcələrinin müxtəlif növlü düzəltmə formalarına (şəkilçilərinə-A.Q.), bəzən söz köklərinə, eləcə də eyni bir sözün ləhcələr arasında kəskin mənə fərqliliyi nümunələrinə görə izahı, onların qarşılıqlı münasibətini və bir-

birini tamamlamasını göstərməklə, dilin özü barədə tam, dəqiq və şüurlu təsəvvürün yaranmasına doğru yol göstərir. Bunu deyərkən heç də belə bir rəy yaratmaq istəmirəm ki, təqdim edilən lüğətlə son məqsədə nail olunmuşdur. Mən onu daha geniş, daha elmi əsərlər üçün əsas, hətta material olacaq ilk və zəif təcrübə kimi təklif edirəm” (7,s. VI).

Əlbəttə, “Müqayisəli lüğət” müəllifin müxtəlif türk ləhcələri (dilləri) üçün material seçərkən istifadə etdiyi metod da diqqəti cəlb etməyə bilməz. Xüsusilə ona görə ki, bu, “türkcə”nin yeni dövrdəki diferensiasiya səviyyəsinə hansı dil faktları kompleksi və ya sistemi prizmasından yanaşılaraq müəyyənləşdirilməsinə bilavasitə aydınlıq gətirir. Məsələ burasındadır ki, müəllif ərəb və fars dillərinin təsiri altında olan “türk ədəbi dili” (“литературный язык тюркский”) materiallarından da geniş faydalanmışdır (7,s. VI).

A.N.Kononov “Müqayisəli lüğət”in tərtibi zamanı istifadə edilmiş mənbələri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırır:

- 1) türk dillərinə aid həm izahlı lüğətlər, həm də tərcümə lüğətləri;
- 2) türk-Avropa lüğətləri;
- 3) Ə.Nəvai, Babur, Əbü-l-Qazi və başqalarının bəzi əsərləri;
- 4) yazıya alınmış türk folkloru nümunələri və s. (7,s. II)

Və əlavə edir:

“ L.Z.Budaqovun lüğəti bu mənbələrə əsaslandığına görə köhnə türk xüsusilə, necə deyirlər, “cığatay” dilində yazılmış ədəbi və tarixi əsərləri oxumaq üçün olduqca dəyərli yardımçıdır” (5,s. II).

Beləliklə, “Müqayisəli lüğət” canlı türk dillərindən çox, orta əsrlər türk ədəbi dilinə əsaslandığından XIX əsr türk dilləri barədə elə də müfəssəl məlumat vermək imkanına malik deyil. Bununla belə, lüğət də bir sıra türk dillərinin və ya ləhcələrinin adı çəkilir ki, onlar aşağıdakılardan ibarətdir: 1) Aderbucan ləhcəsi, 2) Altay ləhcəsi, 3) başqırd ləhcəsi, 4) Buxara ləhcəsi, 5) Kazan ləhcəsi, 6) Kaşqar ləhcəsi, 7) qırğız ləhcəsi, 8) Kokand ləhcəsi, 9) Kırım ləhcəsi, 10) Çin Türküstanı tatarlarının ləhcəsi, 11) kumuk ləhcəsi, 12) meşeryak ləhcəsi, 13) noqay ləhcəsi, 14) Sibir tatarlarının ləhcəsi, 15) tatar (ümumən) ləhcəsi və ya ləhcələri, 16) tobol ləhcəsi, 17) türk (osmanlı) ləhcəsi, 18) türkmən ləhcəsi, 19) uyğur ləhcəsi (7,s. IX).

A.N.Kononov yazır:

“V.V.Radlovun “Türk ləhcələri lüğəti təcrübəsi” işıq üzü görənə qədər nəşr olunmuş kifayət qədər çox türk lüğətlərindən yalnız L.Z.Budaqovun “Türk-tatar ləhcələrinin müqayisəli lüğət”i bir sıra türk dillərinin leksikasını əhatə edirdi və ona görə də ümumtürk lüğətlərindən sayıla bilər.

V.V.Radlovun əsərləri ilə türkologiya bütövlükdə-onun bütün əsas filoloji və lingvistik sahələri üzrə - yeni pilləyə qalxdı, yeni keyfiyyət qazandı ki, bu, ilk növbədə, V.V.Radlovun, demək olar ki, bütün türk dilləri

xəzinəsindən əldə etdiyi yeni faktik materialın elmi dövriyyəyə daxil edilməsi sayəsində oldu” (8,s. 17).

“Təcrübə” müəllifi aşağıdakı türk dili ləhcələrini xüsusi fərqləndirir: Aderbecan ləhcəsi, Altay ləhcəsi, başkir ləhcəsi, karaqaş ləhcəsi, Kazan ləhcəsi, kırqız ləhcəsi, karakırqız ləhcəsi, kumandınların ləhcəsi, Krım ləhcəsi, teleut ləhcəsi, uyğurların ləhcəsi və s. (9, s. XVII-XVIII).

Yakutca digər türk ləhcələrindən çox fərqləndiyinə görə o, “ləhcə” yox, “dil” adlandırılır: якутский язык (9, s. XVII).

“Təcrübə”də maraqlı məqamlardan biri də odur ki, türk dillərinin adlandırma prinsipinə əməl olunmur, belə ki, həm coğrafi-toponimik (məsələn: Aderbecan ləhcəsi, Altay ləhcəsi, Kazan ləhcəsi və s.), həm də etnik-etnonimik (məsələn: başkir ləhcəsi, karaqaş ləhcəsi, kırqız ləhcəsi və s.) prinsipə əsaslanılır.

V.V.Radlov rusca mətndə “наречие” , almanca mətndə isə “dialekt” terminini işlətmişdir (9,s.XVI).

Dünya türkologiyasında “türk ləhcələri” ifadəsi nə qədər perspektivli olsa da, “türk-tatar ləhcələri” və ya “türk-tatar dilləri” linqvonimindən də tam imtina edilmir.

Fransız türkoloqu Jan Deni məşhur kitabını “Türk dili qrammatikası (Osmanlı ləhcəsi)” (1921) adlandırmış və həmin kitab Türkiyə türkcəsinə “Türk Dil Bilgisi” adıyla tərcümə olunaraq nəşr edilmişdir (6). Müəllif yazır:

“Türk-tatar millətləri –türk-tatar dillərində danışan müxtəlif millətlər tamamilə aşkar şəkildə ortaya çıxmış etnik qruplar yaratmırlar” (6,s.3). Ona görə də həm türk millətlərini (xalqlarını), həm də dillərini, prinsip etibarilə, mövcud olduqları coğrafiyaya görə təsnif edir (6,s.1-5). Həmin təsniflərdə verilən dil, eləcə də xalq adlarında V.V.Radlovun təsiri özünü aydın göstərir.

J.Deni “türk-tatar dilləri” ilə yanaşı “türk-tatar dili” ifadəsini də işlədir. Onun fikrincə, “türk dilləri bir-birilərinə münasibətdə Avropa dillərindən daha az inkişaf etmişdir. Əslini söyləmək lazım gəlirsə, bunlar dildən çox ləhcələrdir. Bununla bərabər, ərəbcə və farscadan da alınma bir çox kəliməylə böyük bir mükəmməliyə və güclü bir ədəbi nüfuza sahib olan Türkiyə türklərinin danışmaq vasitəsinə dil ünvanını verməmək mümkün deyil” (6,s.3).

Elə ona görə də XIX əsrin sonlarından etibarən türk ziyalıları arasında İstanbul türkcəsinə maraq o dərəcədə artır ki, az qala bütün nüfuzlu mətbuat orqanları bu dili təqlid etməyə başlayırlar. Və ilk ciddi, ardıcıl, eləcə də əqidəli orqan İsmayıl bəy Qaspralının (Qasprinskinin) Krımda çıxan “Tərcüman”ı olur...

Türk xalqları öz möhtəşəm tarixlərinin yeni dövrün əvvəllərindən başlayaraq tənəzzülə doğru getdiyini bütün aydınlığı ilə XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə Birinci Dünya müharibəsi gedişində anladılar. Lakin

ona qədər də az-az ziyahılar dərk edirdilər ki, zamanın gərdişi türklər üçün müsbət heç nə vəd etmir.

Azərbaycanda, ümumən türk dünyasında türkçülük ideologiyasının təşəkkülündə çox böyük xidmətləri olmuş Əli bəy Hüseynzadənin “ana dili” anlayışı barədə təsəvvürünün aydınlaşdırılması xüsusilə ona görə maraqlıdır ki, görkəmli publisist-mütəfəkkir həmişə bu cür məsələlərə ümumtürk mövqeyindən yanaşmış, prinsip etibarilə, ortaq dəyərlərə əsaslanmışdır.

“Həyat” qəzetinin ilk nömrəsinə (1905, N1) yazdığı “Qəzetimizin məsləki” adlı proqram xarakterli baş məqalədə Əli bəy Hüseynzadə qeyd edir ki, “bir vaxtlar Şərqdə milləti-islam beynində ərəb və fars dilləri ülum və maarifə alət bulunmuş olduğundan ərəb və fars qövmləri xeyli tərəqqiyati-iqtisadiyyəyə və ictimaiyyəyə malik oldular. Bu gün isə ülum və ədəbiyyat türk dilində olmaq üzrə tərəqqiyə başlamış olduğundan ümum şərqdə maarifin ən gözəl vasitəyi-intişarı türk lisanı olmuşdur” (1,s.36).

Həmin illərdə dil, eləcə də onun adı məsələsi ciddi problemlər yaratdığına görə Ə.Hüseynzadə bu məsələyə bir neçə dəfə müdaxilə etmiş, öz elmi-ideoloji mövqeyini bildirmişdir. “Qəzetəmizin dili haqqında bir neçə söz” məqaləsində (“Həyat” qəz., 1905, N7) o yazır:

“Bizəmi qəzetəmizin dilini sadələşdirmək, yoxsa cəməətimizəmi öz ana dili olan türkcəyi öyrənmək lazındır? Budur məsələ! .. Rəyimizə görə, yazdığımızdan daha sadə, Qafqazda söylənən şivələrə daha müvafiq bir surətdə yazmaq mümkün deyildir... Çünki hər hansı şivəyi ayrı-ayrı ələ alsaq, hər birində bir nöqsan görürüz... Bakı şivəsi iləmi yazaq? Yazarsaq, qorxuram ki, qeyri türklər içində, türkcəyi yaxşı bilən türklər içində rüsvay oluru!..”

Ə.Hüseynzadənin fikrincə, XX əsrin əvvəllərində iki türkcə mövcuddur ki, onlardan biri “türkiyi-qədim”, ikincisi isə “türkiyi-cədid”dir. “Türkiyi-cədid artıq türkiyi-qədim deyildir. Türkiyi-qədim üzrə yazmağa qalxışsaq, heç kimsə sözümüzü anlamaz. Məsələn, Mir Əlişir Nəvai kimi desəm ki, uçmaq içrə həyat tapğaylar tamuğdan nəcat tapğaylar, “uçmağ”ın behişt, cənnət və “tamuğ”un cəhənnəm, duzəx olduğunu içimizdə anlayan olacaqmı?.. Şübhəsiz, xeyr! Nə üçün? Çünki bugünkü dilimiz türkiyi-cədidir” (1,s.39).

Müəllif “türkiyi-cədid” deyəndə hansı türkcəni nəzərdə tutur?... “Türkiyi-cədid isə bir tərəfdən dini-islamın, bir tərəfdən də vüqatitarixiyyənin təsirilə ərəb və farsdan çox kəlmələr alıb müruri-zamanda bu iki dil ilə o qədər ülfət etmişdir ki, artıq onların xəzaini-lüğəviyyəsini özünə mal eləmişdir” (1,s.39).

Ruslar tədricən Qafqaz türkləri mənasında “Qafqaz (yaxud Zaqafqaziya) tatarları”, onların türkcələri mənasında isə “tatar dili”

ifadələrinə üstünlük verməyə başladılar. Ə.Hüseynzadə buna öz kəskin etirazını bildirərək yazır:

“ Tatar” istilahı mübhəm, qeyri-müəyyən, qeyri-fənni olduğuna və ancaq avampəsəndənə və cahilanə bir surətdə istemal edilməkdə bulunduğuna binaən türkoloqlar (üləmayi-əhvalşünasani-ətrak) fiyövmən bu istilahın ortadan götürülməsi tərəfdarıdır. Çünki tatar ləfzi mənai-həqiqi əslisindən başqa üç-dörd məna ilə daha istemal olunur ki, kaffəsi yanlışdır. İbtida bu yanlış olanları müəliə edəlim. Bəzi əski müvərrixin və müstəşriqin hər iki istilahı (türk və tatar ləfzlərini) həmməna və yekdigərinin təməmilə müradifi kimi tələqqi etmişlərdir ki, bunun külliyyəni yalnız olduğu aşkardır. Digərləri ələlxüsus əski fransız müəllifinin bir qismi öylə zənn etmişlərdir ki, guya moğol, tunguz mancı, tibetli , türk və sairə həp fütütdən olub ümuminə “tatar” deyilir, yəni tatar istilahı guya qayət şümullu olub türk, moğol və sairəyi mühit və şamilidir. İştə bu növ yanlışlıq nəticəsidir ki, Değin (Deguignes) nam müvərrix əsərinə şöylə bir ünvan vermişdir: “Historie generale des huns des Turcs, des Magoles et des autres Tatares” (1,s.47).

Ə.Hüseynzadənin fikrincə, “səhvən tatar denilən türklər bərvəchi zir üç böyük şöbədə ibarətdir:

1) Sibiryanın vase səhralarında yüzlərcə müxtəlif namlar təhtində yaşayan qəbail və əşair ki, başlıca vaxtidə Qızıl Orda hökumətini təşkil edən qıpçaq türklərinin nəslindən münşəbdirlər.

2) Rusiyanı- Avropayı türkləri. Bunlar ya qazanlılar kibi qıpçaq nəslindən elmi-bəşər nöqtəyi-nəzərindən “braxisəfal” olub qismi-əzəmin çöhrəsi avropalılara məxsus çöhrədir, ya kırımlılar kimi noğay və sair qədim türklərin əhfədirlər.

3) Qafqazıyanın əhvəri-mücvirə tərəfindən səhvən tatar təsmiyə olunan türkləri də bunlardır. Qafqaz silsiləyi-cibalinin cəhəti-cənubiyyəsində sakın Azərbaycan türkləri ki, şirvanlı, bakılı, qarabağlı, gəncəli, irəvanlı və sairədən ibarətdir (İranın şimali-qərbi səkənəsi də bunlardandır) və məzkur silsiləyi-cibalin cəhəti-şimaliyyəsində sakın noğay, bulqar, bir qismən ləzgilərə qarışan kumuk və zahirən xeyli çərkəslərə bənzəyən və adətən çərkəsləşmiş bulunan “kabarda” və ilaxir” (1,s.49).

Göründüyü kimi, Ə. Hüseynzadə nəinki türk dünyası miqyasında, Qafqaz regionunda da Azərbaycan türklərini bir bütöv olaraq fərqləndirir. Lakin dil məsələsinə gələndə yenə də ümumtürk ədəbi dili mövqeyində dayanır və onun ən normativ, mükəmməl təzahürü olaraq türkcənin İstanbul “ləhcə”sini qəbul edir.

Türkçülük-turançılıq ideyası imperialist bölücülüğü dövründə türklər üçün ümumiyyətlə mütərəqqi hadisə olsa da, dil birliyi uğrunda aparılan mübarizə ona görə ciddi bir nəticə vermədi ki, artıq türk dilləri bir-birindən

xeili ayrılmış, nəinki müstəqil və ya yarımüstəqil varlıqları, hətta öz xüsusi adları ilə tarix səhnəsinə çıxmışdı.

Ə.Hüseynzadə “türk” anlayışı ilə bağlı başqa bir problemə də diqqəti yönəldir:

“Əhvali-qövmiyyəyi-ətrakə aşına olan üləmanın ən mötəbərləri bir qələti-tarixi nəticəsi olan “tatar” təbirini rədd edib bu nam təhtində zikr olunan türklərin şəx və şübhə qalmayacaq surətdə türklüklərini isbat eləmiş bulundurlarından bəzi Germaniya (alman) ətrakşünasını daha ziyadə ərəb, fars və Avropa təsirati-irqiyyə və lisaniyyəsinə məruz bulunmuş və guya bu surətlə türklükdən bir dərəcə təbəüd etmiş bulunan qərb, yəni osmanlı türklərini bərikilərdən təfriq üçün fəndə başqa bir istilah icadına qalxışdılar. Məlumdur ki, Türkiyədə beynülam ruslara Moskov deyildiyi kibi, rus əhalisi beynində də osmanlılara türk ləfzindən qələt olaraq “turok”, ya “türk” deyilir. İştə, bəzi alman üləması türk namını baladə tedad edilən ətrakla Asiyaya-vüstadəkilərə təxsis edib osmanlı türklərinə isə “türk”, yaxud “turok” isim verilməsini təklif elədilər. Fəqət böylə bir təklif bizzat osmanlı türkləri tərəfindən gülünc olacağı kibi üləmanın ümum beynində dəxi əsla şayani-qəbul görünmüyor. Hətta Rusiyanın ən ciddi əhvali-əqvami-ələm və müvərrixləri fənni-həqiqi namına bu fikrə şiddətlə etiraz etdilər. Zətən, alman alimlərinin böylə iki istilah icadı lüzumuna göstərdikləri səbəb də çox zəif, hətta qeyri-məquldur. Çünki bu gün türk əqvamının cümləsi osmanlılar kimi ərəb, fars və sairənin təsirati-irqiyyə və lisaniyyəsinə məruz olmuş bulunuyorlar” (1,s.50).

Lakin həmin fərqləndirmə bu günə qədər davam edir.

Əlimərdan bəy Topçubaşov (1863-1934) XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Rusiya türk-müsəlmanlarının, eləcə də Azərbaycan xalqının istiqlalı uğrunda mübarizə aparmış görkəmli ictimai xadim, müstəqil Azərbaycan dövlətinin (1918-1920) Paris sülh Konfransında səlahiyyətli nümayəndəsi olmuş, ömrünün sonuna qədər öz əqidəsinə sadıq qalmışdır. Peşəkar hüquqşünas kimi həm bu sahədə, həm də rusdilli Azərbaycan publisistikasının inkişafında tarixi xidmətləri vardır.

Ə. Topçubaşov (1897-1917-ci illər) “Kaspi” qəzetinin yaradıcılarından və redaktorlarından biri olmuşdur. Bu illər ərzində görkəmli siyasi xadimin çoxlu sayda elmi əhəmiyyətli məqalələri dərc edilmişdir. Çoxsaylı məqalələr içərisində Ə. Topçubaşovun “ana dili” anlayışı barədəki məqalələri böyük maraq kəsb edir.

Ə.Topçubaşovun “ana dili” anlayışı barədəki təsəvvürü ilk dəfə “Bakıda tatar dilində qəzet” məqaləsində (Kaspiy, 23 yanvar 1905-ci il) rastlaşırıq. Müəllif yazır:

“Şəhərimiz yeni mətbu orqanla zənginləşir: indiyə qədər Tiflisdə tatar dilində nəşr olunan “Şərqi-rus” Bakıya köçür” (5,s. 90).

Və həmin “tatar dili” anlayışının hansı dili ifadə etdiyini, onun coğrafiyasını müəyyənləşdirmək üçün təfəsilatı ilə məlumat verilir:

“Bizim müsəlmanların mədəni geriliyinə baxmayaraq, əslində, fikrimizi daha dəqiq etsək, məhz həmin gerilik səbəbindən onlardan ötrü öz dillərində qəzet nəşrinin vacibliyi və zəruriliyi çoxdan hiss olunurdu... Qafqaz müsəlmanları mədəni inkişaf baxımından özlərini xeyli qabaqlamış xalqlarla qonşuluqda yaşayırlar. Təbii ki, müasir mərhələdə bizim müsəlmanlar da daxili və xarici əlaqələr nəticəsində həyatın yeni axın və təmayüllərinin səmərəli təsirinə məruz qalırlar. Bu səbəbdən müsəlmanlar, ilk növbədə isə onların ictimai şüura malik hissəsi indiyə qədər anadilli mətbu orqanın mövcud olmaması səbəbindən xalq kütlələrinin tərəqqisinə ciddi maneə yarandığını başa düşməmiş deyildilər... Yerli dildə mətbuat ərsəyə gəlməyə qədər...” (5,s.90).

Göründüyü kimi, burada söhbət “bizim müsəlmanlar”ın, yəni “Qafqaz müsəlmanları”nın “ana dili”ndən – “yerli dil”dən gedir ki, bu dili Ə.Topçubaşov “tatar dili” adlandırır:

“İnanıram ki, bizim günlərdə də savadlı müsəlmanların çoxu 1875-1877-ci illərdə “Kaspi” əməkdaşı Həsən bəy Məlikovun Bakıda nəşr etdiyi “Əkinçi” qəzetini yaxşı xatırlayır... Zənnimcə, onlar... anadilli mətbu nəşrin canlı, həqiqi sözlərinin müsəlman kütləsinə necə ayıldıcı, oyadıcı təsir göstərdiyini göz önünə gətirə bilirlər. Tiflisdə bir-birinin ardınca meydana çıxan digər tatar qəzetlərinin – “Ziya” və “Kəşkül”ün ictimai fikrə, təəssüf ki, çox da güclü sayılmayacaq təsiri də yaddaşlardan silinməyib” (5,s.91).

Ə.Topçubaşova həmin məqalədə “bizim müsəlmanlar” anlayışını dar mənada – “Qafqaz müsəlmanları” mənasında işlətdiyi kimi, geniş mənada – “Rusiya müsəlmanları” mənasında da işlədir:

“Bağçasaray şəhərində “Tərcüman” qəzetinin nəşrə başlaması isə bizim müsəlmanların həyatını xüsusən parlaq nura bənzər işığa qər qəttdi. İyirmi ildən artıq müddətdə Rusiyanın 30 milyonluq müsəlman əhalisinin tatarca yeganə mətbu orqanı kimi qəzetin üzərinə mühüm və şərəfli rol düşmüşdü” (5,s.92).

Burada isə “tatar dili” dedikdə müəllif ümumən “türkcə”ni nəzərdə tutur. Və yazır:

“... Müxtəlif bölgələrdə yaşayan, vahid türk-tatar köklərinə malik qohum xalqların maraq və mənafeini qorumaq kimi mürəkkəb vəzifə yalnız bir mətbu orqanın öhdəsindən gələ biləcəyi iş deyildir” (5,s. 92).

Göründüyü kimi, burada Rusiya müsəlmanları “vahid türk-tatar kökləri”nin mövcudluğu ilə yanaşı, müxtəlif “qohum xalqlar” kimi səciyyələndirilir. Lakin türk-tatar mənşəli xalqların ümumi ədəbi dili-qəzet dili “tatar dili” adlandırılır:

“İnanırıq ki, müsəlmanlar... tatar dilində qəzetin mövqelərini möhkəmləndirməsinə, müsəlman cəmiyyəti qarşısındakı vəzifəsini yerinə yetirməsinə imkan yaradacaqlar” (5,s.94).

Məlum olduğu kimi, XIX əsrə qədər türk xalqları, eləcə də Azərbaycan türkləri özlərini “tatar” adlandırmamış, dillərinə də “tatar dili” deməmişlər. Mirzə Kazım bəyin məşhur “Qrammatikası”nın adı ona görə “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” idi ki, görkəmli dilçi-şərqşünas düzgün olan “türk” ilə yanaşı, Rusiya imperiyasında rəsmi qəbul edilmiş “tatar” etnonim-linqvonimindən də istifadə etməyə məcbur olmuşdu. Və bu məcburiyyəti “Qrammatika”nın mətnində “türk” sözünə xüsusi üstünlük verilməsi də göstərir (məsələn, baxın: 2,s. 185, 187, 194, 196, 199 və s.). Ümumiyyətlə, XIX əsrin ikinci yarısında belə bir “ənənə” formalaşır ki, anadilli ədəbiyyatda, bir qayda olaraq, “türk dili”nə, rusdilli ədəbiyyatda isə “tatar dili”nə üstünlük verilir.

Maraqlıdır ki, Ə.Topçubaşov “Şərqi-rus”u “tatar dilində qəzet” adlandırdığı halda, həmin qəzetin baş redaktoru Məhəmməd ağa Şahtaxlı nəşr etdiyi qəzetin dilini “türk dili” hesab edir. Və yazır:

“Son vaxtlar Zaqafqaziya müsəlmanlarına onların dinlərinə görə yox, xalqlarına görə ad verməyə çalışaraq, Zaqafqaziya islam əhlini Qafqazda rus dilində tatar adlandırmağa başlamışdılar. Amma bu yeniliyi heç cür uğurlu hesab etmək olmaz.

Zaqafqaziya məhəmmədilərinin danışdığı dil tatar dili deyil, türk dilidir ki, o da öz növbəsində əsas dialektlərə ayrılır: osmanlı, səlcuq və azərbaycanlı türkcələri” (4,s. 28).

Əlbəttə, bugünkü türkoloji baxışlar, eləcə də terminologiya səviyyəsində bu mülahizələrlə mübahisə etmək olar, ancaq o dövr üçün, doğrudan da, kifayət qədər yeni, əsaslandırılmış qənaətlərdir ki, M. Şahtaxlının peşəkar dilçi təfəkküründən irəli gəlir.

Ə.Topçubaşovun “Müsəlmanlar azadlıq hərəkatında” məqaləsində (Kaspiy, 9 oktyabr 1905-ci il) Rusiya müsəlmanlarının məruz qaldıqları təcavüzün miqyasını (və müsəlmanların buna reaksiyasını) dəqiq ümumiləşdirir:

“Sistemli şəkildə həyata keçirilən ruslaşdırma siyasəti nəticəsində onlar daha çox içlərinə çəkilib, hökumətin özbaşınalığına, bütöv xalqların ləyaqətini alçalmasına səssiz-səmirsiz etiraz kimi müəyyən qədər birləşməyə və köhnə adət-ənənələrini hər vasitə ilə qorumağa çalışırlar” (5,s.95-96).

Göründüyü kimi, burada Rusiyanın türk-müsəlmanları, yaxud müsəlman-türkləri süni şəkildə müxtəlif xalqlara parçalayıb hökm sürmələrindən yox, əksinə, müxtəlif türk-müsəlman xalqlarını eyni bir xalq hesab edib “ruslaşdırmağa” çalışmasından və bu təzyiqə məruz qalan “bütöv xalqların... birləşməyə və köhnə adət-ənənələrini hər vasitə ilə qorumağa

çalışmalarından söhbət gedir. Ona görə də türklərin Rusiyada müxtəlif xalqlara zorla bölüşdürülməsi, süni xalqlar yaradılması barədə sonralar türkologiyada meydana çıxmış təsəvvürlər özünü doğrultmur ki, bu, dil məsələsinə də aiddir.

Ə.Topçubaşovun “ana dili” anlayışı mahiyyətini daha təfəsilatı ilə başa düşmənin üçün onun “Azərbaycanın yolgöstərəni” məqaləsi ətraflı məlumat verir. Həsən bəy Zərdabinin nəşr etdirdiyi “Əkinçi” qəzetinin (1875-1877) ilk nömrəsinin çıxmasının 50 illiyinə həsr olunmuş məqalədə deyilir ki, Rusiyada bütün müsəlmanlar “cinayətkar” hesab edilirdilər. Və “bu cinayət adı “panislamizm” və “pantürkizm” idi (5,s. 492)...

“Şərqi Zaqafqaziyanın müsəlman xalqının vəziyyəti xüsusilə dözülməz idi. Bu torpaqların sakinləri ölkələrini əsl adı ilə “Azərbaycan”, özlərini isə “türk-azəri”, yaxud “azərbaycanlı” adlandırı bilmirdilər. Açıq şəkildə türk əsilli xalq olduqlarını dilə gətirmələrinə imkan verilmirdi” (5,s. 493).

Məqalə müəllifinin fikrincə, “Əkinçi” belə bir dövrdə meydana çıxdı. Və həmin illərdə “ölkə daxilində, habelə onun hüdudlarından kənarda (əsasən İranda) məktəb və mədrəsələrdə təhsil alanlar üçün ərəb və fars sözlərinin bol-bol işlənmədiyi açıq ana dilində - türk-Azərbaycan

dilində nəşr olunan qəzeti oxumaq müəyyən mənada hətta gözlənilməz təsir bağışlayırdı” (5,s. 504).

Ə.Topçubaşov göstərir ki, “Əkinçi”nin ərəb və fars sözlərindən mümkün qədər təmizlənmiş dili bir sıra “savadlı” adamları təmin etmirdi. “Həmin adamlar “Əkinçi”nin ərəb və fars sözlərindən mümkün qədər təmizlənmiş dili bir sıra “savadlı” adamları təmin etmirdi. “Həmin adamlar “Əkinçi”nin nəşirini məsxərəyə qoyurdular, ərəb və fars dillərini bilmədiyindən “tərkəmə ləhcəsində” yazdığını iddia edirdilər. Lakin müəyyən müddət sonra həmin “tənqidçilərin” özləri, xüsusən də onların övladları milli şüurun əsas qaynaqlarından, qida mənbələrindən biri kimi, ana dilinin dirçəldilməsində Həsən bəyin xidmətlərinin əhəmiyyətini başa düşüb, minnətdarlıq hissi ilə qeyd etməyə bilməzdilər” (5,s. 505).

Ə.Topçubaşov “ana dili” anlayışını həmişə “tatar dili” ilə ifadə etdiyi halda, Əli bəy Hüseynzadəyə 16 iyul 1904-cü il tarixli məktubunda onu “türk dili” adlandırır:

“Yeganə xahişim yalnız o ola bilərdi ki, hər gün Ələkbərlə (Ələkbər-Əlimərdan bəyin oğludur – A.Q.) bir-iki saat türk dili ilə məşğul olasan. İstərdim ki, ana dilini hər cəhətdən yaxşı öyrənsin” (5,s. 532).

Fikrimizcə, bu, təsadüfi deyildi. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, Ə. Hüseynzadə “türk dili” yerinə “tatar dili” işlənməsinin tamamilə ələhinə idi. Və bu barədə öz mövqeyini kifayət qədər kəskin bildirmişdi:

“Tatar” istilahi mübhəm, qeyri-müəyyən, qeyri-fənni olduğuna və ancaq avampəsəndənə və cahilanə bir surətdə istemal edilməkdə

bulunduğuna binaən türkoloqlar (üləmayi-əhvalşünasani-ətran) fiyövmen bu istilahn ortadan götürülməsi tərəfdarıdır... Bəzi əski müvərrixin və müstəşriqin hər iki istilahi (türk və tatar ləfzlərini) həmməna və yekdigərinin təməmilə müradifi kimi tələqqi etmişlərdir ki, bunun külliyyən yanlış olduğu aşkardır” (1,s. 47).

İş elə gətirmişdir ki, Ə.Topçubaşov, demək olar ki, bütün yazılarını rusca yazmış, mühacirət həyatının başladığı 20-ci illərdə, yəni türkcə yazmaq ehtiyacı meydana çıxanda çətinliklərlə üzləşmişdi. Bunu Parisdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə yazdığı 4/ 14/ 15 aprel 1924-cü il tarixli məktub da göstərir:

“... Məqalələrimin mütləq tərcümə olunmaq zərurəti məni həddən artıq kədərləndirir. Bu qüsurumdan (ana dilində yazma bilməmək nəzərdə tutulur – Tərc.) özüm də əzab çəkirəm” (5,s. 560).

Göründüyü kimi, Əlimərdan bəy Topçubaşov rusdilli ənənəyə uyğun olaraq “ana dili”ni “tatar” dili adlandırırsa da, bu anlayışın nədən ibarət olduğunu kifayət qədər dəqiq təsəvvür edir. Və “türk dili”, yaxud “türk-Azərbaycan dili” şəkildəki variantlara müraciət də həmin dəqiqləşdirmələrin təzahürüdür.

Ədəbiyyat

1. Hüseynzadə Ə. Seçilmiş əsərləri, Bakı, “Şərq-Qərb” nəş., 2007, 480 səh.
2. Kazımbəy M. Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası, Bakı, Zərdabi LTD MMC, 2017, 1000 səh. Tərcümə, tədqiqi və şərh İdris Abbasovundur.
3. Qəribli A. “Azərbaycan dili”anlayışının tarixi, Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, 152 səh.
4. Şahtaxtılı M. Seçilmiş əsərləri, Bakı, “Çaşıoğlu” nəş., 2006, 432 səh. Tərtib edən: İ.Həbibbəyli
5. Topçubaşov Ə. ... Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq, Bakı, Azərbaycan, Tərcümə Mərkəzi, 2018, 688 səh. Tərtib, tərcümə, izah və şərhlərin müəllifi : Vilayət Quliyev.
6. Deny J. Türk dil Bilgisi, İstanbul, 2012, 953 s. Ali Ülvi Elöve tərcüməsini günümüz Türkçesine uyarlayan Ahmet Benzer.
7. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, Санктпетербург, I том, 1869, X + 810 с.
8. Кононов А.Н. В.В. Родлов и отечественная тюркология.- Türkologiya, 2016, N 2 , s. 11-18.
9. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т. I ч. I, с.-Петербург, 1893, XVIII+ 968 с.

A.Garibli

**The concept of "Turkic languages"
in the second half of the 19th century - the beginning
of the twentieth century**

Summary

Since the middle of the nineteenth century, it has not been coined to name a Turkic word "dialect", but the leading trend is the stabilization of the term "Turkic languages".

Many scholars (Lazar Z. , A.N.Kononov, L.Z.Budagov, J.Deni, Ə. Huseynzada) expressed their valuable views about the concept of "Turkic languages" in the second half of the XIX and early XX centuries.

Of great interest is the "Comparative Dictionary of Tatar-Tatar tattoo" by Lazar Z. Budagov published in 1869 in St. Petersburg. Since the "comparative vocabulary" is based on the medieval Turkic literary language and not on the living Turkic languages, it is not able to provide detailed information about the Turkic languages of the 19th century. However, the dictionary also refers to a number of Turkic languages or dialects.

Although the word "Turkic dialects" is very promising in Turkic Turkology, "Turkic-Tatar languages" linguistics is not completely refused.

Elimardan bey Topchubashov, though in the Russian-speaking tradition, calls the "mother tongue" as "Tatar", but quite clearly understands what this concept is. The references to "Turkic language" or "Turkic-Azerbaijani language" are also the manifestation of those specification.

А.Гарибли

**Понятие "тюркские языки"
во второй половине 19 века - начале двадцатого века**

Резюме

С середины XIX века тюркские языки часто называли «диалектами», но ведущей тенденцией является стабилизация термина «тюркские языки».

Многие ученые (М.Лазар, А.Н.Кононов, Ж.Дени, Л.З.Будагов, А.Гусейнзаде) высказывали свои ценные взгляды насчет понятие «тюркские языки» во второй половине XIX и начале XX века.

Большой интерес представляет «Сравнительный словарь татаро-татарской татуировки» Лазаря Захаровича Будагова опубликованный в 1869 году в Петербурге. Поскольку «сравнительный словарь» основан на средневековом тюркском литературном языке, а не на живых тюркских языках, он не имеет возможности предоставить подробную информацию о тюркских языках 19-го века. Тем не менее, словарь также называет ряд тюркских языков или диалектов.

Хотя слово «турецкие диалекты» очень многообещающе в тюркской тюркологии, в лингвистике не отказывались и от термина "тюрко-татарские языки".

Элимардан бей Топчубашов, хотя и в русскоязычной традиции называет "родной язык" татарским, но совершенно ясно понимает, что это за понятие. Ссылки на «турецкий язык» или «турецко-азербайджанский язык» также являются проявлением этой спецификации.

Rəyçi: Nadir Məmmədli
Filologiya elmləri doktoru, professor

ГАЛИНА УДАЛЫХ
Доктор наук по филологии, профессор
Бакинский славянский университет
udalikh_galina@rambler.ru

**НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РЕГИОНАЛЬНОЙ
ЭТНОЛИНГВИСТИКИ: ИЗМЕНЕНИЕ МОРФЕМНОЙ
СТРУКТУРЫ ОБЩЕНАРОДНЫХ СЛОВ В РУССКОМ
ОСТРОВНОМ ГОВОРЕ АЗЕРБАЙДЖАНА**

Ключевые слова: этнолингвистика, языковая картина мира, русский островной говор, общенародные слова, аффикс, морфемная структура.

Açar sözlər: etnolinqvistika, dünyanın dil mənzərəsi, rus şivəsi, ümumxalq sözləri, morfem struktur.

Key words: ethnolinguistics, linguistic picture of the world, Russian island dialect, national words, affix, morphemic structure.

Этнолингвистика – область языкознания, изучающая язык в его взаимоотношении с культурой, историей. Каждый народ создает свою модель мира, определяет духовные и нравственные приоритеты, формирует этническое самосознание и систему жизненных ценностей. Этнолингвистическая наука, занимаясь вопросами взаимосвязи языка и этнокультуры, уделяет особое внимание проблемам репрезентации языковой картины мира, в том числе диалектной. Как отмечают лингвисты, «народ в ходе своей истории строил свой язык, закладывал в него то, что представлялось ему ценным в его внутренних и внешних судьбах, в его исторических, географических условиях, в процессе становления и роста духовной и материальной культуры для того, чтобы осмыслить мир и овладеть им» [4, с.46].

В лингвистических исследованиях последних лет неоднократно поднималась проблема изучения языка особых микроэтнических сообществ – как в социокультурном, так и в этнолингвистическом отношениях. Подобная проблема активно разрабатывалась учеными с начала XIX века. В конце XIX века академик А. А. Шахматов, знаток истории и теории языка, этнографии русских говоров, не случайно обратился к проблеме языка русской народности, полагая, что только с помощью сохранения индивидуальности, укрепления самобытности и развития национального самосознания малых народов и этносоциальных сообществ можно разрешить национальный вопрос в России. Во многом эти идеи соприкасаются с взглядами старших современников ученого – А. Н. Афанасьева, В. И. Ламанского, А. Н.

Пыпина и других. Вместе с тем специалисты справедливо отмечают, что «при всем обилии формально-структурных, даже отстраненно-формалистических, разысканий исследования, посвященные изучению языка как средства и орудия этнической культуры, как важнейшей формы этой культуры, все еще остаются эпизодическими по времени исполнения и редкими по привлекаемым языковым данным» [8, с. 3]. В пределах данной статьи мы рассмотрим особенности языка этнического сообщества русских переселенцев – молокан, живущих на территории современного Азербайджана с 30-40 гг. XIXв. Для анализа привлекался материал из «Словаря русского островного говора Азербайджана» [1]. Диалектные словари выступают одним из источников для выявления этнолингвистических данных. В этнолингвистическом плане, по мнению Н.И.Толстого, «диалект представляет собой не исключительно лингвистическую территориальную единицу, а одновременно и этнографическую, и культурологическую» [7, с.21].

Кроме того, выявление и систематизация диалектной лексики с позиции культурно-исторического анализа позволяет обогатить наши представления о характере диалектной культуры молокан Азербайджана. Их островной говор представляет собой культурно-этнографическую ценность и характеризуется своей специфичностью. Наличие особенностей в островном говоре молокан Азербайджана ученые (см. работы Л.Гулиевой, Э.Гейдаровой, Г.Удалых и др.) видят в инонациональном окружении и отрыве традиционных мест проживания молокан от культурных центров того времени. Такая отдаленность лишь способствовала сохранению местных диалектных особенностей и задержала развитие языка. Поэтому в нем до сих пор сохраняются такие архаические черты, которые в течение XVII–XX вв. утрачены другими говорами. Ф. П. Сороколетов справедливо отмечал, что «в говорах русского языка имеется немалое количество слов и значений слов, существующих столетия, даже уходящих в праславянскую и индоевропейскую древность, но не попавших в письменный русский язык. Эти слова являются ценнейшим материалом для историко-этимологических и лексикологических разысканий, для воссоздания языковой картины прошлых эпох» [6, с. 192].

Говор молокан является смешанным, но по наличию ряда общих черт условно относится к южновеликорусскому наречию [2, с.4]. Именно этот факт придает ему большую архаичность. Языковая архаика неоднородна по своему происхождению и бытованию: состав архаизмов в большинстве случаев не оправдывается существованием их в языке, и часть архаизмов могла бы быть без труда заменена словами общерусскими. Их архаичность в значительной степени

связана и с современной территориальной ограниченностью – удалением от основных регионов проживания русского населения.

Одним из фрагментов диалектной культуры, заслуживающим особого внимания, является лексика. Как известно, диалектный язык неоднороден по своему составу: он включает как общенародную лексику, так и собственно диалектную, территориально ограниченную в своем употреблении. Ученые подчеркивают необходимость изучения подобных явлений: общерусская лексика в системе литературного языка и в говорах «имеет многообразнейшие отличия и семантического, и синтагматического, и стилистического, и грамматического характера» [3, с. 71].

Определение диалектного различия и типа его соотношения с системой литературного языка способствует более четкому описанию диалектного слова в словаре, указывает направление его изучения [5, с. 33].

По материалам «Словаря русского островного говора Азербайджана» (Л. Гулиева и др.) рассмотрим лексико-словообразовательные диалектные слова, имеющие те же корни и лексическое значение, что и в литературном языке, но отличающиеся от соответствующих им эквивалентов морфемным составом. Обычно в диалектах имеется большое количество производных слов со сложным морфемным составом. Это – один из основных принципов диалектного словообразования любой части речи. Мы выделили следующие словообразовательные особенности диалектных слов.

а) Слово в говоре построено по той же модели, что и литературное, но оформлено другими аффиксами.

Большую в количественном отношении группу составляют существительные, отражающие более свободную сочетаемость аффиксов с кругом основ, например: бугр/овѣт/ый. Бугристый [1, с. 95]; нѣс/к/а. Курица-несушка [1, с. 304]; пев/ѹх/а. Певица [1, с. 331]; молч/ѹх/а. Молчунья [1, с. 286]; сплет/ѹх/а. Сплетница [1, с. 426]; свин/ѣт/ник. Свиночник [1, с. 408]; коров/ѣт/ник. Коровник [1, с. 247]; свин/ѹш/ник. Свиночник [1, с. 408]; цар/ѣнок. Царевич [1, с. 479]; кѹр/ушк/а. Курица, курочка [1, с. 264]; кур/чѣт/а. Цыплята [1, с. 264]; кисел/ѣн/а. Кисель [1, с. 236]; балов/ѣѣк. Баловник [1, с. 70]; баб/ѣня и баб/ѹня. Бабушка [1, с. 66]; год/ѣч/ий. Пригодный [1, с. 128]; догад/ист/ый. Догадливый [1, с. 150]; зачѣн/ѣш. Зачинщик [1, с. 197]; знакѣм/ость. Знакомство [1, с. 200] и др.

Большой продуктивностью отличается суффикс -н-, образующий прилагательные от основ существительных: ден/н/ѣй. Дневной [1, с. 142]; глѣн/н/ый. Глиняный [1, с. 126]; завист/н/ѣй. Завистливый [1, с. 179]; сует/н/ѣй. 1. Суетливый. 2. Работящий [1, с. 435]; суѣт/н/ый.

Нетерпеливый, беспокойный [1, с.435]; трав/н/ой. О людях, лечащихся травами [1, с.448]; крем/н/ый. Кремовый цвет [1, с.254].

Своеобразием отличается структура диалектных наречий, которые, помимо литературных, могут иметь собственно диалектные аффиксы: –ях : вмест/ях, нареч. Вместе [1, с.112]; вмолод/ях, нареч. До замужества [1, с.112]; –ичя: двó/ичя, нареч. Дважды [1, с.139]; –уша: добр/уша, нареч. Много [1, с.149], –ось: лёт/ось, нареч. В прошлом году [1, с.271]; –ась: послевчер/ась. Позавчера [1, с.366]; –усь: зйм/усь, нареч. Прошлой зимой [1, с.200]; –ами: пешк/ами, нареч. Пешком [1, с.337]; –ми: по ноч/мй, нареч. По ночам [1, с.362]; –и: плóх/и, нареч. Плохо [1, с.340]; –ах: поперв/ах, нареч. Сначала [1, с.363]; –ком: силк/ом, нареч. Насильно [1, с.414]; тиш/кóм, нареч. Тихо [1, с.445].

Показательно образование в говоре особых уменьшительно-ласкательных форм наречий, характерных для собственно диалектных единиц: кадýш/еньк/и, нареч. Уменьш.- ласкат к кадý [1, с.214]; гóж/еньк/о, нареч. Уменьш.-ласкат. к гóже [1, с.128]; докél/ечк/а, нареч. Уменьш.-ласкат. к докелече [1, с.152], откél/ичк/а, нареч. Уменьшит.-ласкат. к откеля [1, с.323], оттél/ичк/а и оттél/ичк/и, нареч. Уменьшит.-ласкат. к оттель [1, с.325], а также форм субъективной оценки: боязнёх/оньк/о, нареч. Экспресс. к боязнó [1, с.90]; внатрýс/очк/у, нареч. Экспресс. к внатрýску [1, с.112].

В исследуемом говоре употребляются слова с уменьшительно-ласкательными суффиксами, утратившими свое словообразовательное значение: ламп/ушк/а. Коптилка [1, с.270]; макýш/ечк/а. Висячая петля [1, с.276]; тел/яшк/а. Теленок [1, с.444]; стýль/чик. Составная часть прялки [1, с.435]; земл/йчк/а. Горсть земли [1, с.199]; дерев/ячк/а. Деревянная часть серпа [1, с.143]; бáб/еньк/а. Бабушка [1, с.66]; пуш/ók., только ед. Лечебная трава от малярии [1, с.383]; игóл/очк/а. Дверное украшение, врезанное в дверь [1, с.203]; калáч/ик¹. Бублик [1, с.218]; калáч/ик². 1.Трава. 2.Полевые цветы [1, с.218].

б) Диалектное слово отличается от соответствующего литературного своей словообразовательной моделью.

Диалектные слова создаются от того же корня, но с более сложной основой – с вторичными суффиксами и приставками, которые конкретизируют семантику производящего слова.

- Диалектное слово содержит большее, чем литературное слово, количество суффиксов: бездом/óв/н/ый. Бездомный [1, с.78]; жáр/ость. Жара [1, с.168]; коз/йн/ый. Козий [1, с.240]; свин/йн/ый. Свиной [1, с.408]; волч/йн/ый. Волчий [1, с.114].

Подобные группы слов образованы аффиксальным способом на базе соответствующего слова литературного языка. Присоединение

морфемы при этом не имеет дополнительного смыслового значения, поэтому в семантике производящего и производного слов отсутствуют какие-либо отличия, ср.: барсуч/йн/ый. Барсучий [1, с.74]; жар/ейч/е. Жарче [1, с.167]; жен/ат/ить. Женить [1, с.170]; изворót/ист/ый. Изворотливый, умеющий устраиваться [1, с.205].

Отметим одну из тематических групп – имена существительные со значением родства, где осложнение морфемного состава представлено наиболее широко: мам/án/я. Мама [1, с.277]; мát/ерь. Мать [1, с.279]; мát/ря. То же, что мать [1, с.279]; дядя/ня. Уменьшит.-ласкат. к дядя [1, с.162]; брát/ка. Экспресс. к брат [1, с.90]. Только в некоторых случаях суффикс вносит дополнительное значение: мám/ушк/а. Свекровь [1, с.278]; бát/еньк/а. Свекор [1, 75].

- Диалектное слово содержит меньшее, чем литературное слово, количество суффиксов: изво/чий. Извозчий [1, с.205]; кур/ник. Курятник [1, с.263]; ча/ев/ать. Пить с удовольствием чай [1, с.482] (ср.: ча/ёв/нич/ать).

- Диалектное слово содержит большее, чем литературное слово, количество приставок.

Это могут быть слова разных частей речи: с/по/забыть. Забыть [1, с.426]; с/покинуть. Покинуть [1, с. 426]; с/по/кража. Кража [1, с.427]. В некоторых случаях литературные слова являются бесприставочными: с/покой. Покой, отдых [1, с.426]; за/злóбно, нареч. Обидно, оскорбительно [1, с.183]; за/слéдом, нареч. Следом, сразу за кем-, чем-либо [1, с.193].

- Диалектное слово не содержит приставки, обязательной для литературного слова: блазнítь. Соблазнять [1, с.84]; упредítь. Предупредить [1, с.460].

- Диалектное слово содержит иные приставки, чем в литературном слове, вносящие определенные семантические оттенки в значение: за/божítься. Побожиться [1, с.176], где приставка за- имеет значение однократности (ср. в литературном слове: глагольная приставка за- имеет значение «начало действия»); за/ливáть. Поливать [1, с.186] (в диалектном слове приставка за- имеет значение «совершение действия в течение некоторого, чаще непродолжительного времени», а в литературном – «чрезмерность действия»); пере/венчáться. Обвенчаться [1, с.333]. Префикс пере-, одним из значений которого при образовании глаголов в литературном языке является значение повторности, в диалектном слове служит для обозначения действия «вступление в брак» (в первый раз).

Изучение подобных явлений позволяет проследить основные изменения, происходящие в современных говорах, определить границы варьирования диалектного слова.

Таким образом, в структуре общенародных слов русского языка могут наблюдаться изменения, обусловленные влиянием диалектного словообразовательного строя: 1) осложнение морфемного состава слова (аффиксальная морфема усиливает семантику производящего слова); 2) иное семантическое наполнение морфем (стремление к конкретизации значения); 3) более широкая сочетаемость аффиксов с основами литературного характера (отражение в говорах устойчивости определенных словообразовательных типов).

Использованная литература

1. Гулиева Л.Г., Мамедбейли Ф.А. и др. Словарь русского островного говора Азербайджана. Баку, 2005. 519с.
2. Гулиева Л.Г., Гейдарова Э.А. Лексикон русского островного говора Азербайджана. Баку, «Авропа», 2014. 498с.
3. Ильинская Н.Г. Общерусский глагол править в архангельских говорах // Язык, сознание, коммуникация. М., 2000. С. 70–77
4. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. Алматы: Евразия, 1995. 178с.
5. Кузнецова Е.В. Диалектизмы, совмещающие разные типологические характеристики (на материале метеорологической лексики донских говоров) // Живое слово: Фольклорно-диалектологический альманах / Под ред. Е. В. Брысиной, В.И.Супруна. Волгоград, 2008, с. 32-36
6. Сороколетов Ф.П. Словарь русских народных говоров (итоги и перспективы) // Диалектная лексика. 1982: Сборник научных трудов / Отв. ред. Ф. П. Сороколетов, Ф.П.Филин. Л.: Наука, 1985. С. 192–207
7. Толстой Н.И. Язык и народная культура: очерки по славянской мифологии. М.: Индрик, 1995, 512с.
8. Язык и этнический менталитет: Сборник научных трудов / Тарланов З. К. (отв. ред.) и др. Петрозаводск: Изд-во Петрозаводского ун-та, 1995. 166 с.

Q.Udalix

**Regional etnolinqvistikanın bəzi məsələləri: Azərbaycanla rus
şivələrində ümumxalq sözlərinin morphem strukturunun dəyişiklikləri
Xülasə**

Məqalədə regional etnolinqvistikanın bəzi məsələləri, Azərbaycanda rus şivələrində ümumxalq sözlərinin morphem strukturunun dəyişiklikləri öyrənilir. Qeyd edilir ki, etnolinqvistika elmi dünyanın dil mənzərəsinin representasiya məsələlərinə, həmçinin dialektlərə diqqət edir. Müəllif vurğulayır ki, mədəni-tarixi təhlil nəticəsində dialekt leksikanın aşkarlanması və sistemləşdirilməsi Azərbaycanın rus köçkünlərinin dialekt mədəniyyətinin xarakteri haqqında təsəvvürlərimizi zənginləşdirə bilər. Məqalədə regional etnolinqvistika çərçivəsində Azərbaycanın rus şivəsində ümumxalq sözlərinin morphem strukturunda baş verən dəyişikliklər öyrənilir. Qeyd edilir ki, araşdırılan rus şivəsi mədəni-etnoqrafik dəyər təşkil edir və öz spesifikasiyi ilə səciyyələnir. Müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, rus dilinin ümumxalq sözlərinin strukturunda dəyişikliklər müşahidə oluna bilər: 1) sözün morphem tərkibinin qəlizləşməsi; 2) morphemlərin digər semantika məna ilə tutumu və s. Bu dəyişikliklər dialekt sözdüzəltmənin təsiri ilə şərtləndirilir.

Q.Udalix

**Some questions of regional ethno-linguistics: changing the
morphemic structure of common-national words in the russian island
speak of Azerbaijan**

Summary

The article notes that ethnolinguistic science pays special attention to the problems of the representation of the linguistic picture of the world, including the dialectal one. The author concludes that the identification and systematization of dialect vocabulary in cultural and historical analysis allows us to enrich our understanding of the nature of the dialect culture of Russian immigrants in Azerbaijan. Within the framework of regional ethnolinguistics, the article examines the processes of changing the morphemic structure of public words in the Russian island dialect of Azerbaijan. The author points out that the island tongue under consideration is a cultural and ethnographic value and is characterized by its specificity. It is concluded that changes in the structure of the general words of the Russian language can be observed 1) the complication of the morphemic composition of the word; 2) other semantic content of morphemes etc. These changes are due to the influence of the dialect word formation.

Rəyçi: Lidiya Qranovskaya
Filologiya elmləri doktoru, professor

SVETLANA MƏMMƏDOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADPU
svetlana@mail.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ATALAR SÖZLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: atalar sözləri, məsəllər, tərcümə, dil, Azərbaycan, ingilis

Ключевые слова: пословицы, поговорки, перевод, язык, Азербайджан, английский

Keywords: proverbs, sayings, translation, language, Azerbaijan, English

Hər bir xalq öz dili, tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənəsi ilə tanınır. Bir sıra da atalar sözləri də xüsusi yer tutur. Çünki atalar sözlərində xalqın tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənəsi öz əksini tapır. Hər hansı bir xalqın dilini öyrənmək üçün, ona daha dərinlən yiyələnmək üçün bu xalqın atalar sözlərindən xəbərdar olmaq lazımdır. Çünki belə olmasa, bu dildən, onun gözəlliyindən, zənginliyindən danışmaq yersizdir.

İngilis dilində də hər bir kəs istəyi mövzuya, sahəyə aid atalar sözləri tapa bilər. Müxtəlif sənətlər, müxtəlif təbiətli insanlar, müxtəlif heyvanlardan, insan hisslərindən, bu insanlar arasında münasibətlərdən bəhs edən atalar sözlərinə bu dildə də rast gəlmək olar. Onların Azərbaycan dilində qarşılıqları məsələsinə gəldikdə, bəzilərinin dilimizdə uyğun variantları, ekvivalentləri də mövcuddur, bəziləri sərbəst tərcümədir. Müxtəlif sahələrə aid atalar sözlərinin tərcüməsinə diqqət yetirsək görürük ki, tərcümə əsnasında Azərbaycan dilindən tamamilə fərqli olan məna üzə çıxır. Belə atalar sözlərinə diqqət yetirək.

Dənizçilik sahəsi ilə bağlı.[1, s.68]

- A great ship asks deep waters.

Böyük gəmi üçün dərin də su gərəkdir.

- A small leak will sink a great ship.

Balaca dəlikdən sızan su böyük gəmini batıra bilər.

Balaca daş yardı baş.

- Hoist (your) sail while the wind is fair.

Yelkəni aç səmt küləyi var ikən.

Dəmiri isti- isti döyərlər.

- Never spoil a ship for a ha'p'orth of tar.

Yarım penilik qatrana görə bütöv bir gəmini məhv etmə.

Pulunu əziz edən, özünü zəlil edər.

- Salt water and absence wash away love.

Duzlu su və ayrılıq məhəbbəti yuyub aparır.

Bu məsəl dənizçilər haqqında deyilib. Mənası belədir ki, uzunmüddətli dəniz səfərləri məhəbbətin sönməsinə səbəb olur.

Ev heyvanları ilə bağlı. [3, s.47]

- "A black hen lays a white egg.
Qara toyuq ağ yumurta yumurtlar.
Ağ ayranı itə tökərlər, qara kişmişi cibə.
- A cat in gloves catches no mice.
Əlcəkli pişik siçan tutmaz.
- A cock is valiant on his own dunghill.
Hər xoruz öz peyinliyində qoçaqdır.
Hər quş öz yuvasında ağadır.
Öz ölüşündə Muradəli də bəydir.
- A good dog deserves a good bone.
Yaxşı it yaxşı da sümük olar.
Yaxşı at yemin artırır, pis at qamçısını.
- A good horse should be seldom spurred.
Mərdi qova - qova namərd eləmə.
- A horse stumbles that has four legs.
Atın 4 ayağı var, o da büdrəyir.
Səhvsiz insan olmaz.
- Lest with an ass and he will flap you in the face with his tail.
Dəliyə dəymə, başına daş yağdırar.
- Many a good cow hatch a bad calf.
Oddan kül törəyər.

Vəhşi heyvanlarla bağlı. [1, s.94]

- An old fox is not easily spared.
Qoca tülkü tələyə düşməz.
- Can the leopard change his spots?
Qozbeli qəbir düzəldər.
- Catch the bear before you sell its skin.
Əvvəl ayını tut sonra dərisini sat.
Əvvəl arxı tullan, sonra bərəkallah de.
- Hares may pull dead lions by the beard.
Ölü aslanın saqqalından dovşan da tutar.
Yıxılana balta vuran çox olar.
- Hawks will not pick hawks eyes out.
İt itin ayağını basmaz.
- Nothing falls into the month of a sleeping fox.

Tənbəl ac qalar.

Səndən hərəkət, məndən bərəkət.

Əqli keyfiyyətlərlə bağlı olanlar. [5]

- A fool always rushes to the fore.

Dəli həmişə irəli soxular.

- A fool and his money are soon parted.

Dəlinin pulu tez qurtarar.

- A fool may give a wise man counsel.

Dəlidən doğru xəbər.

- A fool may throw a stone in a well which a hundred wise men cannot pull out.

Dəli quyuya bir daş atdı, yüz ağıllı çıxara bilmədi.

- A fools bolt is soon shot.

Dəlinin gülləsi tez qutarar.

Dostluq haqqında. [3, s.81]

- A friend in need is a friend indeed.

Yaxşı dost yaman gündə tanınar.

- A friend in court is better than a penny in purse.

Kisədə pulun olunca, divanda dostun olsun.

- A friend is easier lost than found.

Dostu itirmək asan, tapmaq çətindir.

- A friend is never known till a man has need.

Dost yaman gündə tanınar.

- A friend to everybody is a friend to nobody.

Hamıya dost deyənin dostu olmaz.

- A hedge between keeps friendship green.

Ayrılıq məhəbbət artırar.

- All are not friends that speak us fair.

Hər xoş danışan dost olmaz.

- A man is known by his friends.

Dostunu mənə söylə, sən kim olduğunu deyim.

- Old friends and old wine are best.

Hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi.

- Prosperity makes friends and adversity tries them.

Yaxşı günün dostu yaman gündə tanınar.

- Friends are thieves of time.

Dostlar vaxtın oğrusudur.

Öyüd və nəsihətlərlə bağlı. [4]

- A good conscience is a soft pillow.

Təmiz vicdan yumşaq yastıqdır.

- A good name is better than riches.

Şərəfli ad var-dövlətdən yaxşıdır.

- All covet, all lose.

Artıq tamah baş yarar.

- An ill wound is cured, not an ill name.

Pis yara sağalar, pis ad isə qalar.

- A stitch in time saves pine.

Hər iş öz vaxtında yaxşıdır.

- As you sow, you shall mow.

Nə əkərsən, onu da biçərsən.

- Be swift to hear, slow to speak.

Ağızdan deyil, qulaqdan iti ol.

- Deeds, not words.

Dildən yox, əldən **iti** ol.

- Envy never enriched any man.

Paxıl artmaz.

-First think, then speak.

Əvvəl düşün, sonra danış.

- Look before you leap.

Yüz ölç bir biç.

- He who does not work neither shall he eat.

İşləməyən dişləməz.

- Honesty is the best policy.

Düzlük ən yaxşı siyasətdir.

- Knowledge is power.

Bilik qüvvədir.

- There is no joy, without alloy.

Cəfa çəkməsən, səfa görməzsən.

- Health is better than wealth.

Sağlıq sultanlıqdır.

- Lies love short legs.

Yalan ayaq tutar, yeriməz.

- Cut the coat according to the cloth.

Ayağını yorğanına görə uzat.

Biz ingilis dilinin atalar sözləri və məsəllərin bir çoxu ilə tanış olduq, onların Azərbaycan dilində qarşılıqlarını öyrəndik. Bunlardan bəziləri Azərbaycan dilinə hərfi tərcümə olunsalar da, bir çoxlarının Azərbaycan dilində uyğun variantları var. Başqa dillərdə variantları var. Başqa dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də atalar sözləri və məsəllərin ədəbi dilin zənginləşməsində, onun daha obrazlı olmasında necə böyük rol oynadığının

şahidi olduq. Atalar sözlərinin bəziləri xalq arasında yaransa da, xalqın adət-ənənəsi, inamları ilə bağlı olsa da, bəziləri şeirlərdən, əsərlərdən, nağıl və əfsanələrdən, xalqın öz tanxindən və s. götürülmüşdür.

Hər bir atalar sözündə xalqın bir nümayəndəsi yaşayır, əks olunur. Hər bir kəs özünə, düşdüyü vəziyyətə uyğun atalar sözünə rast gələ bilər.

Atalar sözləri və məsəllərin yaranması, yayılması və işlənməsi bu gün də davam edir. Bir sıra alim, yazıçı və müdrik insanlara məxsus cümlələr, ifadələr indi də atalar sözlərinə çevrilərək xalq arasında işlənməkdədir. Atalar sözləri və məsəllər həmişə olduğu kimi, indi də həqiqətə, düzlüyə, gözəlliyə, insanlığa xidmət edir, nəcib, xeyirxah fikirlər aşılayır, hamının bələdçisi olur.

Ədəbiyyat:

1. А. В. Кунин «Фразеология современного английского языка». Издательство Международные Отношения Москва 1972.
2. «Избранные пословицы и поговорки русского народа». Государственное издательство художественной литературы, Москва 1957.
3. «1340 английских пословиц и поговорок с русскими эквивалентами». «Ибис». Москва 1992.
4. T.Abasquliyev. “İngilis atalar sözləri və onların azərbaycanca, rusca qarşılıqları”. Elm nəşriyyatı. Bakı, 1981.
5. “Proverbs, sentences and proverbial phrases from English writings before 1500” by Bartlett Jere Writing with the collaboration of Helen Wescott Writing. Cambridge, Massachusetts, 1968

С.Мамедова

Сравнительный анализ пословиц и поговорок на английском и азербайджанском языках

Резюме

В статье проведено сравнение английских пословиц и поговорок и их соответствия на азербайджанском языке. В то же время мы собрали немало информации об англоязычных пословицах и поговорках. Мы были ознакомлены с особенностями истории, традиций и реалий английского народа. В то же время мы узнали о происхождении анг-

лийских пословиц и поговорок, их происхождении и развитии. Исследуя пословицы и поговорки нами были выявлены особенности деятельности различных отраслей английского народа, их кругозор, а также чувства, отношения и ценности.

В процессе изучения английских пословиц и поговорок, было ясно, что они сыграли существенную роль в развитии английского языка и культуры. Создание, распространение и обработка пословиц и поговорок продолжается и сегодня. Предложения, фразы ученые, писателей и мудрецов теперь переводятся на пословицы и произносятся людьми. Слова и высказывания предков, как всегда, служат истине, правде, красоте, человечности, благородству, добрым идеям, руководству всех.

S.Mammadova

The comparative analysis of proverbs and sayings in English and Azerbaijani languages

Summary

were acquainted with the peculiarities of the history, traditions and realities of the English people. At the same time, we learned about the origin of English proverbs and sayings, their origin and development. Exploring the proverbs and sayings, we identified the characteristics of the activities of various sectors of the English people, their horizons, as well as feelings, attitudes and values.

In the process of learning English proverbs and sayings, it was clear that they played a significant role in the development of English language and culture. The creation, distribution and processing of proverbs and sayings continues today. The sentences, phrases of scholars, writers and sages are now translated into proverbs and pronounced by people. Words and statements of ancestors, as always, serve the truth, truth, beauty, humanity, nobility, good ideas, the leadership of all.

Rəyçi: Nadir Məmmədli
Filologiya elmləri doktoru, professor

NAİLƏ İBRAHİMOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

ibrahimovanaila13@gmail.com

ANTROPONİMLƏRİN ÜSUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: antroponim, üslubi xüsusiyyətlər, adlar, ləqəblər

Key words: anthroponyms, stylistic features, names, nicknames

Ключевые слова: антропонимы, стилистические особенности, имена, прозвища

Antroponimika – antroponimlərin (şəxs adı, familiya, ləqəb, təxəllüs, titul və s.) əmələ gəlməsi qanunauyğunluqlarını, ad sistemində yerini, inkişafını, dəyişilməsini, digər ad kateqoriyaları ilə qarşılıqlı əlaqəsini, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənir.

Bildiyimiz kimi, müasir ingilis fəmilialar sistemi əsrlər boyu formalaşmışdır. Bu sistem ölkənin, xalqın və ingilis dilinin tarixi ilə sıx bağlıdır. Artıq IX-XII əsrlərə aid yazılı abidələrdə iri və orta torpaq sahibkarlarının, qraflığın vəzifəli şəxslərinin, ruhani nümayəndələrinin və əhalinin digər təbəqələrinin ləqəblərinə rast gəlinir. Dövrün qanun məcəllələrində, məhkəmə arxivlərində, monastr qeyd kitablarında və digər sənədlərdə şəxs adları ilə yanaşı ləqəblər yazılmışdır. Bu sənədlər orta əsrlərdə latın, XII-XIV əsrlərdə isə fransız dilində tərtib olunmuşdur.

Şəxs adlarının üslubi xüsusiyyətləri onomastikanın üslubi antroponimika bölməsində öyrənilir. L.M.Şetinın bunun üçün poetik antroponimika, digər alimlər isə ədəbi antroponimika, terminlərini işlətmişlər [5, 119].

Hər üç termin istifadə edilmiş onomastik vahidi müxtəlif tərəflərdən xarakterizə edir. Üslubi antroponimika-müəyyən adlar çərçivəsində müəllifin üslubu və əsərdəki adlar arasında əlaqəni, ədəbi antroponimika-bədii ədəbiyyat çərçivəsində şəxs adlarının işlənmə xüsusiyyətlərini, poetik antroponimika isə bədii əsərdə istifadə olunmuş şəxs adının oxucuda oyatdığı təəssüratı göstərir.

Bir çox yazıçılar adlar üzərində müşahidələr aparmış və əsərlərində bunu nəzərə almışlar. Məsələn: Ç. Dikkensin “Pikvik klubunun qeydləri” əsərində baş qəhrəmanlardan birinin adı Mr. Wardle idi. Bu ad ingilis sözü olan “to waddle” felindən törəmiş mənası “yırğalana-yırğalana yerimək” deməkdir. Həqiqətən də bu cür yerləş əsərin personajın üçün xarakterik idi. Ç. Dikkens bu surətin vasitəsilə hələ əsər yazılmasından 25 il əvvəl İngiltərədə yaşamış qorxmaz, cəsarətli polkovnik Uordl obrazını yaratmışdır. Polkovnik

Uordl çəkinməyərək həmin dövrün kral hakimiyyətinə qarşı çıxmış və kralı dələduzluqla ittiham etmişdir.

Hər bir yazıçı öz qəhrəmanı üçün ad seçərkən bu adın personaja əlavə ekspressiv-emosional çalar gətirən fonemik və morfemik xüsusiyyətlərini də nəzərə almalıdır. Belə ki, poeziyada hökm sürən ritm və qafiyə nəinki məzmunu, eyni zamanda səs quruluşuna da diqqət yetirməyi vacib sayır. Bir çox məşhur onomastlar (Z.V. Nikolayev, T.N. Kondratyev, İ. M. Kaznadey, D. Lixaçyov, S. İ. Zinnin, E. Smit və c.) poeziyada işlənən adlar üzərində araşdırmalar aparmışlar. XIX əsrin 50-ci illərində İngiltərə və Amerikada bu sahəyə olan maraq o qədər artmışdı ki, "Neymz" jurnalının ayrıca bölməsi məhz bu mövzuya həsr edilirdi.

Sözlü musiqi, obrazlı dil, əlavə mənə çaları oxucuya sadə informasiyadan başqa daha çox şey bəxş edir. V.A. Nikonov hesab edir ki, oxucuya adı melodik şəkildə çatdırmağın iki yolu mövcuddur: səslərin düzülüşü və vurğunun düzgün qoyuluşu. Burada alliterasiyanın təhlili diqqət cəlb edir [4, 34]. Alliterasiya hələ Beavulf, Uidsit, C. Çoser zamanından bəri ingilis poeziyası üçün xarakterik sayılırdı. Alliterasiya nəticəsində adlar daha yüksək ekspressivlik qazanır. Məsələn: C. Bayronun:

*As I was saying, sir, the room-
The room is so full of wits and bards
Crabbes, Campelly, Crockers, Freres and Wards
And others, neither bards nor wits...*

- misralarında Wards фамиliyası bards sözü ilə qafiyə təşkil edir. Ç. Dikkensin "Nicholas Nickleby", C. Likokun "Isolde the Slenderad"ları məhz alliterasiyanın nəticəsidir. Adlar həmçinin sintaktik epifora kimi də işlənə bilər.

L.M. Şetinin ingilis ədəbiyyatının antroponimiyasını tədqiq edərək bədii əsərdə oynadığı rola görə ədəbi qəhrəmanların adlarını ağaşıdakı qruplara bölmüşdür:

a) fonetik quruluş və mənə baxımından personajın adı və hərəkətləri ilə heç bir əlaqəsi olmayan neytral adlar: *Dombi Kopperfield* (Ç.Dikens), *Forsayt* (L.Qolsuorsi) və s;

b) personajı birbaşa və ya dolayısıyla xarakterizə edən təsviri adlar: *Mr. Headstoun* (kütəbin), *Mr. Crook* (fırılacaqçı) (Ç.Dikens);

c) parlaq emosional-ekspresiv çalara malik, adətən neqativ xarakter daşıyan parodiyalı adlar: *Lord Boodle*, *Lord Coodle*, *Sir Thomas Doodle* (Ç.Dickens);

d) səs quruluşuna əsasən oxucuda müəyyən təəssüratlar doğuran, həmçinin personajın xarakterini daha dərinlən izah edən assosiativ adlar:

Ç.Dikkensin “Tutqun ev” hekayəsində xəyalları daim səmalarda quş kimi uçan qoca qarı obrazı *Ms. Flight* (uçuş) [1, 232].

L.M.Şetin bədii onomastik terminlər kimi representativ antroponimlər və xarakter-antroponimlər terminləri işlətməmişdir. Representativ antroponimlər dedikdə L.M. Şetin vahid milli, mənəvi, sosial dəyərlərlə birləşən müəyyən bir qrupu təmsil edən antroponimləri nəzərdə tuturdu. O, representativ antroponimlər üç qrupa ayırır: a) milli b) sosial c) peşə antroponimləri.

a) *John Bull* – ingilis, *Micky, Paddy* – irland, *Fritz* – alman, *Yankee Sam* – amerikan, *İvan* – rus.

b) *Jack* – sadə olan, *Jane* – sadələvh qız, *Hodge* – çox çalışqan işçi.

c) *Sherlock Holmes, Miss Marple* – detektiv; *Abigail*, gəlir *Friday*, *man Friday, Sancho Panza* – köməkçi, xidmətçi.

Xarakter - antroponimlər isə müəyyən fiziki və mənəvi keyfiyyətləri simvolizə edir. Burada adlar simvol funksiyası daşıyır. Xarakter antroponimlər də bir neçə qrupa bölünür: a) fiziki xüsusiyyətləri simvolizə edənlər b) mənəvi keyfiyyətləri simvolizə edənlər c) sosial statusu bildirənlər.

a) *Adonis* – yaraşıqlı kişi, *Cleopatra, Aphrodite* – gözəl qadın, *Quasimodo* – eybəcər insan, *Tarzan* – güclü kişi.

b) *Scrooge* – xəsis, *Lady Magbeth* – hiyləgər, *Socrat, Newton, Aristotele* – ağıllı, *Othello* – qısqanc.

c) *Rockefeller* – varlı, *Cinderella, Oliver Twist* – kasıb, yoxsul.

V. Bondaletov ingilis dilini öyrənən və tədris edənlər üçün ingilis mədəniyyətinə dair fon bilikləri əks etdirən bu adları bilməyi vacib sayır [2, 174].

S. M. Mezenin isə V. Şekspirin dram əsərlərinin tədqiqi əsasında aşağıdakı qrupları müəyyən etmişdir:

a) tarixi şəxslərin real adları, b) adi adlar (ingilis, fransız və s.) c) əsərin janrı ilə müəyyən olunan üslubi adlar ç) əsasən ləqəb xarakteri daşıyan “danışan adlar”.

O. İ. Fonyakova isə bədii antroponimlərin xalqın milli adlar sisteminə dəki denotativ və bədii fəzada nəzərdə tutulan nominativ mənasını birgə nəzərdə tutaraq qeyd etmişdir ki, bədii antroponimlərin təsnifatı zamanı “real onomastika – yazıçı – bədii onomastika” prosesinin vahidliyi nəzərə alınmalıdır.

K.B. Zaytseva isə ədəbi antroponimləri üç qrupa ayırır: a) personajların xarakterik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən poetonimlər b) əsərdəki hadisələrin baş verdiyi zaman c) əsərdəki hadisələrin baş verdiyi məkan əks etdirən poetonimlər [3, 67].

Personajların xarakterik xüsusiyyətlərinə işarə edən adlardan danışarkən “etimoloji və ya danışan, təsvir edən” adları xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu cür adlara müxtəlif dövrlərin yazıçılarının əsərlərində rast gəl-

mək mümkündür. Məsələn: *Soemup* (Tik onları!) – həkim, *Mr. Crook* (fırıldaqsı) – köhnə əşyaları alaraq baha qiymətə satan möhtəkir, *Cherryble Brothers* – şən qardaşlar (Ç. Dikkens), *Piggy* (donuz) – satıcı qızlar arasında populyar olan kök centlmen (O. Henri), *Oxhead* (öküz başı) – kütbeyin lord, *Rashellfida* (davakar) – qışqırıqçı qadın (S. Likok) və s [1, 53].

Bu cür adlar yalnız yazıçıların təxəyyülünün məhsulu deyil, onlar həmçinin məxsus olduqları dilin lüğət tərkibindən xüsusi məqsədlə seçilmişlər. Bu adlardan öz növbəsində epizodik obrazların adlandırılmasında da istifadə olunur. V. Tekkerinin “Nyukomlar” əsərində epizodik adlar: *Cribb* (crib – gizləncə oğurlamaq), *Chummey* (chum – ünsiyyət), *Niminy* və *Piminy* (niminy – piminy, əzilib-büzülən və ifrat dərəcədə ciddi), *Trotter* (trotter – löhrəm at, tez-tez, cəld yeriyən adam), *Jowls* (jowls – dolu yanaqlar, buxaq), *Toading* (toad – qurbağa, iyrənc insan), *Courtly* (courtly – ədəbli, nəzakətli), *Stiffneck* (stiff – neck – lovğa, təkəbbürlü), *Famish* (famish – acından ölmək) sanki oxucuya öz adları ilə özlərinin xarakterlərini açırlar [1, 234]. Oxucuda belə təsəvvür yarana bilər ki, yazıçının bu surətlər haqda əlavə şərh verməyə vaxtı yoxdur və buna görə də onları sadəcə “danışan adlarla” deyil, “qışqırır, bağırır” adlarla ifadə etmişdir.

Bədii mətnlərin onomastik tərkibinə nəzər saldıqda aydın olur ki, burada obrazları təsvir edən adlarla yanaşı eyni zamanda obrazların heç bir xüsusiyyətini daşımayan, lakin oxucuda gülüş və ya nifrət hissi doğuran adlar da olur. Bir çox hallarda bu cür adlarla məhz epizodik personajlar adlandırılır. Məsələn: V. Şeksprin : “Vindzorun xəbərçi qadınları” əsərində *Pistol* (tapança) obrazı vardır. Bu adın personajla heç bir əlaqəsi olmasa da oxucuda maraq oyadır. Bu adlandırma üslubu V.Şekspir dövrü yazıçıları üçün xarakterik idi. B.Consonun ədəbi yaradıcılığını tədqiq edən A.A.Smirnov qeyd etmişdir ki, yazıçının əsərlərində bir çox adlar müəyyən mənalarla malikdir. Onlar personajların heç bir xüsusiyyətini əks etdirməsə də, komik effekt yaratmaq məqsədilə istifadə olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, epizodik obrazlar əgər sadə, səssiz adlarla adlandırılırsa oxucunun yadında qalmazlar, bu cür adlandırma əsər boyu yalnız bir – iki dəfə qeyd olunan obrazların yadda qalmasını təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Reaney P.H. A dictionary of British surnames, London, 1966, 344 p.
2. Бондалетов В. Русская ономастика. М., Просвещение, 1983, 216 с.
3. Зайцева К.Б. Английская стилистическая ономастика. Одесса, 1973, 258с.

4. Никонов В.А. Имя и общество. М., Наука, 1974, 244 с.
5. Щетинин Л.М. Слова, имена, вещи: очерки об именах. Ростов, Изд-во РУ, 1977, 126 с.

N. Ibrahimova

**Stylistic characteristics of
anthroponomy**

Summary

The stylistic characteristics of anthroponomy are discussed widely in this article. It has been noted that the names selected according to the place in which incidents happened create natural and national colour in the work. These names are distinguished for their simplicity and naturalness and include to the national onomastic units. The authors address to name system of their period or to the names of their acquaintances in the period of election of these names.

If the personage of the work is foreigner, the names in foreign language are used. Sometimes in the process of selection of names, the moral qualities of the personages and place where all incidents happen are considered equally.

While analysing the stylistic characters of these names, it is impossible to consider their meanings, their used literary style, their historical period that they belong to, and the outlook of the author.

Н. Ибрагимова

**Стилистические особенности
антропонимов**

Резюме

В статье обширно рассматриваются стилистические особенности антропонимов. Отмечается, что имена, выбираемые в соответствии с местом свершения событий, придают произведению натуральный, национальный колорит.

Отличаясь своей простотой и природностью, эти имена входят в систему национальных ономастических единиц. Выбирая такие имена,

писатели обращаются к системе имен своего времени или же, иногда, к именам своих близких знакомых. Если персонаж произведения - иностранец, то используются и иностранные имена. Порой при выборе имен одновременно учитываются нравственные качества персонажей и место свершения событий.

При анализе стилистических качеств этих имен нельзя не учитывать их смысловые особенности, литературный стиль, в котором они используются, исторический период, к которому они относятся, а также мировоззрение писателя.

Rəyçi: Kəmalə Cəfərova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SALMAN SÜLEYMANOV

Bakı Avrasiya Universiteti

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ssuleymanli@mail.ru

**XIV –XV ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ-SİYASİ,
ELMİ-ƏDƏBİ MÜHİT VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNƏ
QISA BİR BAXIŞ**

Açar sözlər: musiqi elmi, fəlsəfə, məntiq, dilçi

Ключевые слова: музыковедение, философия, логика, лингвист

Key words: music science, philosophy, logic, linguist

Tarixdən məlum olduğuna görə XIII əsrin əvvəllərindən Azərbaycanda başlayan monqol istilası təqribən 1260-cı illərdə Hülakü xanın başçılığı altında başa çatır. Bu zamandan “Orta Asiya, İran, Azərbaycan və İraqda Elxanilər dövləti yaradılır. Və bu dövrdən başlayaraq, ölkədə yeni siyasi-mədəni dirçəliş üçün şərait yaranır. Azərbaycanın böyük mütəfəkkir alimi, ədib və filosofu Nəsirəddin Tusinin vətənpərvər fəaliyyəti və siyasi tədbirlərilə hərəkət edən Hülakü, Bağdadı alıb Abbasiləri hakimiyyətdən məhrum etdikdən sonra, Azərbaycana qayıdır və Marağa şəhərini böyük Elxanilər dövlətinin paytaxtı edir. Bu dövrdə müharibələr nəticəsində dağılmış Azərbaycan şəhərlərinin, təsərrüfat və mədəniyyət sahələrinin yenidən qurulmasına xeyli vəsait ayrılır”. (1, 29) Beləliklə, XIII əsrin ikinci yarısından sonra istər Hülakü xanın dövründə, istərsə də Orğun xan (1284-1291) və Qazan xanın (1295-1304) dövrlərində Azərbaycan iqtisadi, elm, mədəniyyət, bədii fikir baxımından yenidən inkişaf dövrünü yaşamağa başlayır. Belə ki, XIII əsrdən bəhs edərkən təkcə böyük alim Nəsirəddin Tusinin adını çəkmək kifayətdir ki, bu əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın elm və mədəniyyət baxımından nə qədər inkişaf etdiyini və Elxanilərin Azərbaycana yetirdikləri diqqəti görə bilək. Məsələn, əvvəl Marağa şəhərinin, sonra isə Təbrizin Elxanilərin paytaxtı olması, bu şəhərlərdə abadlıq işlərinin aparılması, bu şəhərlərin ətrafında yeni-yeni şəhərciklərin, bağların salınması və nəhayət, Marağada rəsədxananın tikilməsi, ora dünyanın bir çox yerlərindən alimlərin toplanması, Marağa rəsədxanasında 400 min cildədən artıq kitabın saxlanması və s. dedikimizə gözəl sübutdur (1, 29-30).

Maraqlıdır ki, hələlik əlimizə gəlib çatan faktlara görə, XIII əsrdən etibarən artıq təkcə Azərbaycanda deyil, həm Ön Asiyada- Anadoluda və həm də Orta Asiyada türk dillərində əsərlərin yazılmasına və Azərbaycanda türk, Azərbaycan ədəbi dilinin klassik ədəbiyyatın yazılı dilinə çevrilməsinə baxmayaraq, ərəb və fars dillərinin nüfuz dairəsi hələ də geniş idi. Bədii

əsərlər yavaş-yavaş türk, Azərbaycan dillərində yazılmağa başlansa da, elm dili kimi ərəb və fars dilləri hələ də öz geniş əhatə dairələrini və nüfuz sahələrini qoruyub saxlaya bilirdilər. Buna görə də heç də təsadüfi deyildir ki, hətta Nəsirəddin Tusi kimi alimin belə qələmindən 190-dan artıq əsərin çıxmasına baxmayaraq, o, bütün əsərlərini ərəb və fars dillərində qələmə almışdır.

Hülakülərin qayğısıyla bağlı olaraq şəhər həyatı inkişaf etdikcə mədəniyyət də inkişaf edir, canlanırdı. Təsadüfi deyildir ki, bu dövrdə Azərbaycanda musiqi elmi də geniş şəkildə inkişaf tapır, istər praktik və istərsə də nəzəri baxımdan geniş yayılırdı. Bu mənada, “XIII əsrin görkəmli Azərbaycan musiqişünası Səfiəddin Urməvi (1216-1293) Şərq ölkələrində böyük şöhrət və nüfuz qazanmış “Əl-Ədvar” (“Dövlər”) və “Əl-İqə” (“Ritmlər”) musiqi risalələrini yazmışdı. Onun “Əl-Ədvar” əsərinə Şihabəddin Seyfi, Lütfullah Səmərqəndi və Marağalı Əbdülqadir kimi alim musiqişünasların şərhı vardır” (1, 38). “Əl-İqə” əsərini isə hələ XV əsrdə Şükrəllah Əhmədov ərəb dilindən türk dilinə çevirmişdir (1, 38).

Maraqlıdır ki, musiqişünaslıq elmi Urməvidən sonra Azərbaycanda geniş bir inkişaf yolu keçmişdir. Məsələn, Urməvidən sonra məşhur sufi, şeyx və filosoflardan olan Şəhabəddin Sühreərdinin nəslinin davamçılarından sayılan Şəmsəddin Əhməd İbn Yəhya Sühreərdi də musiqiyə aid bir neçə əsər yazmışdır. “Görkəmli dövlət xadimi, şair, xəttat, rəssam və musiqişünas Sultan Üveys “Xülasətül-əfkar fi mərifətül-ədvar” (“Dövlətlər dair elmdə qısa fikirlər”) adlı əsərində Səfiəddin Urməvinin musiqi sənətindən çox şey mənimsəmişdir (1, 38). XIII-XIV əsrlərdə daha bir sıra musiqişünaslar yaşayıb-yaratmışdır ki, bunlardan da Zülfüqar Şirvaninin, Məhəmməd ibn Əbubəkr Şirvaninin və başqalarının adlarını çəkmək olar. Onlar da musiqiyə dair öz əsərlərini əsasən ərəb dilində qələmə almışlar. Amma bu musiqişünasların arasında ən məşhuru Xacə Əbdülqadir Marağayidir ki, (1353-1433) o, XIV əsrin ortalarında Marağada doğulmuş, Təbrizdə mükəmməl musiqi təhsil aldıqdan sonra Elxanilər sarayında musiqi elmini inkişaf etdirməklə yanaşı, “Kənzül-əlhan” (“Mahnılar xəzinəsi”), “Fəvaidül-üşrə” (“On fayda”), “Ləhniyyə” (“Mahnı haqqında”) və “Zübdətül-ədvar fi şərhı-risalatül-ədvar” (“Dövlər risaləsinin izahında seçilmiş dövlər”), “Dövri-mateyin” (“İki yüz dövr”) və “Nəvayi-Qumri” (“Qumru nəğməsi”) adlı əsərlərini yazmışdır. Mənbələrin verdiyi məlumata görə Əbdülqadir Maraği qrammatika, şeir, poetika, riyaziyyat elmlərini də mükəmməl bilmiş və ərəb dilində bu elmlər haqqında da əsərlər qələmə almışdır (1, 38-39).

XIII-XIV əsrlərdə ictimai və filoloji elmlər də inkişaf edirdi. Belə alimlərdən məsələn, Əfzələddin Məhəmməd İbn Namavər Xünəci (1193-1248) və Siracəddin Urməvinin (1198-1283) də adlarını çəkmək olar. Xünəci

məntiq, tibb, hüquq, fəlsəfə elmlərini mükəmməl bilmişdir. Məsələn, ərəb alimi İbn Əbu Useybiə onu “alimlərin və filosofların başçısı, zamanəsinin nadir şəxsiyyəti, dövrünün böyük alimi” adlandırırdı. Onun qələmindən “əl-Mucəz fil məntiq” (“Məntiqə dair xülasə”), “Kəşf əl-əsrar ən qəvamid əl-əfkar” (“Fikirlərin qaranlıq yerində sirlərin kəşfi”), “Məqalə fil hüdud və-rüsum” (“Təriflərə və təsvirlərə dair məqalə”), “Şərh ma qaləhu ər-Rəis İbn Sina fin nabd” (“Rəis İbn Sinanın nəbz haqqında dediklərinin şərh”), “Ədvar əl-həmiyyat” (“Qızdırmanın dövrləri”) kimi əsərlər çıxmışdır (1, 39).

Siracəddin Urməvi (1198-1283) də fəlsəfə və məntiqə aid gözəl əsərlər qələmə almışdır. Məsələn, “Mətali əl-ənvar fil məntiq vəl hikmə” (“Məntiqə və fəlsəfəyə dair nurların doğuşları”), “Lətaif əl-hikmə” (“Hikmətin incəlikləri”), “Mənahic” (“Üsullar”), “Bəyan əl-həqq” (“Haqqın bəyanı”), “Risalə fi əmsilat ət-təarüd” (“Ziddiyyətin misallarına dair risalə”), “Ər-Rəsail fi elm əl-cədid” (“Dialektika elminə dair risalələr”) və s. kimi əsərlər onun qələminə məxsusdur (1, 39).

Qeyd etdiyimiz kimi, bu dövrdə Azərbaycanda qrammatika elmi də geniş inkişaf etmiş, Azərbaycan alimləri ərəb dilinin qrammatikası haqqında bir sıra əsərlər qələmə almışlar. Görkəmli ərəbşünas, akademik Vasim Məmmədəliyev bu barədə danışarkən yazır: “Orta əsr Azərbaycan alimləri ərəb filologiyasının, o cümlədən, ərəb dilçiliyinin inkişafında mühüm rol oynamışlar. Bunlardan IX-XV əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Məhəmməd İbn Maraği, Xətib Təbrizi (1030-1109), Əbu Məhəmməd əl-Vərəndi (1089-1146), həm musiqişünas, həm də dilçi Səfiəddin əl-Urməvi (1249-1323), Mahmud əl-Arrani (? – 1333), Məhəmməd əl-Bərdəi, Mahmud əz Zəncani (? – 1258), Məhəmməd bin Əhməd əl-Xuvəyyəi (1229-1294), İzzəddin əz-Zəncani, Məhəmməd ət-Təbrizi əl-Qarabaği (?- 1495), İbrahim əş-Şəkəvi əl-Ərəşi, Hübeyş ət-Tiflisi, Səddəddin Sədullah əl-Bərdəi, Cəmaləddin Məhəmməd əl-Ərdəbili (? – 1248), Məhəmməd ibn Zeyd əl-Bərdəi, Əbubəkr əl-Maraği və başqalarının adlarını çəkmək olar” (4, 244). Maraqlıdır ki, bu alimlərdən bizi maraqlandıran dövrdə yaşayıb-yaratmış “İzzəddin Zəncani özünün “Məbadiu fit-tasrif” kitabında feilləri, onlardan düzələn söz formalarını, sözdüzəltmə və sözdəyişmə zamanı baş verən fonetik hadisələri şərh etmişdir. Yaxın Şərqdə “Ət-Tasriful-İzzi” adı ilə məşhur olan bu əsər orta əsr filoloqlarının böyük marağına səbəb olmuş, sonralar bu səpkidə bir çox əsərlər meydana çıxmışdır” (4, 246). “İzzəddin Zəncani qrammatikanın müxtəlif mövzularına dair əsərləri ilə yanaşı, həm də istedadlı şair və ədəbiyyatşünas kimi tanınmış, poetikaya dair “Meyarül-nizar fi ülumul-əşar” (“Şeir elminə dair nəzəriyyənin meyarı”) adlı əsər yazmışdır” (1, 41).

Digər azərbaycanlı dilçi alimlərin əsərləri də orta əsrlərdə çox böyük şöhrət qazanmışdır. Belə ki, Zəməxşərinin “Unmuzəc” əsərinə islam

şərqində çoxlu şərhələr yazılsa da, onların içində ən məşhurları Cəmaləddin əl-Ərdəbilinin və Sədəddin əl-Bərdəinin yazdıqları şərhlərdir (4, 244, 247).

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda dilçiliyin lüğətçilik qolu da inkişaf edirdi. Belə ki, bu əsrlərdə meydana çıxmış Əbu Həyyanın (1256-1344) ərəbcə-türkcə “Dürrül-mudiyyə fil lüğət-it-türkiyyə” (“Türk dilində inci”) və türkcə-ərəbcə “Kitabul idrak li lisanül-ətrak” (“Türklərin dilinin idrak kitabı”), Hüsənəddin Xoyinin (XIII əsr) “Töhfeyi-Hüsam”, Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvaninin “Əs-Sihah-əl-Əcəmiyyə”, onun oğlu Şəmsəddin Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin 1328-ci ildə bitirdiyi “Sihahül-furs”, Seyid Əhməd Cəmaləddin ibn Mühənnanın “Hilyətül-insan və həlbətül-lisan” (“İnsanın bəzəyi və dilin sahəsi”) əsərlərinin adlarını çəkmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu əsərlərin bəzilərinin ya özlərinin bir tərəfi, yəni bu ikidilli lüğətlərin bir dili ərəb dilinə həsr olunmuş və yaxud da bu lüğətlərin ön sözlərinin bəzi hissələri ərəb dilində qələmə alınmışdır. Məsələn, qeyd etdiyimiz kimi, Əbu Həyyanın, Hüsəməddin Xoyinin ikidilli lüğətlərinin bir dilləri ərəb dili olduğu kimi, eyni zamanda, Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvaninin “Əs-Sihah-əl-Əcəmiyyə” əsərinin müqəddiməsinin bəzi hissələri də ərəb dilində yazılmışdır.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda elmlə, mədəniyyətlə yanaşı ictimai-fəlsəfi fikir də inkişaf edirdi. Belə ki, XIII əsrdə Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələr avtomatik olaraq ictimai şüura da təsir edir və onun hərəkətini fəallaşdırırdı. Bu isə istər-istəməz sufizim ideyalarının yaranmasına və inkişaf tapmasına şərait yaradırdı. Bu mənada, “XIII əsrin 70-ci illərindən sonra Azərbaycanda sufizmin görkəmli ideoloqlarından Şeyx Səfiəddin Ərdəbili tərəfindən əsas qoulan “Səfəviyyə” təriqətinin gücləndiyini görürük. Şeyx Səfiəddin bu təriqətlə təkcə qonşu ölkələrdə deyil, Hindistan və uzaq Seylonda belə özünə saysız tərəfdarlar – müridlər qazana bilmişdi... Şeyx Səfiəddin və səfəviyyə ilə bağlı olan sufi ədiblərin sosial - əxlaqi görüşlərində əxilik ideyaları başlıca yer tuturdu. Səbəbi isə əxilərin demək olar ki, kütləvi şəkildə səfəviyyə təriqətinə daxil olmaları idi”(1, 45).

XIII-XIV əsrlərdə sufizmin başqa bir qolu vəhdəti-vücuda və yaxud da panteizm idi ki, əslində vəhdəti-vücuda fəlsəfəsi sufizmin məğzi hesab olunurdu. Təbii ki, istər səfəviyyə və istərsə də sufizm dərin elmi-fəlsəfi cərəyanlar olduğundan, hələ orta əsrlərin özündə onlar haqqında elmi əsərlər yazılır, bu təriqətlərin, bu fəlsəfi görüşlərin əsasları şərh edilirdi. Belə əsərlərdən Əbülməfəxr Baxərzinin “Füsüsül-adab” (“Əxlaqın inciləri”) (1323-1324), Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz”, Qasım Ənvarın “Səd məqam dər istilahi sufiyyə” (“Sufi istilahlarının yüz min məqamı”) və “Risale dər bəyane elm” (“Elmin izahı haqqında traktat”) əsərləri sufi poetik rəmzlərin şərhinə həsr edilmişdir.

Qeyd edək ki, XIII əsrdə yaşayıb-yaratmış Şəms Təbrizinin də istər Azərbaycanda və istərsə də ümumiyyətlə Yaxın Şərqdə Şərq fəlsəfi fikrinin inkişafında mühüm xidmətləri vardır. Təkcə elə onu demək kifayətdir ki, o, məşhur sifu, dahi şair Mövlana Cəlaləddin Ruminin müəllimi olmuş və onun fəlsəfi fikrinin formalaşmasında, bütövlükdə Şərq fəlsəfi fikrinin, irfanın inkişafında mühüm rol oynamışdır.

XIV əsrin sonları XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanda meydana çıxan, sonradan isə bütün Şərqə yayılan hürufilik təlimi də öz dövründə ictimai-fəlsəfi-estetik fikir tarixində mühüm yer tutmuş, ictimai elmlərin və estetik fikrin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Beləliklə, bütün yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq qeyd etmək istəyirik ki, sözü gedən əsrlərdə istər elmi əsərlərin və istərsə də ictimai-fəlsəfi fikrin söykəndiyi mənbələrin dili ərəb dili idi.

“XV əsrin əvvəllərində Teymurun övladları arasında gedən daxili mübarizələr Azərbaycan feodallarına öz istiqlaliliyyətlərini bərpa etmək üçün əlverişli şərait yaratdı. Şirvanşahlar sülaləsi hələ də Azərbaycanda böyük nüfuzə malik idi. Şirvanşah I İbrahim Teymur dövlətinin dağılmasından və Fatehin oğlanları arasında davam edən çəkişmələrdən istifadə edərək Şirvanın tam müstəqilliyini əldə etmək və Azərbaycan torpaqlarını Şirvan şahlığı ətrafında birləşdirmək fikrinə düşmüşdür. I İbrahim sənət və ticarətə çox fikir verdiyindən yalnız Şirvanda deyil, ölkənin başqa yerlərində də sevilirdi. Odur ki, onun Azərbaycan feodallarını birləşdirmək, ölkədə vahid dövlət yaratmaq təşəbbüsü müəyyən müddət rəğbətlə qarşılandı.

1406-cı ilin əvvəllərində Təbriz Şirvanşahlar dövlətinə birləşdirildi. Bu, vahid Azərbaycan dövlətinin yaradılması üçün irəliyə doğru atılmış böyük addım idi. Lakin elə həmin ilin iyun ayında Cəlayirli Sultan Əhməd Qaraqoyunlu sülaləsindən olan Qara Yusiflə birlikdə böyük bir qüvvə toplayaraq, Azərbaycanın Cənub torpaqlarına hücumə keçdi. Belə ağır bir vəziyyətdə Şirvan şahı I İbrahim Təbrizi tərk edib geriye çəkilməyə məcbur oldu “(Ədəbiyyat tarixi səh.252). Beləliklə, Azərbaycanda bütövlükdə XV əsrdə hakimiyyətdə olan Qaraqoyunlular dövləti (1410-1468), sonralar isə Ağqoyunlular dövləti (1468-1501) hakimiyyətə gəldi. İstər Şirvanşahlar, istər Qaraqoyunlular, istərsə də Ağqoyunlular dövlətləri zamanı Azərbaycanda iqtisadiyyatla yanaşı, elm, mədəniyyət, incəsənət də sürətlə inkişaf etməyə başladı. XV əsrdə Azərbaycanın ən böyük və inkişaf etmiş şəhərləri Təbriz və Şamaxı idi. XV əsrdə Təbrizdə, Ərdəbildə, Şamaxıda, Bakıda böyük tikinti işləri gedir, şəhərsalma sürətlə inkişaf edirdi. Təbrizdə Müzəffəriyyə, Qeysəriyyə, Həşt Behişt kimi komplekslər tikilirdi. Məsələn, 1465-ci ildə Qaraqoyunlu Cahan şahın dövründə tikilmiş məşhur “Göy Məscid” kompleksi öz memarlıq xüsusiyyətlərinə görə nadir abidələrdən sayılır. XV əsr Azərbaycan memarlığının görkəmli abidələrindən biri də

Bakı Şirvanşahlar sarayıdır. Saray, məscid, divanxana, hamam və s. binalardan ibarət olan bu saray XV əsrin ən dəyərli abidələrindən sayılır. Təbii ki, XV əsrdə elm, mədəniyyət də inkişaf edirdi. Ağqoyunlu hökmdarlarının elmə, mədəniyyətə, ədəbiyyata diqqət ayırmaları ədəbiyyatın və elmin inkişafı üçün xüsusi şərait yaradırdı.

“Mənbələrdə Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin oğlu Yaqub Mirzənin elmə, mədəniyyətə, ədəbiyyatın inkişafına göstərdiyi himayə xüsusi qeyd olunur. O, dövrün görkəmli alim və şairlərini saray ətrafında toplamış, ölkədə mədrəsə işlərini yaxşılaşdırmaq üçün xüsusi şərait yaratmışdır. Verilən məlumatlara görə Uzun Həsən özü də dövrün savadlı şəxslərindən biri hesab olunurdu. Şairliyi də var idi. Bir ziyalı kimi saraya topladığı şairlər məclisində iştirak edirdi” (1, 255).

XV əsrdə Azərbaycanda elmin müxtəlif sahələri də inkişaf edirdi. Məsələn, bu əsrdə Azərbaycanda “Əsrarüt-talibin” (“Talibin sirləri” – müəllifi Seyid Yəhya Bakuvi 1464-cü ildə vəfat etmişdir), “Silsilətül ərvah” (“Ruhların silsiləsi” müəllifi Ziyaəddin şirvani 1485-ci ildə vəfat etmişdir) kimi fəlsəfi traktatlar yazılmışdır. Yenə XV əsrdə Ağqoyunlu Yaqub Mirzənin sarayında yaşamış Məhəmməd İbn Musa Talisi “Hikmətül-eyn” (“Gözün hikməti”) adlı fəlsəfi əsərin müəllifi olmuşdur” (1, 255-256). Fəlsəfə sahəsində yazılan əsərlərə gəldikdə Seyid Yəhya İbn Bəhaəddin Şirvaninin “Əsrarül Vəhy”, “Kəşfül qulub”, “Məratibi-əsrarül-qəlb”, “Rümuşül-işarət” və başqa əsərlərinin adlarını çəkmək olar. Bu əsrdə yaşamış fəlsəfi əsərlərin müəllifləri kimi Yusif Ziyaəddin Şirvaninin, Əbdülməcid Şirvaninin, Kəmaləddin Məsud Şirvaninin və başqalarını da qeyd etmək mümkündür.

Qeyd edək ki, XV əsrdə Azərbaycanda şərhçilik sənəti də geniş yayılmış və Şeyx Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” əsərinə müxtəlif şərhlər yazılmışdır. “XV əsrdə Təbrizdə və Şamaxıda saray kitabxanalarında dövrün görkəmli xəttatı, nəstəliq xəttinin banisi və ən böyük ustadı Mir Əli Təbrizi ilə yanaşı Əbdürrəhim Təbrizi, Cəfər Təbrizi, Şərəfəddin Hüseyn Sultani və başqaları dini, elmi və poetik əsərlərdən ibarət nəfis əlyazma kitabları hazırlayırdılar” (1, 257).

Bu dövrdə təbii ki, bədii ədəbiyyat və Azərbaycan ədəbi dili də inkişaf edirdi. Belə ki, XIV-XV əsrlərdə ərəb, fars dilləri ilə yanaşı artıq Azərbaycan, türk dilində də əsərlər yaranmağa başlayır, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Həsənoğludan, Qul Əlidən, Nəsir Bakuvidən, Şeyx Səfi Ərdəbilidən, “Dastani Əhməd Harami”nin müəllifindən sonra Qazi Bürhanəddin, Yusif Məddah, Nəsimi, Həqiqi, Xəlili, Hamidi, Hidayət, Gülşəni, Kişvəri kimi şairlər yazıb-yaratmağa başlayırlar ki, bunlar da istər bədii ədəbiyyatın və istərsə də Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında misilsiz xidmətlər göstərirdilər.

Ədəbi dil tədqiqatçılarının ümumi qənaətinə görə XIII-XIV əsrlər Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin təşəkkülü və formalaşması dövrüdür. Doğrudur, akademik Tofiq Hacıyev Azərbaycan ədəbi dilini əsrlər üzrə təsnif edərkən XIII-XVI əsrlər zaman müddətində XIII-XIV əsrləri bir dövr, XV-XVI əsrləri digər bir dövr kimi xarakterizə edir. Biz də əsasən bu bölgünü qəbul edirik, lakin öz tədqiqatımızda XVI əsrə xüsusi diqqət ayırdığımız üçün, şərti olaraq, XIII-XIV-XV əsrləri biz bir dövr, XVI əsri isə Füzuliyə görə və ərəbizmlərin bu dövr Azərbaycan ədəbi dilində daha çox işləndiyi üçün ayrıca bir dövr kimi tədqiq etməyi qarşımıza məqsəd qoyuruq.

Beləliklə, akademik Tofiq Hacıyev XIII-XIV-XV əsrləri aşağıdakı şəkildə xarakterizə edir. “Bu zaman divan ədəbiyyatının dili formalaşır. Ərəb və fars sözləri və qrammatik quruluş faktları dil normasına nüfuz edir. Dilin inkişafı, elmi-fəlsəfi məzmunu və lüğət zənginliyi ilə səciyyələnən Nəsimi zirvəsi kimi yekunlaşır. .. Əcnəbi lüğət dil normasında aparıcı mövqe tutur...” (3, 103-104). Doğrudur, akademik Tofiq Hacıyev də bu dövrləri xarakterizə edərkən bu sətirlərdə və əsərinin digər sətirlərində XIII-XIV-XV əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinə əcnəbi sözlərin Azərbaycan dilində işlənmə tezliyi nöqtəyi-nəzərindən baxır. Doğrusu, əslində, bizə də tədqiq etdiyimiz mövzu ilə əlaqədar olaraq istər akademik Tofiq Hacıyevin və istərsə də digər görkəmli alimlərimizin bu nöqtəyi-nəzərlərini bilmək daha vacib və əhəmiyyətlidir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, istər akademik Tofiq Hacıyev, istərsə də digər ədəbi dil tədqiqatçılarımız ana dilimizin inkişafı tarixinə təkcə bu dildə əcnəbi leksikanın işlənməsi nöqtəyi-nəzərindən deyil, bütövlükdə bu dilin xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından da nəzər salmış, dilimizin şirinliyini, gözəlliyini, estetikasını, zənginliyini, onun kommunikativ və funksional xüsusiyyətlərini incədən-incəyə, dərinə-dərinə araşdırmışlar. Beləliklə, istər bu tədqiqatlırsız, istərsə də bu tədqiqatlardan çıxan nəticələrə görə bütövlükdə ana dilimiz və xüsusilə də onun XIII-XVI əsrlər mərhələsi dilimizin ən gözəl dövrüdür. Lakin tədqiqatçıların da həqiqətən, doğru olaraq qeyd etdikləri kimi, bu dövr ana dilimizin inkişafında ərəb dilinin, ərəb leksik kəlmələrinin də özünəməxsus yeri və mövqeyi vardır ki, bu mövqeyi də qeyd etmədən ötmək və ərəb leksik kəlmələrinin Azərbaycan dilinin inkişafında oynadığı rolu qeyd etməmək olmaz. Amma eyni zamanda, onu da qeyd edək ki, Azərbaycan ədəbi dilində ərəb leksik kəlmələrinin - ərəbizmlərin işlənməsi hələ bir tərəfə, bu dövrlərdə şairlərimiz həmçinin müstəqil bir dil kimi hələ də ərəb dilindən də istifadə edir, sırf ərəb dilində də əsərlər-bədii əsərlər yaradırdılar. Mənbələrin verdiyi məlumata görə bu fakt XIV-XV əsrlər Əbdülqadir Maraği kimi görkəmli alimin, ədibin, şairin, musiqişünasın və onlarla başqalarının yaradıcılıqlarında olduğu kimi, təbii ki, XIV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli şəxsiyyətləri olan dahi şairlər-

Nəsiminin və Füzulinin yaradıcılıqlarında da belə idi. Lakin Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ərəbizmlərin-ərəb leksikasının Azərbaycan ədəbi dilindəki kəmiyyət və keyfiyyət məsələsinə gəldikdə, vəziyyət tədqiqatçıların da doğru olaraq qeyd etdikləri kimi, aşağıdakı şəkildə idi. Məsələn, akademik Tofiq Hacıyev yazır: “ XIII əsrdən başlanan yeni mərhələdə ərəb, fars dillərindən türkcəmizə güclü lüğət axını özünü göstərir. Bununla da alınmaların türkcəmiz tərəfindən mənimsənilməsi, özünü külləşdirilməsi prosesi gedir... XIII əsrdən Həsənoğlunun əlimizdə olan qəzəllərindən ikisinin lüğət tərkibinə diqqət yetirək. Qəzəllərin dilində yüz söz var. Bunlardan 59-u türk, 41-i ərəb-fars sözüdür. .. “Apardı könlümü...” qəzəlində 47 sözdən 20-si türkcə, 27-si ərəbcə, farscadır – türkcə ümumi lüğətin 42,5 faizidir. “Necəsin, gəl ey yüzi ağum...” qəzəlində 68 sözdən cəmi 16-sı ərəbcə, farscadır – türkcə ümumi lüğətin 76,5 faizidir. Bütövlükdə hər iki qəzəldə lüğətin 59 faizi türkcədir. Bu rəqəm ümumilikdə XIII-XVI əsrlər ədəbi dilinin mənzərəsinə yox, ancaq mərhələnin birinci pilləsinə - XIII-XIV əsrlərin dilinə uyğundur. Bu mərhələdə divan ədəbiyyatının dili, klassik kitab dili aparıcı olduğundan və Füzuliyə doğru divan ədəbiyyatı güclənə-güclənə gəldiyindən ədəbi dildə ərəb, fars sözləri arta-artı gəlir. Türkcə və ərəbcə-farscanın işlənməsində 59 faiz : 41 faiz nisbəti Nəsiminin lüğət tərkibinə uyğun gəlir. Füzulinin dilində bu rəqəmlər yerini dəyişir” (3, 131-132). “ XIII-XVI əsrlərdə Azərbaycanda divan ədəbiyyatının dili formalaşır. Ədəbi dilin lüğətində ərəb və fars sözləri xüsusi fəallıq qazanır, geniş kütləyə çevrilir. Müasir xalq dilindəki ərəb və fars sözlərinin hamısının həmin dövrlərdən gələn yazılı ədəbiyyatın dilində işlənməsi göstərir ki, bu sözlər dövrün xalq ünsiyyət dilinə də nüfuz edibmiş. Beləliklə, XIII əsrin ədəbi dili ərəb-fars sözləri ilə divanlaşır. Gələcəkdə bu bazada şeir və nəsr mətnlərində klassik kitab dili formalaşacaqdır. İlk əsrlər mərhələnin başlanğıcı kimi səciyyələnir, dil-üslub baxımından yarımüstəqillik kəsb edir. Hətta onun nisbi yekunu kimi görünür: Nəsimi bu yarım-mərhələni ümumiləşdirir, nailiyyətləri qabarıqlaşdırır. Nəsimi zirvəsini yaradır və yeni perspektiv müəyyənləşdirir (3, 153). “ Bu zaman (söhbət XIII-XIV əsrlərdən gedir – S.S.) ərəb və fars dilləri elm və ədəbiyyat dili, dövlət dili kimi Azərbaycanda hakim mövqə tuturdu. Ancaq XIII əsrdən tarixi, ictimai-siyasi şəraitlə bağlı ölkədə ədəbi dilin üçləşməsi müşahidə olunur. Ərəb-fars dilləri ilə yanaşı, Azərbaycan dili də dövlət, sənət və elm dili kimi işləmək hüququ qazanır “(3, 155).

XIII əsrdən etibarən dilimizdə ərəb-fars leksikasının çoxluq təşkil etməsini digər tədqiqatçılar da qeyd etmişlər. “Bu dövrdə də (söhbət XIII-XV əsrlərdən gedir - S.S.) XVI-XVII əsrlərdə olduğu kimi, ədəbi dildə klassik poetik nitq ilə yanaşı canlı danışiq dili əsasında yaranan şifahi poetik nitq inkişaf edir. Deməli, vahid ədəbi dil çərçivəsində neytral leksika ilə

yanaşı, bir tərəfdən spesifik kitab leksikası – fars və ərəbdilli poetik ədəbiyyatdan və ənənədən gələn, canlı danışiq dilinə yad olan ərəb-fars mənşəli leksika, digər tərəfdən də xalq danışiq dilinə xas olan ifadə vasitələri inkişaf edir. Əlbəttə, bu iki sahə həmişə bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olur və bir-birinin ifadə imkanlarını genişləndirir və zənginləşdirir.

...Əlbəttə, Nəsimi və Qazi Bürhanəddində, Cahan şah Həqiqi və Həbibidə spesifik kitab leksikası çoxluq təşkil etdiyi halda, Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah”ında, “Dastani Əhməd Harami”də canlı danışiq dilindən gələn ifadə vasitələri nisbətən artır.

Tədqiq etdiyimiz dövrdə ədəbi dilin leksik tərkibi haqqında nə demək olar?

Təəssüf ki, ədəbi dilimizin XIII əsrə qədərki inkişaf mənzərəsi müvafiq yazılı abidələrimiz olmadığı üçün bizə tam aydın deyil. Hər halda bir məsələ məlumdur ki, XIII-XV əsrlərdə də dil inkişafda olmuş, bu inkişaf əsasən iki yolla baş vermişdir: 1) ərəb və fars dillərindən leksik alınmaların artması və 2) düzəltmə və mürəkkəb sözlərin yaranması yolları ilə” (2, 101-102).

Beləliklə, həqiqətən də, artıq XIII əsrdən etibarən şairlərimiz ana dilində də yazıb-yaratmağa başlayır, bu dilin bütün gözəlliyini ortaya qoyurlar. Bu faktla onlar, eyni zamanda, Azərbaycan dilinin ərəb-fars dillərindən geri qalmadığını, Azərbaycan dilinin ərəb-fars dilləri ilə “atbaşı yürüdüynü” də sübut edirlər. Lakin bununla belə, bu dövrdən etibarən dilimizdə ərəb leksikası da mühüm rol oynamağa başlayır ki, bu leksika olmadan dilimizin bütövlüyünü, tamlığını, kamilliyini, gözəlliyini belə təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, III cild. Bakı, Elm, 2009
2. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, IV cildə, I cild (XIII-XVI əsrlər), Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2007
3. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı, Elm, 2012
4. Məmmədəliyev V. Ərəb dilçiliyi. Bakı, 1985

S.Suleymanov

A brief overview to Azerbaijani socio-political scientific-literary environment and Azerbaijani literary language in XIV-XV centuries

Summary

The article takes a brief look at the socio-political and scientific-literary environment existed in Azerbaijan in the XIII-XIV-XV centuries.

According to the research, native literature emerged in Azerbaijan as from the XIII century whilst Arabic and Persian languages were still dominating and scientific works in particular were still being written in the two foregoing languages. In this regard, the eminent Azerbaijani scientists also authored scientific works in the Arabic and Persian languages. As a matter of fact, the literary works were being developed in the native language as of the XIII century, yet some Azerbaijani poets wrote in totally strange languages while the others, such as Nasimi and Fuzuli wrote in the Arabic and Persian languages along with the native language. Starting from this period, the Arabic lexical units began to predominate in the Azerbaijani language and became to a great extent inseparable part of the Azerbaijani literary language.

С.Сулейманов

**Краткий обзор общественно-политической, научно-художественной обстановки и азербайджанской литературы в Азербайджане в XIV –XV
Резюме**

В статье представлен краткий обзор общественно-политической, научно-художественной обстановки в Азербайджане в XIII-XIV-XV. Указывается, что даже если, начиная с XIII века, в Азербайджане уже стала появляться художественная литература на родном языке, здесь все еще преобладали арабский и фарсидский языки, на которых писались в основном научные произведения. Видные азербайджанские ученые свои научные произведения также создавали на арабском и фарсидском языках. Действительно, несмотря на то, что художественная литература, начиная с XIII века, уже начала создаваться на родном языке, некоторые азербайджанские поэты записывали свои произведения на неродном языке, а другие, также как Насими и Физули, наряду с родным языком творили на арабском и фарсидском языках. С этого периода в азербайджанском литературном языке начали также широко употребляться арабские лексические единицы, которые, включаясь в азербайджанский литературный язык, стали его неотъемлемой частью.

**Rəyçi: Vasim Məmmədəliyev
Akademik**

SƏDAQƏT SƏLIMOVA
Bakı Slavyan Universiteti
sadaqat@mail.ru

SOMATİK FRAZEOLÖGİ VAHİDLƏR

Açar sözlər: sabit, elm, adət-ənənə, Ş.Balli, dilçilik, vahid.

Key words: stable, science, tradition, Ş.Balli, linguistic, unity.

Ключевые слова: наука, традиция, Ш.Балли, лингвистика, единство.

Dilin ictimai-tarixi hadisə olması dilçilikdə artıq qəbul edilmişdir və bu cəhət dilin başqa sahələri kimi, onun frazeologiyasına da aiddir. Belə ki, hər bir dilin frazeoloji vahidləri də zəruri ehtiyac nəticəsində tədricən formalaşaraq zənginləşmə prosesi keçirərək sistem halına düşmüşdür. Frazeologizmlər hər bir xalqın həyat və yaşayış tərz, sənət-peşəsi, mifik düşüncəsi, dini və mövhümi təsəvvürləri, adət-ənənəsi, dünyagörüşü ilə əlaqədar yaranmış və hal-hazırda da yaranmaqdadır. Dildə olan bütün sabit söz birləşmələrinin, bölünməz ifadələrin və ibarələrin məcmusuna frazeologiya deyilir. Frazeologiya mənşəcə yunan sözü olub, *phrases-ifadə*, *logos-nəzəriyyə*, *elm* sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Frazeologiya sabit söz birləşmələrinin ganunauyğun inkişafını, mənşəyini və yanma xüsusiyyətlərini, forma və zənginliyini, işlədilmə imkanlarını, semantik və qrammatik strukturunu, söz və sərbəst birləşmələrlə əlaqəsini və s. tədqiq edir. Ümumi dilçilikdə frazeoloji tədqiqatların intensivləşməsində Ferdinand dö Sössür və Ş. Ballinin böyük xidmətləri vardır. Ferdinand dö Sössür dildəki sabit söz birləşmələrini sərbəst söz birləşmələrindən belə fərqləndirir: “Biz hər şeydən əvvəl, külli miqdarda ifadələrə rast gəlirik ki, bunları dilə aid etmək lazımdır. Bunlar dildə elə hazır nitq parçalarıdır ki, adətən, daxilindəki ayrı-ayrı mənələrə malik olan sözləri dəyişmək mümkün olduğu halda, bu, məqbul sayılmır. Bu söz birləşmələrinin ənənəyə görə daşdığı məna komponentlərinin bütövlükdə mənasından və sintaktik quruluşundan asılıdır. Bu cür söz birləşmələri düzəldilmir, bunlardan dildə hazır şəkildə istifadə olunur” (4, 220-223).

“Frazeologiya” termininə dilçilikdə Ş.Balli tərəfindən maraqlı yanaşma vardır. XX əsrin əvvəllərində frazeologiya məsələləri ilə məşğul olan Şarl Balli dilçilik tarixində birinci olaraq frazeologiyı leksikologiyanın müstəqil şöbəsi kimi müəyyənləşdirmişdir. O, nitqdə iki növ söz birləşmələrinin olduğunu müşahidə etmiş, bunlardan sabit söz birləşmələrinin mahiyyəti onu xüsusi olaraq maraqlandırmışdır. Bu növ birləşmələri frazeoloji qrup adlandıraraq onları sinxronik planda şərh etməyə çalışmışdır. Ş.Balli söz birləşmələrinin iki tipini qeyd edərək yazır ki,

birləşmələrin birisi sözlərin sabit olmayan birləşməsidir, bunlar daimi olmur, nitq prosesində yaranır və ona görə də nitq vahidərini təmsil edir. Birləşmələrin bəziləri frazeoloji tərkiblər yaradır və nəticədə dil sisteminə onun vahidləri kimi daxil olur (1,262).

Dilçilikdə dil haqqında elmin başqa sahələri kimi, frazeologiya da iki hissəyə ayrılır: 1) ümumi frazeologiya, 2) xüsusi frazeologiya. 1.Ümumi frazeologiyada bir sıra inkişaf etmiş dillərin frazeoloji materiallarının tədqiqindən alınan nəticələr ümumiləşdirilir, bunun əsasında frazeologiyanın ümumi problemləri müəyyənləşdirilir. 2.Xüsusi frazeologiyada isə hər bir konkret dilin faktları əsasında həmin dilin frazeoloji sistemi, semantik strukturu və s.cəhətləri təsvir olunur. Frazeologiya az öyrənildiyindən onun obyektini təşkil edən söz birləşmələri üçün vahid konkret termin yaranmamışdır. Odur ki, bu sabit söz birləşmələri bir sıra dilçilərin əsərlərində müxtəlif adlar altında verilmişdir. Onlar sabit söz birləşmələrini frazeoloji vahidlər, frazeoloji birləşmələr, tərkib hissələrinə bölünməyən söz birləşmələri, idiomatik ifadələr, idiomlar, frazeolmlər və ya frazeologizmlər və s. kimi terminlər vasitəsi ilə adlandırmışlar. Fikrimizcə,dildə belə sabit söz birləşmələrini frazeologizmlər adlandırılması daha məqsədə uyğundur.

Hər hansı bir fikrin ifadəsində nitqin bilavasitə tərkib hissəsini təşkil edən iki və ya daha artıq sözlərin birləşməsindən ibarət olub, kopanentləri sintaktik və semantik cəhətdən parçalanmayan, qurluşca sərbəst söz birləşmələrinə və ya cümləyə oxşayan, dildə hazır şəkildə mövcud olub ənənəyə görə ya bir formada, ya da qrammatik cəhətdən dəyişdirilərək işlədilən konstruksiyalara frazeologizimlər deyilir. Frazeologizmi təşkil edən sözlərin hamsı ümumilikdə bir məna təşkil edir və onları bir-birindən ayırmaq və hər bir sözü müstəqil mənada düşünmək qeyri mümkündür. Bu nöqteyi nəzərdən frazeologiyanın dərinədən tədqiqinin zəruriliyi dilçiləri belə bir qənaətə gətirmişdir ki, dilçiliyin bu sahəsi leksikologiyanın tərkib hissəsi deyil, xüsusi dilçilik fənnlərindən biri kimi nəzərdə tutulmalıdır.

Dilçilikdə ilk dəfə *somatik* tərkibli frazeoloji birləşmələr haqqında bəhs edən fin-üqor dilçisi F.O.Vakk olmuşdur. Eston dilinin frazeoloji birləşmələrini tədqiq edən F.O.Vakk bədən üzvləri ilə bağlı frazeoloji birləşmələr üzərində xüsusi dayanaraq onları yunan dilində “*somo*”, yəni bədən adlandırmışdır. Öz tədqiqatında dilçi belə bir qənaətə gəlmişdir ki, somatizimlər eston dilinin frazeologiyada xüsusi bir təbəqə olaraq qədim dövürlərdən mövcud olmuşdur (2,23). Fransız dilini tədqiqinə görə çox məşhur olan rus dilçisi V.Q.Qak somatik tərkibli frazeoloji birləşmələri canlı və cansız təbiətə görə aşağıdakı qruplara ayırır: 1) Antroponim tərkibli FB(frazeoloji birləşmələr); bura şəxsi təyin edən söz birləşmələri aid edilir və ümumi terminlərlə ifadə olunur. Məsələn, *homme de lettre* - *yazıçı, ədib; femme du monde* – *dünyəvi qadın, ilahə*; 2) İnsanda fizoloji inkişafı ifadə

edən FB. Məsələn, *vieille barbe-qoca,qoca kaftar*; 3) Əsasını insan orqaniziminin fəaliyyətinə və inkişafına kömək edən maddələr təşkil edən FB. Məsələn, *avoir le sang chaud – istiqanlı olmaq ; se faire du mauvais sang – narahat olmaq, həyacanlanmaq*; 4) Əsası sinir və ürək-damar sisteminin elementlərindən düzələn FB. Məsələn, *un paquet de nerfs – sinir dəsti,səbrli olmaq ; se saigner au quatre veines – dəridən-qabıqdan çıxmaq*; Mənbəyini bir şəxsin zehni, psixi və mənəvi həyatına aid mücərrəd konsepsiyalar təşkil edən FB. Məsələn, *faire de l'esprit – ağıl göstərmək; se faire des idées - təsəvvür etmək, xəyallar qurmaq*; 4) Davranış qaydaları ilə əlaqəli olan FB. Məsələn, *ne pas payer de mine – cazibədarlıqda fərqlənməmək; faire la grimace – narazılığını ifadə etmək*; 5) İnsana məxsus bədən üzvlərindən əmələ gələn FB. Bu alt qrupa daxil olan FB özündə əsas bədən üzvlərini, həzm, psixi və zehni fəaliyyəti əks etdirir. Məsələn, *avoir la langue trop longue - dili uzun olmaq;avoir le coeur sur la main- ürəyi yumşaq olma* (6,78).

Frazeologiyada insana məxsus bədən üzvlərindən əmələ gələn frazeoloji birləşmələrinə eyni zamanda somatik tərkibli birləşmələr, somatizmlərdə adlandırılır. Bildiyimiz kimi, somatik tərkibli birləşmələr hər bir dildə mövcud olan universal leksik qruplardan biridir. Məhz belə universal leksik qrupların tərkibində antroposentrik paradigmanın müəyyənləşdirilməsi bir çox tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Belə ki, müasir elmdə, frazeologiya bölməsində “insan dildə” faktoru əsas prinsip olaraq qalmaqdadır. Antroposentrik paradigmanın əsas xüsusiyyətlərindən biri də istiqamətin şəxsiyyətə yönəldilməsi ilə əlaqələndirilir. Yəni,bədən hissələri gözlərin qarşısında daim olması səbəbindən onlar müqayisə üçün orijinal standartlar halına gəlir. Burada insan bir növ hər şeyin ölçüsü kimi çıxış edir. Bədən üzvlərin adlarını istifadə edərək, danışan şəxs hərəkətin sürətini təyin edə bilir. Məsələn, *en un clin d'oeil – bir göz qıpımında, və ya bir anda ; à la barbe de qn - yaxında, əl altında ; à une heure sans nom-gecə yarsı, de longue main – çoxdan və s.* Bu haqda V.Q.Qakın fikirlərinə müraciət etsək fikrimizi daha aydın izah edə bilərik. Dilçinin fikrincə, hər kəs hər hansı sahə və ya peşə ilə əlaqəli olan bir növ terminoloji xarakter daşıyan frazeoloji birləşmələri başa düşməyə bilər, lakin onların bizə ötürdükləri məlumat və ya informasiya nitqin anlaşılıqlı olmasında ilkin faktor kimi qəbul edilməlidir (7,183). Bu fikirə N.A.Vlasovada da rast gəlmək olar. Məsələn o, qeyd edir ki, dünyada elə bir dil yoxdur ki, bədən müəyyən hissələrini: baş, qol, ayaq, göz, qulaq, ağız kimi anlamını bildirməyən söz tapılsın. Somatizmlər isə hər hansı bir insan cəmiyyətində zəruri olan bir insan konsepsiyasının və əlaqələrinin dairəsini təmsil edir, bu olmadan insan nitqini təsəvvür etmək çətindir(3,27).Bu baxımdan tam əminliklə söyləyə

bilərik ki, somatik leksikon yüksək istifadənin və inkişaf etmiş polysemini göstəricisidir.

Frazeologiyada somatik tərkibli birləşmələrin sayına görə fransız dili çox zəngindir. Məsələn, rus dilçisi G.G.Sokolova fransız dilinin bütün somatizmlərini ümumi mənası olan 4 tematik alt qrupa bölünmüşdür: *baş, gövdə, yuxarı ətraflar, aşağı ətraflar* (8,144).

Frazeologiyada somatik tərkibli frazeologizmlərin mahiyyətini yekunlaşdıraraq onu qeyd edə bilərik ki, fransız dilinin frazeoloji sistemi əhəmiyyətli potensiala malikdir. Frazeoloji birləşmələr üçün xarakterik olan məcazi və konnotativ mənalar somatik tərkibli frazeoloji birləşmələr üçün də xarakterikdir. Fransız dilində somatik tərkibli frazeoloji birləşmələrin metaforik mənasını təhlil edərkən, biz onların müəyyən leksiko-semantik qruplara bölünməsinə müəyyən etdik. Bu təhlil zamanı, əsasən, somatik tərkibli frazeoloji birləşmələrin leksik mənaları deyil, semantik mənalarına üstünlük verilmişdir. Fransız dilində somatik tərkibli frazeoloji birləşmələrin məcazi mənalarını təhlilində biz rus dilçisi İ.E.Qorodeçkoyun bu sahədə apardığı təhlili öz tədqiqatımızın uğurlu alınması üçün əsas götürdük. İ.E.Qorodeçkoy öz tədqiqatında fransız dilində somatik tərkibli frazeoloji birləşmələri növbəti leksik-semantik qruplara ayırır:

1).Xarakter göstəriciləri. *Uyğunluqla əlaqəli. Cela vient comme un cheveu dans la soup - şorbada çıxan tük kimi. Saisir l'occasion par les cheveux- saçlar vasitəsilə qamarlamaq, fürsətdən istifadə etmək. Un cheveu même à un ombre- gölgədə qalan saç kimi.Tiré par les cheveux-saçlarından dartmaq- süni, inandırıcı olmayan.*

2).Hissiyat. *Qorxu,inciklik ilə bağlı. Cela fait dresser les cheveux sur la tête- saçların başda dik durması, tükləri biz-biz olması.S'arracher les cheveux-saçlarını yolmaq.*

3).Münasibət. *Hədə, qorxu, düşmənçilik ilə bağlı. Se prendre aux cheveux-saçlarından tutmaq(saçlamaq). Ne pas toucher un cheveu de qn- heç kimə barmarlada toxunmamaq.Couper les cheveux en quatre-saçlarını dördbucaq kəsmək-düşmənçilik etmək.*

4).Fiziki vəziyyət. *Sərxoşluqla bağlı. Avoir mal aux cheveux- saçları ağrımaq-sərxoş olmaq. Avoir un cheveu sur la langue- dilinin üstündə saç olmaq-kəkələmək.*

5).Fiziki portret. *Gözəlik, çirkinlik ilə bağlı. En cheveux-çılpaq baş-sadə saçlı(qadın haqqında).Avoir les cheveux poivre et sel- istiot və duz saçları olmaq-çal baş. Avoir les cheveux comme des baguettes- süpürgə kimi saçları olmaq- cod,düz saçları olmaq.*

6).Ölçü. *Məsafə haqqında.A un cheveu près - saçdan yaxın- yaxın məsafə.*

7). Davranış və əxlaq əlaqələri. *Mübahisə ilə bağlı. Sana couper les cheveux en quatre-saçlarını dördbucaq kəsmədən-saçlarını yoldmadan.*

Nəticə olaraq biz onu qeyd edə bilərik ki, müasir fransız dilində somatik tərkibli frazeoloji birləşlərin böyük bir qismi metaforik mənalar daşıyır. Bu zaman metaforik mənalı somatik tərkibli birləşmələrin hər biri öz növbəsində müəyyən bir funksiyanı yerinə yetirərək müxtəlif kateqoriyalar aid edilir. Somatik tərkibli frazeoloji birləşmələrin ifadə etdikləri metaforik mənalara görə bölündüyü kateqoriyalar əsas etibarı ilə *insan xarakteri, hissiyyat, münasibət, fiziki portret, fiziki vəziyyət, ölçü, davranış və əxlaq qaydaları* ilə əlaqədardır. Somatik tərkibli frazeoloji birləşmələrin hər biri aid olduğu kateqoriyalarda biri digərinə görə daha çox funksiya yerinə yetirir. Məsələn, *la main/ le bras* -əl-qol sözlərindən düzələn somatik tərkibli birləşmələr insan xarakterinin göstəricisi olaraq daha çox təcrübə, əmək sevrlik, xəsisliyi ifadə edir. *Coeur*- ürək sözü ilə bağlı olan somatik tərkibli birləşmələr isə daha çox hissiyyat, münasibət tərənümçüsü olaraq sevgi, sipatiya, həyacan ifadə edir. Baxmayaraq ki, somatik tərkibli frazeoloji birləşmələr arasında *front*- alın sözü ilə bağlı somatik birləşmələrin azlıq təşkil edir, əqlin ifadəçisi olan bu söz daha çox *tête*- baş və ya *cheveu*-saç sözləri ilə əvəzlənir. Belə bir əvəzlənmə sayəsində baş sözündən düzələn somatik tərkibli birləşmələr digərləri ilə müqayisədə liderlik təşkil edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Babayev A. Diliçiliyə giriş. Bakı, 1992, 262 s.
2. Вакк Ф. О соматической фразеологии в современном эстонского языка. Баку, 1968, 23 s.
3. Власова Н.А. Фразеологическое гнездо с вершиной “гнездо” в общенародном языке и говорах. Орел, 1997, с. 27
4. Qurbanov A. Ümumi dilçilik I hissə. Bakı, 1989, s. 220-223
5. Городецкая И.Е. Фразеологизмы-соматизмы в русском и французском языках. Пятигорск, 2007, с. 98
6. Гак В.Г. Введение во французскую филологию. Москва, 1986, 183 с.
7. Соколова Г.Г. Фразообразование во французском языке. М., 1987. 144 с.

С.Р.Салимова

С.Салимова

**Соматические фразеологические единицы
Резюме**

В статье, посвященной соматическим фразеологическим единицам, повествуется о фразеологических единицах, образованных из названий человеческих органов, а также о соматических соединениях и соматизмах. Как мы знаем, соматические сочетания являются универсальными лексическими группами, присущими каждому языку. Именно определение антропоцентрической парадигмы в универсальных лексических группах и привлекает исследователей. Таким образом, в современной науке фактор «на языке человека» должен быть основным. Одна из основных особенностей антропоцентрической парадигмы связана с ее направлением на человека. То есть, в связи с тем, что человеческие органы на виду их для сравнения доводят до оригинальных стандартов. Здесь человек выступает как бы измерителем всего. Используя названия органов, разговаривающий может определить скорость движения. Например: *en un clin d'oeil* – *bir göz qırımında*, *və ya bir anda*; *à la barbe de qn* – *yaxında, əl altında*; *à une heure sans nom-gecə yarsı, de longue main* – *çoxdan və s.*

S.R.Salimova

**Somatic phraseological units
Summary**

The article on Somatic Frazeologist Units describes the frazeological combinations of human body organs, as well as somatic compounds and somatisms in frazeology. As we know, somatic compounds are one of the most universal lexical groups in every language. The identification of anthropocentric paradigm in such universal lexic groups has attracted many researchers. In fact, in the modern science, the "human-language" factor in the frazeology section remains a fundamental principle. One of the main features of anthropocentric metabolism is associated with the directional identification of the direction. That is, because the body parts are constantly standing in front of the eyes, they become the original standards for comparison. Here, a human being acts as a kind of thing. Using the names of the body members, the speaker can determine the speed of the action. For example, *most un clin d'oeil* - in an eye, or at a time; *à la barbe de qn* - soon, at hand; *à une heure sans nom*-night, *de longue main* - long ago and so on.

**Rəyçi: Şaban Hüseynov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor**

SEVINC ƏHMƏDOVA
ADMİU
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
sevincaxmedova@rambler.ru

SÖZ EHTİYYATININ ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ SİNONİMLƏRİN ROLU

Açar sözlər: isim, fel, sifət, sinonim, atalar sözü, zərb məsəlləri, məfhum, alim, filologiya, müxtəliflik

Ключевые слова: существительное, глагол, прилагательное, синоним, пословицы, поговорки, понятие, ученый, филология, разновидность

Key words: noun, verb, adjective, synonym, proverbs, sayings, notion, scholar, philology, diversity

Hər bir dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi sinonimlərin saysında baş verir. Təbiidir ki, sinonim sözlər olmadan söz ehtiyatının da zənginləşməsindən söhbət gedə bilməz. Amma burada bir məqama da diqqət yetirmək lazımdır ki, hər hansı bir xarici dilin şifahi və yazılı nitqinə yiyələnmək, şifahi və yazılı formada fikir söyləmək üçün hələ həmin dilə məxsus söz və ifadələr müxtəlifliyini bilmək kifayət deyil. Əsas məsələ həmin söz və ifadələri yerində və mənə dolğunluğu ilə işlətməkdir, çünki sinonimlərin çoxu müxtəlif mənə və müxtəlif vəziyyətlərdə işləndiyinə görə bir-birini heç bir halda əvəz edə bilməz.

Müşahidələr göstərir ki, tələbələrin söz ehtiyatında kifayət qədər sinonim söz və ifadələr var. Lakin fikir söyləməyə və ya tərcümə etməyə gəldikdə onların yerini düzgün təyin edə bilmirlər. Məsələn, *polluted* və *dirty*, *weather* və *air*, *tall* və *high*, *to defend* və *to protect*, *between* və *among*, *profession* və *trade*, *tool* və *instrument*, *to reach* və *to achieve*, *to divide* və *to separate* və s. sinonimləri misal çəkmək olar: *polluted air* but *dirty city*, *hot weather* but *fresh air*, *high building* but *tall man*, *to defend a thesis* but *to protect environment*, *between two friends* but *among friends*, *the profession of a lawyer* but *the trade of a shoemaker*, *hammer is a tool* but *guitar is a musical instrument*, *he reached the university* but *he achieved his goal*, *to divide an apple* but *to separate England from France* etc. Belə sinonimlərin istifadə yerini tələbələr səhv salırlar. Buna görə söz ehtiyatının artırılması üzərində də iş getməlidir. Bu işdə çalışmaların rolu əvəzsizdir. Nümunə üçün məqaləyə bir-iki çalışma əlavə etmək istəyirik.

Prove that the rows of words given below are synonyms and using semantic criterion justify your opinion:

1. to shout - to yell - to roar, 2. angry – furious – enraged, 3. alone – solitary - lonely, 4. to shudder – to shiver – to tremble, 5. fear – terror – horror, 6. to cry – to weep – to sob, 7. to walk – to trot – to stroll, 8. to stare – to gaze – to glare, 9. to desire – to wish – to want, 10. to like – to admire – to worship

Classify the following synonyms in two columns according to degree of the referent and brief or lengthy duration of the referent:

1. gratify, please, exalt, content, satisfy, delight, 2. talk, say, tell, speak, 3. astound, surprise, amaze, astonish, 4. cold, cool, chilly, 5. vast, immense, large, 6. worship, love, like, adore, admire, 7. glance, gaze, glare, stare

Xarici dilin tədrisində əsas istiqamət tələbələri sinonimlərdən düzgün istifadə etmək vərdişinə yiyələndirməkdir. Buna nail olmaq üçün tələbələr daim lüğətlə işləməlidirlər. Əlbəttə, buna birdən-birə nail olmaq qeyri-mümkündür. Eyni mənalı, lakin müxtəlif təyinatlı sözlərin yerini düzgün təyin etmək üçün lüğətdən istifadə etmək zəruridir.

Dilşünaslıqda sinonimlərin mənacə yaxın olması və bir-birini əvəz etməsi fikri irəli sürülür. Lakin heç də bütün sinonimlər bir-birini əvəz edə bilmir. Dünya filologiyasında dilşünas alimlərin sinonimliyə verdikləri tərif müxtəlifdir. Konkret təriflər aiddir H.Ə.Həsənova (2, s.64), S.M.Lokşınaya (4, s.466), B.Q.Vilyumana (3, s.6). Lakin, fikrimizcə, Azərbaycan filologiyasında öz sözünü demiş, görkəmli dilşünas, professor Ə.M.Dəmirçizadənin tərfi daha dəqiqdir: “Sinonim əsas mənasına görə mütləq və ya nisbi eyniyyət təşkil edən, lakin formasına və əlavə mənasına görə fərqlənən sözlərdir” (1, s.122).

Görkəmli dilşünas-alim H.Ə.Həsənov sinonimlərin *mütləq* və *nisbi* eyniyyət təşkil etməsini belə izah edir ki, bəzi sinonimlər məfhumu həm mətn daxilində, həm də mətndən kənarda bir başa leksik mənasına görə ifadə edirsə, digərləri bir məfhumu işlənmə yerinə görə və müəyyən mətnə əsasən ifadə edir.

Bəzən belə bir fikir də səslənir ki, sinonim eyni mənalı sözlərə deyilir. Bu fikirlə razılaşmaq sinonimi dubletlə eyniləşdirmək deməkdir.

Əsas nitq hissələrindən ən çox isim, sifət və fəllər sinonimlərlə zəngindir:

Sinonim isimlər:

host-owner-employer-boss-master, attitude-relation-respect, guilt-blame-fault, incident-accident, instrument-tool, occupation-profession-trade, play-game-acting-performance etc.

Sinonim sifətlər:

dirty-polluted, fresh-new, high-tall, low-short, comfortable-convenient, happy-lucky, big-large-great, last-latest-latter etc.

Sinonim fəllər:

wait-expect-await, address-appeal to-apply to-turn to-see-consult-go to, collect-gather-pick, divide-separate-share, learn-study-teach, refuse-give up, deny, confess-admit-acknowledge-own-recognize etc.

Bu gün müasir təhsilin qarşısında duran vəzifələr var. Onlara aşağıdakılar aiddir: tələbələrin dünyada ünsiyyət vasitəsi olan xarici dillərə, o cümlədən aparıcı dövlətlərin dilinə - ingilis dilinə yiyələnməsini təmin etmək, onlara öz fikirlərini ingilis dilində ən azı orta səviyyədə ifadə etməyə və bu dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməyə, və eyni zamanda da orfoqrafik və qrammatik qaydalara riayət etməklə öz fikirlərini həmçinin yazılı formada ifadə etməyə yiyələndirmək, təhsil aldıkları ixtisas üzrə terminoloji leksikani öyrətmək, şifahi nitqi insan həyatının bütün sahələrini əhatə edən mövzular üzərində qurmaq üçün istiqamət vermək və s. Bütün bunlar tədris olunan xarici dilə məxsus söz ehtiyatının artırılmasını tələb edir. Dərs zamanı tələbələrə xarici dilin lüğət tərkibindəki söz və ifadələrin tədrisinin daha məqsədəuyğun üsulu var. Xarici dildə verilən mətnin və ona müvafiq olan lüğətin tərcüməsində ana dilindən yox, məhz öyrənilən dilin özündən istifadə etmək. Bu o deməkdir ki, burada istər-istəməz sinonim söz və ifadələrin köməyinə ehtiyac yaranacaq.

Məqalənin mövzusunı tamamlamaq məqsədilə *play*, *game*, *acting* və *performance* sinonim sözlərinin mənaca yaxın, lakin forma və əlavə mənasına görə fərqlənməsinin təhlilini misallar üzərində təqdim etməyi məqsədəuyğun hesab etdik.

Dil daşıyıcısı olmayan tələbələr sözsüz ki, *oyun*, *ifa* mənasını verən *play*, *game*, *acting* və *performance* sözlərinin işlənmə yerini düzgün təyin edə bilməzlər. Mənasına görə, bu sözlər iki qrupa bölünür:

- 1) *play*, *game*
- 2) *acting*, *performance*

Play “əylənmək”lə bağlı bir sözdür (əlavə mənası “dram əsəri” deməkdir: *Bernard Shaw wrote many fine plays*.

“Where are the children?” – “They are at play in the garden.”

After a hard day`s work a little bit of fun and play are necessary.

Game sözü isə qayda-qanuna riayət olunan “əyləncə” ilə bağlı bir sözdür: *a game of football, baseball etc.:*

Let us play a game of tennis.

Which team won the game?

Hər iki söz fiziki və ya zehni fəaliyyəti nəzərdə tutur. Lakin, *game* sistematik, *play* isə qeyri-sistematik fəaliyyətdir. Məsələn, asudə vaxtlarında uşaqların oyunu *play* kimi tərcümə olunur, lakin bu *game* deyil. *Game* sözü daha ciddi mənada işlənir.

Acting sözü kino və teatra aid olan ifaçılıq sənətini əks etdirir. Bu “aktyor oyunu” deməkdir: *His acting moved the audience to tears.*

Performance isə roldan əlavə musiqi, mahnı, rəqs və s. ifasını bildirir:
I shall never forget Ulanova's performance of Juliet.

We liked his performance of the Chopin prelude most of all.

Buna görə "ifa" dedikdə *performance* sözü *acting* sözündən daha geniş mənada istifadə olunur.

Mövzunu möhkəmləndirmək, məna müxtəlifliyinin fərqi daha da konkretləşdirmək və aydınlaşdırmaq məqsədilə tələbələr üçün belə bir tapşırıq da tərtib etmək olar:

Insert play, game, acting or performance:

1) As the strangers came nearer the children looked up from their.....; they were making sand pies. 2) In the screen version of Gogol's "Dead Souls" the.....is splendid. 3) The.....of the role of Chichikov by the actor Belokurov deserves special mention. 4) Stanislavsky used to say that any role, however insignificant it may seem, must be played with great mastery, and this is true of Yanshin's..... . 5) Let's have a.....of dominoes. 6)are a very good form of recreation. 7) In Shakespeare's plays we often come across a.....on words. 8) Don't take such a risk, the.....is not worth the candle. 9) Buchon, a well-known footballer, first attracted attention by his skillful.....as inside right. 10) You must be fair and play the.....according to the rules.

Tələbələrin marağını cəlb etmək üçün onlara sinonimlərdən ibarət deyimlər, zərb məsələləri və atalar sözlərini də öyrətmək olar:

Fair play (ədalətli oyun)

Foul play (ədalətsiz oyun)

A play of words (boş-boş danışmaq)

Child's play (asan və sadə)

To play a double game (iki üzlülük etmək)

To play a game according to the rules (ədalətli olmaq)

To have the game in one's hand (qalibiyyətə əmin olmaq)

The game is up (məğlub olmaq)

The game is not worth the candle (narahatlığa dəyməzdi)

İlk dəfə akademik V.V. Vinogradov sinonimləri üç növə ayırmışdır: anlayışı eyni, məna çalarları isə müxtəlif olan *ideoqrafik sinonimlər*, üslubi keyfiyyətlərinə görə fərqlənən *stilistik sinonimlər*, həm məna çalarları həm də üslubi keyfiyyətlərinə görə bir-birinə uyğun olan *mütləq sinonimlər*.

Mənşəyinə görə dilin öz lüğət tərkibindəki sözlərdən əmələ gələn və alınma sözlərdən əmələ gələn sinonimlər var.

Quruluşca sinonimlər sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

Mənaca və dil vahidləri ilə ifadəsinə görə morfem, leksik, grammatik və üslubi sinonimlər mövcuddur.

Ədəbiyyat:

1. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962
2. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Maarif 1988
3. Виллюман В.Г. Английская синонимика. Москва, 1980
4. Локшина С.М. Краткий словарь иностранных слов. Москва, Русский язык, 1988
5. G.B.Antrushina, O.V.Afanasyeva, N.N.Morozova. English lexicology. Москва, Высшая школа, 1988

С.Ахмедова

Роль синонимов в обогащении словарного запаса

Резюме

Речь - одна из индивидуальных особенностей человека. Речь человека является своеобразным зеркалом своеобразным зеркалом его культуры и образованности. По речи сразу можно определить уровень развития говорящего. Только через развитие речи возможно совершенствование высших форм интеллекта: мышления, воображения, представления.

Обогащение языка синонимами осуществляется непрерывно, и так же непрерывно происходит дифференциация синонимов вплоть до полной утраты ими синонимичности. Употребление в речи синонимов делает речь каждого человека богаче, ярче, разнообразнее, точнее, выразительнее, осмысленнее, глубже, содержательнее. Синонимы позволяют подобрать наиболее удачное и точное слово для выражения мысли, передать самые тонкие оттенки смысла высказывания.

Синонимы играют важную роль в обогащении словарного состава каждого языка. Основная проблема заключается в том, что студенты не могут правильно определять назначение синонимов. Главная задача педагога – привить студентам навыки правильного использования того или иного синонима в контексте.

The role of synonyms in enriching of vocabulary
Summary

Speech is one of the individual characteristics of a person. Man's speech is a kind of mirror, a kind of mirror of his culture and education. By speech, you can immediately determine the level of development of the speaker. Only through the development of speech is it possible to improve higher forms of the intellect: thinking, imagination, and representation.

The enrichment of the language with synonyms is carried out continuously, and the differentiation of synonyms also continues uninterruptedly, up to the complete loss of their synonymy. The use of synonyms in speech makes the speech of every person richer, brighter, more diverse, more accurate, more expressive, meaningful, deeper, and more meaningful. Synonyms allow you to choose the most successful and accurate word for the expression of thoughts, to convey the most subtle nuances of the meaning of the statement.

Synonyms play an important role in enriching of vocabulary. The main problem is that students can't determine correct purpose of synonyms. The principal task of students – to master skills of correct using of synonyms in the context.

Rəyçi: Aygün Əbdulova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SAMİRA MAMMADOVA

PhD in Philology

ADU

samiramammadova23@gmail.com

**AZERBAIJAN UNIVERSITY OF LANGUAGES
ON THE COMMUNICATIVE ACTIVITIES IN FOREIGN
LANGUAGE LEARNING**

Açar sözlər: öyrənmə, fəallıq, ünsiyyət, səriştə, dil, qabiliyyət

Ключевые слова: обучение, активность, общение, умение, язык, способности, коммуникативность

Key words: *learning, activity, communication, competence, language, ability*

Communicative activities are considered to play a very important role in communicative language teaching. It is meant to be one of the methods for promoting students' learning. The main theoretical notion in CLT is proved to be "communicative competence". The aim of the communicative competence is to develop the functional language ability through learners' presence in communicative events (1, p.40).

The language is brought to life by adding a real source for speaking through a communicative activity. Using communicative activities students change their interactive ideas, opinions, and various emotions among each other. This point of view is not supported by many scientists. For instance, J.Richards claims: "It is not fair that English language teachers want to move off from traditional lesson samples" (4, p.36). He states that those lesson patters are considered to be the main way of teaching different grammar rules, and they also provide students to use activities through practice. For instance, he mentions the memorization of dialogues and drills. It is noteworthy to mention that some teachers still use any of these traditional methods, though they tend to use pair work activities, role play, group work activities, and so on. These activities give them the opportunity to bring the real world or the social context in the classroom. Such kinds of activities are considered to be the true communicative events and they are meant to be the main focus of communicative activities.

We aim to draw your attention to the fact that some scientists nominate different assumptions of communicative activities in language classroom. In this case the main focus is that the assumption should deal with general concepts, and it should be classified according to different types of activities. The classification should be focused into reading, speaking, writing and listening activities. J.Johnson gives five types of assumptions in

communicative activities (3, p.163). The first type of communicative activity is named as “information transfer principle”. It intends to develop the ability to understand and convey information content. According to Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics, this type of activity is often linked to communicative language teaching. Through this type of activity students transfer meaning from one form to another. For instance, students select meaning from a reading or listening text, and then respeak it in a different form (3, p.118). This assumption is considered to be applied to reading or listening activities as well as to speaking and writing exercises. The second assumption stated by J.Johnson is “information gap principle” (3, p. 166). The main function of this principle is to form an information gap so that to be able to enlarge real communication. This kind of communication can be created in several ways. One way is that it can send information to some learners though the other learners might not have it. The next way is to let the learner gain “some opportunity in what he/she says”. The activity of information gap is mentioned by many other authors as well. For instance, J.Harmer points out that the information gap is connected with the communicative purpose (13, p.288). The speaker has the kind of purpose that he/she has in the real world, and the listener wants to find out what the purpose is. Furthermore, the author mentions the information in order to enlarge real communication. It is considered to be very important to create information gap situations in the classroom. As it is said, information gap activities describe a real world situation. It is the kind of situation that in real communication event people try to act so that they can get information which they do not possess. If the students try to formulate it in the classroom, it means that they should try to draw possible vocabulary, grammar, and communicative tactics to realize a task. The third assumption suggested by J.Johnson is “Jig-Saw assumption” (3, p.19). According to Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics, the jig-saw principle is used to mean a type of information that group of students gain it during the conversation. The information gives the solution of a task. The students in the class may be divided into separate groups, then they may be related through parts of a text, and later they combine their information to rebuild the whole via class discussions and group interaction in jig-saw listening or reading activities.

The fourth principle is “task dependency” (3, p.20). In this activity the learner is needed to utilize information which is given during the class. The teaching of productivity as well as receptive skills are considered to be very important in jig-saw listening. The task dependency principle is proved to help keeping the differences between the classroom and the real world as small as possible situations. It is said that through this activity the learner

does not get into any real trouble is he/she makes mistakes in the activities in the classroom. It is noteworthy to mention that this activity may be expected to reduce the learners' motivation to give his/her best.

The next CLT principle suggested by J. Johnson is "correction for content principle" (3, p.22). The aim of this activity covers the student's language production which may be judged on its communicative adequacy in connection to a specific task.

J. Harmer highlights the six characteristics of communication activities (2, p.28). As a result, communicative activities can be used on the communicative end of the communication continuum. It has the following characteristics:

1) students should feel the desire of communication; and they should develop a communication goal. The communication goal describes the aim of students which is expected to be achieved by them. It is necessary to underline that the emphasis is to be on content, not on form.

2) a variety of language items should be used by students such as different grammar items. In this case one language item should not be focused on.

3) the teacher is not expected to be the intervener during the activity. The teacher does not correct the mistakes, he/she is expected to emphasis on accuracy, etc.

4) at last any material control should not always be controlled. It means that the material should not cause the learners to use any special language (3, p. 93).

The purpose of communicative activities are defined as following:

1) they supply "whole-task assignment". It means that some individual movements are needed to be followed. Such as learning to swim, while part-skills describes separate practice of individual movements that a learner needs to learn to swim;

2) communicative activities are turned out to improve motivation. The students take part in various communicative skills with other students in classroom;

3) communicative activities allow natural learning. The students are eager to use the language for communication;

4) CLT can create a situation which provides learning, and covers chances in order to get positive personal relationship to develop among learners, and teachers. It is necessary the classroom should be "humanized" and an environment should be created in order to support the individual in a student's efforts to study (5, p.207).

Communicative Language Teaching is meant to be an approach to teaching a foreign language. The means and the main goal of studying a language is used to emphasize the interaction in this process.

In 1960s the tradition of teaching was observed to be changed. Since then Situational Language is represented to be the main British approach to teaching English as a foreign language. Language is taught by practicing main structures in meaningful situation-based activities in the Situational Language Teaching.

It is necessary to mention that the functional and communicative potential of the language have not been left out of focus as it was emphasized as fundamental dimension of the language by British Applied linguists as well. British Applied linguists tried to draw attention to language teaching basing on communicative activities than on just trying to master its structures. The names of such applied linguists can be given as examples W.Widdowson, C.Christopher, K.Johnson, and others. Their ideas have been supported by British language teaching specialists, language teaching development centers, even the delegations of the government, etc.

Since the middle of 1970s the aim of Communicative Language Teaching has been spreading. Since then the concepts of a syllabus has been paid focused on. Nowadays both American and British theorists consider the approach to be the aim of making communicative competence as the goal of language teaching and the development procedures for the teaching of the four language skills that acknowledge the interdependence of language and communication.

The theory of language as communication is the main source of the communicative approach in language teaching. The theory was developed by J.Harmer who supported the idea of “communicative competence”. The communicative competence theory by J.Harmer illustrates the speaker’s needs to know in order to be communicatively capable in a speech community (2, p.10).

Through years teachers and other language theorists draw their attention to the fact that what activities might be considered to be enabling to develop students’ communication skills. It is a known fact the second language students can be taught to master the grammar of the language, as well as its pronunciation, its vocabulary and so on. But it is not a secret that they cannot speak when they are in a language community.

Experiments show that puzzle-solving, role play, or simulation is included by many popular communicative activities. They are used in order to encourage meaningful language use. Using these activities students are expected to do things with information such as guessing, searching, matching, exchanging, collecting, sharing, combing, and arranging.

It is necessary to underline that the communicative language teaching raises crucial issues for teacher training, material development, and testing and evaluation.

We may introduce some classroom activities for language learners which may help the lessons to be productive.

One student tells a story basing on a comic strip. The other students listen to the story. One listener should choose the comic strip images to match the chronology of the story. The listener is required to determine the images that belong to the story, and the order they occur.

References

1. Barnes Louis B., C. Roland Christensen, Abby J. Hansen. Teaching and the Case Method: Instructor's Guide. Harvard: Business School Press; 3rd Edition, 1994.
2. Harmer J. The practice of English language teaching (4th ed.). London: Longman, 2007.
3. Johnson K. and Morrow K. Communication in the classroom: Applications and methods for a communicative approach. London: Longman, 1981.
4. Richards J. C. and Rodgers T.S. Approaches and methods in language teaching (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
5. Van Ek, J., and L. G. Alexander. Threshold Level English. Oxford: Pergamon. Communicative Language Teaching, 1980.

S. Məmmədova

Xarici dilin öyrənilməsində ünsiyyət fəallığı barədə Xülasə

Məqalədə xarici dil dərslərində ünsiyyət fəallığından bəhs edilir. Məlumdur ki, bütün münasibətlər ünsiyyət əsasında qurulur. Bu həm insanların gündəlik həyatında, həm də tədris prosesində belədir. Xüsusilə xarici dilin öyrənilməsində və öyrədilməsində ünsiyyət böyük əhəmiyyət daşıyır. Ünsiyyət fəallığının xarici dilin mənimsənilməsində olduqca mühüm rolu olduğu qeyd edilir. Kommunikativ fəallıq tələbələrin xarici dil öyrənməsini inkişaf etdirən metodlardan biri kimi nəzərdə tutulur. Öyrənilən dildə danışmağa cəsarətləndirmək və ünsiyyət qurmaq bacarığını inkişaf etdirmək, sərbəst şəkildə xarici dildə ünsiyyət qurmaq və s. kimi qabiliyyətlər kommunikativ fəallığa daxildir. Məqalədə kommunikativ

fəallığın öyrənilən dillə bağlı müxtəlif məlumatlar əldə etmək, həmin dilin nitq mədəniyyətini öyrənmək, dil öyrənmədə optimal məqsədlərə nail olmaq kimi üstünlüklərə malik olması da xüsusi olaraq vurğulanır. İstənilən xarici dili öyrənən zaman həm müəllimlər, həm də tələbələr ünsiyyətinə xüsusi fikir verməlidirlər. Bu prosesdə müəllimlərin vəzifələri daha məsuliyyətli hesab edilir. Müəllimlər tələbələri aktiv ünsiyyətə cəlb etməli və onları daim öyrəndikləri xarici dildə danışmağa həvəsləndirməlidirlər. Məqalədə müxtəlif elmi-metodik mənbələrdən istifadə edilmişdir

С.Мамедова

**К вопросу о роли коммуникативной активности в изучении
иностранного языка
Резюме**

В резюмируемой статье освещена проблема релевантной роли речевого общения в процессе обучения иностранному языку. Известно, что любые отношения между людьми основаны на общении. Это относится и к повседневной жизни, и к преподавательскому процессу. Речевое общение играет важнейшую роль практически во всех сферах жизнедеятельности человека. Данный фактор имеет исключительное значение в процессе изучения иностранного языка. Коммуникативная активность рассматривается как один из важнейших факторов в изучении студентами иностранного языка. В сферу коммуникативной активности входят развитие речевых навыков, умение свободно общаться на иностранном языке и др. В статье особо акцентированы такие вопросы, как сбор различной научно-методической информации о роли коммуникативной активности в овладении изучаемым языком. Специально подчеркивается значение изучения культуры речи как важного фактора оптимизации процесса обучения иностранному языку. При изучении иностранного языка как преподаватели, так и студенты должны обращать особое внимание на сам процесс общения. Причем в этом процессе задачи преподавателей считаются более ответственными. Они должны стимулировать студентов к активному общению. При этом важнейшим условием является пробуждение в студентах интереса к устной речи и постоянного желания общаться на иностранном языке. В статье использованы различные научно-методические источники по рассмотренной проблеме.

**Rəyçi: Sevinc Zeynalova
Filologiya elmləri doktoru**

GÜNEL BAYRAMOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

gunelf@mail.ru

RİTORİKA VƏ FİQRATİV DİL

Açar sözlər: ritorika, fiqurativ dil, ikinci növ məna, hiperbola, fiqurativ məna

Key words: rhetoric, figurative language, secondary meaning, hyperbole, figurative meaning

Ключевые слова: риторика, фигуративный язык, второй смысл, гипербола, фигуративное значение.

Ritorika sözün səlis, düzgün, yerində işlədilməsidir. O, fikrin şifahi, yaxud yazılı şəkildə yetərincə yerinə yetirilməsidir. Yaxın zamanlara qədər ritorikaya ədəbi dilin gözəlliyini təmin etmək məqsədilə üslub fiqurlarının öyrənilməsi kimi baxılmışdır. Hal-hazırda isə ritorika öz estetik mahiyyətini saxlamaqla yanaşı konseptual innovasiya vasitəsi kimi koqnitiv funksiyaya malikdir. Məqalədə müasir dilçilik nöqteyi-nəzərindən ritorikanın məğzi və mahiyyəti, onun fiqurativ dillə əlaqəsini araşdırmağa həsr olunmuşdur.

Təbii ki, bütün dillər bəlli qrammatik qayda-qanunlara tabedir. Sözün qüdrətini və ifadənin təsir gücünü artırmaq üçün bədii ifadə vasitələrindən – məcazlardan istifadə olunmasının tarixi kökləri çox qədimlərə gedib çıxır. Bu zaman söz və cümlələr yeni formalar, daha dəqiq desək, fiqurlar şəklində təzahür edir. Qədim yunanlar yeni və qeyri-adi formalara malik iki yüzdən artıq məcazi nitq fiqurunun olduğunu göstərirlər. Romalılar ritorika elminə böyük töhfələr vermişlər. Amma orta əsrlərdə ciddi geriləmələrlə üzləşən bu qədim elm sahəsi o qədər unudulmuşdur ki, sonralar adlanmanın özü belə fərqli məna kəsb etmişdir. Söz və cümlələrin aldığı çoxsaylı formaları yunanlar *sxema* (σχῆμα), romalılar *figura* adlandırırlar. Hər iki söz eyni mənanı bildirir. *Figura* sözü latınca *ingere* feilindən düzəlib “əmələ gətirmək, qurmaq” mənalarını bildirir. Bu söz ingilis dilində *figure*, *transfigure*, *configuration*, *effigy*, *feint*, *feign* və s. kimi sözlərlə ifadə olunur. [1, V].

Son dövrlərdə linqvistik semantikada olduğu kimi, məna və təfəkkürlə bağlı elm sahələrində fiqurativ (məcazi) dilə marağın artdığı müşahidə olunur. Ritorik fiqurlar və troplar məcazi məna bildirdiyinə görə, əslində ifadəli nitqin zirvəsində dayanır. İstər troplar, istərsə də nitq fiqurları ənənəvi ritorikadan gəlir və onlar dildə ikinci növ mənanı (*secondary meaning*) bildirir [2, 9]. K. Alm-Arvius ingilis dilindən iki misal gətirərək onların tipik məcazi mənalarını izah edir.

1) I was beginning to *reap the benefits* of my long daily walks in the woods (Meşələrdə gündəlik uzun gəzintilərimin faydalarını biçməyə başlayırdım)

Reap the benefit(s) of something idiomatik konstruksiyasındakı *reap* feilinin mənası daha geniş anlayışı təsvir etmək üçün genişlənməmişdir, yəni məcazlaşmışdır [2, 10].

K.Kaçyari və S.Qluksberqə istinad edən K.Alm-Arvius göstərir ki, sintaqmatik kombinasiyalardakı, yaxud söz birləşmələrindəki sözün təməl semantik mənasının pozulması onun semantik sferasındakı dəyişikliklə əlaqədardır. Bu da müəyyən kənaraçıxmalarla müşayiət olunur [2, 10; 3, 449]. Deməli, məcazi transformasiya dil elementinə onun ilkin mənası ilə birbaşa assosiasiya olunan başqa bir semantik funksiya yükləyir.

Müəllifin müraciət etdiyi digər misal belədir:

2) The British Prime Minister Neville Chamberlain resigned in May 1940 when *Hitler* had invaded France (1940-cı ilin may ayında Hitler Fransaya müdaxilə edəndə Britaniyanın Baş naziri Nevil Çemberlen istefaya getdi).

Təbii ki, cümlədə Adolf Hitlerin şəxsən Fransaya müdaxiləsi yox, məhz Hitlerin komandanlığı altında müəyyən ordu hissələrinin müdaxiləsi nəzərdə tutulur [2, 10].

Ümumiyyətlə, məcazi dilin, xüsusən, metaforanın təkcə gündəlik diskursda deyil, həm də idrakda oynadığı mühüm rolu danmaq olmaz. Məcazi dil gündəlik ədəbi dilə əlavə olunan bir zینətləndirmə kimi qavranılmamalıdır. Əksinə, məcazi dil güclü kommunikativ və konseptual vasitə kimi nəzərdən keçirilməlidir [3, 448].

Müxtəlif növ fiqurativ mənalar dil elementlərinin tətbiqində semantik dəyişikliklərə səbəb olur ki, bu da polisemiya kimi anlaşılar. Dilin faktiki istifadəsi zamanı diksiyalar, konkret sözlər və onlarda işlədilən konstruksiya diskursun spesifik sferası – təcrübənin real sferası və iştirakçıların verbal mübadilədə informasiyaya malik olduqları xəyali dünya haqqında nəyi isə deyir [2, 12].

Məcazlardan bəhs edərkən “fiqurativ mənə” və “fiqurativ dil” anlayışlarını izah etmək bir zərurət kimi ortaya çıxır. Əksər tədqiqatçılar sözün həqiqi və məcazi mənaları haqqında ilkin biliklərə malik olmamış deyillər. Amma bu məfhumları semantik və koqnitiv müstəvidə araşdırmaq məqsəduyğundur.

Keyti Vels semantikada məcazi mənəni mənə ekstensiyasının geniş növü kimi izah edir ki, bu da sözün çoxmənalılığı və polisemiya ilə əlaqədardır. Sözün həqiqi, yaxud təməl və ya konseptual mənası ilə yanaşı məcazi və ya metaforik mənası da vardır. Başqa cür desək, sözün ilkin lüğəvi mənasından savayı, məcazi mənaları da vardır, yəni söz öz həqiqi

mənasından uzaqlaşaraq məcazilik qazanır [4, 160]. Təbii ki, sözün məna çalarlığı onun ilk mənasından törəyir. Məsələn, Azərbaycan dilində “göz” sözünün həqiqi mənası “insan, heyvan və quşlarda görmə orqanı” deməkdir: Xumar-xumar baxmaq *göz* qaydasıdır (M.P.Vaqif), *Ala gözlüm*, səndən ayrı gecələr, Bir il kimi uzun olur, neyləyim? (N.Rəfibəyli) və s. Bu sözün *inyənin gözü, bulağın gözü, tərəzinin gözü, pəncərənin gözü* kimi məcazi anlamda xeyli məna çalarlıqları vardır. Məsələn: Qaynar bulaqların *gözündən* içər; O ellər gözəli, o el yavrusu. (S.Vurğun), Qulam müəllim şüşə *gözün* müqabilinə gəldi, vərəqəni uzatdı (S.Rəhimov), Hacı bir heyvərə daşı tərəzinin bir *gözünə* qoyub deyir... (Ə.Haqverdiyev) və s. [5, 15-20].

Bəzi hallarda sözün məcazi mənası həqiqi mənanın əvəzinə işlənəcək dərəcədə ümumiləşir. Buna ölü metaforalar (*dead metaphors*) da deyilir. Anqlo-saksonlardan fərqli olaraq ingilislər nadir hallarda *keen* (yəni ‘sharp’ (kəskin, iti)) *weapons* (silahlar) deyirlər. Amma *keen* sözü işlədilmə şəraitindən asılı olaraq tamam başqa məna kəsb edir: *we may be keen* (yəni ‘enthusiastic’) *to learn such things* (Belə şeyləri öyrənməkdə həvəsli ola bilərik). İngilis dilində latın dilindən alınma bir çox sözlər yalnız məcazi mənada işlənir. Məsələn, *-prehend* (‘götürmək; tutmaq, qavramaq’) kökündən *comprehend, apprehend* feilləri düzəlmişdir. Zamanında “məcazi” anlamda işlənmiş sözlər indi həqiqi mənasında, yaxud əksinə, işlənməkdədir [4, 160].

Bəzi dekonstruksionistlər həqiqi məna ilə məcazi məna arasında dəqiq fərqi olduğunu inkar edirlər [məs., bax: 6]. Onlar bütün dillərin məcazi kökünün olduğunu əsas gətirərək özlərinə haqq qazandırırılar. Bir sıra alimlər məcazi mənaları normadan sapmalar kimi nəzərdən keçirmişlər. Əslində nitq fiqurlarının deviasiyalarla sıx bağlı olması fikri inandırıcıdır. Fikrin daha təntənəli və təsirli ifadəsi üçün bəzən qrammatik normalardan kənara çıxılmasının özü norma sayıla bilər. Koqnitiv linqvistlər dekonstruksionistlərdən daha da irəli gedərək məcazi dilin fundamental əhəmiyyətini sübut etməklə yanaşı onu insan təfəkkürü ilə daha sıx əlaqədə öyrənməyin faydalı olduğunu göstərmişlər. Məcazi dil konseptuallaşmada mühüm rol oynayır və demək olar ki, linqvistikada koqnisiyanın əsasını təşkil edir. R.Qibs və L.Kolston göstərir ki, məcazi mənanın təcrübəyə əsaslanan tədqiqi və interpretasiyası koqnitiv elmin çoxfunksiyalı fəaliyyət sferasında daha məhsuldar olur. Müəlliflər qeyd edirlər ki, “məcazi dil çox vaxt insan təcrübəsinin məcazi konsepsiyalarını (dərkini – *G.B.*) əks etdirir” [7, 327].

Sam Qluksberg “Məcazi dil anlayışı: metaforalardan idiomlara qədər” adlı əsərində metaforalardan, idiomlardan, troplardan və s. bəhs edir. O, Xose Orteqa və Qasetin “Metafora insanın malik olduğu ən məhsuldar gücdür” deyimini fəslin əvvəlinə çıxararaq Oksford lüğətinə müraciət edib metafora sözünün mənşəyini araşdırmışdır. Deməli, *metafora* yunanca

metapherein (META + *pherein*) sözündən törəyib “transfer etmək”, “aparmaq, daşımaq” və s. mənalarına gəlir [8, 327].

Klassik bəlağətdə metafora metonimiya, təşbeh, sinekdoxa, kinayə və digər bədii ifadə vasitələri kimi, adətən, ritorikanın daxilində müəllimə olunur. Amma C.Lakof və M.Consonun yazdıqları “Yaşadığımız metaforalar” (1980) adlı konstruktiv əsər koqnitiv linqvistikanın rəsmi təməlini qoydu. Əsərin adından da göründüyü kimi, koqnitiv linqvistikanın mərkəzində metaforalar dayanır. Həmin vaxtdan etibarən, metaforalar haqqında tədqiqatlar aparmaq bir növ dəb halını almış, koqnitiv linqvistika deyəndə metafora, metafora deyəndə koqnitiv linqvistika xatırlanmışdır. Metafora artıq ritorikanı da ağışuna almışdır. Yəni ritorikanın başlıca elementi kimi ədəbiyyatşünaslıqda öyrənilən metafora hər iki elm sahəsinin fəvqünə yüksəlmiş, bir növ müstəqil status qazanmışdır. Cəsarətlə demək olar ki, son bir neçə onilliklər ərzində heç bir nitq fiquru metafora qədər geniş tədqiqata cəlb olunmamışdır. Hətta “koqnitiv linqvistika metaforik kateqorizasiya (kateqoriyalasma – G.B.), təsviretmə sxemi (M.Conson), koqnitiv qrammatika (R.Lanqaker), mental fəza və kontaminasiya (J.Fukonye, M.Törner), diaxronik prototiplər semantikasi (D.Gerarts) üzərində iş formasında meydana çıxmışdır” [9, 168-169].

Çox vaxt “troplar” və nitq fiqurları adı altında öyrənilən fiqurativ dil formaları arasında ən geniş yayılanı metafora, metonimiya, sinekdoxa, ironiya, mübaliğə, oksimoron, atalar sözləri, vasitəli sorğu və bir sıra idiomlardır. Fiqurativ dilin anlaşılması üçün xüsusi koqnitiv proseslərin olması vacibdir. Raymond Qibs bəzi müəlliflərə istinadən göstərir ki, sözün həqiqi mənası normal koqnitiv mexanizmlər vasitəsilə dərk edilə bilər, amma sözün məcazi mənasını anlamazdan əvvəl dinləyici ilk növbədə fiqurativ ifadənin deviativ xarakterini müəyyənləşdirməlidir [10, 314].

Ritorikada Aristotelin ardınca gedənlər daha çox şifahi diskursa daha çox nəzər yetirirlər. Onlar ritorikanın linqvistik, tematik, sosial cəhətdən tədqiqinə üstünlük verirlər. Orta əsr alimlərində bəzisi öz əsərlərində ritorikadan bəhs etdikdə şifahi ənənəyə geniş yer verirdilər. Onlar öz interpretasiyalarını mümkün qədər mötəbər və inandırıcı göstərmək üçün folklardan və şifahi ənənələrdən faydalanırdılar. Həmin müəlliflərin ritorika ilə bağlı təsəvvürləri ritorik arqumentdən, inandırmadan, məna axtarışından, yaxud anlaşılmazlığın dərkindən daha çox “fiqurativ ritorika”, “fiqurativ dil istifadəsi”, “fiqurativ nitq”ə yaxın idi. Ronald Cekson və İleyn Riçardson ritorik xüsusiyyətlərlə fiqurativ növü bir-birindən ayırmayaraq göstərirlər ki, onların hər ikisi şifahi ənənələrdə mövcuddur. Ritorika üslublaşdırılmış və ya zینətləndirilmiş nitq fiqurlarından ibarətdir. Aristotelçilərin nəzərində ritorikanın məqsədi etik inandırmadır. O, ədalət və ədalətsizlik, xeyir və şər, bərabərlik və bərabərsizlik, faydalılıq və faydasızlıq, mədh və zəmm, doğru

və yanlış məsələləri ilə əlaqədardır. Deməli, ritorika başlıca olaraq, inandırma sənətidir və linqvistika ilə sıx bağlıdır [11, 49].

Əlbəttə, məcazi mənə bildirən ifadələrin qrammatik normalardan kənara çıxması labüddür. Lakin bu sapmaların özündə belə qəbul olunmuş qaydalar vardır. Səlis fikri ifadə edən dil qaydasız ola bilməz. Bəlağət fiqurları və troplar fikrin məcazi ifadəsinə xidmət etsələr də, baş verən deviasiyaların qrammatik qayda pozuntusu kimi qəbul olunub ondan imtina edilməsi mümkün deyildir. Sözüün hərfi mənası onun məcazi mənası ilə – yaxud əksinə – qırılmaz surətdə bağlıdır. Adətən, əvvəlcə sözüün hərfi mənası müəyyənləşdirilir, sonra onun kontekstə uyğun gəlib-gəlməməsinə baxılır. Şifahi ünsiyyət zamanı danışanın davranışları məcazi mənanın anlaşılmasını asanlaşdırır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, klassik bəlağətdə metafora metonimiya, təşbeh, sinekdoxa, kinayə və s., adətən, ritorikanın daxilində öyrənilir. Antik dövrlərdən bəri ritorika məcazlar sistemi kimi nəzərdən keçirilmişdir. Ritorika insana müxtəlif söz və üsullarla niyyətini ən gözəl və inandırıcı şəkildə ifadə etmə qabiliyyəti verir. Fikrin gücü və aydınlıq səviyyəsi metafora, metonimiya, təşbeh, kinayə, sinekdoxa və s. vasitəsilə dəyişir. Söz real leksik mənasında işləndikdə həqiqi, əsas leksik mənasından savayı, digər mənalar bildirdikdə məcazi mənə kəsb edir. Deməli, məcaz bir sözüün və ya ifadənin başqa bir mənada işlədilməsidir. Beləliklə, ritorikanı fiqurativ dildən ayrı təəvvür etmək mümkünsüzdür.

Ədəbiyyat:

1. Bullinger, E. W. Figures of Speech Used in the Bible. New York : Messrs. e. & J. B. YOUNG & Co., Cooper Union, Fourth Avenue, 1898, 1151 p.
2. Christina Alm-Arvius. Figures of Speech. Christina Alm-Arvius and Studentlitteratur 2003, 218 p.
3. Cacciari C., Glucksberg S. Understanding Figurative Language. Handbook of Psycholinguistics. Academic Press, 1994, 1174 p.
4. Katie Wales. A Dictionary of Stylistics. Routledge, 2014, 496 p.
5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 p.
6. de Man P. Allegories of reading: figural language in Rousseau, Nietzsche, Rilke and Proust. London: New Haven and Yale University Press, 1979, 313 p.
7. Gibbs W. R., Jr. & Colston H. L. Interpreting Figurative Meaning. Cambridge University Press, Cambridge, 2012, 384 pp.

8. Glucksberg S. Understanding Figurative Language: From Metaphor to Idioms. Oxford University Press, 2001, 144 p.
9. Abbasov İ. Koqnitiv linqvistika haqqında / Dilçilik İnstitutunun əsərləri № 1, 2017, s. 168-194.
10. Robert L. Figurative language // Theresa Enos. Encyclopedia of Rhetoric and Composition: Communication from Ancient Times to the Information Age. Routledge, 2011, 832 p., pp.267-269.
11. Ronald L. Jackson II, Elaine B. Richardson. Understanding African American Rhetoric: Classical Origins to Contemporary Innovations. Routledge, 2014, 346 p.

Г.Байрамова

Риторика и фигуративный язык

Резюме

В данной статье представлена информация о связи между риторикой и фигуративным языком. Мы должны принять во внимание, что метафора, метонимия, гипербола, синекдоха, ирония и т. д. обычно изучаются в риторике.

Риторика рассматривалась как система фигур с древних времен. Это дает людям возможность выразить свои мысли самым красивым и убедительным способом с помощью различных слов и методов. Сила и ясность мысли изменяются в зависимости от метафоры, метонимии, гиперболы, синекдохи, иронии и т. д.

Слово имеет буквальное значение, если оно используется в лексическом значении. Переносное значение связано с многозначностью. Следовательно, фигуративный язык - это использование слова или выражения в другом смысле. Таким образом, невозможно представить риторику отдельно от фигуративного языка.

Rhetoric and figurative language

Summary

The present article provides information about relation between rhetoric and figurative language. We need to take into account that metaphor, metonymy, hyperbole, sinecdoche, irony etc. are usually learned within the rhetoric.

Rhetoric has been regarded as a system of figures since ancient times. It gives people the ability to express their thoughts in the most beautiful and convincing way through different words and methods. The power and clarity of the idea changes by the metaphor, metonymy, hyperbole, sinecdoche, irony etc. The word has a literal meaning if it is used in lexical meaning. The figurative meaning is related to polysemy.

Hence, the figurative language is the use of a word or expression in another sense. Thus, it is impossible to imagine the rhetoric separately from the figurative language.

Rəyçi: İdris Abbasov

Filologiya elmləri doktoru, professor

ALİYƏ HACIYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri
Qapalı Səhmdər cəmiyyəti
aliya@mail.ru

AUDIO NİTQİN DƏQİQLİYİ

Açar sözlər: fikrin dəqiqliyi, təfəkkür, müşahidə, qavrama, düşüncə qabiliyyəti

Ключевие слова: точность идеи, мышление, наблюдение, соображение, способность мыслить

Key words: the punctuality of the idea, mentality, observation, perception, thinking ability

Nitq fikirlə dilin vəhdəti olduğu kimi, nitq mədəniyyəti də fikri beyində formalaşdırmaq və dil vasitəsilə ifadə etmək mədəniyyətidir. Mətbuat (publisistika) üslubunu ədəbi dilin başqa üslublarından fərqləndirən başlıca cəhət fikrin (informasiyanın) sənədlərə, gerçək hadisələrə söykənməsi və sənədli fikrə müvafiq sənədli dil vahidlərinin seçilib məzmununa (fikrə) uyğun formaya salınmasıdır.

Bəlli olduğu kimi, yazıçıdan fərqli olaraq jurnalist (publisist) həyatı, onun bir parçasını, fraqmentini gerçəkliyə ən yaxın şəkildə, yəni dəqiq əks etdirməyə borcludur. Rus tədqiqatçısı B.İ. Muçkin bu məsələni şərh edərək yazır ki, iki cür dəqiqlik var: müəllif fikrinin dəqiqliyi və onun söz təəcəssümünün dəqiqliyi, yaxud niyyətin dəqiqliyi və icranın dəqiqliyi.

Nəyin -müəllif fikrinin, yoxsa o fikri ifadə edən dil vahidlərinin dəqiq olub olmadığını aydınlaşdırmaq lazımdır. Müəllifin fikri o zaman dəqiq olur ki, o, dildənkənar gerçəkliyin əks etdirmə fraqmentinə (fakt) maksimum uyğun gəlsin. Dil vahidləri isə o zaman dəqiq olur ki, o, müəllif fikrinin “boyuna biçilsin”, yəni ondan nə böyük, nə də kiçik olsun, müəllifin gerçəklik əsasında düzgün formalaşmış fikrini mümkün qədər tam, düzgün və aydın əks etdirdirsin. Burada “mümkün qədər” ifadəsini ona görə işlədirik ki, fikrin tutumu həmişə dilin tutumundan genişdir. Hətta dünyanın ən zəngin dili belə gerçəkliyi tam ifadə etmək gücünə malik deyil.

Buna görə də hər bir fikir vahidinə uyğun dil vahidi tapmaq çox vaxt mümkün olmur. Bu səbəbdən söhbət fikrin tam yox, mümkün qədər tam ifadəsindən gedə bilər. Başqa sözlə, fikir əks olunan real gerçəklik fraqmentinə (fakta) nə qədər yaxındırsa, bir o qədər dəqiq olur.

Müəllif fikrini ifadə edən sözlər, illüstrasiyalar, tərtibat elementləri və s. həmin fikri nə qədər düzgün, nə qədər dolğun, nə qədər aydın əks etdirsə,

jurnalistin nitqi bir o qədər dəqiq, bir o qədər dolğun, bir o qədər aydın olar. Deməli, jurnalistin nitq mədəniyyətinin birinci şərti müəllif fikrinin real gerçəkliyə və seçilmiş ifadə vasitələrinin müəllif fikrinə uyğunluğuna nail olmaqdır. Mütəxəssislər bunu fikrin dəqiqliyi və kommunikasiyanın dəqiqliyi kimi izah edirlər. Burada dörd hal müşahidə olunur:

1. Fakt dəqiq, kommunikasiya qeyri-dəqiqdir. Yəni müəllifin fikri real gerçəkliyə, fakta uyğun formalaşmış, amma onun təsviri- söz, illüstrasiya, tərtibat elementləri və s. ilə əksi qüsurludur. Forma məzmunu dəqiq əks etdirmir (Müəllif qatığın “ağ” olduğunu düzgün müşahidə edib, amma mətndə “ağ” əvəzinə deyək ki, şəffaf, yaxud “bəyaz” sözünü işlədib).

2. Fakt qeyri-dəqiq, kommunikasiya dəqiqdir, yəni müəllif gerçəkliyi düzgün qavraya bilməyib, beynində səhv fikir formalaşdırıb, amma həmin səhv fikri dəqiq ifadə edib (müəllif ağ qatığı qara kimi görüb).

3. Fakt da, kommunikasiya da qeyri-dəqiqdir (Müəllif ağ qatığı qara görüb və qara sözü əvəzinə tutaq ki, tünd sözünü işlədib. Bu son dərəcə nadir situasiyadır).

4. Ideal variant budur ki, fakt da dəqiq olur, onun ifadəsi də (Müəllif qatığın ağ olduğunu düzgün müşahidə edib və ağ sözünü də yerində işlədib).

Jurnalistika peşəsinə yiyələnməyi qərara almış gənclərin eyni vaxtda həm düzgün düşüncə qabiliyyəti, həm də fikri düzgün ifadə etmək bacarığı olmalıdır. İxtisas təhsili düşünməyi bacarmayanlara düşünmək, yazmaq bacarmayanlara yazmaq öyrədə bilməz. İxtisas təhsili yalnız hər iki sahədəki başlanğıc qabiliyyəti inkişaf etdirmək, yönəltmək, zənginləşdirmək, cilalamaq, sahmana salmaq üçündür.

Dördüncü variantda nail olmaq üçün tələbələrle iki yöndə iş aparmaq lazımdır:

a) müşahidə və qavrama (təfəkkür, yəni fikrin düzgün formalaşması) üzərində iş;

b) publisistik-jurnalistlik qabiliyyəti, yəni fikrin sözlər, illüstrasiyalar, tərtibat elementləri və s. ilə düzgün qovuşdurulub jurnalist nitqinə çevrilməsi mərhələsi üzərində iş.

Bu dediklərimizlə əlaqəli bir daha radioda bir neçə jurnalist qüsurlarını araşdırmaq:

“Həm müasirliyini, həm də qədimliyini gözləyən Bakı dünyanın mərkəzindədir” (14.05.15 Azərbaycan “Gəl səhərim”) əvəzinə demək lazımdı: “Həm müasirliyini, həm də qədimliyini gözləyən Bakı dünyanın diqqət mərkəzindədir”.

“Türkiyə ilə bağlı xəbərləri təqdim edirəm, hava xəbərlərini təqdim edirəm, valyuta məzənnəsini təqdim edirəm, sizə çatdıracağlarım bu qədər və s.” (26.07.15 ANS “Xəbərlər”). Xəbər aparıcısı cümlənin xəbərlərini özünəməxsus olan dil ilə, birinci şəxsin təki ilə çatdırır. Lakin xəbərlər işi

kollektiv əməyin məhsulu olduğu üçün belə deyimlər cəm şəklində deyilməlidir. Demək olardı: “Türkiyə ilə bağlı xəbərləri təqdim edirik, hava xəbərlərini təqdim edirik, valyuta məzənnələrini təqdim edirik, sizə çatdıracağlarımız bu qədər və s.”.

“Bax beləcə, əziz dinləyicilər sizə son xəbərləri çatdırdıq” (01.05.15 Speys “Xəbərlər”). Xəbərlər proqramında “beləcə” kimi əzizləmə mənasında olan sözləri işlətmək yaxşı alınmır. Onun əvəzinə, “belə” sözü işlənsə yaxşıdır.

Hava haqqında olan məlumatı oxuyub bitirən aparıcı deyir: “Bunu mən demirəm, burada yazılıb, babalı hidrometrologiya komitəsinin boynuna” (05.05.15 Araz FM “Xəbərlər”). Xəbərlər proqramında belə yarı-zarafat, yarı ciddi cümlələr işlətmək yersizdir, böyük quruma nəzakətsizlikdir.

“Saatın tamamına 10 dəqiqə qalır, yox e 15 dəqiqə” (20.07.15 İctimai “Səhər”), “İndi isə saatın tamamına 36 dəqiqə qalır, yox e ... 40 dəqiqə qalır” (28.4.15 ANS “Xəbərlər”). Bu cür çaşqınlıqlar dinləyicini də çaşdırır. Bəlkə, saatı olmayan bir şəxs radiodan saatı öyrənmək istəyir.

“Saat düz səkkiz tamamdı, belə desək, Azad Azərbaycanın səhər xəbəri efirdədi” (06.05.15). Yenə həmin radioda, həmin proqramda aparıcı deyir: “Bax, elə o, belə desək qanunvericiliklə qəbul edildi”. Burada “belə desək” artıq kəlmədi və aparıcı özü sanki bu sözlə verdiyi xəbərə şübhə gətirir, şərt qoyur. Söz xatirinə belə ifadələr işlətmək düzgün deyil.

“Saatın tamamında görüşənədək”, “Saatın tamamında xəbərlər olacaq”, “Saatın tamamında musiqilər səslənəcək” və s. Saatın özünü dəqiq deyil, “saatın tamamı” ifadələri ilə informasiyalarını vermək bütün radiolarda demək olar ki, hazırda dəb halını alıb. Saatın özünün “saat 8-di”, “saat 10-du” və s. kimi səslənməsinə kimlərinsə ehtiyacı ola bilər.

Bir də ki, saat özü də dəqiqlik sevir. Saatı idarə edən, bildirən söz yox, rəqəmdi. Xəbər, informasiya da vaxtın dəqiq deyilməsini sevir. Saatın və xəbərin dəqiqliyini gözləyənlər var. Elə dəqiqliyi gözləmədiklərinə görə, bəzən dinləyicilərə, aparıcılara irad tuturlar. Məsələn, birbaşa telefon əlaqəsində olan aparıcıya dinləyici deyir: “Qardaş, Bakı 2015 Olimpiada oyunları demək düz deyil. Bu, Avropa oyunlarıdır” (06.05.15 Azad Azərbaycan “Səhər”).

13.07.15 Xəzər radiosunun xəbərlərində aparıcı bəzi sözləri elə tələffüz edir ki, necə deyərlər sanki “ürəyinin tikanını çıxarır”. “Bir çox sürücülər isə avtomobilin texniki baxışı zamanı hansı sənədlərin lazım olduğunu bilmir” cümləsində “bir çox”, “Qusarda reydl keçirildi” cümləsində “reyd” sözünü, “Yunanıstanla bağlı yekun razılaşma əldə olundu” cümləsində “yekun” sözünü o qədər uzadır, vurğulayır ki, sözün şitini çıxarır.

“Prezidentimizin məqsədyönlü siyasəti sayəsində müvəffəqiyyətlər qazanırıq” (23.05.15 Azərbaycan “Gəl səhərim”) cümləsində xüsusi intonasiya ilə “məqsədyönlü” sözü bölünür.

Azərbaycan radiosunun “İdman” proqramının (23.05.15) aparıcısı pıçıltı ilə danışdı. Belələrini müşahidə etdikcə, Azərbaycanın dəyərli diktorları və aparıcıları yada düşür. Məsələn, Roza Tağıyevanın nitqində “Dünən, bu gün, sabah bizimlə- Azərbaycan radiosu ilə, mənim radiomla” anonsunu dinlədikcə insan sanki sehrə düşür. Səs, tələffüz çəkir insanı, onu eşitmək istəyirsən, unutmursan. Şəfəq Əlixanlının, Rəfael Hüseynovun apardığı verilişləri dinlədikcə dinləmək istəyirsən.

Çaşqınlıqlarla, baş-ayaq, şit sözlərlə dolu “salamlaşmanı, sağollaşmanı” eşitmək istəmirsən. Bəzi proqram aparıcılarının verilişi başlayarkən salamlaşması, verilişi bitirərkən sağollaşması adama xoş gəlir. Məsələn, “Axşamınız xeyir olsun. Aranlı-dağlı ellərimiz, obalarımız, el içi durnaboğaz qız-gəlinlərimiz, yurda dayaq, el-obaya gərək cavan-comrullarımız, qotaz yaxalı, qonovuz çuxalı ağsaqqal bəy babalarımız.

On iki taxta tumanlı, dili-ağzı dualı, köklü imanlı, pək bikə-bəyim nənələrimiz, belə hamılıqnan çox gördük sizləri. Əliniz işdə, könlünüz xoşluqda olsun, istəklilər. Yüz il ömür sürün, bir gün uf deməyin. Tanrı hər birinizin bucağını dolu, ocağını isti eləsin” (Azərbaycan “Bulaq”).

“Vaxtın necə keçməsinə bilmədik, bizə ayrılan efir vaxtı başa çatır. Sonda sizə arzularımız: Gülü gülənə ver, qəlbi sevənə, Aşiq olmaq gözəl şeydir, qiymətini bilənə ver. Bunu arzulayırdıq sizə. Elə özümüzə də. Uğurlu gün qismətiniz olsun. Bir daha sabahınız xeyir” (Azərbaycan “Gəl səhərim”).

Radio televiziya ilə çiyin-çiyinə addımlayır. Böyük qardaş kimi dilimizin saflığını qoruyur, təbliğ edir. Hər bir jurnalist radionun bu ideyasına, bu amalına sadıq qalmalı, ədəbi dilimizin saflığını qorumağıdır.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov B.A. Nitq mədəniyyətinə verilən ətəblər haqqında .Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı -1988
2. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı -1999
3. Qurbanov A. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri Bakı -1988
4. Q.Məhərrəmli Radio verilişlərinin dili və üslubu. Bakı-2011
5. Q.Məhərrəmli. Televiziya jurnalistikasının əsasları. BDU Nəşriyyatı. Bakı-2005
6. Q.Məhərrəmli. Kütləvi Kommunikasiya və dil. “Çaşıoğlu” nəşriyyatı. Bakı-2004
7. Məmmədov İ. Ekran, efir və dilimiz, Bakı, Elm 1989

8. N.Əhmədli. Jurnalistin nitq mədəniyyəti Bakı-2005

А.Гаджиева

Точность журналистской речи

Резюме

Журналист должен отразить жизнь и ее фрагменты. Имеется две точности в журналистике: точность авторской мысли и точность его слов. Слова, выражающие идею автора, чем лучше будет отражать его мысли, тем речь журналиста будет яснее, аккуратнее и полнее. В статье даются достаточно пояснений по этому поводу. Приведены примеры от радио передач. Обсуждаются допустимые ошибки в радио передач.

Радио показывает чистоту нашего языка и пропагандирует его. Радио журналисты должны говорить так, чтобы их слушатели не смогли найти в речи никаких недостатков.

Ведущая программы «Спорт» азербайджанского радио (23.05.15) разговаривала шепотом. Как они отмечают, они достойны уважаемых мыслителей и президентов Азербайджана. Например, в речи Розы Тагиевой, когда она услышала объявление «Вчера, сегодня, завтра с нами - азербайджанское радио, с моим радио», люди, похоже, находятся в настроении. Звук, человек, который молится, ты хочешь его услышать, не забудь. Вы хотите послушать слушателей Шафага Алиханлы и Рафаэля Гусейнова.

Каждый пытается научиться чему-то по радио. Каждый журналист должен помнить об этом каждый раз. Им нужно помнить, что радио распространяет интеллект.

A.Hajieva

The punctuality of journalist's speech

Sammary

A journalist has to express life, a part of it, its fragment punctually. There are two kinds of punctuality: the punctuality of the authors opinion and punctuality of his word. If the words expressing the author's opinion are clear, punctual, full, the journalist's speech becomes so clear, punctual and full. The article has explanations appropriate to this idea. Examples of radio broadcasts are shown. Mistakes in radios are mentioned.

The radio maintains the cleanliness of our language and propagates it. There are some mentions about "the radio journalist should talk so carefully that the listener should not understand his mistake".

The leading program of the "Sport" radio program was broadcast by the Azerbaijani radio (23.05.15). How can they get out of it, their friends and their great friends? In the words of Rozy Tagiyeva, when he heard the announcement, "Today, this day, with my family - Azerbaijani radio, with my radio", people, like, live in the dwelling. Sound, man, you pray, you want to hear or to lose. Вы хотите послушать послушать слушателей Shafaga Alihan and Rafael Guseinova.

Everyone tries to learn something from radio. Every journalist has to remember this every time. They have to remember that radio propagates intelligence.

Rəyçi: Qara Məşədiyev
Filologiya elmləri doktoru, professor

MƏMMƏDOVA SEVİNÇ,
HƏSƏNOVA SAMİRƏ
ADU

**DİL FAKÜLTƏLƏRİNİN AŞAĞI KURSLARINDA YAZI
BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASININ
SƏMƏRƏLİ YOLLARI**

Açar sözlər: yazı, strategiya, kontekst.

Key words : writing, strategy, context.

Ключевые слова: письмо, стратегия, контекст

Dil fakültələrində təhsil alan tələbələrə tapşırıqları verərkən müəllim onları düzgün şəkildə istiqamətləndirməlidir. Əsas məqsəd tələbələri yazmağa həvəsləndirməkdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yazının təlimi prosesində kefiyyət göstəriciləri əhəmiyyətli olduğu qədər kəmiyyət göstəriciləri də olduqca vacib və əhəmiyyətlidir. Kəmiyyət göstəricisi bilavasitə təlim konteksti ilə bağlıdır. Dil fakültələrinin aşağı kurs tələbələrinə yazının təlimindən danışarkən, burada tövsiyə edilən rəqəmlər qeyri-ixtisas fakültələrində ingilis dilini öyrənən tələbələr ilə müqayisədə daha yüksək olmalıdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, fərdi şəkildə yazılan mətnlər tələbələr üçün maraqlı olmalıdır. Tələbələri təlim məqsədilə tərtib edilən mətnlər deyil, real nitq nümunələrinə yönəltmək tövsiyə edilir.

Şübhəsiz, fərdi yazı adlandırılan bu fəaliyyət növü ardıcıl, sisteməlik şəkildə həyata keçirilməli və müntəzəm olaraq, müəllim tərəfindən yoxlanılmalı və qiymətləndirilməlidir. Fərdi yazının müstəqil şəkildə baş verdiyinə baxmayaraq, burada müəllim nəzarəti mütləqdir. Sadəcə olaraq, nəzarət bir qədər fərqli şəkildə həyata keçirilməlidir. Burada həm də qiymətləndirmənin stimullaşdırıcı, motivləşdirici effektini vurğulamaq lazımdır. Əslində, tələbələr üçün onların fəaliyyətinə müəllim və yoldaşları tərəfindən verilən qiymət olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir və onların gələcək fəaliyyətlərinə böyük təsir göstərir. Onların həyata keçirdiyi fəaliyyətin və əldə etdikləri nəticələr müəllim və yoldaşları tərəfindən maraqla qarşılanarsa, bu tələbələrin bu istiqamətdə söylərini artırmaqlarına səbəb olur. Fərdi yazıya gəldikdə, burada qiymətləndirmə yazılı surətdə təqdim edilmiş məruzələr, raportların əsasında həyata keçirilə bilər. Digər sahələrdə olduğu kimi, tələbələrin yazıda leksik vərdişlərinin yoxlanılması və qiymətləndirilməsi tam obyektiv şəkildə olmalıdır. Bu yazı təlimi prosesinin səmərəliliyini şərtləndirən əsas amillərdən biridir. Yazılı məlumatların təqdim edilməsi ilə bərabər tələbələr tərəfindən şifahi məruzə və raportların verilməsi də tövsiyə edilə bilər. Əhəmiyyətli odur ki, tələbələrin hazırladıqları çıxışlar kifayət

qədər qısa, həm müəllim, həm də digər auditoriya iştirakçıları üçün maraqlı olsun.

Deyilənləri yekunlaşdıraraq, qeyd edilməlidir ki, ingilis dilini ixtisas dili kimi öyrənən tələbələrə yazının təlimində əsas məqsəd onlarda ixtisas dilində olan müxtəlif materialları lüğətə müraciət etmədən, xətasız hətta naməlum olan sözlərin mənalarını tapmadan mətnə olan əsas məzmun, ideya, məlumat və faktları adekvat, yəni, düzgün şəkildə başa düşmək qabiliyyətinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsidir. Eyni zamanda tələbələrdə dinlədikləri materiallardan zövq almağa, onlara dair münasibətlərini bildirmək qabiliyyətinin formalaşdırılması da xarici dildə yazının təlimi prosesinin əldə edilməli olan ən vacib nailiyyətlərdən biridir.

Xarici dili professional məqsədlərlə öyrənən tələbələr diskursun necə təşkil edilməsi haqqında məlumatlı olmalı və mətnləri olduğu kimi deyil, onları mənə kəsb edən parçaların məcmusu kimi yazmaq bacarmalıdır. Tələbələrə mətnlərin ayrı-ayrı parçalarını dinləmək deyil, mətni bir bütöv kimi qavramaq bacarığı aşılmalı və məzmunu adekvat şəkildə başa düşülməlidir.

Dil fakültələrində təhsil alan tələbələrdə yazıda leksik vərdişlərin xətasız öyrədilməsi günün tələbinə çevrilmişdir. İnformasiya mənbəyi olmaqla bərabər, yazılı mətnlər yeni dil vahidlərinin, o cümlədən yeni qrammatik strukturların və leksik vahidlərin kontekst daxilində təqdim edilməsinin vacib yollarından biridir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu sadəcə olaraq tələbələrin reseptiv biliklərinin yoxlanılması deyil, mətnə olan səmərəli leksik vahidlərin mənimsənilməsi və möhkəmləndirilməsi məqsədilə müvafiq fəaliyyət növlərinin işlənilib hazırlanması və təqdim edilməsidir. Müvafiq olaraq, hər bir təlim kontekstində ingilis dilində yazını tədris edən müəllimin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri bu zamanı lüğətin rolunu və yerini müəyyənləşdirməkdir. Əsas məqsəd tədris edilən xarici dildə yazının səmərəli şəkildə təşkili, lüğətdən sui-istifadə hallarına yol verilməməsidir. Yazının təlimi prosesində sözlərin başa düşülməsi və bütövlükdə məzmunun qavranılmasını təmin etmək məqsədilə aşağıdakı tapşırıqların tələbələrə təqdim edilməsi tövsiyə edilə bilər.

Yazı prosesində yerinə yetirilən tapşırıqlar tələbələrin diqqətini ixtisas dilində olan mətnin xüsusiyyətləri üzərində cəmləşdirmək məqsədinə yönəldilir. Bu mərhələdə yerinə yetirilən tapşırıqlar dil fakültələrində təhsil alan tələbələr üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və onlarda ixtisas dilində yazı qabiliyyətinin keyfiyyətcə yüksək səviyyədə formalaşdırılması məqsədini güdür. Xarici dildə yazının kommunikativ-yönümlü təlimindən danışarkən, burada bəzi məsələlərin xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd etmək lazımdır.

Mətnə olan söz və ifadələrdən istifadə edərək təklif edilən personaj və yaxud digər şəxslərin rolunu təsvir edərək, mətnə qaldırılan problemə dair münasibətlərini yazılı şəkildə bildirmək tövsiyə edilir.

Kommunikativ yönümlü təlim yazı vərdişlərinin interaktiv, integrativ şəkildə inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur.

Tələbələrə çoxlu mövzu verilir və onların birinə dair inşa yazmaq təklif edilir.

Lakin, onu da demək lazımdır ki, göstərilən fəaliyyət növlərinin hamısının həyata keçirilməsi heç də mütləq deyil. Səmərəli nəticələrin əldə edilməsi üçün əsas şərt yazı təlimi prosesinin mərhələli, sistemli və ən əsası xətasız şəkildə təşkil edilməsidir.

Qeyd edildiyi kimi, yazının təlimi prosesi planlaşdırılmış şəkildə həyata keçirilməlidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təqdim edilən cümlələrin hamısının eyni zamanda yerinə yetirilməsi darıxdırıcı və müəyyən dərəcədə yorucu ola bilər və nəticə etibarilə, tələbələri həvəsləndirmək əvəzinə, demotivasiyaya gətirib çıxara bilər. Azərbaycan dilində mövcud olmayan, ingilis dilində isə geniş şəkildə istifadə edilən sözözlərinin sözlərin mənalarına təsiri olduğunu çatdırmalıdır.

Tələbələri düzgün istiqamətləndirmək, onlara mətnin məzmununu adekvat şəkildə başa düşmək üçün hansı üsullardan istifadə etmək haqqında məlumatlandırmaq və bu məqsədə nail olmaq üçün yerinə yetirilməsi tövsiyə edilən çalışmaları və tapşırıqları onlara təqdim etməlidir. Lakin, tələbəyönümlülük prinsipinə riayət edərək, onlara müstəqillik verilməli və əslində yazı vərdişləri tələbələrə aşılammamalıdır, tələbələr zəruri olan vərdiş və bacarıqlara yiyələnməlidirlər.

Belə ki, naməlum olan sözlərin mənalarının öyrənilməsinə gəldikdə, tələbə mətni təkrar olaraq oxumalı və hansı sözlərin vacib olduğu, hansının məzmunun başa düşülməsi üçün o qədər də əhəmiyyətli olmadığını özü müəyyənləşdirməlidir. Çox vaxt yazı prosesində tələbələr onlara tanış olmayan, bilmədikləri sözləri ucadan söyləmələrinə müəllim tərəfindən heç bir etiraz edilməməlidir. Müəllim tələbələri mövcud yazı strategiyaları haqqında məlumatlandırmalı, onları bir növ “silahlandırmalıdır”. Həm də, müəllim tələbələrə başa salmalıdır ki, yazının təlimi zamanı əsas vəzifə və məqsəd sözlərin semantik və qrammatik mənalarının öyrənilməsi deyil, leksik vərdişlərinin günün tələblərinə uyğun olan səviyyədə inkişaf etdirilməsidir. Sözlərin mənimsənilməsi isə burada bir vasitədir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yalnız xarici dildə deyil, ana dilində yazının təlimi prosesində də tələbələr onlara mənaları tanış olmayan sözlərə rast gələ bilərlər. Həmin sözlərin mənaların açılması adətən həmin sözün formasından, eləcə də onu əhatə edən sözlərin vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Belə ki, sözlərdə olan suffikslərin vasitəsilə onların hansı nitq hissələrinə mənsub olduqlarını təyin etmək mümkündür. Sözləri əhatə edən kontekst isə sözün kontekstual mənasını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Yazı vərdişlərini aşılarkən, tələbələrə naməlum sözlərin məhz bu yolla tapmağa həvəsləndirmək, bu istiqamətdə yönəltmək tövsiyə edilir. Yeni sözlərin mənalarının lüğətə müraciət etmədən müəyyənləşdirilməsi mümkün olduğu halda, onların kontekst daxilində daşdıqları leksik və qrammatik mənalarının məhz bu yolla tapılması yazı prosesini əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirir. Leksik vərdişlərin aşılması prosesində yerinə yetirilən tapşırıqların əsas məqsədi həmin prosesin səmərəliləşdirilməsi və daha yüksək nəticələrin əldə edilməsidir. Məsələn, leksik vərdişlərin tam mənimsənilməsi tədrisin hər bir mərhələsinin xüsusiyyətlərinin, nitq fəaliyyətinin struktur səviyyələrinin, dil və nitq bacarıqlarının formalaşdırılmasındakı rolunun nəzərə alınması əsasında həyata keçirilir.

Ədəbiyyat

1. Allwright, R.L. The Importance of interaction in classroom language learning // Applied Linguistics 1984, N 5/2, p. 156-171
2. Besse H. The Pedagogic Authenticity of a Text / The Teaching of Listening comprehension, ELT Document Special. London: The British Council, 1981, p. 20-29
3. Brown H.D. Principles of language learning and teaching. Longman Publication, 2000, 352 p.
4. Brumfit C. Applied linguistics and communicative language teaching // Annual Review of Applied Linguistics, 1988, v.8., p.3-13
5. James, C. (1998). Errors in language learning and use. London: Longman
6. Johnson, K. 1988. "Mistake Correction; ELT Journal, 42, 2 89-96.
7. Ferris D.R. (2003) . Response to student writing: Implications for second language students. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

**Mammadova S.,
Hassanova S.**

The effective ways of developing writing skills at junior stages in language faculties Summary

This article deals with writing and written speech. The author emphasizes the role of writing. Referring to the works of scientists that have

been researched in this field she emphasizes that since its emergence the writing caught the attention and new researches appeared.

It is noted that this gives us more power to understand the communication process clearly and use the language more competently.

Writing and written speech does not only act as a means of instruction in the methods of teaching but also as the aim of teaching foreign languages.

A letter is a constituent part of the written speech. In the application of creative writing at the lessons three main principles: the aim of the lesson, its principles, the methods and ways and also control on the instruction should not be forgotten.

**С.Мамедова,
С. Гасанова**

Эффективные пути формирования письменной речи на младших курсах языкового вуза

Резюме

В статье речь идёт о письме и письменной речи в обучении иностранному языку.

Автор пытается раскрыть роль писем. Она ссылаясь на работы ученых исследовавших эту область методики, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает вспоминать смысл текстов во время анализа еще более ясно, а также использовать язык в еще более разнообразном колорите.

Письмо и письменная речь в методике обучения иностранному языку выступают не только как средство обучения, но все более как цель обучения иностранному языку. Письмо-это технический компонент письменной речи.

Не следует забывать три важнейших условия при введения на занятиях креативного письма: цели обучения, принципы, методы и приемы обучения, а также учебной контроль.

**Rəyçi: Nuriyyə Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**

ZƏRİFƏ MƏMMƏDOVA

ATU

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

zarifa@mail.ru

DİLÇİLİKDƏ CÜMLƏ HAQQINDA MÖVCUD ELMİ- NƏZƏRİ MÜDDƏALAR

Açar sözlər: nitq, cümlə, məna

Key words: speech, sentence, meaning

Ключевые слова: речь, предложение, значение

Hər bir cümlə müəyyən məlumata, intonasiya formasına, predikativliyə və modallığa malik olmalıdır.

Dilçilik ədəbiyyatında cümlə haqqında müxtəlif fikirlərə rast gəlmək olar. Məna bitkinliyinin cümlənin ən əsas əlaməti olmasını XX əsrin 50-ci illərində London Dilçilik məktəbinin nümayəndələrindən C. R. Firs, B. Allen, R. Robins, C. Karnahan, M. Haliddey, R. Sprinq, B. Haas və başqa tədqiqatçılar qeyd etmişlər. Onlar cümləyə kontekstual cəhətdən yanaşmağı daha üstün tuturlar. Bu mənada C. Firs yazırdı ki, hər bir funksiya müəyyən lingvistik forma və ya elementin kontekstual münasibəti baxımından nəzərdən keçirilməlidir. E. Beysens isə bu fikri bir qədər başqa formada ifadə edərək qeyd edir ki, yalnız situasiya daxilində dinləyicinin intellekti konkret fikir təqdim edə bilər. Rus dilçiliyində V. V. Vinqradov cümlə üçün predikativliyin vacib olduğunu qeyd etmiş, məhz buna görə də söz birləşməsi ilə cümləni fərqləndirərək, onları «böyük» və «kiçik» sintaksis adlandırmışdır. Bunların da mərkəzində kommunikativliyin durduğunu qeyd etmişdir. Lakin predikativlik haqqında mübahisəli fikirlər də az deyildir. Bunlara A.M. Peşkovski, A. A. Şaxmatov, V.Q. Admoni, Y.M. Qalkina-Fedoruk və başqalarının əsərlərində rast gəlinir. Dilçilikdə intonasiya və predikativliklə yanaşı modallığı da cümlə üçün əsas əlamət hesab edən tədqiqatçılar az deyildir. Bu mənada Ş. Balli yazırdı: «Modallıq cümlənin canıdır». S. R. Raspopovun bölgüsü də xeyli maraq doğurur. O sual, nəqli, əmr cümlələrini modallığa görə növlərə ayırır. Z. Budaqova Azərbaycan dilində modallığı üç növə: həqiqi, ehtimali, zəruriyyət modallıqlarına bölür. Qeyd edək ki Z. Budaqovanın bölgüsü Ə. Cavadovun bölgüsü ilə eyniyyət təşkil edir. Əlbəttə, bu siyahını artırmaq olar. Beləliklə, modallığı cümlə üçün əsas əlamət hesab edən alimlərdən A. N. Kononov, Y.S. Ubryatova, İ. R. Raspopov, Ə. Cavadov, Z. Budaqova və başqalarının adlarını qeyd edə bilərik. Deməli, cümlədə sözlərin bütöv fonasiya daxilində birləşməsi və

məna bitkinliyini təmin etməsi üçün intonasiya, obyekt, adverbial, atributiv münasibətlər və modallıq olmalıdır.

Beləliklə, cümlə bir qrammatik kateqoriya olduğu üçün ona həm məna, həm də quruluş cəhətdən yanaşmaq lazımdır. Dilçi alimlər onu gah hökmün ifadəsi, gah da psixoloji hal hesab edirlər. Bu mənada Y. M. Qalkina-Fedoruk, V. V. Vinqradov, A. B. Şapiro və başqaları cümləyə həm məna, həm də quruluş cəhətdən yanaşırlar. Bir çox tədqiqatçıların diqqətini cəlb edən problem, yəni suprasintaktik yarusla sintaktik səviyyənin vəhdəti və fərqi nisbətən yaxın keçmişin tədqiqat mövzusunə çevrilmişdir. Əgər potensial sintaksis cümləyə konstruktiv yanaşmanı nəzərdə tutursa, ikinci sahəyə aid tədqiqatlarda nitq vahidi olan cümləyə kommunikativ baxımdan yanaşılır. Cümlənin yaranması üçün onun qrammatik əsasının olması mütləqdir. Qrammatik üzvlənmə ilə bağlı hesab edilən sintaktik konstruksiya söyləmə keçdikcə, sintaktik səviyyədən suprasintaktik səviyyəyə keçir. Deməli, sintaktik səviyyədə aydınlaşmayan məna fərqləri məhz suprasintaktik səviyyədə tam aydınlaşır. Başqa cür desək, qrammatik üzvlənmə cümləyə konstruktiv cəhətdən yanaşır, ritmik-melodik və aktual üzvlənmə isə qrammatik əsasə malik olan cümləni, daha doğrusu, söyləmi kommunikativ mövqedən öyrənir. Beləliklə, nitqlə bağlı canlı qarşılıqlı əlaqələr və qarşılıqlı təsir prosesi şəraitində cümlənin kommunikativ funksiyası aparıcı yer tutur. Buna görə də cümlənin təhlili məhz funksional baxımdan həyata keçilir. Sintaktik təhlil zamanı həmişə cümlə üzvləri fərqləndirilir, məntiqi təhlildə fazanın informasiya mənası aydın olur, aktual təhlildə isə konkret ünsiyyət şəraitində fazanın anlam dairəsi müəyyənləşdirilir. Danışq dilinin biri digərinə yaxın görünən vahidləri bəzən çox incə məna və intonasiya xüsusiyyətləri ilə seçilir. Fonetik ünsürlər prinsipinə leksik-qrammatik vasitələrdən fərqlənir. Lakin onlar canlı nitqdə həmin vasitələrin mənalılarının səsləndiricisi rolunu oynayırlar.

Sintaksis və intonasiya probleminə müxtəlif dillərdə təcrübə və nəzəri işlər həsr edilmişdir. Bu sahədə görkəmli alimlərdən L. V. Şerbanın, V. A. Artyomovun, Y. P. Torsuyevin, O. S. Dikuşinanın, L. P. Zinderin, O. N. Nikonovanın, O. A. Norkun, O. Tsaxerin, Ş. İ. Matuseviçin tədqiqatları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dilçiliyində bu məsələ ilə A. A. Axundov, S. M. Babayev, M. Q. Qarayeva, F. Ağayeva, F. Yadigar, D. Yunusov və başqaları məşğul olmuşlar. Bu münasibətlə S. M. Babayev yazır: «Müasir dövrdə intonasiyanın fiziki (akustik) təbiətindən daha çox onun semantik funksiyası, qrammatikaya münasibəti məsələsi dünya dilçilərinin diqqət mərkəzindədir».[1,83] Sadəcə cümlə sintaksisi əhatə dairəsinə görə geniş olub, dilin sintaktik quruluşunun əsas məsələlərini: cümlə üzvlərini, əlavələr, sözlərin sırası, cümlə üzvlərinin iştirakına görə cümlənin növləri,

cümlə əvəzləri, qramatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər kimi bir sıra problemləri tədqiq edir.

Sadə monopredikativ quruluşlu cümlənin təşəkkülü məsələsinə qısa nəzər salaq. Bu cümlələrin keçdiyi yol, həm də müxtəlif ideyaların qoyuluşu uzun bir mərhələ keçmişdir. Lakin sadə cümlənin bu təşəkkülü unikal bir hal deyildir. Sadə cümlə ilə bağlı problem əsasən bir qrup tədqiqatçıların cümlə üçün göstərdiyi əlamətləri təktərkibli, digərləri isə cüttərkibli cümlələrdə tapması ilə bağlı olmuşdur. Sadə cümlə quruluşu nə qədər möhkəm olsa da, onun potensial pozulma halları bir o qədər çox olur. Bu da onların tərkibində elliptik, yarımqıq, paranteza və s. cümlələrin mövcudluğu ilə bağlıdır.

Sadə cümlə məsələsi müxtəlif ziddiyyətli fikirlərin olması baxımından hələ də mübahisəli qalmaqdadır. Bunlardan ən çox mübahisə yaradanı dilçilikdə mürəkkəb cümlənin sadə cümlələrin ardıcılığından əmələ gəlməsi haqqındakı müxtəlif fikirlərin olmasıdır. Bu mənada Ə.Cavadov yazır: «mürəkkəb cümlə sintaksisi neytrallaşmış sadə cümlə sintaksisindən sonra gəlir». I.F.Vardul da analoji fikri təsdiqləyir: «Tabeli mürəkkəb cümlələr əslində cümlələr deyil, çünki onlar ilk növbədə cümlələrə bölünürlər. Bu cür adlandırılan vahidlər əslində tabesizlik əlaqəsi nəticəsində meydana çıxan cümlə zəncirləri, cümlə ardıcılığıdır». Bizcə alim burada cümlə zəncirləri, cümlə ardıcılığı dedikdə sadə cümlələri nəzərdə tutur. Bu cümlələrin funksional cəhətdən öyrənilməsi onların təkcə inkişafının müəyyənəlməsi deyil, həm də bu və ya digər cümlə üzvlərinin tema kimi çıxış etməsində müəyyən məna calarlarının verilməsində məqsəddən asılı olaraq, müxtəlif mövqeyə malik olmasının onların intonasiya xüsusiyyətlərində özünü göstərməsini şərtləndirir. Müasir dilçilikdə müxtəlif cümlə tiplərinin, habelə sintaqm təşkil edə bilən cümlə üzvlərinin intonasiya cəhətdən tədqiqi məsələsi bu mənada hələ də aktual sayılır. Müxtəlif dünya dillərində intonasiya milli xarakterə malik olduğu halda onun həmin dillərdə yaxın və bəzən uyğun cəhətləri də vardır. Nitq intonasiyası bütün dillərdə insan fəaliyyətini müxtəlif şəkillərdə izah etmək, insanın gerçəkliyə olan məntiqi-ixtiyarı və emosional münasibətlərini göstərmək üçün istifadə etdiyi ünsiyyət vasitəsidir [1, 84]. Beləliklə, nitq mübadiləsi vaxtı danışan bir şey haqqında məlumat verir, bir şey haqqında suala cavab almaq istəyir və ya öz istək və arzularını bildirir. Məhz yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi nəqli, sual, əmr, nida cümlələri bu məqsədlərlə yaranır, fikrin ifadəsinə xidmət edir.

Deməli, hər hansı bir iş, əlamət, əşya haqqında məlumatlar nəqli cümlələrdə öz əksini tapır və hər bir cümlə mühüm təşkiledici əlamətlərdən olan modallıq mənasını özündə əks etdirir. Yəni gerçəkliyə münasibəti bildirir. Hər hansı bir fikrin, hissin, zövqün bütöv şəkildə ifadəsi, gerçəkliyi bu cür nitqdə, məlumatda əks etdirib, müəyyən dil sistemində mövcud olan cümlə intonasiyası sxemlərindən birinin cildinə girir və küll halında

modallıq kateqoriyasını əmələ gətirən sintaktik mənalardan birini ifadə edir. Sadə nəqli cümlələr kateqorial (categoric statements) və qeyri-kateqorial (non-categoric statements) hökm bildirməsi baxımından fərqlənirlər və o məqsədlə də məlumat verməyə xidmət edirlər.

Nəqli cümlələr öz intonasiya xüsusiyyətləri ilə maraq doğurur və özünəməxsusluğu ilə seçilir. Onlar adi danışq tonu ilə ifadə olunur. Beləliklə, nəqli nitqin intonasiyası frazanın əvvəlində qalxma, axırında enmə şkalası ilə xarakterizə olunur. Bu hal cümlə konturunda bir neçə yerdə də baş verə bilər. Lakin həmin cümlə üçün bunlardan biri yenə də ən yüksək ton olmalıdır. Fikir bitkinliyinin intonasiyada ifadəsi cümlənin son hecasında səciyyəvi enmə şəklində əks olunur. Cümlənin ümumi melodikası yüksəlib-alçalan formada özünü göstərir. Qeyd edək ki, nəqli cümlələr həm ismi, həm də feli xəbərlə olurlar. Feli-xəbərlə nəqli cümlələr əmr şəklində başqa felin qalan bütün şəkilləri ilə ifadə olunur. Onlar öz intonativ xüsusiyyətlərini mühafizə edir. Buna görə də nəqli iradi intonasiyalı ifadələrdə, məlumatlarda intonasiyanın təsir dairəsi qabarıq verilir. İntonasiyanın implisit təsirindən alınan nəticəni həmsöhbət özü çıxarır. Ancaq sual intonasiyalı frazalarda isə cavab tələbi ifadə olunur. Deməli, canlı nitq prosesində müxtəlif kommunikativ tipli cümlə və ibarələr intonasiyanın müxtəlif funksiyalarının kəmiyyətə nisbi fəaliyyəti nəticəsində meydana gəlir. İntonasiya vasitəsilə nitqimiz məna tərkibindən asılı olaraq cümlələrə, cümlələr də öz növbəsində sintaqmlara ayrılır [1, 87] Müxtəlif tipik quruluşa malik cümlələr, onların müxtəlif növləri formalaşır.

Ədəbiyyat

1. Babayev S.M. İngilis danışq ritminin perseptiv aspektinə dair// ADDİ ,Elmi xəbərlər, №5, 2002, s. 3-9.
2. Veysəlli F. Y. German dilçiliyinə giriş Bakı : Mütərcim, 2001, 289 s.
3. Бодуэн де Куртене И. А. Избранные труды по общему языкознанию. М: Высшая Школа, 1963, I т, 383 с.
4. Есперсен О. Философия грамматики. М: Издательство Иностранная литература, 1958, 230 с.

Z.Mammadova

The scientific-theoretical views about sentence in linguistics Summary

This article is devoted to the sentences and views about it. While analyzing these sentences great attention was given to the linguistic facts

taken from the analyses. One of the important goals of the article is to defect and find out their use in different positions.

Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching languages should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. Speaking comprehension is one of the most basic and important of the four skills in language teaching and learning. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively.

3.Mammadova

**Научно-теоретические идеи о предложении
в лингвистике**

Резюме

Статья посвящена к предложению. Течение анализа большое внимание обращено лингвистические факты полученные от анализа. Один из важнейших цель раскрывать их употребление в разных позициях. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В условиях глобализации основная цель обучения иностранным языкам и их изучения состоит в формировании у обучаемых способности использовать язык в целях коммуникации. Умение адекватно воспринимать информацию в процессе речи является одним из самых важных и необходимых умений которыми должен обладать человек, изучающий язык в тех или иных целях. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Rəyçi: Məfkurə Hüseynova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SEVINC HÜSEYNOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Sevinc747@mail.ru

TABU ANLAYIŞI VƏ ONUN ETİMOLOGİYASI

Açar sözlər: tabu, etimologiya, noya, evfemizm, tonqan

Key words: taboo, etymology, noya, euphemism, tongan

Ключевые слова: табу, этимология, ноя, эвфемизм, тонган

Tabu anlayışının mənaları haqqında müxtəlif fikirlər var. Xüsusən də, dilçilik elmində bu terminin izahı problemi çox səpkilidir. Tabu – cəmiyyətdə qəbul edilmiş (cəza vermə qorxusu altında) və cəmiyyətin üzvünün hansısa bir hərəkətinə aid edilən qadağadır. Tabu əsasən qədim cəmiyyətdə yayılmış qadağalar sistemi olmuşdur. Elə bu səbəbdən də onu pozanlar ilahi qüvvələr tərəfindən ciddi cəzalandırılırdılar.

Tabu termini Tongan dilindən keçmiş və polineziya mədəniyyətinin çox sahəsində əks olunub. Aborigenlər bu sözə dini mənə veriblər. Tabu böyük okean adalarında yaşayan yerli əhalənin dilində işlənmiş və əslində qadağan deməkdir. Bu termin polinez dilində “ta” (xüsusiləşdirmə, təcrid etmə), “pu” isə (tamamilə, bütövlükdə) sözlərinin birləşməsindən yaranıb, ümumi mənası xüsusi qeyd edilmiş, xüsusiləşdirilmiş, məhdudiyyət qoyulmuş, daha dəqiq desək, müqəddəs həyacan deməkdir. Ümumiyyətlə tabunun tərcüməsi çətindir, onun mənə tutumunu tam əks etdirən söz yoxdur. Tabu həm də mənə etibarını ilə iki əks istiqaməti, əks qütbü birləşdirən anlayışları ifadə edir. Tabu bir tərəfdən müqəddəslikdir, digər tərəfdən isə təhlükə, əlçatmazlıq, yasaq, şər mənbəyidir.

Tabu “müqəddəs” anlayışı ilə adekvatlıq təşkil edir. Adiliyindən o həm xüsusi, həm də ümumi fərdiləşdirir, idealizə edir. Bu əşyaları və insanları adilikdən uzaqlaşdırır və onun ali ideallarla, yaxud da Allahla əlaqəsini göstərir. Nəyinsə kimə və yaxud hansısa əşyaya məxsusluğunu hətta onun əhd obyektini olduğunu ifadə edir. Tabu, ümumiyyətlə dilçilik elmində ibtidai təsəvvürlərlə, etiqadla əlaqədar olaraq işlədilməsi qadağan edilmiş söz mənasında qəbul olunmuş termindir. Polineziyalılar tabunun əksinə **noya** deyirlər, o da hər yerdə, cəmiyyətdə, ictimaiyyətdə yol verilə bilən mənasını daşıyır. (6. 43)

Tabunun mənşəyinə görə müxtəlif fikirlər var. Bəzi alimlərə görə, tabunun ümumi etimologiyası “icazə verilməmiş”, “qadağan olunmuş” mənasında işlənən “Tonqan” tabusundan götürülüb. Digər alimlərə görə isə tabu “fician” mənşəli “tabu” sözündən yaranmışdır.

Tabu sözünün işlənməsi Ceyms Kukla bağlıdır. O, 1771-ci ildə Tonqa adalarına (sonralar Mehriban Adalar adlandırmış) səfər edərkən bu sözü kəşf edir və 1777-ci ildə ingilis dilinə tabu sözünü daxil etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu termin polineziya dilindən Avropa dillərinə XVIII əsrin sonunda keçmişdir. Ceyms Kuk tonqalıları təsvir edərkən yazırdı: “Onlardan heç biri nə oturur, nə də nəsə yeyirlər. Təəccübümüzü onlara bildirdikdə isə onlar bunların tabu olduğunu qeyd etdilər. Nə vaxt ki, nəyinsə yeyilməsi və istifadə edilməsi qadağandır bu tabudur.”

Tabunun formalaşdırdığı psixologiya təkcə dini sahədə deyil, həmçinin cəmiyyətin ruhi ictimai həyatının bütün sahələrində – hüquqda, məənəviyyatda, hətta elmdə də özünü büruzə verirdi.

Beləliklə, tabuya dilçilikdə belə tərif verirlər; mifoloji inam və təsəvvürlə, mövhumatla əlaqədar, habelə kobud, ədəbsiz sözlərdən qaçmaq məqsədi ilə işlənməsi qadağan olunmuş söz və ifadələrə tabu deyilir.

Tabunun təsnifatı haqqında ayrı-ayrı dövrlərdə yaşayan alimlərin müxtəlif fikirləri vardır. Bəzi alimlər tabunu nəsilən-nəslə ötürülən qeyri-ixtiyari bir fenomen kimi izah edir. Amerikan psixolinqvisti Steven Pinker tabunun antropoloji cəhətlərini xüsusi qeyd edərək özünün “Beyin necə işləyir” əsərində tabunun, əsasən, instinktlərdən inkişaf etdiyini irəli sürür.

Tabunun mənşəyinə gəldikdə tədqiqatçılardan bəziləri antropoloji olmaqla tabunu tarixi cəhətdən və mədəni təcrübələrlə, bəziləri isə tabunu nəsilən-nəsilə ötürülən qeyri-ixtiyari bir fenomen kimi izah edir. Steven Pinker tabunun antropoloji cəhətlərini xüsusi qeyd edərək özünün “How the mind works” işində tabunun əsasən instinktlərdən inkişaf etdiyini irəli sürür. Ölümə bağlı tabulara gəldikdə isə, o, qeyd edir ki, insan beyni bir sıra xəstəlik daşıyıcılarına qarşı anadangəlmə nifrət inkişaf etdirib. Yalnız elmi mikrobiologiyanın müasir inkişafı ilə insanlar bu tabuları məntiqi cəhətdən inkişaf etdirməyə müvəffəq oldular. (4. 201).

Tabunun mənbəyi insanlara və ruhlara məxsus ovsunlu, sehirlə qüvvələr sayılır və onlardan cansız varlıqlara ötürülməsi ehtimal olunurdu. Tabunu pozmaqla öz ruhunu tabulaşdıran şəxsləri, eləcə də tabu ötürülən əşyaları elektrik vurmuş predmetlərlə müqayisə etmək olar. Belə ki, onlar qorxulu gücü bədənlərində yerləşdirmiş sayılırlar, kim toxunursa, ona qarşı cərəyan buraxıb mənfə təsir göstərir, zəiflər ona tab gətirməkdə acizdirlər.

Tabu sözlər və söyüşlər sinonim terminlər olub bir-birini əvəz edə bilər və təhqiredici sözlər leksikonunu ifadə etmək üçün istifadə olunurlar. Tabular dildə ən qədim sözlər hesab olunurlar. Meydana gəlməsinin ilk dövrlərində tabu sözlər dilə gətirilməsinin müəyyən zərər yaradacağı qorxusundan və ya şübhəsindən dolayı müəyyən institusiyalar və fərdi səviyyədə istifadəsinə qadağa qoyulmuş sözlər kimi tanımlanırdı. Bu zərərin

nədən ibarət olacağını müəyyənləşdirmək çətin olduğu üçün, istənilən halda onlardan istifadə edən şəxslərə qarşı cəzalar tətbiq olunurdu.

Zaman keçdikcə müəyyən səbəblərdən dolayı tabu sözlərin qadağan olunması əsasları dəyişmişdir. Freyzerə görə, buna əsas səbəb getdikcə inanılmaz elmi nailiyyətlər əldə edən cəmiyyətlərdə dinin və adət-ənənələrin öz əvvəlki təsirlərini itirmiş olmasıdır, yəni artıq fəvqəltəbii qüvvələr və onların gətirəcəkləri zərərdən qorxmaq bir o qədər də dəbdə deyil. XX-XXI əsrlərdə hüquqi sənədlərdə, əsasnamələrdə və ya cəmiyyətin yazılmayan qanunlarında yer alan tabu sözlərin əksəriyyəti, əlbəttə ki, dini amillərdən asılı deyil (bu dini qanunlarla idarə olunan ölkələrə aid deyil). Müasir dövrdə hüquqi və ya sosial qanunlarla istifadəsi qadağan olunan sözlər, əsasən, insan hüquqlarına zidd, cinsi və irqi diskriminasiyaya yol açan, seksual təzyiq vasitəsi kimi istifadə olunan və s. digər sosial amillərlə bağlı olan sözlərdir. Bunlardan başqa, insanın sosial avtoritetinə xələl gətirən sözlər də bir çoxları tərəfindən ilk öncə şəxsi, sonra isə sosial tabu kimi qəbul edilmişdir.

Nəhayət, tabudan gələn ziyanın ölçüsü onu pozanın cəmiyyətdə tutduğu mövqedən asılı olurdu. Əgər başçılar, ruhanilər tabulaşırdısa, onlara qarşı çıxma, ən adi söz demə, yanaşib toxunma ölümlə nəticələnirdi. Ona görə də yüksək şəxslərin özləri də bəzən müqəddəsləşdirilmiş tabular sırasına daxil edilirdilər. Tabular daimi və ötəri xarakterlidir. Başçılar, ruhanilər, eləcə də ölümlər və onlara aid bütün varlıqlar birinciyə aid hesab edilirdi. Ötəri tabular isə məişətdə və əmək fəaliyyətindəki məlum hallarda – doğumla, döyüşçünün yurduna qayıtması, balıqçılıq, maldarlıq və digər peşələrlə əlaqədar meydana gətirilirdi. Sonrakı din sistemlərində tabu daha mütəşəkkil şəkil alır və çoxəhatəli sahələrə tətbiq edilirdi.

Beləliklə, bu sirli xüsusiyyətin mənbəyi və daşıyıcısına çevrilən hər şey şəxslər də, məkan da, zaman ölçüləri də tabu adlanırdı. Tabu həm də həmin xüsusiyyətdən doğan qadağalar, yasaqlar hesab edilir. Hərfi mənada bu söz elə bir şeyə verilən addır ki, eyni zamanda müqəddəsdir, adilikdən qat-qat yüksəklərdə durur, eləcə də təhlükəlidir, sərtidir və qorxuncdur, dəhşətlidir. Əlbəttə, Azərbaycan türklərinin dilində də bu mənə yüklərini daşıyan ümumi söz yoxdur. Dərslik və elmi ədəbiyyatlarda “yasaq”, “qadağan” kimi götürülüb işlənməsi isə səhvdir. Çünki Z.Freyd yazdığı kimi, “bu sözdə və onun mənalandırdığı sistemdə mənəvi həyat üçün də güşə ayrılmışdır, həqiqətdə tabudan qorxduğumuz üçün elə bilirik əlçatmazdır. (3. 125)

Dilin lüğət tərkibində tabu və evfemizmlər özünəməxsus yer tutur. Dilçilikdə bu terminlərə fərqli yanaşmalar var.

Tabu- insan fəaliyyəti ilə bağlı olan güclü sosial qadağa və ya dini inanclara və hətta bəzən mənəvi hökmə əsaslanan müqəddəs və ya yasaq olunmuş sosial ənənədir. Tabu əsasən qədim-ibtidai cəmiyyətdə tətbiq edilən

qadağalar sistemidir. Elə buna görə də onu pozmaq adətən cəmiyyət tərəfindən arzuçilməz və ya iyrənc hal hesab edilirdi.

Ziqmund Freyd tabunu təsvir edərkən məhdudiyyətin geniş əhatəsini vurğulayırdı. Tabulaşma eyni zamanda həm müqəddəsliyi və adilikdən uca və həmçinin vahiməli, təhlükəli, natəmiz və yasağa sürükləyir.

Hər şeydən əvvəl tabu bilavasitə Allahla bağlıdır. Bu mənada o, müqəddəs anlayışı ilə eynilik təşkil edir. O, əşyaları və şəxsləri adilikdən uzaqlaşdırır və onların Allahla əlaqəsini göstərir. Nələrsə kimə və yaxud da hansısa əşyaya müstəsna məxsusluğunu və bəzən isə onun vəd obyekt olduğunu ifadə edir.

Tabunun vətəninə (Havay adalarından Yeni Zenlandiyaya qədər) qadağalar sistemi həyatın bütün sferalarını əhatə edir və yeganə rəqlamentli forma sayılır ki, bu da bizdə rəsmi din, qanun, hüquqi əxlaq adlanan anlayışları əvəz edir. Tabu əsasən dilçilikdə ibtidai təsəvvürlərlə, ibadətə bağlı olaraq "işlədilməsi qadağan edilmiş söz "mənasında qəbul edilmiş termindir. Polineziya dilində tabunun əksi "noya" adlanır ki, bu da " letimal və ya hər yerdə yol verilə bilən mənasını" verir. Tabunun yaranmasını alimlər insan cəmiyyətinin yaranışının erkən dövrləri ilə əlaqələndirirlər.(4.43)

Tabunun mənşəyinə dair müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi alimlər tabunun etimologiyasını "yasaq edilmiş" mənasını verən "Tonqan" tabu sözündən götürdüyünü qeyd edirlər. Bəzi alimlərə görə isə tabu Fician mənşəli sözdən yaranmışdır. Tonqada müasir istifadədə tabu sözü həmçinin qanun və ya adət tərəfindən məhdudlaşdırılmış və ya qorunmuş mənada "müqəddəs" hesab olunur. Məsələn, paytaxt Mukualofanın yerləşdiyi və əhalinin əsas hissəsinin məskunlaşdığı ada (Tonqa krallığı) Tonqatabu adlanır. Bu kontekstdə bu ifadə "Qadağan olunmuş cənub"dan daha çox "Müqəddəs cənub" mənasını daşıyır.

Bu termin polineziya dilindən Avropa dillərinə XVIII əsrin sonlarından keçmişdir. Tabu sözünün ilk işlənməsi 1771-ci ilə gedib çıxır və ingilis tədqiqatçısı Ceyms Kukla bağlıdır. Əraziyə səfər edərkən o, buranı "Mehriban adalar" adlandırır (indiki Tonqa). Tonqalıları təsvir edərkən o yazırdı: "Onlardan heç biri nə əyləşir, nə də bir şey yeyirdi. Təəccübümü bildirdikdə onlar bunların hamısının tabu olduğunu qeyd etdilər. Tabu çox müfəssəl mənə daşıyır ki, ümumilikdə bu qadağan olunmuş şey deməkdir. Nə vaxt ki, nəyinsə istifadə edilməsi və ya yeyilməsi yasaqdır, bu tabudur.

Tabuya aid bütün faktları toplayan və bu termini sosiologiyaya gətirən Jeyms Frezer olmuşdur. Hərçənd ki o, xüsusi tabunun, ümumiyyətlə, dini qadağalardan nə ilə fərqləndiyini və bu sistemin psixi genezisinə nə ilə bağlı olduğunu göstərməyib.

Baxmayaraq ki, tabu müəyyən inkişaf mərhələsində vəzifə, qanun, hüquq və başqa anlayışların sinonimi sayılırdı, lakin hüquq və əxlaqı o

yaratmamışdır; o, yalnız axırncı iki forma cildini almışdır və onların hər cür forması və hər cür sanksiyası əxlaqi və hüquqi instinkt və təsəvvürlərin möhkəmlənməsi və tərəqqisinə müəyyən dərəcədə kömək göstərmişdir.

Tabuya riayət etmə cəza tədbirləri (ölüm cəzası, mümkün müsadirəsi, bağların talan edilməsi, böyükərin xeyrinə olan cərimələr, tabuya çevrilməsi və.s) cəza qorxusu (pis ruh bədənə girir və tabunu pozanın daxilini yeyirdi) ilə qorunurdu. Belə hallar qorxu yaratmaq üçün rəhbərlərin əlində əsas vasitə idi. Elə hadisələr olurdu ki, insanlar bədbəxtlikdən tabunu pozur və səmanın qaçılmaz cəzası qarşısında bir qorxudan qəfildən ölürdülər. Bu qorxu qüdrətli və hakimiyyətə malik olan insanlara tamahkar məqsədi ilə əhali kütləsini müflisləşdirmək üçün tabu yaratmağa bəhanə verirdi. XVIII əsrin 20-ci illərində Havay adalarına gələn ilk avropalılar hamının gözü qarşısında ən müqəddəs hesab edilən tabuları pozaraq onlara özlərini tabunun qorxulu əsarət sistemindən azad etməyə yardımçı oldu.

Tabuya təkcə Polineziyada rast gəlinmir: onun izlərinə demək olar ki, bütün xalqların inkişaf mərhələsində rast gəlinir. Lakin onu daha çox polineziyalılarla qohum olan xalqlarda müşahidə etmək olar. Markiz adalarında digər tipik tabular arasında suya münasibətdə orijinal qadağaya rast gəlinir. Onun bir damlası belə evə düşə bilməzdi. Timor adalarında (Şərqi Hindistan Arxipelaq) Pomali adlanan qadağa bir çox hallarda əllə yemək, uğurlu ovdan sonra xanımı ilə ünsiyyət qurmaq yasaq edirdi. Polineziya tabularının qəribə xüsusiyyətlərini, məsələn, saç, qidaya toxunmaq yasağı, hətta bir-birindən uzaq olan yerlərdə, məsələn, Hindistan və Şimali Amerikada da rast gəlinir. Tabuları pozanların qəfildən ölməsi hadisəsi Şimal Buzlu okean sahilində yaşayan yakutlar arasında da məşhurdur.

Bir çox ibtidai tayfalarda daha parlaq tabulara rast gəlinir, nəinki tabunun klassik ölkəsi sayılan Polineziyada. Buna belə nümunələr gətirmək olar: doğma qardaş və bacının danışmaq, təyin olunmuş məsafədən qohumların sifətinə baxmaq və həmin genezisə malik qadağalar həmçinin ümumilikdə dini tabular, yəni əsas yasağın ətrafında yayma məhdudiyyəti tendensiyasını yaratmaq özünün əsasına malikdir (doğma bacı və qardaşlar arasında nigahın qadağan olunması onların bir- biri ilə danışmasını da yasaq edirdi). Bəzi ibtidai xalqlarda biz təkcə tabuya yaxın termini yox, həmçinin öz sözlərimizə yaxın terminlər də müşahidə edirik ki, bunlar da tabu qədər təsir gücünə malik "günah" və "qanun" sözləridir.

Tabunun son dərəcə xarakter xüsusiyyətlərini klassik qədim xalqlarda görmək olar. Romalılarda sacer sözü "müqəddəs" və "lənət" mənalarını verirdi. Bu cür adlanan tabunun əsl vaxtı olurdu: hər cür işlər yasaq idi, lakin öküzlər çuxura düşəndə və ya düşən küpəni tutmaq lazım gələndə istisna olurdu. Hər kim bəzi sözləri (Salus, Semonla, Sela, Segetla, Tutilina və.b)

tələffüz edirdi tabu əsarətinə düşürdü (ferlas observabat). Flamen dialis-Yupiterin dahi kahini tabunun bütün xırdalıqları ilə əhatə olunurdu. Ona at üstündə getmək, ata toxunmaq, döyüşçülərə baxmaq, nə vaxtsa sınımış üzüyü taxmaq, paltarında düynün olması, meyidə, itə, keçi, paxla, çiy ətə, sarmaşığa toxunmaq, üzümlükdə gəzmək, azad olmayan adamın onun saçını kəsməsi yasaq idi. Onun dırnaq və saç bar verən ağacın altında basdırılırdı. Hətta onun həyat yoldaşı da tabu əsarətində idi.

Yunanlarda da romalılarda olduğu kimi sacer mənasını verirdi. Homer dövründə çarlar, rəhbərlər, onların mülkü, silah, cəng arabası, döyüşçülər, qarovullar müqəddəs hesab olunurdu. Mühəribə vaxtı balıq tabu idi: yeməkdə ondan istifadə etmək qadağan idi. Hətta sülh vaxtı onu yeməyə istisna hallarda icazə verilirdi. Son vaxtlarda ayoq atributu donuzlara tətbiq edilirdi. Kritdə bu heyvanlar müqəddəs hesab olunurdu, məbədlərdə saxlanılırdı, qurban kəsilmirdi və yeməkdə istifadə olunmurdu. Digərləri onları natəmiz hesab edirdi. Homerdə də donuz otaranlar müqəddəs sayılırdı. Eyni ilə ari xalqlarında da inək gah "müqəddəs", gah da "natəmiz" heyvan sayılırdı. Buradan da təmiz və natəmiz heyvan anlayışı yarandı.

Eləcə də islam dinində də donuz natəmiz heyvan hesab edildiyindən onun ətinə yemək qadağan edilir. Yəhudilərdə də donuz əti yemək haram sayılır. Hindistan da isə inək müqəddəs hesab edildiyindən onu kəsmək, ətinə yemək yasaq olunub.

İudaizm dinində şənbə gününə əməl etmək ciddi qadağalarla əhatə olunurdu. "Müqəddəs Şənbə günü" haqqında qanuna bunu misal gətirmək olar. Bu qanunda müqəddəsliyin qorunması üçün çoxlu sayda qadağalar qəbul edilmişdir ki, onların da şənbə istirahəti ilə heç bir əlaqəsi yox idi. Məsələn: çırağa toxunmağa, cibdə dəsmal gəzdirməyə qoyulan qadağalar. Bəzi qurban kəsilən şeylər keşişlər istisna olmaqla hamı üçün tabu idi. Bar, heyvan və insanların ilki tabu (kodeş) olurdu və levitlərin şəxsi mülkünə çevrilirdi. Rəhmətə gedən insanın evində olmuş şəxs meyidə, hətta qab-qacağına toxunurdursa, təmizlənməsi tələb olunurdu. Doğumdan sonra qadınlar natəmiz hesab olunurdular. Heyvanların təmiz və natəmiz olması təsnifi və qidada bu və digər heyvanlardan istifadəni nizama salma tabunun xarakter xüsusiyyətləri idi. Yəhudilərdə tabu "nazorlar" (ayrılmışlar, həsr olunmuşlar) institutu kimi mövcuddur. Polineziyada olduğu kimi saçların müqəddəsliyi burada da mühüm rol oynayır. Nazorlar saçını məbədin qapısında kəsir və keşiş qidanı onun əlinə verirdi (ancaq Polineziyada isə tabu vaxtı qidaya əllə toxunmaq yasaq idi) (23. 148)

Köhnə qadağaları qoruyub saxlamaq üçün yaradılan yeni analoji yasaqlar gələcək qadağalar silsiləsini yaradırdı. Belə qadağaların cəzaları və qorunması ibtidai adamın keçmiş nəsillərdən qalan ənənələr, köhnəliklər

qarşısında fətişist itaətinə gətirib çıxarırdı. Bu halda keçmişdən qalan hər şey tabunun əsas atributu olan müqəddəsliklə möhkəmləndirilirdi.

Tabunun formalaşdırıldığı psixologiya təkcə dini sahədə deyil, həmçinin cəmiyyətin sosial, ruhi-ictimai həyatının bütün sahələrində-mənəviyyatda, hüquqda, həmçinin elmdə də özünü büruzə verirdi. Bu isə qədim sivilizasiyanın durğunluğuna gətirib çıxarır və insanların ətalətinə, dar düşüncəliliyinə işarət edirdi. İlk növbədə tabu tanrı ilə əlaqələndirilən hər şeyə tətbiq edilirdi. Kahinlərin şəxsiyyəti, məbədlər, onların mülkiyyətinə ciddi tabu qoyulurdu. Onlar nəinki müqəddəs, həm də toxunulmaz hesab edilirdilər.

Lakin qeyd etmək olar ki, bəzi tabular dini mənsub olmadan irəli gəlir. Məsələn, İslam dini müqəddəslərin-peyğəmbərlərin simasını təsvir etməyi qadağan edir, günah sayır. Ancaq Xristianlıqda isə İsa peyğəmbərin təsviri olan ikonalar var.

Tabunun mənşəyinə gəldikdə tədqiqatçılardan bəziləri antropoloji olmaqla tabunu tarixi cəhətdən və mədəni təcrübələrlə, bəziləri isə tabunu nəsil-dən-nəsilə ötürülən qeyri-ixtiyari bir fenomen kimi izah edir. Amerikan psixoloqu Steven Pinker tabunun antropoloji cəhətlərini xüsusi qeyd edərək özünün "How the mind works" əsərində tabunun əsas instinklərdən inkişaf etdiyini irəli sürür. Ölümə bağlı tabulara gəldikdə isə o qeyd edir ki, insan beyni bir sıra xəstəlik daşıyıcılarına qarşı anadangəlmə nifrət inkişaf etdirib. Yalnız elmi mikrobiologiyanın müasir inkişafı ilə insanlar bu tabuları məntiqi cəhətdən inkişaf etdirməyə müvəffəq oldular.

Alman psixoloqu Vilhelm Vundt qeyd edir ki, tabular qadağan olunmuş əşyada mövcud olan, qeyri-adi gücün təcəssüm etdiyi qorxudan başqa bir şey deyildir. V.Vundun "Mythus and Religion" əsərində tabunu insanlığın yazılmamış Qanun kodeksi adlandırması təsadüfi deyildir. İnsan məskunlaşdığı icmada tabulara əməl etməli idi. Onların mənşəyindən danışığında ümumi fikir bundan ibarətdir ki, tabu tanrılardan əvvəl yaranıb, bütün dinlər formalaşmamışdan mövcuddur. Tabunu bu dərəcədə ilkinləşdirmək ona görə lazımdır ki, qoyulan məhdudiyyətlər pozulmasın. Lap əski çağların məhsulunu Günəş, Yer, Külək, Göy tanrıları belə dəyişdirə bilməmişlər, deməli, insanların onun tələbini yerinə yetirməyə heç bir haqqı yoxdur.(13.234)

Ziqmund Freyd bu izahatı şərti hesab edərək bildirir ki, bununla tabunun mənşəyi öyrənilə bilməz. Freyd bunu psixanalitik cəhətdən izah edərək irəli sürür ki, tabunu işlədən bir və beynə hakim kəsilmiş nervilər arasındakı bu cür oxşarlıqlar müəyyən bir vəziyyətə işarə edir ki, bu da psixoloji halda qeyri-ixtiyari üstünlük təşkil edir. Freyd belə hesab edir ki, bu qeyri-ixtiyariyyət tabunun tarixini müəyyən etmək üçün əsasdır. Daha

sonra o, beyindən çıxmayan qadağalar modelinə əsaslanan tabunun tarixini belə təsvir edir:

“Biz fərz etməliyik ki, tabular çox qədim ibtidai qadağalardır və onlar insanlara xaricdən güclü təsir göstərmişdir, ibtidai insanlar bunu qəbul etməliydilər, şübhəsiz ki, bu cür ifadələr insanlara keçmiş nəsillər tərəfindən qəbul etdirilirdi. Bu qadağalar çox güclü meylliliyi özündə əks etdirən qadağalar aid olmalı idi. Daha sonra onlar sadəcə olaraq qədim bir ənənə kimi nəsildən-nəsilə ötürülür və davam etdirilirdi.

Beləliklə, tabu termini həm etnoqrafiya, həm də dilçilik elmlərində işlənir və hər iki elm nöqteyi-nəzərindən ibtidai təsəvvürlərin məhsulu kimi qiymətləndirilir. Lakin bu termin müasir dilçilikdə mənaca genişləndirildiyindən hazırda etnoqrafik termindən fərqləndirilir. Belə ki, etnoqrafiyada tabu yalnız dini təsəvvürlərlə bağlıdırsa, dilçilikdə digər ictimai faktorlarla da əlaqədardır.

Buna görə də dilçilikdə mifoloji inam və təsəvvürlərlə, mövhumatla əlaqədar, həmçinin kobud, ədəbsiz sözlərdən qaçmaq məqsədi ilə işlənməsi qadağan olunmuş söz və ifadələrə tabu deyilir.

Ədəbiyyat:

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev A. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən, Bakı, 1966. -261s
2. Abdullayev A. Rus məktəblərində Azərbaycan dili tarixinin metodikası, Bakı, 1960. -147s
3. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, “Maarif”, 1981. -272s
4. Abdullayeva N.D. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi üzrə xüsusi seminar materialları. Bakı, 1975.-276s
5. Abdullayev İ.H. Azərbaycan dilində müqayisəli - metaforik ifadələr haqqında bəzi qeydlər. ADU-nun “Elmi əsərləri”, DƏS.,B., 1973, №1, səh.48-54.
6. Axundov A.A. Dil və üslub məsələləri. “Gənclik”, Bakı, 1970,105s.
7. Axundov Ağamusa. Ümumi dilçilik. Bakı, 1979.-275s
8. Qurbanov A. M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1967.-454s
9. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I hissə, Bakı, 1989.-368s
10. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. İki cildə. “Maarif”, B., 1989;1993;568;548 s.

Türk dilində:

1. Ahmedov, Adil, Türki Dillərindəki Tabu və Evfemizmlər, Almatı 1995-177 s
2. Aksan, Doğan, Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim C. 3, TDK. Yay., Ankara 1982- 244 s
3. Bilginer, Hayriye, “Bati dillerinde ve Türkçede güzel adlandırmalar”, Türk Dili, S. 598, Ekim 2001, s. 441- 445
4. Güngör, Ahmet, “Tabu – örtmece sözler üzerine”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 29, Erzurum 2006, s. 69 – 93
5. Oyarkılıçgil Ateş, Arzu, “Dilde tabu ve örtmecenin yeri üzerine”, Dil Dergisi, S. 49, kasım 1996, s. 16 – 18
6. Özyıldırım, Işıl (İnce), “Türkçe’de örtmece sözcükler üzerine bir araştırma”, Dil Dergisi, S. 50, Aralık 1996, s. 15-21

Rus dilində:

1. А.М.Кацев: «Языковое табу и эвфемия». Л., 1088.- 80 с
2. А.Ю.Кудрявцев, Г.Д.Куропаткин: «Англо-русский словарь табуированной лексики и эвфемизмов». М., 1002, 384 с.
3. Античные теории языка и стиля. М.-Л., 1936.-344с
4. Зигмунд Ф. Тотем и табу. М., 1997.- 560 с.
5. Кацев А.М. Языковое табу и эвфемия. Л., 1988. - 80с.
6. Н.Ц.Босчаева: «Контекстуальная эвфемия в современном английском языке». Л., 1989, -190 с.

S.Huseynova

Taboo and its etymologh

Summary

This article is about taboo. There are significant distinguishing features of taboos in this article. **Taboo** is an implicit prohibition on something based on a cultural sense that it is excessively repulsive or, perhaps, too sacred for ordinary people. Such prohibitions are present in virtually all societies. The meaning of the word "taboo" has been somewhat expanded in the social sciences to strong prohibitions relating to any area of human activity or custom that is sacred or forbidden based on moral judgment, religious beliefs, or cultural norms. "Breaking a taboo" is usually considered objectionable by society in general, not merely a subset of a culture. This theme was the main investigation of many linguists. They have essential thoughts about this topic. Azerbaijan, Russian, and Turkish linguists' approaches are remarkable. These crucial ideas are notable for everyone. The etymology of taboo and different approaches of linguists are reflected in this article. The term "taboo" comes from the Tongan *tapu* or Fijian *tabu* ("prohibited", "disallowed", "forbidden"), related among

others to the Maori *tapu*, Hawaiian *kapu*, and Malagasy *fady*. Its English use dates to 1777 when the British explorer James Cook visited Tonga, and referred to the Tongans' use of the term "taboo" for "any thing is forbidden to be eaten, or made use of". This topic has recently come more topical.

С.Гусейнова

Табу и его этимология

Резюме

В этой статье говорится о табу. В этой статье есть существенные отличительные черты табу. **Табу́** — строгий запрет на совершение какого-либо действия, основанный на вере в то, что подобное действие является либо священным, либо несущим проклятие для обывателей, под угрозой сверхъестественного наказания.

Табу́ — термин, заимствованный из религиозно-обрядовых установлений Полинезии и ныне принятый в этнографии и социологии для обозначения системы специфических запретов — системы, черты которой под различными названиями найдены у всех народов, стоящих на определённой ступени развития. В переносном смысле табу может означать вообще всякий запрет, нарушение которого обычно рассматривается как угроза обществу, без четкого осознания какая именно это угроза.

В этой статье имеют значительные и различные соединения. Многие лингвисты об этой теме имеют значительные представления. Мнение Азербайджанских, Русских и Турецких лингвистов заслуживают внимание. Эти стоящие идеи представляет интерес для всех. Термин «табу» происходит от тонганского тапу или фиджийского табу («запрещено», «запрещено», «запрещено»), связанного, среди прочего, с маори-тапу, гавайским капу и малагасийским вади. Его английское употребление датируется 1777 годом, когда британский исследователь Джеймс Кук посетил Тонгу и сослался на использование тонганскими термина «табу» для «запрещается употреблять в пищу или использовать любую вещь». В последнее время эта тема становится еще более актуальной.

Rəyçi : Təhməzova Mehriban

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AYNUR NAMAZOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
E-mail: aynamaz@mail.ru

ORFOEPIYANIN FONETİKA İLƏ ƏLAQƏLİ TƏDRİSİ METODİKASI

Açar sözlər: tələffüz, səs, fonetika

Ключевые слова: произношение, звук, фонетика

Key words: pronunciation, sound, phonetics

Məlumdur ki, orta məktəbin V sinifində şagirdlər fonetikaya aid müəyyən biliklərə, anlayışlara yiyələnmiş olurlar: saitlər, samitlər, saitlərin qalın, incə, dodaqlanan və dodaqlanmayan olması, qoşa saitli sözlər, samitlərin cingiltili və kar samitlər, ahəng qanununa, vurğu, söz daxili və sonunda samitlərin yazılış və tələffüzü və s. Bu məlumatların, anlayışların verilməsi prosesində orfoepik bacarıqların yaradılması üzrə də müəyyən işlər aparılır. Məsələn, Əgər saitli sözlər öyrədilsə burada ailə, dairə, Faiq, Nailə kimi sözlərdə yanaşı gələn iki saitin arasında y səsinin artırılmasını, camaat, saat, maarif kimi sözlərdə eyni qoşa saitin uzadılaraq tələffüz olunmasını nümunə əsasında şagirdlərə başa salmır. Yaxud kar və cingiltili samitlər öyrədilərkən söz ortasında bəzi kar samitlərin cingiltili deyilməsi (dəftər, xəstə, məftil, astar, usta kimi sözlərdə) yazılış və tələffüzün müqayisəsi yolu ilə izah olunmalıdır. Söz sonunda cingiltili samitlərin kar tələffüz olması ilə bağlı məlumatla artıq III sinifdən tanış olan şagird V sinifdə bu biliklərini dahada təkmilləşdirmiş olur.

Bu məlumat əsasında sonu cingiltili samitlə bitən çozhecalı sözlərin aynılıqda, samitlə başlayan şəkilçi və söz qarşısında karlaşaraq tələffüz olunduğu (məsələn, yarpaq-yarpax, yarpaxsız, yarpax töküldü; kitab rəfi və s.) konkret nümunələr, müəllimin nümunəvi tələffüzü əsasında şagirdlərə başa salmır.

Ədəbi tələffüz vərdişlərinin şüurlu mənimsədilməsində fonetika tədrisinin əhəmiyyətindən danışarkən prof. B.Əhmədov yazırdı: «*Fonetikamın tədrisi ilə əlaqədar müəllim dilimizin orfoepiya qaydalarını şüurlu surətdə mənimsəməyə başlayır. Müəllimin ədəbi tələffüz aşılması üzrə əldə edəcəyi hər cür müvəffəqiyyətin və müvəffəqiyyətsizliyin əsası da öz bünövrəsini buradan götürür. Bunu nəzərə alaraq fonetika dərslərində şagirdlərin orfoqrafik vərdişləri ilə yanaşı olaraq, ədəbi tələffüzə yiyələnmələri də xüsusi ilə fikir vermək lazımdır*».

Şagirdlərin ədəbi tələffüzə yiyələnməsində fonetik təhlilin rolu böyükdür. Qeyd etmək lazımdır ki, məktəb təhsilində bu təhlilə çox zaman

fonetik materialların öyrədilməsi zəmanə yol verilir. Halbuki bu təhlillərdən ana dilinin tədrisi prosesində həmişə məqsədəuyğun şəkildə istifadə olunmalıdır. Şagirdlərin bu sahədəki bacarığı mükəmməl vərdişlərə çevrilməlidir. Şagirdlər qarşıya çıxan bu və ya digər sözün tələffüzünü, onun şivə tələffüzü ilə fərqlərini, yazılışını çətinlik çəkmədən, vaxt itirmədən dərhal müəyyən etməyi bacarmalıdır.

Orta məktəbin lap aşağı siniflərində şagirdlərin sözləri fonetik təhlil etmək tələb olunur. Bu təhlil növü, şübhəsiz, şifahi aparılır və məqsədi şagirdlərin nitqi eşitmə bacarığını inkişaf etdirməkdir. Fonetik təhlildə sözlərin səs tərkibi müəyyənləşdirilir, hecalara ayrılır və hər hecada hansı səslərin olduğu göstərilir. Sonrakı vaxtlarda isə bu təhlil bir qədər də mürəkkəbləşdirib şagirdlər artıq səsləri göstərir, səsləri hərflərlə tutuşdurur, yazdıqları ilə tələffüz etdikləri, eşitdikləri arasındakı fərqi göstərir. Bu məqsədlə aparılan fonetik təhlilə aid nümunə:

Avtomat [aftamat] - bu söz yeddi səs və yeddi hərfdən ibarətdir, [a] - saitdir, qalın və dodaqlanmayandır, a hərfi ilə yazılır, [f] - samit səsdür, kardır, f hərfi ilə ifadə olunur, [m] samitdir, cingiltilidir, m hərfi ilə ifadə olunur, [t] - samitdir, kardır, e samiti ilə ifadə olunur. Bu söz üç hecadan ibarətdir.

Av-to-mat. Vurğu axırına hecanın üzərinə düşür. Sətirdən-sətrə hecalandığı kimi keçir. Ahəng qanununa tabedir.

Motor [mator] - bu beş səs və beş hərfdən ibarətdir. [m] - samitdir, cingiltilidir, yazıda m hərfi ilə göstərilmişdir, [a] - saitdir, qalın, dodaqlanmayandır, yazıda o hərfi ilə göstərilir, [t] - samitdir, kardır, yazıda t hərfi ilə ifadə olunur, [o] - saitdir, qalın və dodaqlanandır, yazıda o hərfi ilə göstərilir, [r] - samitdir, cingiltilidir, yazıda r hərfi ilə verilir.

Söz iki hecalıdır. Vurğu axırıncı hecanın üzərinə düşür. Ahəng qanununa tabedir.

Fonetik təhlil təkcə sözlərin yazılışı ilə düzgün tələffüzü arasındakı fərqlər xüsusiyyətlərin göstərilməsi, izahı məqsədini daşımamalıdır. Bu metodik üsuldan düzgün tələffüzün şivə tələffüzü ilə müqayisəsi istiqamətində də istifadə olunmalıdır. Belə təhlillərə şagird nitqində qüsurlu deyilən sözlər (məs.: dügü, dügmə, çiçək, qohım, bəzi, boba, mişar, qərdeş, haçar, xavar, üküz, ürdek və s.) salınmalıdır. Məsələn, Bakı şivəsi şəraitində işləyən müəllim «e»ləşmə hadisəsi ilə bağlı qüsurları (qaymaq, qaynamaq, qeyiş, qeyçi, Mesmə, maktub, qərdeş, ketirmək (gətirmək), ses (səs), mektəb və s.) islah etmək məqsədilə fonetik təhlildən istifadə edə bilər.

Həm şifahi, həm də yazılı şəkildə aparılan fonetik təhlillə şagird müqayisələr edir. Hansı sözdə, onun hansı hecasında saiti və ya samiti səhv işlətməklə tələffüz qüsurlarına yol verdiyini özü üçün aydınlaşdırır, səhvini

şüurlu şəkildə başa düşür. Belə təhlilin şifahi şəkildə aparılması daha faydalıdır. Bu yolla şagirdlərin fonetik eşitmə qabiliyyəti inkişaf etdirilir.

Lakin çox təəssüf ki, təhlilin bu növü fonetika tədrisindən sonra unudulur, ona təsadüfdən-təsadüfə müraciət olunur. Əslində isə fonetik təhlildən Azərbaycan dilinin tədrisi ərzində yeri gəldikcə istifadə olunmalıdır. Xüsusən, morfologiya tədrisində şagirdlər yazılışı ədəbi tələffüzündən fərqlənən xeyli miqdar sözlə qarşılaşırlar. Məsələn: isti, xəstə, göstərmək, istəmək, şaqqalamaq, hoppanmaq və s. Belə sözlərin yazılışı ilə deyilişi arasındakı fərqi aşkarlanmasında ən yararlı yol fonetik təhlildir.

Ədəbi tələffüz təlimində morfoloji təhlildən də yeri gəldikcə istifadə olunmalıdır.

Orfoepik həssaslığı müəllim hər kəsdən əvvəl özündə tərbiyə etməlidir, düzgün danışmaq, nümunəvi tələffüz müəllimin hazırlığını, onun mədəni səviyyəsini səciyyələndirən əsas və başlıca amildir. Bəzən elə olur ki, müəyyən gıahdud ərazi daxilində hamı valideynlər də, müəllimlər də, ətrafdakılar yerli şivəyə uyğun danışır. Belə bir şəraitdə şagirdin ədəbi tələffüzlə deyil, şivə tələffüzü ilə danışığını hiss edə bilməyəcəyi, şübhəsizdir. Ona görə ki, şagird ədəbi tələffüz nümunəsini onu əhatə edənlərin heç birindən eşitməmişdir. Belə bir şəraitdə adət etdiyi danışmaq tərzini başqa bir danışmaq tərzilə (ədəbi tələffüzlə) tutuşdurmaq, müqayisə etmək üçün şagirdin heç bir etalonu olmur.

Lakin müəllim öz nitqində orfoepik qaydalara əməl edərsə, şagirdə müqayisə üçün etalon vermiş olar və onda şivə tələffüzünə qarşı tənqidi münasibət yaranmağa başlayır. Belə bir münasibət orfoepik həssaslıq kimi çox mühüm bir keyfiyyətini aşılması üçün olduqca vacibdir.

Orfoepik rejimin təşkili üçün geniş hazırlıq işləri aparılmalıdır. Bu məqsədlə məktəbin nümunəvi şagirdlərindən (həm aşağı, həm də yuxarı sinif şagirdlərindən) ibarət xüsusi dəstə yaradılır. Dəstəyə daxil olan şagirdlər düzgün tələffüz, onun qüsurlu tələffüzündən fərqi, düzgün yazmaq və danışmaq savadlı və mədəni adam üçün zəruri olması, düzgün tələffüzü mənimsəməyin yollarını və s. mövzularında söhbətlər apardır. Şagirdlərin və habelə ətrafdakı adamların danışığını dinləmək, qüsurları qeyd etmək özəyin mühüm vəzifəsi hesab olunur. Özəyin növbəti məşğələsində toplanmış nitq qüsurları təhlil olunur, qruplaşdırılır, şagirdlərin bilik səviyyəsinə uyğun olaraq onların müəyyən bir qisminin başvermə səbəbləri araşdırılır. Bundan sonra orfoepik rejimin vacibliyi məsələsi məktəb direktorluğu qarşısında qaldırılır. Orfoepik rejim ayrıca məsələ kimi pedaqoji şuranın növbəti iclasının gündəliyinə daxil edilir. Pedaqoji şuranın iclasında məktəbin aparıcı müəllimlərindən birinin “Orfoepik rejimin təşkili” mövzusunda məruzəsi dinlənilir. Pedaqoji şura orfoepik rejimə keçmək barədə qərar qəbul edir. Şagird tələffüzü üzərində nəzarət aparmağı fəndən asılı olmayaraq hər bir

müəllimin və məktəb ictimai təşkilatının mühüm vəzifəsi hesab edilir. Məktəbdə Orfoepik güşə yaradılır. Orfoepik güşəyə dilimizin tələffüz əsaslarına dair materiallar asılır. Düzgün tələffüz dərslərinin hər bir mərhələsində müəllimlərin diqqət mərkəzində durmalıdır. Danışan şagirdin nitqi həm müəllim həm də şagirdlər tərəfindən dinlənilməli, tələffüzdəki qüsurlar dərslərin sonunda keçirilən «orfoepik beş dəqiqə»də sinfin fəal iştirakı ilə təshih edilməlidir. Qüsurlu tələffüz və onun düzgün forması «Düzgün danışmaq» lüğətinə yazdırılmalıdır.

Şagird nitqi, o cümlədən tələffüzü üzərində vahid məktəb nəzarəti o zaman səmərəli nəticə verə bilər ki, bu işə məktəbin bütün müəllimləri, hətta texniki işçiləri cəlb olunsun. Hər bir, hər yerdə şagirdin danışığına nəzarət etsin, heç bir rəğbətə, təhqirə yol vermədən, hörmət və nəzakətlə nitqdəki qüsurlara düzəliş versin. Belə bir rejim valideynlərlə əlaqə şəklində qurulduqda daha yaxşı nəticə verir. Valideyn şagirdin davranışına, dərslərin hazırlanmasına və sairəyə nəzarət etdiyi kimi, uşağın dilimizin tələffüz qaydaları əsasında danışması qayğısına da qalmalıdır. Bunun üçün valideynin özü düzgün danışmağa çalışmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A.S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Maarif, 1978, 279 s.
2. Abdullayev N. Ə. Ədəbi tələffüz təliminin metodikası. Bakı, Maarif, 1986, 160 s.
3. Kərimov Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Nasir, 2003, 519 s.
4. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, I cild. Bakı, Nurlan, 2003, 450 s.
5. Orfoqrafiya-orfoepiya lüğəti. Bakı, Abituriyent, 2015.
6. Rəhimov A. N. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Təhsil, 1999, 312 s.

A.Namazova

Methods of teaching phonetics associated with orthoepy Summary

Pronunciation system of modern education system for students, are given special attention to the development of writing skills. The second class of primary school language teaching as a subject begins. The grade from the orthoepy, spelling, definitions are given on stylistics, it fostered a wide range of practical issues are to the forefront. So one of the issues, perhaps the first in the development of speech and the right, is the ability to write well. It is

no coincidence that the teacher called strong language and literature teacher, it has grown to be a student writing eloquent and educated. The teacher plays an important role in this work. One of the main tasks of the Azerbaijani language, the students shared their opinion on the basis of the literary language concise, vivid, accurate, efficient, able to write clearly convey the same idea. The task of teaching students in primary school, teaching spelling and freely express their views, while also writing some text yiyələndirməkdən spelling skills to complete the record.

A.Намазова

**Методика преподавания фонетики, связанная с орфоэпией
Резюме**

Произношение система современной системы образования для студентов, уделяется особое внимание развитию навыков письма. начинается второй класс обучения языку в начальной школе как предмет. Класс от орфоэпии, орфографии, определения даются по стилистике, он способствовал широкий спектр практических вопросов являются на первый план. Поэтому один из вопросов, возможно, первыми в развитии речи и права, является способность хорошо писать. Это не случайно, что учитель называется сильным языка и литературы, она превратилась в студентку писать красноречивым и образованный. Преподаватель играет важную роль в этой работе. Одной из основных задач азербайджанского языка, студенты поделились своим мнением на основе литературного языка краткий, яркий, точный, эффективный, способный писать четко передать ту же идею. Задача обучения студентов в начальной школе, обучение орфографии и свободно выражать свои мнения, а также писать некоторые навыки текст орфографических, чтобы завершить запись.

Rəyçi: Kamil Bəşirov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent

ÜLKƏR ABDULLAYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
aul8537@gmail.com

İNGİLİSDİLLİ BƏDİİ ƏDƏBİYYAT NÜMUNƏLƏRİNDƏ
“VƏTƏN” KONSEPTİNİN MƏZMUNUNA DAXİL OLAN ƏSAS
ANLAYIŞLAR: “HOUSE/HOME”, LAND

Açar sözlər: Dikkins, Kiplinq, ev, ailə, torpaq, vətən

Key words: Charles Dickens, Rudyard Kipling, home, family, land, motherland

Ключевы слова: Диккенс, Киплинг, дом, семья, земля, отечество.

Dilçi alimlər “vətən konseptinin məzmun və strukturuna daxil olan əsas anlayışları və nüvə anlayışlarını bir qayda olaraq, bədii ədəbiyyat nümunələrindəki dil materialları və leksikoqrafik mənbələr əsasında araşdırmağa üstünlük verirlər. XIX-XX əsrlər ingilis ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri içərisində Çarlz Dikkins, Jozef Kiplinq Rudyard, Ceyms Coys və ingilisdilli Amerika ədəbiyyatının inkişafında böyük rol oynamış Ernest Heminqeyin əsərləri “vətən”-“homeland” konseptinin araşdırılması üçün digərləri ilə müqayisədə leksik materiallarla daha zəngindir. Dünya ədəbiyyatının karifeylərindən biri olan Çarlz Dikkins (1812-1870) əsərləri ilə XIX əsr dünya mədəniyyətinin formalaşması və inkişafına təkan vermişdir (4). Tədqiqat işimizə bu böyük yazıçının 2005-ci ildə çapdan çıxmış (“İki şəhərin hekayəsi”) əsərini cəlb etmişik (2). Əsərindən mənbə kimi istifadə etdiyimiz digər istedadlı ingilis şairi və nasiri Jozef Redyard Kiplinqdir (1865-1936).(5) 37 kitab müəllifi olan R.Kiplinqin 1915-ci ildə çap olunmuş “The new army in training”(“Yeni ordu təlimdə”) əsəri dilinin zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. (4)

Çarlz Dikkinsin yaradıcılığının özəyi sayılan “The tale of two cities” romanı ilk dəfə 1859-cu ildə çap edilmişdir. Roman 3 kitab və 45 bölmədən ibarətdir. Birinci kitabda 6, ikinci kitabda 24, üçüncü kitabda 15 bölmə vardır. İki yüz milyon oxucu tərəfindən oxunan bu əsər dünyada ən çox satılan roman hesab olunur. Birinci kitab “Yaşama qayıdış”, ikinci kitab “Qızıl bağ”, üçüncü kitab “Qasırga” adlanır. Kitabda yazıçı tərəfindən qələmə alınan hadisələr XVIII əsrdə İngiltərə və Fransada cərəyan edir (9). Yazıçının bu əsərində ingilis dilində “vətən”-“homeland” konseptinin bütün əsas anlayışlarına, vətənlə bağlı olan digər mühüm terminlərə rast gəlinir. İngilislərin dil mənzərəsində “vətən” konseptinə daxil olan ən əsas terminlər “house” və “home” leksemləri hesab edilir. Dikkinsin əsərində “house”

lekseminə 65, “home” lekseminə isə 58 yerdə istifadə edilmişdir. Əsərdə bu anlayışların yer aldığı bəzi parçalara nəzər salaq:

1. *A solemn consideration, when I enter a great city by night, that every one of those darkly clustered houses encloses its own secret; that every room in every one of them encloses its own secret; that every beating heart in the hundreds of thousands of breasts there, is, in some of its imaginings, a secret to the heart nearest it!*(2,s.13)- *tərcüməsi*: Mən hər hansı bir şəhərə gecə daxil olanda, belə bir izdihamlı təsəvvür yaranır ki, bu şəhərdəki qaranlığa bürünmüş bu evlərdən hər birinin öz sirri vardır. Bu evlərdəki hər otaq da öz sirrinə bürünmüşdür, yüz minlərlə sinədə döyünən ürəkdə başqalarının bilməyəcəyi sirlərin olması məni kədərləndirir.

Çox maraqlı olan bu parçada sadəcə bir tikilidən, binadan deyil, özünün arzusu, məqsədi, niyəti olan ailələrin yerləşdiyi evdən bəhs edilir və burada ingilis dilində “ev”, “ailə” mənasını bildirən “house” leksemi isim (noun) kimi çıxış edir.

2. *"But he has been--been found. He is alive. Greatly changed, it is too probable; almost a wreck, it is possible; though we will hope the best. Still, alive. Your father has been taken to the house of an old servant in Paris, and we are going there: I, to identify him if I can: you, to restore him to life, love, duty, rest, comfort."* (2,s.28)-*tərcüməsi*: Amma onu tapdıq. Yaşayır. Çox dəyişib, bu, təbii görünür. Nəsə bir meyiddir. Yenə də yaşayır, atanız Parisdə köhnə bir qulluqçunun evinə aparıldı və biz də ora gedirik. Həyata, sevgiyə, rahatlığa qovuşdurmaq üçün.

Bu parçada ingilis dilində tamamlıq (object) kimi verilən “ev” anlayışı “tikili”, “bina”, “yaşayış yeri” mənasında işlənmişdir.

3. *Upon the grown faces, and ploughed into every furrow of age and coming up afresh, was the sigh, Hunger. It was prevalent everywhere. Hunger was pushed out of the tall houses, in the wretched clothing that hung upon poles and lines; Hunger was patched into them with straw and rag and wood and paper* (2,s.33)- *tərcüməsi*: İllərin qırışdırdığı üzlərdə və qazdığı çuxurlarda tək bir şey oxunurdu: -“aclıq”. Aclıq hər yerdə güclü idi. Yüksək binalardan atılan aclıq, iplərindən asılmış nimdaş paltarlarda ilişib qalmışdı. Həmin paltarlara samanla, əskiylə, kağız və taxta ilə yamanmışdı.

Burada “tall”(hündür) sifəti ilə birlikdə işlənən “house” bina, ev ilə yanaşı aclıq səfalət və yoxsulluğun hökm sürdüyü kasıb ailələrlə assosiasiya olunmuşdur.

4. *Mr. Jarvis Lorry and Miss Manette, emerging from the wine-shop thus, joined Monsieur Defarge in the doorway to which he had directed his own company just before. It opened from a stinking little black courtyard, and was the general public entrance to a great pile of houses, inhabited by a great number of people.* (2,s.38)- *tərcüməsi*: Cənab Larvis Lorry və xanım

Manet az öncə müştərilərin göndəriləyi qapının önündə Cənab Defarjala görüşdülər. Qapı leş kimi qoxuyan bir həyətə açılırdı. Buradan bir çox insanın yaşadığı bir yığın evə keçilirdi. Buradakı “house”(n) bina ilə yanaşı, ailələrin yaşadığı “ev” mənasında işlənmişdir.

5. *"Don't do it!" said Mr. Crunches looking about, as if he rather expected to see the loaf disappear under the efficacy of his wife's petitions. "I ain't a going to be blest out of house and home. I won't have my wittles blest off my table. Keep still!"*(2,s.61)-*tərcüməsi*: Cənab Kranç “bunu etmə” - deyər qışqırdı. Arvadının duaları üzündən stolun üstündəki çörəyinin yox olmasını sanki gözləyirdi. Evimdən və ailəmdən gedərkən dua edilməsini istəmirəm. Yediyimə, içdiyimə görə dua edilməsini istəmirəm. Kəs səsini!

Bu parçada “house”-ev, “home” - ailə isimlərinin yanaşı işlənməsini təsadüfi hesab etmək olmaz. Çünki ingilislərin dil mənzərəsində ailə-home evdən daha böyük mənə daşıyır.

6. *When he got out of the house, the air was cold and sad* (2,s.100)-*tərcüməsi*: O, evdən çıxanda, hava soyuq və tutqun idi.

Burada “house” ev, bina mənasını bildirir.

7. *They came, and the shady house was sunny with a child's laugh, and the Divine friend of children, to whom in her trouble she had confided hers, seemed to take her child in his arms, as He took the child of old, and made it a sacred joy to her.*(2,s.240)-*tərcüməsi*: Gəldilər və qaranlıq ev uşaqların gülüşü ilə işıqlandı. Uşaqların ilahi dostu sanki müqəddəs bir sevinc içərisində onu qolları üzərinə almışdı.

Burada “house” artıq cansız binadan, evdən daha çox uşaq sevincinə bürünmüş “ailə”, “ocaq” mənasında işlənmişdir.

8. *Tellson's was a munificent house, and extended great liberality to old customers who had fallen from their high estate.*(2,s.266)-*tərcüməsi*: Telsonun çox nəhəng bir evi var idi və bu ev var-dövlətini itirib müflisləşən köhnə müştərilərin gəlməsi üçün tamamilə açıq idi.

Burada house-ev bina, böyük ev mənasında işlənir.

9. *On the road I have suffered a great deal. Nor is that all; my house has been destroyed-razed to the ground.*(2,s.272)-*tərcüməsi*: Yol boyu mən çox əziyyət çəkdim. Mənim evim dağılmış və yerə yıxılmışdır.

Bu parçada “house” fəlakətin yaşandığı ev mənasında verilmişdir.

10. *He knew very well, that in his horror of the deed which had culminated the bad deeds and bad reputation of the old family house, in his resentful suspicions of his uncle, and in the aversion with which his conscience regarded the crumbling fabric that he was supposed to uphold, he had acted imperfectly.*(2,s.273)-*tərcüməsi*: O, yaxşı bilirdi ki, əmisinə şübhəli küskünlüyü üzündən bu əsil-nəcabətli ailə evini pis əməllərdən qoruya bilməmişdir.

Bu parçada evdən daha çox əsil-nəcabətli bir ailə mənası önə çıxmışdır.

“The tale of two cities”(İki şəhərin hekayəsi) əsərində “house” ləksemi ilə yaranmış çoxlu sayda müxtəlif mənalı daşıyan və ingilislərin dilində bugün də işlənən söz birləşmələri yer almışdır. Məsələn, household-külfət, ailə (2,s.114), housekeeping-ev təsərrüfatı(2,s.329), housebreaker-ev oğrusu (2,s.5), posting-house-poçt evi (2,s.406) , banking-house-bank evi (2,s.57), company’s house-şirkət evi (binası) (2,s.20), french house-fransız evi(2,s.25),coffee-house-kofe evi(2,s.54), guard house-gözetçi evi (2,s.260), counting-house-hesablama evi(2,s.102), court house-məhkəmə evi (binası) (2,s.112), custom-house-gömrük evi (binası)(2,s.146), public house-ictimai ev(bina) summer-house-bağ evi(2,s.177),taxing-house-vergi evi (idarəsi) (2,s.280), housetop-dam örtüyü(2,s.263). Bu nümunələr göstərir ki, ingilislərin dil mənzərəsində “vətən” konseptində ilkin anlayışlardan biri olan “house” ləksemi bu xalqın sosial-iqtisadi və mədəni həyatında müxtəlif təyinatlı yer, bina, müəssisə və təşkilatların yerləşdiyi məkanı ifadə edir.

İngilis dilində “vətən” anlayışının yaranmasında əsas konsept olan “home”-“ev” ləkseminin işlənməsi ilə bağlı tədqiqata cəlb etdiyimiz əsərdən aşağıdakı parçalara nəzər salaq:

1. *It was a very muddy boot, and may introduce the odd circumstance connected with Mr. Cruncher's domestic economy, that, whereas he often came home after banking hours with clean boots, he often got up next morning to find the same boots covered with clay. (2,s.59)-tərcüməsi:* Bu, çirkli bir çəkmə idi. Onun belə olması Cruncher-in evi dolandırmaq üçün gördüyü işlə bağlı idi. Bankdan evə tərtəmiz dönər, amma hər səhər yerindən qalxdığında çəkmələri çirkli olurdu.

Əsərdən götürülən bu parçada “home-ev” ilə yanaşı, “ailə”(domestic economy-evi və ya ailəni dolandırmaq-saxlamaq) mənasında işlənməmişdir.

2.*The Stryver clerk, who never assisted at these conferences, had gone home, and the Stryver principal opened the door.(2,s.96)-tərcüməsi:*Bu görüşmələrdə olmayan katibə evinə getmişdi. Striver özü qapını açdı.

3.*Such homes had these various notabilities left behind them in the fine world of Paris, that the spies among the assembled devotees of Monseigneur--forming a goodly half of the polite company--would have found it hard to discover among the angels of that sphere one solitary wife, who, in her manners and appearance, owned to being a Mother.(2,s.118-tərcüməsi:* Həmin evlərdəki gözəl mənzərələr geridə-Parisin gözəl dünyasında qalmışdı.Salondakı kübar adamların yarısını təşkil edən casusların ana olduğunu qəbul edəcək tək bir qadın tapmağın çətin olduğu bəlli idi. .

4. *Young Jerry relieved his father with dutiful interest, and reported no job in his absence.The bank closed, the ancient clerks came out, the usual watch was set, and Mr. Cruncher and his son went home to tea. "Now, I tell*

*you where it is!" said Mr. Cruncher to his wife, on entering. "If, as a honest tradesman, my wenturs goes wrong to-night, I shall make sure that you've been praying again me, and I shall work you for it just the same as if I seen you do it. (2,s.177)*Gənc Ceri atasının iş yerinə baxdı, iş olmadı- deyərək raport verdi.Bank bağlandı. Köhnə işçilər çıxıb getdilər. Saatlar quruldu və cənab Cruncher və oğlu evə çay içməyə getdilər. Cruncher evə girər-girməz arvadına dedi: -“ Bura bax”, namuslu bir işçi olaraq bu gecəki işlərim tərs gedərsə, səndən bilərəm. Mənə qarşı dua etdiyini gözümlə görsəm, səni döyərəm.

Hər üç parçada verilən “home”-“ev” bina, yaşayış yeri, məkan bildirir

5. *Is well," said the Doctor, as he stopped short, "and your return will delight us all. She has gone out on some household matters, but will soon be home." "Doctor Manette, I knew she was from home. I took the opportunity of her being from home, to beg to speak to you." (2,s.147)-tərcüməsi:* Həkim qısaca dedi: -“Yaxşı”. Geri dönməyiniz hamımızı sevindirir. Ev işləri üçün getdi,amma bir azdan geri dönər. Həkim Manet, mən onun evdən uzaqda olduğunu bilirəm. Sizinlə söhbət etmək üçün onun evdə olmadığı vaxtı seçdim.

Verilən nümunədə “home” ev və ailə mənasında işlənmişdir.

6. *"No, dear Doctor Manette. Like you, a voluntary exile from France; like you, driven from it by its distractions, oppressions, and miseries; like you, striving to live away from it by my own exertions, and trusting in a happier future;I look only to sharing your fortunes, sharing your life and home, and being faithful to you to the death. (2,s.150)-tərcüməsi:* Xeyr, sevgili doctor Manet.Sizin kimi mən də Fransadan könüllü sürgün olunmuşam və göstərdiyim səylər nəticəsində yaşamağa çalışıram və xoşbəxt bir gələcəyə boylanıram. Sizin gələcəyinizi, evinizi və həyatınızı paylaşmaq üçün sizə ölüncəyə qədər bağlı qalmaq istəyirəm.

Bu parçadakı “life and home”- “həyat və ev” sinonim kimi verilərək, evin bir tikili və bina, məkan olmasından daha çox ailə, ömür və həyat mənalərini özündə cəmləşdirmişdir.

7. *As soon as they were established in their new residence, and her father had entered on the routine of his avocations, she arranged the little household as exactly as if her husband had been there. Everything had its appointed place and its appointed time. Little Lucie she taught, as regularly, as if they had all been united in their English home. (2,s.314)-tərcüməsi:*Atası işlərə başlayıbş, yeni evlərinə yerləşər-yerləşməz evi əri oradaymışcasına səliqə-sahmana saldı. Hər şeyin təyin edilmiş yeri və zamanı var idi. Kiçik Lusinlə dərslərinə İngiltərədə yaşadıkları kimi davam edirdi.

Bu parçada “home” həm ev, həm ev təsərrüfatı, həm də “ingilis ailəsi” mənalarında işlənmişdir.

8. *For some months past, Miss Pross and Mr. Cruncher had discharged the office of purveyors; the former carrying the money; the latter, the basket. Every afternoon at about the time when the public lamps were lighted, they fared forth on this duty, and made and brought home such purchases as were needful. Although Miss Pross, through her long association with a French family, might have known as much of their language as of her own.* (2, s. 329) - *tərcüməsi*: Bir neçə ay idi ki, alış-verişi xanım Pros ilə cənab Cruncher öhdəsinə götürmüşdü. Pros pulu, Cruncher isə səbəti daşıyırdı. Küçə işıqlarının yandığı saatda çıxır, aldıklarını evə daşıyırdılar. Fransız ailə ilə uzun illər birlikdə olan Prosun azacıq ağı olsaydı, fransız dilini dərinlən bilərdi.

9. *Happily unconscious of the new calamity at home, Miss Pross threaded her way along the narrow streets and crossed the river by the bridge of the Pont-Neuf, reckoning in her mind the number of indispensable purchases she had to make.* (2, s. 334) - *tərcüməsi*: Evdəki son fəlakətdən xəbərsiz olan xanım Pros Pont-Neuf körpüsünü aşdı. Beynində alacaqlarının siyahısını götür-qoy edirdi. Cruncher isə səbət əlində yanında gedirdi.

10. *The two stand in the fast-thinning throng of victims, but they speak as if they were alone. Eye to eye, voice to voice, hand to hand, heart to heart, these two children of the Universal Mother, else so wide apart and differing, have come together on the dark highway, to repair home together, and to rest in her bosom.* (2, s. 426) - *tərcüməsi*: İzdihamın içində sanki yalnız idilər, göz-gözə, söz-sözə, əl-ələ, könül-könülə. Bunlar ana kainatın uşaqlarıdır. Çox fərqlidirlər, amma qaranlıq yolları birləşmişdi. Evə birlikdə dönüb, onun qucağında dincələcəklər.

Bu üç nümunədə “home” ev mənasında işlənmişdir. Səkkizinci nümunədə ailəni evdən fərqləndirmək üçün ailə “home” deyil, “family” kimi verilmişdir.

“İki şəhərin hekayəsi” əsərindəki “home” konseptinin təhlili göstərdi ki, ingilis dilində “home” dedikdə, sözün geniş mənasında birlikdə yaşayan, həyatını bir-birinə bağlayan insanların ömür sürdüyü yer, məkan, ocaq başa düşülür. Bir-birinə bağlı olan bu insanların yaşadıkları ailə, ev, ocaq bildirən- “home” ingilislərin kiçik vətəni hesab edilirsə, “home” ləkəsinin “land”-torpaq anlayışı ilə birləşməsi bu xalqın dil mənzərəsində “homeland-Vətən” anlayışını yaratmışdır.

Digər ingilis yazıçısı R. Kiplinqin “The new army in training” əsərində “vətən” konseptinə daxil olan “home” və “house” anlayışlarının hər birinə 10 dəfə rast gəlinmişdir. Əsərdən bəzi nümunələrə nəzər salaq:

1. *One had known the place for years as a picturesque old house, standing in a peaceful park; had watched the growth of certain young oaks along a new-laid avenue. (8,s.16)-tərcüməsi:* O, xiyabanın sakit guşəsində yerləşən bu köhnə mənzərəli evi bir il idi ki, tanıyırdı, küçədə cərgə ilə əkilmiş cavan bir çox palıd ağacının necə böyüməsini müşahidə edirdi.

2. *A little later, one's car sweeping home of warm September nights was stopped by sentries, who asked her name and business; for the owner of that retired house and discreetly wooded park had gone elsewhere in haste, and his estate was taken over by the military. (8,s.16)-tərcüməsi:* İsti sentyabr gecəsində evini süpürən biri tərəfindən avtomobili dayandıraraq adını və biznes sahəsini soruşdular və o, meşəlik kimi bir parkın guşəsinə çəkildi. Onun sahibi olduğu evi hərbiçilər ələ keçirmişdilər.

Birinci nümunədə olan "house" və ikinci nümunədə olan "home" və "house" anlayışları "ev" və "bina" mənasını ifadə edir.

3. *And they were Londoners clerks, mechanics, shop assistants, and delivery men anything and everything that you please. But they were all home and at home in their saddles and seats (8,s.21)-tərcüməsi:* Sizə lazım olanların hamısı: Londonun məmurları, satıcıları, mexanikləri və yük daşıyanları. Ancaq hamısı evlərində öz stullarında oturmuşlar.

4. *And when they are home on leave, the slack-jawed son of the local shop-keeper, and the rising nephew of the big banker, and the dumb but cunning carter's lad receive instruction or encouragement suited to their needs and the nation's. (8,s.14)-tərcüməsi:* Və onlar evdən ayrılarkən yerli dükandarın çənəsi boş oğlu, böyük bankçının yüksəlməkdə olan qohumu, avam atanın hiyləgər oğlu öz ehtiyaclarına və öz milli tələbatlarına uyğun olaraq təlimatlar alırlar.

Əsərdən gətirdiyimiz bu parçaların təhlili göstərir ki, Ç. Dikkensdən fərqli olaraq, R. Kiplinqin əsərində "home və house" konsepti ingilis dilində bütün hallarda insanın yaşadığı bina, ev mənasında işlənmişdir.

XX əsrdə yaşamış ingilis ədəbiyyatının başqa bir görkəmli nümayəndəsi Ceyms Coysun (1882-1941) araşdırmaya cəlb etdiyimiz "Ulis" romanı müəllifinə ümumdünya şöhrəti qazandırmışdır. 1922-ci ildə çap olunmuş roman 18 epizoddan ibarətdir və burada bir gündə baş verən hadisələr təsvir olunmuşdur. (5,s.160) Əsərdə yazıçı müharibənin insanların həyatına gətirdiyi faciələrin fonunda qəhrəmanların ziddiyyətli xarakterlərini ustalıqla vermişdir. Dikkens və Kiplinqin əsərləri ilə müqayisədə bu romanda bizim mövzumuzla bağlı olan "vətən" konseptinin "house/home" anlayışlarının yer aldığı daha zəngin dil materiallarına rast gəlinir. Ceyms Coysun "Ulis" əsərində "house-ev" anlayışından 194 yerdə, "home (ev-ailə)" anlayışından isə 117 yerdə istifadə edilmişdir. Əsərdə koqnitiv

dilçilikdə “vətən” anlayışının “house” konseptinin yer aldığı bəzi nümunələrə nəzər salaq:

1. *Stephen, depressed by his own voice, said:—Do you remember the first day I went to your house after my mother's death?* (6, s. 11) - Stiven boğuş səslə dedi: Mənim anamın ölümündən sonra sənə evinə getdiyim ilk günü xatırlayırsanmı?

2. *Fergus' song: I sang it alone in the house, holding down the long dark chords. Her door was open: she wanted to hear my music.* (6, s. 14) - *tərcüməsi*: Fergusun mahnısı: Uzun qaranlıq akkordları tutaraq mən evdə tək mahnı oxudum. Evin qapısı açıq idi. O, mənim musiqimi dinləmək istədi.

3. *Mr. Power gazed at the passing houses with rueful apprehension.* (6, s. 167) - *tərcüməsi*: Cənab Pover qəmli hisslərlə yanından keçdiyi evlərə baxırdı.

4. *He looked at me. And that awful drunkard of a wife of his. Setting up house for her time after time and then pawning the furniture on him every Saturday almost. Leading him the life of the damned.* (6, s. 170) - *tərcüməsi*: O, mənə baxdı. Bu dəhşətli əyyaş onun arvadı idi. O, hər dəfə onun üçün evi sahmana salır, hər şənbə günü evi mebellə döşəyirdi. O, lənətlənmiş bir həyat keçirirdi.

5. *Father Conmee reflected on the providence of the Creator who had made turf to be in bogs whence men might dig it out and bring it to town and hamlet to make fires in the houses of poor people.* (6, s. 398) - *tərcüməsi*: Ata Conmee təqdir ilahinin yaratdığı bataqlıqdakı torfu şəhər və kəndlərə gətirərək yandıraraq kasıbların evlərini qızdırması haqqında fikirləşirdi.

6. *I'm barricaded up, Simon, with two men prowling around the house trying to effect an entrance.* (6, s. 439) - *tərcüməsi*: Mən barrikada qurdum. Simon ətrafında dolaşan iki adamla evə girməyə çalışırdı.

Bu nümunələrdə dilçilikdə “vətən” anlayışında yer alan “house” ismi bütün hallarda ev, yaşayış yeri, tikili, bina mənasında işlənmişdir.

7. *The ages succeed one another. But we have it on high authority that a man's worst enemies shall be those of his own house and family. I feel that Russell is right.* (6, s. 371) - *tərcüməsi*: Əsrlər bir-birini əvəz edir. Lakin biz yüksək nüfuza malik bir kişinin ən pis düşmənlərinin öz evi və ailəsi olduğunu qəbul edirik. Russelin haqlı olduğunu hiss edirəm.

Bu nümunədəki “house” ingilis dilində ev ilə yanaşı, tikili və binadan daha ictimai xarakter daşıyan “ailə” mənasını bildirir.

İndi isə əsərdən götürdüyümüz parçalarda yer alan “home” ləkseminin hansı mənaları kəsb etdiyini təhlil edək:

1. *A mother watches me from her doorway. She calls her children home in their dark language.* (6, s. 97) - *tərcüməsi*: Bir ana mənə öz evinin qapısından baxır. O, uşaqlarını gizli işarəli dillə evə çağırır.

2. *Lady Dudley was walking home through the park to see all the trees that were blown down by that cyclone last year and thought she'd buy a view of Dublin.* (6,s. 245)- *tərcüməsi*:Xanım Dudli keçən il güclü küləyin yıxıb-sökdüyü ağacları görmək üçün parkın içindən keçərək evinə gədirdi.

Birinci və ikinci nümunədə “home-ev” ingilis dilində bina, tikili mənasında işlənmişdir.

3. *Home always breaks up when the mother goes.* (6,s. 268)-*tərcüməsi*: Ananın tərk etdiyi ev həmişə dağılır.

4. *Go home to nicey bread and milky and say night prayers with the kiddies. Well, aren't they?* (6,s. 676)-*tərcüməsi*:Evə, o südlü və doğma çörəyə doğru gedin və gecələr uşaqlarla birlikdə dua edin.

5. *Please tell me what is the real meaning of that word? Are you not happy in your home you poor little naughty boy? I do wish I could do something for you.* (6,s. 134)- *tərcüməsi*:Xahiş edirəm, mənə söyləyin. Həmin sözlərin əsil mənası nədir? Bədbəxt, balaca, sözəbaxmaz oğlan, siz öz evinizdə xoşbəxt deyilsinizmi? Mən sizin üçün nə isə bir şey etmək istəyirdim.

6. *I met him the day before yesterday and he coming out of that Irish farm dairy John Wyse Nolan's wife has in Henry street with a jar of cream in his hand taking it home to his better half.* (6,s. 316)-*tərcüməsi*: Mən onunla dünən tanış oldum. O, İrland John Vays Nolanın Henri küçəsindəki fermasından əlində bir şüşə krem çıxaraq bunu evinə, özünün gözəl digər yarısına (arvadına) aparırdı.

Son dörd parçada “home” ingilis dilində tikilidən, binadan daha üstün olan doğma ev, ailə, ev həyatı, ev-ocaq, rahatlıq və s. mənalarda işlənmişdir.(1,s.288) İngilis dilində olan bu nümunələrdə “evində xoşbəxt olmayan” şəxs bədbəxt ailənin övladı sayılır və yaxud ailənin iki tərəfindən biri- ananın olmadığı ev-“dağılmış ev” hesab edilir. Altıncı nümunədə evin, yəni ailənin ikinci gözəl yarısı dedikdə evin xanımı olan qadın nəzərdə tutulmuşdur.

XX əsr ingilisdilli Amerika ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Ernest Heminqveyin (1898-1961) “A farewell to arms” (“Əlvida silah”) əsərindəki (5) dil materiallarında da “vətən konseptinin “house/home” anlayışları öz əksini tapmışdır. Əsərdən bəzi parçalara diqqət yetirək:

1.*In the late summer of that year we lived in a house in a village that looked across the river and the plain to the mountains.*(3,s.11)-*tərcüməsi*: Bu ilin yayın sonunda biz qaya və dağlardakı düzə yaxın olan kənddəki evdə yaşadıq.

2.*Now they have a guard outside his house with a bayonet and nobody can come to see his mother and father and sisters and his father loses his civil rights and can not even vote.* (3,s.57)-*tərcüməsi*:Artıq evinin önündə

süngülü bir gözətçi var. Heç kim nə anasını, nə atasını, nə də bacılarını görə bilmir. Atası vətəndaş hüquqlarını itirmiş və hətta səs belə verə bilmir.

3. *I hate to leave my fine house. so do I. but we have to go. all right. but we are never settled in our home very long. we will be. I'll have a fine home for you when you come back. (3,s.166)- tərcüməsi:* Gözəl evimi tərk etməyi nifrətlə qarşılayıram. Mən də elə. Lakin getməliyik. Oldu. Lakin evimizdə çox uzun bir müddət ola bilməyəcəyik. Geri qayıdanda sənün üçün gözəl bir evim olacaq.

4. *They'd send me home and then we would be apart until after the war (3,s.123)-tərcüməsi:* Məni evə göndərəcəklər, döyüşdən sonra ayrılacağıq.

İngilislərin amerikan ləhçəsində olan həmin dil materiallarında da "house/home" ingilis dilində sabitləşmiş ilkin məzmununu qoruyub-saxlayaraq, yaşayış yeri, tikili, ev, ailə və doğma ocaq mənasında işlənmişdir.

İngilis dilində "vətən" konseptinin "home"-dan sonra ikinci mühüm komponentini "land-torpaq" leksemi təşkil edir. Leksikoloji material əldə etmək üçün tərəfimizdən müraciət olunan ingilis dilli lüğətlərdə "land" – torpaq, dry land –quru torpaq, ölkə, dövlət, torpağın qatı (üzü), torpaq sahibliyi, mülkiyyəti və s. mənalarında (7,s.863; 1,s.338) verilmişdir. "Land" anlayışına Ç.Dikkensin adı çəkilən əsərində 10 yerdə rast gəlinmişdir. Bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

1. *That, the evidence of these two witnesses, coupled with the documents of their discovering that would be produced, would show the prisoner to have been furnished with lists of his Majesty's forces, and of their disposition and preparation, both by sea and land, and would leave no doubt that he had habitually conveyed such information to a hostile power.(2,s.72)-tərcüməsi:* Şahidlərin ifadələri olan sənədləri tutuşduranda, dustağın kralın hərbi qüvvələri haqqında bilgilərə malik olduğu sübut olunacaqdı. Onun həm dənizdə , həm də quruda hazırlıqlarla bağlı əmirləri şübhə yeri qoymurdu ki, o, adətən belə məlumatları düşmən tərəfə ötürürdü.

2. *Mr. Lorry quietly chafed the hands that held his arm. "There, there, there! See now, see now! The best and the worst are known to you, now. You are well on your way to the poor wronged gentleman, and, with a fair sea voyage, and a fair land journey, you will be soon at his dear side."(2,s.28)-tərcüməsi:* Cənab Lorri qolundan tutan əlləri tumarladı. Yox,yox baxın. Ən pisi və ən yaxşını duydunuz. Bu bədbəxt, haqsızlığa məruz qalan insana qarşı yola çıxmısınız. Bir dəniz, bir də quru (torpaqla) səyahətindən sonra onun yanında olacaqsınız.

Əsərdən götürdüyümüz hər iki parçanın təhlili göstərir ki, "land" anlayışı ingilislərin dil mənzərəsində su hövzəsindən fərqli olan quru ərazini (torpağı) bildirən leksem kimi istifadə olunur.

3. *Yes. Like the mariner in the old story, the winds and streams had driven him within the influence of the Loadstone Rock, and it was drawing him to itself, and he must go. Everything that arose before his mind drifted him on, faster and faster, more and more steadily, to the terrible attraction. His latent uneasiness had been, that bad aims were being worked out in his own unhappy land by bad instruments, and that he who could not fail to know that he was better than they, was not there, trying to do something to stay bloodshed, and assert the claims of mercy and humanity.* (2,s.274)-*tərcüməsi*: Bəli, bu keçmiş hekayədəki gəmiçi kimi küləklər və dalğalar onu şeytan qayalarına aparırdı. Gedəcəkdə. Ağlına gələn hər şey onu sürətlə, daha sürətlə və daha soyuqqanlıqla bu qorxunc girdabın içinə çəkirdi. Narahat idi. Çünki bədbəxt yurdunda (torpağında) pis işlər baş verirdi. Özü yaxşı vəziyyətdə olsa da, hal-hazırda orada deyildi. Axan qanların qarşısını ala bilmir, insanlıq və mərhəmət hislərini hərəkətə gətirə bilmirdi.

Göstərilən nümunədə "land" anlayışı sözün tam mənasında "vətən", "yurd" anlayışını ifadə etmişdir. Bu zaman vətən, yurd anlayışı ingilislərin dilində mənfi çalar daşıyan "unhappy" (bədbəxt) sifəti ilə birlikdə işlənmişdir.

4. *A revolutionary tribunal in the capital, and forty or fifty thousand revolutionary committees all over the land; a law of the Suspected, which struck away all security for liberty or life, and delivered over any good and innocent person to any bad and guilty one; prisons gorged with people who had committed no offence, and could obtain no hearing;* (2,s.311)-*tərcüməsi*: Paytaxtda inqilab məhkəməsi, ölkənin dörd bir yerində qırx ya da əlli komitə, həyata və ya azadlığa qəsd edən şübhəliyələr haqqında qanun əsasında fəaliyyət göstərirdi. Yaxşı və günahsız adamlar, pis və günahlilərin ixtiyarına verilirdi. Həbsxanalar ədalət mühakiməsinə çıxacaqları günü gözləyənlərlə dolmuşdu.

Bu nümunədə "land" termini "vətən" konseptinə daxil olan "ölkə, məmləkət" mənasında verilmişdir.

5. *"If it ever becomes mine, it shall be put into some hands better qualified to free it slowly (if such a thing is possible) from the weight that drags it down, so that the miserable people who cannot leave it and who have been long wrung to the last point of endurance, may, in another generation, suffer less; but it is not for me. There is a curse on it, and on all this land."* (2,139)-*tərcüməsi*: Elə bir gün gələrsə və o mənim olarsa, onu daşdığı bu yükədən xilas edəcək şəxslərin ixtiyarına veriləcəkdir. Ondən ayrılmayan və öz gücünü demək olar ki, itirmiş olan bu bədbəxtlər daha az əziyyət çəkəcəklər. Mənə görə bura bir yer deyil. Bütün bu torpaqlar lənətlənmişdir.

Bu parçada "land" termini mənfi çalarda fəlakətə düşər olmuş torpaq, yer, ərazi və ölkə mənasında işlənmişdir.

6. *So resistless was the force of the ocean bearing him on, that even to draw his breath or turn his head was as impracticable as if he had been struggling in the surf at the South Sea, until he was landed in the outer courtyard of the Bastille.* (2,s.246)-*tərcüməsi*: Onu aparan açıq dənizin gücü o dərəcədə qarşısı alınmaz idi ki, başını çevirmək cənub dənizlərində nəhəng dalğalara qarşı durmaq qədər mənasız görünürdü. Qabaran dəniz şərabçı Defarjeni körpüdən aşıraraq qalanın qalın daş divarlarının içərisinə düşürdü.

Bu parçadakı “was landed” (düşmək) ingilis dilində feilin məchul növündə verilmişdir və hər hansı bir yerə torpağa və s. düşmək mənasını verir.

Digər ingilis yazıçısı Rudyard Kiplinqin “The new army in training” əsərində yer almış “land” termini ilə bağlı aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

1. *The wise youth is he who jumps it now and lands in safety among the trained and armed men.* (8,s.15)-*tərcüməsi*: Müdrik ,ağıllı gənc o hesab olunur ki, indi tullanıb-düşür və təlim görmüş hərbi adamların içərisində təhlükəli deyildir.

C.Dikkensin əsərində rast gəlinən və yuxarıda təhlil etdiyimiz kimi, burada da “land” isim kimi deyil, “düşmək” mənasını verən feil kimi işlənmişdir. Yeganə fərq ondadır ki, “land” burada feilin indiki zaman növündə verilmişdir.

2. *East and West, lake and maritime provinces, prairie and mountain, fruit district and timber lands they each thrill to it.* (8,s.41)-*tərcüməsi*: Qərb, Şərq göl və ya dəniz əyalətləri (torpaqları), çöllük və dağlıq, meyvəli və ya meşəli torpaqlar. Bütün bunlar onların xoşuna gəlir.

Göstərilən nümunədə “lands” ingilis dilində cəm şəkilçisi ilə torpaqlar, əyalətlər mənasında işlənmişdir.

3. *The English air is good, but water falls at all seasons. Yet notwithstanding, we of this battery (and, oh, the pride men can throw into a mere number!) have not lost one mule Neither at sea nor on land have we one lost. That can be shown, sahib.* (8,s.47)-*tərcüməsi*: İngilis havası yaxşıdır, amma ilin bütün fəsilələrində yağış yağır. Ancaq buna baxmayaraq, bizim hərbi dəstə (qürurlu adamlar sadəcə bir nömrəni vurur) bir dəfə itki verib. Həm dənizdə, həm də quruda (torpaqda) bir dəfə uduzduq. Sahib, bunu ancaq göstərmək olar.

Ç. Dikkensin əsərində olduğu kimi, burada da “land” quru ərazini və torpağı bildirən ləkəmdir.

4. *And what effect will it have on their land's outlook and development for the next few generations ? Older countries may possibly slip back into some sort of toleration.* (8,s.33)-*tərcüməsi*: Bütün bunlar gələcək nəsillərin

torpaqlarının (ölkələrinin) inkişafına hansı təsiri göstərə bilər? Qədim ölkələr ola bilsin ki, buna tolerantcasına yanaşırlar.

Bu parçada işlənən “land” həm ölkə, həm də torpaq mənasını verir.

İngilis dilində “vətən” anlayışında açar rolunu oynayan “land” konseptinə məşhur ingilis yazıçısı Ceyms Coysun “Ulis” əsərində 88 yerdə rast gəlinmişdir. Əsərdən götürdüyümüz nümunələrə nəzər salaq:

1. *If I had land under my feet. I want his life still to be his, mine to be mine. A drowning man. His human eyes scream to me out of horror of his death. I could not save her.* (6, s. 82)-*tərcüməsi*: Əgər mənim ayaqlarımın altında torpaq olsaydı. Mən istəyirəm ki, onun həyatı onunkı, mənim həyatımsa mənim olsun. Boğulan adam. Onun ölümündən dəhşətə gələn gözləri məni çağırırdı. Mən onu xilas edə bilmədim.

2. *Across the sands of all the world, followed by the sun's flaming sword, to the west, trekking to evening lands.* (6, s. 85)-*tərcüməsi*: Bütün dünyanın qumları qarşısında, günəşin qılınc kimi kəsən şüası, qərbdəki torpaqlara doğru.

3. *Walk along a strand, strange land, come to a city gate, sentry there, old ranker too, old Tweedy's big moustaches, leaning on a long kind of a spear.* (6, s. 96)-*tərcüməsi*: Bu qərribə torpağın (ölkə) sahilləri ilə hərəkət edin. Şəhər qapılarına yaxınlaşın. Orada bir sırayı əsgər olan gözətçi var.

4. *No, not like that. A barren land, bare waste. Volcanic lake, the dead sea: no fish, weedless, sunk deep in the earth. No wind could lift those waves, grey metal, poisonous foggy waters. Brimstone they called it raining down: the cities of the plain: Sodom, Gomorrah, Edom. All dead names. A dead sea in a dead land, grey and old. Old now. It bore the oldest, the first race.* (6, s. 103)-*tərcüməsi*: yox belə deyil. Məhsuldar olmayan torpaq (ərazi), boş tullantılar. Vulkanik göl, ölü dəniz, balığı yox, otu yox. Yer üzündə dərinə batmış torpaq, yer. Heç bir külək bu dalğaları, boz metal, zəhərli, dumanlı suları qaldıra bilməz. Onlar bunu yağış adlandırırlar. Düzənlikdə olan Sodom, Gommoroh, Edom şəhərləri. Hamısı ölmüş adlar. Ölü, köhnə və boz torpaqda ölü dəniz.

5. *Dead side of the street this. Dull business by day, land agents, temperance hotel, Falconer's railway guide, civil service college, Gill's, catholic club, the industrious blind.* (6, s. 168)-*tərcüməsi*: Küçənin ölmüş bir tərəfi. Gündüz darıxdırıcı iş, ərazi(torpaq)agentliyi, içkidən uzaq otel, Falkonerin dəmiryolu rəhbəri, Gill, katolik klubu, çalışqan korlar.

Bütün bu nümunələrdə ingilis dilində “land” torpaq, ərazi və ölkə mənalarında işlənmişdir.

Ədəbiyyat

1. Большой англо-русский и русско-английский словарь : 200000 слов и выражений/В.К.Мюллер.- М.:Эксмо, 2013.-1008 с.-(Библиотека словарей Мюллера).
2. Charles Dickens. The tale of two cities. Published by ICON Group International,2005,460 p.
3. Ernest Hemingway.A Farewell to arms.Jonathan Cape Thirty Bedford Square, London, first published 1929, 350 p.
4. Əmirxan Xəlilov.Dünya ədəbiyyatı. III cild. Bakı, "Bilik" nəşriyyatı, 2014,552 səh.
5. Əmirxan Xəlilov. Dünya ədəbiyyatı. VI cild.Bakı, "Bilik" nəşriyyatı, 2013, 528 səh.
6. James Joyce. Ulysses. The Modern Library, New york,1934, 768 p.
7. Oxford Advanced Learner's dictionary/ Edited by, OXFORD University press. – 2010. 1796 p.
8. Rudyard Kipling. The new army in training. Macmillan and Co., Limited St. Martin's street, London,1915, 63p.
9. https://az.wikipedia.org/wiki/İki_şəhərin_hekayesi

Ulkar Abdullayeva

The basic notions of the concept of “motherland”: “house/home”, “land” on the basis of the examples of English literary literature

Summary

The studying of the concept of “motherland” has a scientific importance in the cognitive Linguistics. The concept of “motherland” is not yet to be investigated in linguistics of Azerbaijan. The paper deals with the core notions of the concept of “motherland” on the works of Charles Dickens, Rudyard Kipling, James Joyce and Ernest Hemingway. Author explores the shades of meaning of the “house/home”, “land” notions that is the core of the concept of “motherland” background of world linguistics and comparatively analyzes three key notions of the concept. The paper identifies that “home” notion is more important in the British “motherland” concept than “house” nation. The work of Charles Dickens is more rich with the linguistic materials on the “house/home” notion. The work of James Joyce is more important for studying the “land” notion. Author also analyzes of the shades of meaning of the “land” notion that is the second component

of the concept of “motherland” based on these writers’ works and examines the realizing characteristics of the home” and “land” lexemes in the concept of “motherland”

У.Абдуллаева

**Основные понятия, входящие в смысл концепта «отечество» в
образцах англоязычной художественной литературы:
“house/home”, “land”**

Резюме

В когнитивной лингвистике изучение концепта «отечество» имеет важное научное значение. Азербайджанскими учеными-языковедами на сегодняшний день в связи с концептом «отечество» еще не было проведено ни одного исследования. В представленной вниманию статье к изучению привлечены коренные понятия концепта «отечество» в произведениях Чарлза Диккенса, Редьярда Киплинга, Джеймса Джойса и американского писателя Эрнеста Хэмингуэя, были выявлены смысловые оттенки понятий “house/home”, составляющих ядро концепта «отечество» в англоязычном мире, методом сравнительного анализа изучены три основные составляющие концепта. Было установлено более важное значение для англичан в концепте «отечество» понятия “home” по сравнению с “house”. В отмеченном плане особенно выделяются своим богатством языкового материала произведения Чарлза Диккенса, в свою очередь, произведение Джеймса Джойса имеет важное значение для изучения концепта “land”. В статье также изучены смысловые оттенки понятия “land”, составляющего второй компонент концепта «отечество» в произведениях указанных писателей, выявлены особенности реализации лексем “home” и “land” в английском языке в связи с концептом «отечество».

Rəyçi: Məmmədəli Novruzov
Filologiya elmləri doktoru, professor

RƏNA MUSTAFAYEVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
rena2213m@gmail.com

**ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА
КАК ИНОСТРАННОГО С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ И БЕЗ
ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЯЗЫКА-ПОСРЕДНИКА НА
НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ**

Açar sözlər: Hazırlıq fakültəsi, vasitəçi dil, ilkin mərhələ, tədris materialı.

Ключевые слова: Подготовительный факультет, язык-посредник, начальный этап, учебный материал.

Keywords: Preparatory faculty, intermediate language, initial stage, educational material.

В процессе обучения иностранных студентов русскому языку как иностранному на начальном и среднем этапах может вставать вопрос о целесообразности использования языка-посредника в процессе работы с обучающимися. Рассмотрим разные аспекты данной ситуации.

В качестве основной проблемы работы с иностранными учащимися (в особенности на начальном этапе обучения) можно выделить вопрос о целесообразности использования или неиспользования языка-посредника с тем или иным контингентом. Для разрешения данной проблемы необходимо рассмотреть ряд ситуаций, связанных, в частности, с обучением студентов на подготовительных факультетах (где использование языка-посредника видится проблематичным), а также с обучением студентов в группах, в которых все учащиеся владеют тем или иным знакомым преподавателю языком (как правило, романо-германской группы). Рассмотрим обозначенные ситуации, а также учебники и учебные пособия, используемые в том или ином случае. Как известно, основным контингентом обучающихся на подготовительных факультетах российских вузов являются выходцы из азиатского региона, Африки и стран Латинской Америки. Основными языками, которые могут быть использованы преподавателями в качестве языков-посредников, как правило, являются английский, французский и испанский. При обучении студентов на подготовительных факультетах использование языка-посредника, как правило, сводится к минимуму. Это объясняется, в частности, тем, что в учебной группе обычно присутствуют студенты из разных стран. Многие из них не владеют европейскими (романо-германскими) языками, которые могли бы использовать

преподаватели в качестве языков-посредников (в частности, английским).

При работе со студентами из Азии, если преподаватель не владеет родным языком студентов (случаи владения языками данного региона достаточно редки), в качестве языка-посредника может использоваться английский. При рассмотрении данной проблемы следует обратить внимание на ряд факторов. При обучении студентов из арабомусульманских стран преподаватель может наблюдать как крайне низкий уровень владения иностранным языком, так и случаи знания языка на уровне «upper-intermediate» и даже выше. В последнем случае английский язык может способствовать более продуктивному усвоению учебного материала, в особенности, при объяснении сложных грамматических явлений, в случае соответствия или несоответствия лексических и грамматических моделей в русском и английском языках. Совсем иной контингент представляют китайские студенты. Для китайских студентов приоритет в обучении отдается чтению и письму. Механическое заучивание текста и запись его в большом объеме — этот вид деятельности развит у китайцев в совершенстве. Идеальной была бы ситуация владения преподавателем китайским языком.

В случае низкого уровня знания китайскими студентами английского языка не рекомендуется использовать его в качестве языка-посредника. При объяснении учебного материала целесообразно употреблять схемы, зрительные образы, по возможности, дополнительно использовать в учебном процессе учебники, созданные специально для китайских студентов, в том числе включающими перевод на китайский язык. Если китайские студенты владеют английским языком на допустимо высоком уровне, возможно в редких случаях прибегать к переводу на английский язык. Последнее допускается и в работе с вьетнамскими студентами. Однако в большинстве случаев это могут быть переводы отдельных слов или несложных коротких фраз. При этом необходимо произносить фразы максимально четко для лучшего понимания студентами. Кроме того, следует быть готовым к зачастую сложному для восприятия «неевропейскому» произношению китайских и вьетнамских студентов. В работе со студентами из Африки допускается использование языка-посредника, в частности, возможно применение последнего при необходимости «вывести» студента на правильный ответ, объяснить непонятный им материал, преподносимый на русском языке.

Английский язык может быть использован и в работе с обучающимися из Индии, Шри-Ланки и ряда других стран.

На начальном этапе при работе с упомянутым контингентом большинство преподавателей использует учебник «Наше время» (элементарный уровень), в котором первые уроки, в частности, посвящены работе с фонетикой русского языка и постепенному знакомству с лексикой, а также несложными грамматическими конструкциями (род и число существительных, единственное и множественное число, притяжательные местоимения, и так далее).

Как было указано ранее, в отличие от учебников, созданных для работы с использованием языка-посредника, учебник «Наше время» отличается особой спецификой. Как уже упоминалось, проработке фонетики уделяется значительное время. Учитывая контингент обучающихся на подготовительных факультетах российских вузов, следует принять во внимание необходимость особого метода введения фонетического, а затем и грамматического материала в учебных группах. Студентам предлагается смотреть, слушать и повторять новые для них буквы, а затем и слоги. Необходимо также тщательное прописывание букв и буквосочетаний, учитывая, в том числе, и сходство некоторых из них (им/ии). Кроме того, при наличии похожего звука в родном языке студенту предлагается написать рядом с соответствующей русской буквой букву из своего алфавита.

Лексика вводится постепенно, начиная с несложных (часто коротких) слов с проставлением ударений.

Особенности произношения объясняются при помощи схем, языковых догадок. Несмотря на то, что со временем студенты начинают более или менее успешно переводить лексические и грамматические задания, многие упражнения, тем не менее, построены так, чтобы обучающемуся было нетрудно понять, что именно он должен выполнить, например: закончить предложение, распределить слова и словосочетания в нужном порядке.

Перед некоторыми заданиями дается образец для более ясного понимания студентами их задачи. Многие упражнения предполагают ответы на поставленные вопросы. Все уроки включают в себя тексты большей или меньшей сложности.

Обобщая все вышеизложенное можно сделать ряд выводов:

- на начальном этапе обучение иностранных студентов может вестись как с использованием, так и без использования языка-посредника;
- на подготовительных факультетах российских вузов более целесообразным видится обучение без использования (или с минимальным использованием) языка-посредника;

- применение языка-посредника является оптимальным, если обучающий владеет последним на достаточно высоком уровне, а также для студентов, для которых язык-посредник является родным языком;
- в отдельных случаях допускается совместное применение учебников, предназначенных для студентов, владеющих или не владеющих языком-посредником, или использование материала (отдельных упражнений, текстов) иного, «неосновного» типа учебного пособия в качестве дополнительного. Обобщая все вышеизложенное, можно сделать вывод о том, что выбор учебного пособия зависит от того контингента обучающихся, с которыми работает преподаватель, от знания или незнания обучаемым того или иного языка-посредника. В отдельных случаях допускается совместное применение учебников того или иного типа или использование материала (отдельных упражнений, текстов) иного, «неосновного» типа в качестве дополнительного.

Список литературы

1. Wilfried Pretzschner. Привет! | Maja Wolter, Charlotte Atze, Bertold Brandt, Tamara Gunther, Nina Hoffmann, Ernst-Georg Kirschbaum. — Berlin: Volk und Wissen Verlag GmbH, 1993. — С. 10-31, 195-215.
2. Иванова Э.И. Наше время: учебник русского языка для иностранцев (элементарный уровень). — М.: Русский язык, 2012. — С. 6-18.
3. Овсиенко Ю.Г. Русский язык для начинающих: учебник (для говорящих на английском языке). — М.: Русский язык, 2004. — С. 16, 28, 43-51.
4. Ременцов Казанцева А.А. Социокультурные аспекты адаптации иностранных студентов в российских вузах || Alma mater. Вестник высшей школы. — Август 2011. — С. 10.

R.Mustafayeva

İlkin mərhələdə rus dilinin tədrisində vasitəçi dilin istifadə edilməsi və edilməməsinin xüsusiyyətləri haqqında Xülasə

Məqalədə o haqda deyilir ki, rus dilinin öyrənmə prosesində xarici tələbələr ilk və orta mərhələlərdə rus dilini xarici dil kimi öyrənməsinin iş prosesində vasitəçi dilin istifadəsinin məqsədəuyğunluğu haqqında məsələ dura bilər. Bu vəziyyətin müxtəlif aspektləri nəzərdən keçirilir.

Xarici şagirdlərə (xüsusən təhsilin başlanğıc mərhələsində) işin əsas problemi kimi vasitəçi dilin istifadəsinin məqsədəuyğunluğu və bu və ya digər kontingentlə vasitəçi dilin istifadə etməməsi haqqında məsələyə diqqət

yetirilir. Bu problemin həlli üçün bir sıra hallara burada baxılır, hazırlıq fakültələrində (harada ki vasitəçi dilin istifadəsi problematik görünür), həmçinin qruplarda tələbələrin təhsiliylə bağlı, tələbələrə və müəllimə bu və ya digər tanış olan dilin istifadəsinə (bir qayda olaraq, romano-alman qrupu) malik olurlar. Məqalədə göstərilənlər vəziyyət, eləcə də bu və ya digər hallarda istifadə olunan dərsliklər və dərs vəsaitləri nəzərdən keçirilir.

Həmçinin qeyd edilir ki, hazırlıq fakültələrində tələbələrin təhsili vaxtı vasitəçi dilin istifadəsi, bir qayda olaraq, minimuma yaxınlaşır. Bunun səbəbi odu ki, tədris qruplarda adətən müxtəlif ölkələrdən tələbələr olurlar. Onların bir çoxu avropa (romano-alman) dillərini bilən tələbələr (xüsusi halda, ingilis) və müəllimlər bu dilləri vasitəçi dil kimi istifadə edə bilərdilər.

R.Mustafayeva

**On the peculiarities of teaching the russian language as a foreign using
and without using a medium intermediary at the primary stage**

Summary

The article describes how in the process of teaching foreign students Russian as a foreign language at the initial and middle stages there can be a question about the advisability of using an intermediate language in the process of working with students. Different aspects of this situation are considered. The main problem of working with foreign students (especially at the initial stage of education) is the question of whether to use or not use the intermediary language with a particular contingent. To solve this problem, here we consider a number of situations related, in particular, to student education in preparatory faculties (where the use of an intermediary language seems problematic), as well as student learning in groups in which all students know one or another familiar teacher of language (as a rule, the Romano-German group). The article deals with the identified situations, as well as textbooks and tutorials used in a particular case.

It is also noted that when teaching students in preparatory faculties, the use of an intermediary language is usually reduced to a minimum. This is due, in particular, to the fact that students from different countries are usually present in the study group. Many of them do not speak European (Roman-German) languages that teachers could use as intermediary languages (in particular, English).

Rəyçi: Bəyimxanim Əliyeva
Filologiya uzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BƏSTİ İBRAHİMOVA
BSU
ibrahimova-1968@mail.ru

LES EMPRUNTS FRANÇAIS PROVENANT D'AUTRES LANGUES ETRANGERES (I PARTIE)

Açar sözlər : alınma sözlər, linqvistik fenomen, lüğət tərkibi, romantik dil, dil siyasəti

Ключевые слова: заимствованные слова, лингвистический феномен, состав словаря, романтический язык, языковая политика

Key words: borrowed words, linguistic phenomenon, vocabulary composition, romantic language, language policy

1. Emprunt en tant que source externe de l'enrichissement du vocabulaire. Outre les sources internes, telles que l'évolution sémantique et la formation des mots et de leurs équivalents, le français possède, comme toute autre langue, une source externe de l'enrichissement du vocabulaire-c'est l'emprunt aux autres idiomes. Ce phénomène linguistique est étroitement lié au développement de la société, à l'histoire du peuple. Le progrès de la science et de la technique, celui de la vie politique et de la mentalité humaine, les relations commerciales et culturelles entre les peuples contribuent largement à l'emprunt.

Le français a réellement fait des emprunts seulement après s'être affranchi des caractères essentiels du latin, après avoir acquis les traits fondamentaux d'une langue romane particulière. C'est pourquoi il est incorrect de considérer comme emprunts proprement dits les mots d'origine celtique (par ex. : *bouleau*, *bec*, *tonneau*, etc.) et germanique (par ex. *jardin*, *fauteuil*, *gare*, etc.) introduits à l'époque de la formation du français en tant que langue indépendante.

Donc, nous appellerons « emprunts » uniquement les vocables (mots et locutions) et les éléments de mots (sémantiques ou formels) pris par le français à des langues étrangères ainsi qu'aux langues des minorités nationales (basque, breton, flamand) habitant le territoire de la France. On emprunte non seulement des mots entiers quoique ces derniers soient les plus fréquents. Les significations, les traits morphologiques et syntaxiques sont aussi empruntables. C'est ainsi que l'acception récente du verbe français *réaliser* « concevoir, se rendre compte » est un emprunt sémantique fait à l'anglais. *Croissant* (de boulanger) et *lecteur* (de l'Université) des emprunts sémantiques venus de l'allemand. *Créature* a pris à l'italien le sens de « protégé, favori ». (« C'est une *créature* du dictateur »). Sous l'influence de

l'anglais *contrôler* et *responsable* ont reçu respectivement les sens de «dominer, maîtriser» (*contrôler* ses passions) et «raisonnable, sérieux» («une attitude *responsable*»). Le sens de l'anglo-américain *undésirable* a déteint sur le français *indésirable* qui lui aussi désigne à présent une personne qu'on refuse d'accueillir dans un pays.

Une façon toute particulière d'emprunter est celle d'adopter non seulement la signification, mais aussi la « forme interne » du vocable étranger. Ce type d'emprunt est appelé « calque ». En guise d'exemple on peut signaler *surhomme* modelé sur l'allemand *Übermensch* ; *franc-maçon* et *bas-bleu* reproduisant les formations anglaises *free-mason* et *blue-stocking* ; *prêt-à-porter* est aussi un calque de l'anglais ; *gratte-ciel* correspond l'anglo-américain *sky-scraper*. Les locutions *marée noire*, *plein emploi* sont calquées sur des tours anglais *black tide* et *full employment*.

Les éléments morphologiques sont introduits dans la langue par l'intermédiaire d'une série de mots d'emprunt comportant ces éléments. Avant de devenir un suffixe français **-ade** faisait partie de nombreux substantifs pris à d'autres langues romanes. Les suffixes **-esque** et **-issime** sont venus par le biais d'italianismes. C'est par le truchement d'une multitude d'emprunts faits au latin que le suffixe **-ation** a pris racine en français ; **-isme** y a été introduit à la suite de la pénétration de nombreux mots latins formés avec ce suffixe de provenance grecque.

Il est possible d'emprunter non seulement des éléments significatifs, mais aussi des sons ou des combinaisons de sons. Pour ce qui est du français, c'est le cas du léger « coup de glotte » introduit avec les mots d'origine germanique et rendu graphiquement par le h dit aspiré : *hache*, *hareng*, *haricot*, *héros*, *hors-d'œuvre*, etc. À l'heure actuelle on signale l'intrusion du son [ŋ] par l'intermédiaire des mots anglais en **-ing**, fait qui est déploré par beaucoup de linguistes : aujourd'hui l'articulation de ce son soulève encore des difficultés, son assimilation (si assimilation il y a !) dans l'avenir pourrait porter atteinte au système phonique du français.

Si la langue s'oppose à l'intégration des sons étrangers, elle accueille plus facilement les nouvelles combinaisons ou positions de sons existants. Ainsi, par exemple, les combinaisons [sn], [st], [sk], [sp] impossibles au début des mots en ancien français, ne choquent plus depuis l'adoption de nombreux mots latins les comportant (cf. *stérile*, *stimuler*, *statue*, *spectacle*, *spécial*, *spatule*, *scandale*, *scalper*, *scander*, *stade*, *stable*, *stagner*, etc.). L'étude des emprunts révèle nettement le lien existant entre la langue et l'histoire du peuple qui en est le créateur.

Chaque période du développement du français est caractérisée par le nombre et la qualité des mots empruntés, ce qui découle des conditions historiques concrètes, du caractère des relations entre le peuple français et les

autres peuples. Parfois l'emprunt est dicté par la mode ou par un snobisme ridicule. Mais, en règle générale, c'est la langue d'un peuple qui, à une époque donnée, a acquis un grand prestige dans l'arène mondiale, une influence économique et culturelle prépondérante qui devient une féconde source d'emprunt. C'est pourquoi les emprunts présentent un grand intérêt non seulement pour le linguiste, mais aussi pour l'historien, en tant que document historique et culturel.

L'itinéraire des emprunts est parfois fort compliqué. Selon que l'emprunt à une langue s'effectue immédiatement ou par l'entremise d'une autre langue, il est direct ou indirect. Les mots exotiques du vocabulaire français sont fréquemment des emprunts indirects. Ainsi *pirogue* est un emprunt fait à la langue des Caraïbes par l'intermédiaire de l'espagnol ; *bambou* a été pris au portugais, qui à son tour l'a emprunté au malais ; *albatros* et *véranda*, d'origine portugaise, *tornade* de provenance espagnole ont été introduits en français par l'anglais ; *barbecue* - mot haïtien a pénétré dans le français par l'anglais via l'espagnol.

Signalons à part certains mots qui, après avoir été pris au français par d'autres langues, sont revenus, méconnaissables, à leur bercaïl linguistique. Ce type d'emprunts s'appelle « emprunts aller-retour ». Tels sont *budget* emprunté directement à l'anglais et remontant à l'ancien français *bougette* - « petit sac » ; *tennis* venu de l'anglais n'est rien autre qu'une altération de la forme française « tenez », terme de jeu de paume ; *humour* pris aussi à l'anglais remonte au français *humeur* au sens de « penchant à la plaisanterie ». Un cas curieux est offert l'emprunt récent *badlands* fait à l'anglais qui à son tour est calqué sur le français « mauvaises terres ».

Passons à présent en revue les sources des emprunts faits par le français en suivant autant que possible l'ordre chronologique de leur pénétration massive.(1.p.61-63)

2. Emprunts aux langues classiques. Le latin, langue mère des langues romanes, a profondément marqué la langue française. L'enrichissement du vocabulaire français par des vocables et des éléments latins date de la période de la formation de la langue française comme telle et se poursuit jusqu'à nos jours.

C'est surtout au XVIe siècle, à l'époque de la Renaissance de la culture et de l'art antique, que l'influence latine et grecque s'est fait sentir. C'est avant tout pour remédier au manque de termes abstraits qu'on a eu recours à l'emprunt aux langues mortes. Mais c'étaient aussi les mots se rapportant aux différents domaines de la vie humaine. Ce sont des mots tels que : *agriculture, avarice, assimiler, autorité, charité, concours, contrat, criminel, culpabilité, desiderata, éducation, énumération, évolution, exister, explication, fraternité, glorifier, hésiter, manifester, méditation, nature,*

passion, patience, persona grata, sélénium, social, structure, vérité, uranium etc. (au latin); *académie, agronome, amphibie, anarchie, archipel, aristocratie, athée, bibliophile, cosmographie, économie, enthousiaste, épigramme, hygiène, hypothèse, larynx, mélodie, oligarchie, périphrase, philanthrope, politique, sympathie, symptôme* etc. (au grec).

À côté des emprunts de vocables entiers il faut mentionner un grand nombre d'emprunts d'éléments de mots, de bases formatives et d'affixes. Certains d'entre eux continuent jusqu'à nos jours à servir de moyens féconds de création de mots nouveaux. Signalons les affixes productifs empruntés : **-ation** ← lat. *-ationem* ; **-ement** ← lat. *-amentum* ; **-ité** ← lat. *-itatem* ; **-ible** ← lat. *-ibilis* ; **-ique** ← lat. *-îcus, -îca* confondu avec le grec *-icos* ; **-al** ← lat. *-alis* ; **-isme** ← lat. *-ismus* < gr. *-ismos* ; **-iste** ← lat. *-ista* ← gr. *-istes* ; **-is(er)** ← gr. *-izeîn* ; **anti-** ← « contre » ← gr. *anti* -. Pas mal de mots sont formés de bases formatives latines et grecques. Telles sont les formations latines : *manuscrit* (lat. *manus* + *scriptum* - « écrit à la main »), *vélocipède* (lat. *velox* - « rapide » + *pes, pedis* - « pied ») ; *locomotive* (lat. *locus* - « lieu » + *motus* - « mouvement ») ; les formations grecques : *aérodrome* (gr. *aër* - « air » + *dromos* - « course ») ; *mastodonte* (gr. *mastos* - « mamelle » et *odons, odontos* - « dent ») ; *photographie* (gr. *photos* - « lumière » + *graphia* - « inscription ») ; *microphone* (gr. *mikros* - « petit » + *phône* - « voix ») ; *aérolithe* (gr. *aër* + *lithos* - « pierre ») ; les formations hybrides, gréco-latines : *vélodrome* (lat. *velox* - « rapide » + gr. *dromos* - « course ») ; *coronographe* (lat. *corona* + gr. *graphia*) - « instrument d'étude de la couronne solaire ».(1.P.63-64)

3. Emprunts aux langues orientales. Les langues orientales ont enrichi le français d'un certain nombre de vocables ayant trait tant aux mœurs des peuples d'origine qu'aux acquisitions de la culture mondiale.

De **l'hébreu** le français tient surtout des **termes bibliques** dont *alléluia* ← *hallelou-yah* - « louez l'Éternel », *amen* - « ainsi soit-il », *cabale* ← *quabbalah*, proprement « tradition », *chérubin* ← *keroûbîm*, plur. de *keroûb* - « sorte d'ange », *sabbat* ← *schabbat*, proprement « repos », *satan* ← *Satan* - nom de l'esprit du Mal dans la bible, *séraphin* ← *seraphîm* - « sorte d'ange ». Ces mots ont été transmis en français par le latin ecclésiastique.

Le français a aussi adopté quelques **mots persans** dont la plupart lui sont venus par l'intermédiaire d'autres langues dont l'espagnol, l'italien, l'arabe. Certains d'entre eux qui reflétaient d'abord des phénomènes indigènes ont reçu par la suite un emploi étendu ; tels sont *bazar* ← *bazar*, *caravane* ← *karwan*, *échec* ← *shah* - « roi », *taffetas* ← *taftâ*, proprement « tressé, tissé », *derviche* ← *dervich* - « pauvre ».

Il faut accorder une place à part à l'arabe dont l'influence remonte encore au Moyen Âge, surtout à l'époque de l'épanouissement de la culture,

de la science, de la philosophie arabes lors de la domination des Islamistes dans le bassin méditerranéen et leur séjour en Espagne.

Le français doit à l'arabe des **termes médico-pharmaceutiques** : *alcool* ← *al -kohl*, *élixir* ← *al-iksîr* - « pierre philosophale », *sirop* ← *charâb*, proprement « boisson » ; des **termes de mathématiques** : *zéro* ← *sifr* (qui donne *chiffre* et *zéro* par deux transcriptions différentes), *algèbre* ← *aldjabr* ; des **termes astronomiques** : *zénith* ← *samt*, proprement « chemin » et son doublet *azimut* ← *assamt* - « le chemin » ; des **termes de chimie** : *alambic* ← *al-anbîq* - « vase à distiller », *alchimie* ← *al-kîmiyâ* - « magie noire », *alcali* ← *al-qâly* - « soude ». Ce sont aussi des **dénominations de cultures et de produits** importés : *orange* ← *narandj*, *abricot* ← *al-barqoûq*, *artichaut* ← *harsufa*, *coton* ← *qotun*, *loukoum* ← *rahat lokoum* - « le repos de la gorge », *safran* ← *za 'farân*, *satin* ← *zaytoûnî*, proprement « de la ville de Zaitoûn », nom arabe de la ville chinoise qui porte aujourd'hui le nom Tsia-Toung où cette étoffe était fabriquée.

Ce sont enfin des mots reflétant les réalités et les coutumes des pays arabes : *harem* ← *haram*, proprement « ce qui est défendu, sacré », *calife* ← *khalifa*, proprement « vicaire (de Mahomet) », *émir* ← *amîr*, *caïd* ← *qâid* - « chef de tribu », *fellah* ← *fallâh* - « cultivateur » ; c'est ici que viennent se ranger la plupart des emprunts plus récents qui ont pénétré dans la langue française après la conquête de l'Algérie dont *casbah* ← *quaçaba* - « citadelle d'un souverain », *chéchia* ← *châchîya* - « coiffure en forme de calotte », *oued* - « cours d'eau temporaire dans les régions arides », *djinn* - « esprit de l'air, génie ou démon, dans les croyances arabes ». Certaines acquisitions plus récentes se sont teintées d'une connotation familière ou populaire. Ainsi *souk* et *nouba* en plus des sens respectifs de « marché couvert » et « musique militaire, comportant des instruments indigènes » signifient dans le langage familier « grand désordre » et « fête, noce » (cf. *faire la nouba*, *une nouba à tout casser*) ; *barda* ← *barda'a* - « bagage » ; *maboul* ← *mahbû l-* « fou, toqué » ; *toubib* ← *tabib* - « médecin ». (2.p. 64-65)

4. Emprunts aux langues romanes. Le provençal a donné au français quelques mots désignant des produits locaux : *luzerne*, *muscat*, *nougat*, *velour*, ou bien des mots usuels : *caisse*, *auberge*, *ballade*, *rossignol*, etc., environ quatre cents mots.

Mais c'est avant tout l'**italien** qui a laissé une trace profonde dans la langue française. Il a exercé son influence à deux reprises, au XVIe et au XVIIIe siècles. Les emprunts à l'italien sont dus aux campagnes militaires (de 1494 à 1558) en Italie, de même qu'à l'influence croissante de la culture italienne.

La pénétration et l'établissement des marchands et des bancs italiens dans les villes du midi de la France ont pour autant contribué à la propagation des italianismes.

La guerre avec l'Italie et la prise de connaissance avec l'art militaire italien ont introduit en français des **termes de guerre** comme : *attaque* ← *attaccare*, *barricade* ← *barricata*, *bastion* ← *bastione*, *bataillon* ← *battaglione*, *brigade* ← *brigata*, *canon* ← *canone* ; *cantine* ← *contina*, *cartouche* ← *cartoccio*, *cavalcade* ← *cavalcata*, *cavalerie* ← *cavalleria*, *cavalier* ← *cavalière*, *citadelle* ← *cittadella*, *colonel* ← *colonnello*, *caporal* ← *caporale*, *escadron* ← *squadrone*, *escorte* ← *scorta*, *fantassin* ← *fantaccino*, *parapet* ← *parapetto*, *sentinelle* ← *sentinella*, *soldat* ← *soldato*.

Parmi eux quelques **termes de marine** : *boussole* ← *bossolo*, *escadre* ← *squadra*, *golfe* ← *golfo* ; *frégate* ← *fregata*.

La similitude de la vie à la cour royale dans les deux pays a contribué à la pénétration de mots tels que : *altesse* ← *altessa*, *ambassade* ← *ambasciata*, *cortège* ← *corteggio*, *courtisan* ← *cortigiano*, *mascarade* ← *mascarata*, *page* ← *paggio*.

L'influence de l'art italien en France surtout dans les domaines de l'architecture, de la musique, de la peinture a aussi marqué de son empreint le vocabulaire français.

Signalons entre autres des **termes d'architecture** et d'ornementation: *balcon* ← *balcone*, *cabinet* ← *cabinetto*, *façade* ← *facciata*, *belvédère* ← *belvedere*, *corridor* ← *corridore* ; *faïence* ← *faenza*, *maquette* ← *macchietta*, *fresque* ← *fresco*, *mosaïque* ← *mosaico* ; des **termes de musique** (qui pénètrent surtout au XVIIIe siècle) : *ariette* ← *arietta*, *arpège* ← *arpeggio*, *concerto*, *finale* (m), *duo*, *soprano*, *ténor*, *bel canto* ; *sérénade* ← *serenata*, proprement « ciel serein », *barcarolle* ← *barcarola*, *opéra* ← *opera*, proprement « œuvre » ; des **termes de peinture** : *aquarelle* ← *acquarella*, *pittoresque* ← *pittoresco*, *pastel* ← *pastello*.

Les relations commerciales, l'influence du système des finances ont apporté un grand nombre de **termes spéciaux**, dont : *banque* ← *banca*, *banqueroute* ← *banca rotta* - « banc rompu » (on brisait le comptoir du banquier qui faisait faillite), *bilan* ← *bilancio*, *crédit* ← *crédita*, *faillite* ← *faillito*.

Nommons encore de la vie courante : *brocoli* ; *macaroni*, *macaron* ; *spaghetti* ; *ravioli* ; *chipolata* ← *cipollata* ; *tombola*.

L'influence de l'italien sur le français a été si grande que certains mots italiens ont éliminé les vocables correspondants de souche française. Tel est le cas des mots d'origine italienne *canaille*, *cavalerie*, *guirlande* qui ont supplanté les anciens mots français *chenaille*, *chevalerie*, *garlande*.

Récemment le français a pris à l'italien *pizzeria* ; *scampi* - « grosse crevette préparée à l'italienne » ; *tortellini* - « pâtes alimentaires farcies en forme de petites couronnes » ; ajoutons encore *paparazzi*, *papamobile* - « voiture blindée du pape » et l'interjection familière *tchao*.

À peu près vers la même époque, c'est-à-dire aux XVIe, XVIIe, XVIIIe siècles, le français a subi l'influence de **l'espagnol**. Les emprunts espagnols se rapportent à différents domaines de l'activité humaine. Ce sont des **termes militaires** : *adjudant* ← *ayudante*, *mirador(e)* ← *mirador de mirar* - « regarder », *guérilla*, *caparaçon* - « couverture de cheval » ; signalons à part *camarade* qui de terme militaire est devenu un mot de la langue commune ; des **termes de marine** : *embarcation* ← *embarcacion*, *embargo*, *canot* ← *canoa* ; *embarcadère* ← *embarcadero* ; des **termes musicaux** : *castagnette* ← *castaneta* ← *castana* - « châtaigne », *boléro* ← *boléro* - « danseur » ; *tango*; *jota* (danse andalouse), *fandango* ; des **termes culinaires** : *chocolat* ← *chocolate* ; *vanille* ← *vainilla*, *tomate* ← *tomate*, *caramel* ← *caramelle*, *alberge* ← *alberchiga* — « petit abricot moucheté de brun ». Ce sont aussi d'autres vocables différents dont les plus répandus : *algarade* ← *algarada* — « cris poussés par des combattants », *jonquille* ← *junquille* ← *junco* - « jonc », *mantille* ← *mantilla*, *carapace* ← *carapacho*, *infant* ← *infante*, *hidalgo* ← *hijo de algos* - (« fils de qqn ») - « noble espagnol », *sieste* ← *siesta*, *créole* ← *criollo*, *cigare* ← *cigarro*, *canari* ← *canario*, adj. - « (serin) des Canaries », *cannibale* ← *canibal*, *pastille* ← *pastilla* ; *brasero de brasa* - « braise ». Nommons encore les **termes de tauromachie** : *corrida* ; *tore toréador* ; *matador* ; *picador* ; *espada* ; *banderille* ← *banderilla* ; *toril* - « enceinte où l'on tient enfermés les taureaux, avant la corrida ». Parmi les emprunts les plus récents citons *fiesta* ; *tapas* « petits entrées servies à l'apéritif » ; *paella* — plat espagnol.

Tout comme pour l'influence espagnole, la pénétration de mots **portugais** se rapporte surtout au XVIe - XVIIe siècles. Ce sont : *albinos* ← *albino* - du latin *albus* - « blanc », *mandarin*, *caste* ← *casta* - « race », *fétiche* ← *feitiço* ; *autodafé* ← *auto da fe* - « supplice du feu après l'acte de foi », *caravelle* ← *caravela*, *bambou* ← *bambu*, *banane* ← *banana*, *baroque* ← *barroco* — « perle irrégulière ».(3.p.70-73)

5. Emprunts aux langues germaniques. L'apport fait au français par l'allemand est assez important. Avant le XVIe siècle les emprunts à l'allemand sont encore peu nombreux. Au XVIIe siècle, avec l'emploi des mercenaires allemands dans l'armée française, l'influence de l'allemande se fait nettement sentir. Les relations commerciales et culturelles plus régulières au cours des siècles suivants, sans oublier les hostilités des époques de la Révolution française et des deux Empires, ont provoqué de nouveaux emprunts. Il est notoire que les deux guerres mondiales n'ont point laissé de

trace ce qui est dû à un réflexe de défense linguistique bien justifié. L'allemand a fourni surtout des **termes de guerre** dont *sabre* ← *Säbel*, *bivouac* ← *Biwacht* du suisse allemand - « patrouille supplémentaire de la nuit », *havresac* ← *Habersack* - « sac à avoine », *reître* ← *Reiter* — « cavalier », *schlague* ← *Schlag* - « coup », *halte* ← *Halt* de *halten* au sens de « s'arrêter », *blockhaus* ← *Blockhaus* - « maison charpentée ». Ce sont aussi des **termes de musique** et de danse tels que *accordéon* ← *Akkordion*, *harmonica* ← *Harmonica*, *fifre* empr. du suisse allemand *Pfifer* - « celui qui joue du fifre », *lied* - « chant », *leitmotiv*, *valse* ← *Walzer* ; des **noms d'objets et de produits vulgarisés par les Allemands** : *chope* ← *Schoppen*, *vermouth* ← *Wermut*, *nouille* ← *Nudel*, *choucroute* ← *Sauerkraut*, *kirsch* - « eau de cerise » ← *Kirschwasser*, *schnaps* - « eau de vie de pomme de terre ou de grain » ; des **termes scientifiques et techniques** ; *zinc* ← *Zink*, *potasse* ← *Pottasche*, proprement « cendre du pot », *cobalt* ← *Kobalt*, *aspirine* *Aspirin* et aussi *spath*, *quartz* [kwarts], *nickel*, *ersatz*, *drille* ← *drillen* — « percer en tournant », *spiegel* ← *Spiegeleisen* - « fer de miroir ». Ce sont encore des mots se rapportant à des domaines différents de la **vie quotidienne** : *blafard* ← *Bleichvar* - « de couleur pâle », *chenapan* ← *Schnapphahn* - « maraudeur », *loustic* ← *lustig* - « gai », *rosse* ← *Rosse* - « coursier », *vasistas* de *Was ist das ?*, nom plaisant de cette ouverture par laquelle on peut s'adresser à quelqu'un.

Les emprunts tels que *Reichstag*, *Wehrmacht*, *Gestapo*, *Diktat*, *Anschluss*, *Gauleiter*, *Landtag*, *Diktat*, *Stalag*, *Bunker*, ayant trait aux événements politiques de la dernière guerre mondiale et de l'occupation nazie, conservent leur aspect étranger et le caractère spécifiquement allemand des notions exprimées.

Ajoutons les acquisitions plus récentes : *colorature*, *handball*, *strudel*, *schlass* - qui en allemand signifie « très fatigué » et en français « ivre, soûl ».

L'influence **anglaise** se manifeste nettement à partir du XVIIe siècle.

Mais c'est au cours du XVIIIe et XIXe siècles qu'un nombre considérable de mots anglais pénètre dans le vocabulaire français. Ce fait s'explique par l'intérêt croissant des Français pour le régime parlementaire établi en Angleterre à la suite de la révolution de 1649 ; c'était aussi le résultat de l'influence de la philosophie et de la littérature anglaises.

L'anglais a enrichi le français en **termes politiques** : parmi les termes ayant trait au système parlementaire et à la vie politique et publique citons : *vote*, *budget* (ancien emprunt à la vieille langue française) ; *club*, *bill*, *comité* ← *committee*, *corporation*, *jury*, *opposition* (dans son sens politique), *ordre du jour* (d'après *order of the day*), *parlement* (dans son sens moderne) ← *parliament*, *session*. Plus récents sont les emprunts : *boycotter* ← *to*

boycott, interview, leader, meeting, lock-out, blackboulder, reporter, speaker, trade-union, hold-up.

Les termes anglais pénétraient dans le vocabulaire du français durant tout le XIXe siècle par suite de l'essor de l'industrie en Angleterre et des relations commerciales animées avec la France.

On constate un afflux de termes techniques et industriels : *rail, tender, tramway, tunnel, express, cargo, travelling, coaltar, pipe-line, cameraman, parking, jersey, cheviot(e) ← cheviot, shampooing.*

Ce mouvement est loin de s'affaiblir ce qui peut être illustré par les emprunts récents *transistor, jet* [dget], *télex, scanner, supertanker, tuner, spoule, know-how, hi-fi* (« haute fidélité »), *high-tech* (« technique de pointe »).

Les **jeux sportifs** anglais se sont répandus dans les autres pays entre autres, en France ; l'emprunt de tel ou tel sport a amené l'emprunt des termes correspondants ; tels sont : *sport, sportsman, sportswoman, tourisme ← tourism, touriste ← tourist, boxe ← box, boxer ← to box, derby, football, basket ball, handicap, golf, tennis, match, record, skating, water-polo, badminton, crawl, roller ← rollerskater - «patineur», supporter (m), partenaire ← partner, jockey, starter.*

L'intérêt excessif à tout ce qui vient de l'Angleterre est devenu depuis le XIXe siècle une vraie anglomanie pour certaines couches sociale c'est ce qui explique un grand nombre d'emprunts se rapportant à la vie journalière, par exemple : *bar, bifteck ← beefsteak, cocktail, grog, pudding, rosbif ← roast-beef, sandwich, gin, tonic, cottage, square, stand, smoking, dandy, snob, festival, sketch, star, flirt, spleen, poster (une lettre) ← to post, dancing, music-hall, clown, toast, snow-boot, short, pull-over, sweater, standing, shopping, scotch, self-service, tag, cool.*

Le français compte un nombre considérable d'américanismes qu pénètrent à partir du XIXe siècle. À l'heure actuelle le prestige de l'Amérique en raison de son essor scientifique et technologique contribue à l'afflux de termes venus d'outre-Atlantique. Ce sont, entre autres : *celluloïd, cow-boy, rancho, lynch, bluff, blizzard, gangster, kidnapper, hit-parade, blue-jeans; bermuda, sportswear, hot-dog, surf, squatter, yankee, teenager, tee-short fast-food, pop-corn, électrocuter, bulldozer, internet, big-bang, hip-hop.* (4.p.80-84)

Littératures utilisées

1. Абрамов Г.Г. Lexicologie du français moderne. Ростов н/Д: ПИ ЮФУ. 2009. - 172 с. Учебное пособие по лексикологии современного

французского языка для самостоятельной работы студентов 3 курса факультета иностранных языков.

2. N.N.Lopatnikova, N.A.Movchovitch. **Lexicologie du français moderne.** Учебник по **лексикологии** на французском языке.

3. Тимошенко И. С., Пояркова Е. В. Les emprunts anglais dans la langue française au Québec // Юный ученый. -2016. -№5. -С.34-38.

4. Макарова Л.С. Stylistique française [DOC] -

Стилистика современного французского языка. Майкоп: Изд-во АГУ, 2010. 200 с. Учебное пособие для студентов.

5. Морен М.К., Тетеревникова

Н.Н.**Stylistique française. Стилистика** современного французского языка.

B.Ibrahimova

Fransız dilinə digər xarici dillərdən keçən alınma sözlər

(I hissə)

Xülasə

Müəllif burada alınma sözlərin semantik təkamül və onların ekvivalentlərinin yaradılması kimi daxili mənbələrdən və lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsinin xarici mənbəyi kimi götürülməsini qeyd edir. Bu linqvistik fenomen cəmiyyətin inkişafında xalqın tarixi ilə sıx bağlıdır.

Burada qeyd edilir ki, roman dillərinin anası olan latın dili, Fransız dili ilə də dərindən bağlıdır. Fransızlar, həqiqətən, romantik dilin təməl xüsusiyyətlərini əldə edərək Latın dilinin əsas xüsusiyyətlərindən azad olduqdan sonra digər dillərdən borc götürmüşlər.

Müəllifin qeyd etdiyinə görə, Fransız dilinin inkişafının hər bir dövrü, sözügedən sözlərin

sayı və keyfiyyəti ilə xarakterizə olunur, hansı ki, konkret tarixi şəraitdən, fransız xalqı və digər xalqlar arasındakı münasibətlərin xarakterindən irəli gəlir.

Bəzən alınma sözlər moda və ya yüksək cəmiyyət tərəfindən dikte olunur. Lakin, bu, bir qayda

olaraq, müəyyən bir zamanda dünya arenasında böyük nüfuz qazanan bir xalqın dilidir. Alınma sözlərin yönləndirilməsi bəzən çox mürəkkəbdir.

Alınma sözlər dərhal bir dildən başqa bir dilə verildiyindən asılı olaraq, birbaşa və ya dolaylı yolla həyata keçirilir. Fransız dili lüğətində belə sözlər tez-tez dolaylı yolla alınan sözlərdir.

B.Ibrahimova

**French borrowed words from other foreign languages
(I part)
Summary**

The author points out that the acquired words are derived from internal sources such as semantic evolution and their equivalents as an external source of enrichment of vocabulary. This linguistic phenomenon is closely linked with the history of the people in the development of society.

It is noted here that the Latin language, the mother of the Roman languages, is deeply connected with the French language. The French actually borrowed only after having freed himself from the essential characteristics of Latin, after acquiring the fundamental traits of a particular Romance language.

According to the author, each period of development of the French language is characterized by the number and quality of borrowed words, which follows from concrete historical conditions, from the character of the relations between the French people and other peoples.

Occasionally purchasing words are dictated by fashion or high society. But, as a rule, it is the language of a nation that has gained a great influence on the world stage at some point. Transforming words into words is sometimes very difficult.

Borrowed words are produced directly or indirectly, depending on whether the words are immediately translated from one language to another. The exotic words of a French dictionary are often indirect borrowings.

В.Ибрагимова

**Французские заимствованные слова из других иностранных
языков (1-я часть)**

Резюме

Автор указывает, что полученные слова получены из внутренних источников, таких как семантическая эволюция и их эквиваленты, как внешний источник обогащения словарного запаса. Этот лингвистический феномен тесно связан с историей людей в развитии общества.

Здесь отмечается, что латинский язык, являющийся матерью римских языков, глубоко связан с французским языком. Французы

заимствовали с других языков после того, как они были освобождены от основных особенностей латинского языка, приобретя основные черты романтического языка.

По мнению автора, каждый период развития французского языка характеризуется количеством и качеством заимствованных слов, которые следуют из конкретных исторических условий, из характера отношений между французским народом и другими народами.

Иногда заимствованные слова продиктованы модой или высшим обществом. Но, как правило, это язык нации, который в какой-то момент приобрел большое влияние на мировой арене. Преобразование слов в слова иногда очень сложно.

Заимствованные слова производятся прямо или косвенно, в зависимости от того, были ли слова немедленно переведены с одного языка на другой.

Экзотические слова французского словаря часто являются косвенными заимствованиями.

Rəyçi: Yeganə Orucova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

TAMELLA MEHDİYEVA

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

tamela.mehdiyeva@gmail.com

HOMOPHONES AND THEIR ROLE IN THE ENGLISH LANGUAGE

Açar sözlər: məna, imla, ana dili, meydan oxu, homonym, danışma

Key words: meaning, spelling, native language, challenge, homonym, speech

Ключевые слова: значение, орфография, родной язык, вызов, омоним, речь

Learning English is an interesting process, but sometimes misleading. Surely, many of us have come across various idioms and word combinations that at first glance had no meaning or seemed confusing. One such example is homophones. Homophones are words that sound the same, but are spelled differently and have different meanings. They are also called phonetic homonyms. This is what we are talking about in my article.

"Homophone" derives from the Greek homo-, that means "same", and phōnē that means "voice, utterance".

Homophones represent a certain complexity in the perception of speech by ear. The two words may be spelled the same, such as rose (flower) and rose (past tense of "rise"), or differently, such as carat, caret, and carrot, or to, two, and too. The term "homophone" may also apply to units longer or shorter than words, such as phrases, letters, or groups of letters which are pronounced the same as another phrase, letter, or group of letters. Any unit with this property is said to be "homophonous".

British English is especially rich in homophones, and the main difficulty is to correctly identify by ear what word was used in one or another sentence.

At the same time, the British do not feel discomfort due to the presence of such inconsistencies in speech. On the contrary, over the past decades, due to accelerated technological progress, the number of new words, borrowed or acquired barbarisms, of such homophones has only increased. Therefore, the topic of the use and proper spelling of English homophones for non-English speaking people has only become more complicated.

Homophones that are spelled the same are also both homographs and homonyms.

Homophones that are spelled differently are also called heterographs.

Examples of heterography are the Akkadian letter, which was used the Sumerian ideograms, and the Japanese letter, where the hieroglyphs-kanji, borrowed from Chinese, serve as heterograms.

Heterography is also called a non-ideographic letter that uses the same signs in different words in different sound values or otherwise does not observe a one-to-one correspondence between graphemes and sounds of the language. In varying degrees, many European scripts, especially English, are vivid examples.

Heterography

Heterography is a way of writing, when some words and sometimes whole expressions are written in one language, and when read, they are translated into another. It first appeared in Mesopotamia. That time basics of words were written with ideograms, and affixes and service words - signs in syllable meanings. In the letter of the Akkadians, the foundations initially were left in the same (Sumerian) writing, and affixes, official words, etc. were written with signs in the syllable meaning. Later a pure syllabic letter for Akkad was developed. lang., but especially common words, stationery formulas, names of deities, etc. fit into Sumer, with ideograms, or even replaced with complete spelling of Sumer, words, including their parts, written in Sumerian with syllable signs; such heterograms were read entirely in Akkadian. This achieved compactness of the text on the space of a small heavy clay tile.

Homophones are often used to create puns and to deceive the reader (as in crossword puzzles) or to suggest multiple meanings. The last usage is common in poetry and creative literature. An example of this is seen in Dylan Thomas's radio play *Under Milk Wood*: "The shops in mourning" where mourning can be heard as mourning or morning.

In some accents, various sounds have merged in that they are no longer distinctive, and thus

words that differ only by those sounds in an accent that maintains the distinction (a minimal

pair) are homophonous in the accent with the merger. Some examples from English are:

pin and pen in many southern American accents; merry, marry, and Mary in most American accents.

The pairs do, due and forward, foreword are homophonous in most American accents but not in most English accents.

The pairs talk, torque, and court, caught are distinguished in rhotic accents such as Scottish English and most dialects of American English, but are homophones in many non-rhotic accents such as British Received Pronunciation.

Wordplay is particularly common in English because the multiplicity of linguistic influences offers considerable complication in spelling and meaning and pronunciation compared with other languages.

Malapropisms, which often create a similar comic effect, are usually near-homophones.

Homophones of multiple words or phrases (as sometimes seen in word games) are also known as "oronyms". This term was coined by Gyles Brandreth and first published in his book *The Joy of Lex* (1980), and it was used in the BBC programme *Never Mind the Full Stops*, which also featured Brandreth as a guest.

Here are the most common homophones in English with translation:

son (сын) — sun (солнце)
night (ночь) — knight (рыцарь)
bare (голый) — bear (медведь)
pair (пара) -pear (груша)
piece (часть, кусок) — peace (мир)
flower (цветок) — flour (мука)
fool (дурак) — full (полный)
whole (целый) — hole (дыра)
dear (дорогой) — deer (олень)
tale (сказка) — tail (хвост)
sail (парус) — sale (продажа)
Hour (час) — our (наш)
there (там) — their (их)
bye (пока) — buy (покупать)
bee (пчела) — be (быть)
sea (море) — see (видеть)
here (здесь) — hear (слышать)
new (новый) — knew (знал)
through (через) — threw (бросил)
maid (горничная) — made (сделал)
berry (ягода) — bury (захоронить)
right (правый) — write (писать)
weather (погода) — whether (ли)

Of course, this is not all homophones in English, but only those that you need to know!

Literature

1. Krashen S., The power of writing. Portsmouth, NH: Heinemann and Santa Barbara: Libraries Unlimited (second edition), 2008.
2. Storch N. Collaborating writing: Product, process, and students' reflections, 2005.
3. American Accent Training. Grammar. 2007.
4. Write English Right, 2007.
5. Rajab H. Developing Speaking and Writing Skills of L1 Arabic EFL Learners, 2013.
6. Lee S. Teaching EFL. Writing. Journal of National Taipei Teaching College, 2003.

T.Mehdiyeva

Homophones və onların ingilis dilində rolu

Xülasə

İngilis dili öyrənmək maraqlı bir prosesdir, lakin bəzən yanıltıcıdır. Şübhəsiz ki, bir çoxumuz ilk baxışda heç bir məna və ya təəccüblü görünməyən bir çox söz və söz birləşməsinə rast gəlmişdir. Belə bir nümunə homofonlardır. Homofonlar eyni səsləri olan sözlərdir, lakin fərqli şəkildə yazılmış və müxtəlif mənalara malikdirlər. Onlar həmçinin fonetik homonyms deyilir. Bu mənim məqaləmdə bəhs etdiyimiz şeydir.

Homofon "yunan homosundan gəlir, yəni" eyni "və" phonn "sözü" səs, söz "deməkdir.

Homofonlar danışma qabiliyyətində müəyyən bir mürəkkəbliyi təmsil edir. İki söz gül (çiçək) və gül kimi ("yüksəlmənin keçmiş gərginliyi"), yaxud fərqli olaraq, karat, karet və havuç, ya da iki, və ya digər kimi yazılmış ola bilər. "Homofon" termini başqa bir söz, məktub və ya məktub qrupu ilə eyni şəkildə ifadə edilmiş ifadələr, məktublar və ya məktub qrupları kimi sözlərdən daha uzun və ya qısa birləşmələrə də tətbiq oluna bilər. Bu əmlakı olan hər hansı bir vahidin "homofonik" olduğu deyilir.

Т.Мехтиева

Общаясь в разных культурах

Резюме

Омофоны – это слова, которое имеют разное написание и значение, но одинаковое произношение. Поэтому они представляют определенную сложность при восприятии речи на слух.

Омофоны представляют определенную сложность в восприятии речи на слух. Термин “омофон» может также применяться к единицам длиннее или короче слов, таким как фразы, буквы или группы букв, которые произносятся так же, как другая фраза, буква или группа букв. Любая единица с этим свойством называется "омофонической".

Британский английский особенно богат омофонами, и главная трудность заключается в том, чтобы правильно определить на слух, какое слово использовалось в том или ином предложении.

В то же время британцы не испытывают дискомфорта из-за наличия таких несоответствий в речи. Напротив, за последние десятилетия из-за ускоренного технического прогресса число новых слов, заимствованных или приобретенных варварств, таких омофонов только увеличилось. Таким образом, тема использования и правильного написания английских омофонов для не говорящих по-английски людей стала еще более сложной.

Rəyçi: Rəna Şamiyeva
filologiya elmləri namizədi, dosent

СЕВДА ИМАНОВА
АГУНП
Imanova.71@bk.ru

КАК ПРЕОДОЛЕТЬ ЯЗЫКОВОЙ БАРЬЕР В АНГЛИЙСКОМ

Ключевые слова: неуверенность, речь, говорить, язык, взаимодействие, слушать, причина, действие, тренировать, память.

Açar sözləri: inamsız, nitq, danışmaq, dil, qarşılıqlı əlaqə, qulaq asmaq, səbəb, hərəkət, məşq, yaddaş.

Key words: uncertainty, speech, speak, language, communication, listening, reason, action, practice, memory.

Представьте ситуацию: стоите вы на улице и ловите взгляд симпатичного парня или девушки, он или она вам улыбается белозубой улыбкой, и вы бы тоже хотели с улыбкой начать разговор, но вместо этого у вас начинают дрожать руки, в горле пересыхает и на лбу выступает холодный пот — этот человек не говорит на родном вам языке. А что если вы не поймете друг друга? Ваших знаний не достаточно и в данной ситуации за вас говорят страх и неуверенность. Как побороть эти чувства, избавиться от языкового барьера и свободно говорить на английском? Let's see what you can do! Что такое языковой барьер? Языковой барьер в английском — это трудности, возникающие при разговоре на иностранном языке. Не секрет, что почти каждый человек, изучающий английский язык, сталкивался с подобным явлением. Но почему разговорный барьер вообще возникает? Как известно на все есть своя причина. Зная свои ошибки и недочеты, вы сможете легко их избегать, а следовательно, преодолеть свою неуверенность и легко расправиться с комплексами в отношении английского языка, а следовательно, осуществить задуманное, не упав лицом в грязь. Давайте же разберем причины, по которым человек вдруг «проглатывает язык». Причины проявления разговорного барьера и как его преодолеть. Боязнь совершить ошибку. Поговорим на чистоту, только вы обращаете внимание на свои ошибки... ну и ваш преподаватель английского, конечно. Всю вашу школьную жизнь все говорили, что совершать ошибки в учебе неприемлемо. Забудьте об этом. Допускать ошибки — это лучшее, что вы можете сделать изучая иностранный язык. Вы учитесь на ошибках. И вы будете их допускать в дальнейшем, пока не достигните уровня носителя языка. Вы знаете много слов, но в стрессовой ситуации все слова будто просто испаряются из головы! И ничего страшного! В

вашей голове огромная картотека, и там сотни карточек с иностранными словами. Дайте себе пару секунд — переведите дух, ведь требуется время, чтобы порыться в этой картотеке хорошенько, не перепутать ничего и понять как правильно использовать слова в речи. Переключение между своим и английским языком нужно тренировать. На помощь могут прийти карточки с предложениями на перевод. На одной стороне — предложение на родном языке, на другой — на иностранном. Суть в том, чтобы научиться быстро формулировать целое предложение. Как преодолеть языковой барьер в английском. Страх не понять собеседника. Думаем, что каждый из вас слышал выражение: «Лучший способ заговорить на иностранном языке — поехать в страну, где на этом языке говорят свободно». Это, конечно же, правда. Но по нашему опыту, если вы покрыты холодным потом в незнакомом месте и с незнакомыми людьми, то это вряд ли даст положительных результатов. Начните общение на английском не с носителями языка, а со знающими его на среднем уровне. Сейчас очень просто найти группу людей, которые также как и вы хотят усовершенствовать свой английский. Социальные сети — даем гарантию, что вы точно найдете себе разговорный клуб по соседству. Главное — практиковаться. Все мы хотим говорить правильно и красиво, чуть ли не с первой встречи с носителем языка. Но не нужно усложнять себе жизнь — выберите путь полегче! Вместо сложных предложений используйте более простые. Например, вместо «I would like ...» или «Could you bring me ...» скажите просто «Tea, please». Простое предложение точно поймут, и вы будете уверены в себе. Чтобы упрощенная речь не звучала грубо, не забывайте добавлять вежливые слова вроде «please» и «thank you», они уместны в любом разговоре. Используйте также простую лексику — не нужно использовать все вами изученные идиомы и выражения в одной беседе, ведь так можно и запутаться. Вы учились говорить, но не учились слушать. С такой проблемой может столкнуться любой человек, даже и не думающий учить английский, французский, испанский или любой другой язык. Ведь слушать друг друга мы не умеем, да и не очень-то и хотим в принципе. Но без этого навыка будет довольно сложно вступить в диалог, не правда ли? Случалось ли с вами такое, что вы себя нелепо чувствовали в ситуации, где вам что-то рассказывают, а вы понять не можете, о чем идет речь, и естественно, не в состоянии поддержать разговор, так как понятия не имеете как ответить на реплику собеседника? Сразу возникает вопрос: «А чему это меня учили столько времени?! Если я даже простой разговор поддержать не могу!» Но и эта проблема решаема. Просто сделайте упор на аудирование! Слушайте подкасты на любимые темы, радио и скачивайте аудиокниги. Главное, что вы нашли причину, и знаете, над

чем работать. Вы стесняетесь своего произношения. При изучении иностранного языка многие сталкиваются со страхом неправильного произношения, боятся, что их акцент будет звучать глупо и другие собеседники просто посмеются над ними. И дело вовсе не в том, что вы не знаете как правильно произнести слово, а в вашем речевом аппарате, который настроен на родной язык. Для того, чтобы воспроизвести английские звуки, его нужно перестроить физиологически. То есть заставить работать те мышцы, которые не работали ранее. Этого нельзя добиться никаким другим путем, кроме как тренировкой этих самых мышц — читать вслух, например. Четко и много, до крепатуры в мышцах речевого аппарата. Чтобы не заучивать неправильно, читайте тексты, которые сперва имеете возможность прослушать. Также побольше слушайте носителей языка и постарайтесь повторять точь в точь за ними. В этом вам помогут фильмы, песни, радио и любимые YouTube каналы на английском. Смотрите любимый сериал (если необходимо, то с субтитрами), останавливайте видео, постарайтесь повторить фразу имитируя интонацию и произношение, прослушайте ее еще раз. Повторяйте эти действия столько раз, сколько потребуется. И вы точно добьетесь плавной и льющейся красивой речи. У вас небольшой словарный запас. Носители языка любят использовать фразовые глаголы и идиомы. Что ведет за собой страх, что вы опять что-то не так поймете в разговоре. Например, если вы услышали фразу «I'm feeling under the weather», то можно подумать, что человек действительно стоит под каким-то дождем и его заботит прогноз погоды. Хотя в действительности, ему сегодня просто не очень хорошо или он чем-то расстроен. Чтобы избежать недопонимания, начните постепенно изучать подобные идиомы. Не обязательно зазубривать все и сразу, начните с малого. Два фразовых глагола и одна идиома в день. Также не забывайте, что вы всегда можете использовать похожие слова — синонимы, или попытайтесь объяснить слово через противоположное — антоним. В конечном итоге используйте руки, мимику лица и жесты. Иногда проще изобразить катание на коньках или симитировать рычание льва, чем утомительно вспоминать нужное слово. Если не можете вспомнить подходящее слово, то не молчите — вы же не кот. Вы плохо знаете грамматику. Никто не говорит о том, что в речи нужно использовать все 26 времен английского языка. Но правильно выстроенная грамматическая конструкция поможет вам корректно и точно излагать свои мысли на английском, а также понимать, о чем говорит вам носитель языка. Для того, чтобы разобраться с грамматикой, мы можем предложить вам для изучения статьи на нашем сайте и грамматический справочник. Отсутствие практики. Если вы разговариваете на английском всего пару часов в месяц и занимаетесь

аудированием полчаса в неделю, появление языкового барьера не должно вас удивить. Для планомерного развития любого навыка, будь то говорение или восприятие речи на слух, нужны регулярные тренировки. Исходя из опыта, мы рекомендуем учиться с преподавателем не менее 2-3 раз в неделю по 60-90 минут и самостоятельно заниматься английским ежедневно хотя бы по 20 минут. Запомните, что для того, чтобы чувствовать себя уверенно в любом деле, нужно практиковаться постоянно. Одно занятие в неделю или месяц не принесет желаемого результата. Врожденная стеснительность. Иногда неспособность говорить на языке объясняется языковым барьером, тогда как человек может быть неразговорчивым и робким в силу своего характера. В таком случае можно посоветовать только одно: не насиловать себя и относиться к своей психике бережно. Можно развивать навык говорения постепенно и без стресса. Следуйте всем советам выше, и не требуйте от себя резкой и внезапной раскрепощенности, другими словами, не рвите когти. Поверьте, вы в силах найти собеседника, с которым будете чувствовать себя уверенно и непринужденно.

Список литературы:

1. Бонди Е.А. Языковые тесты и тестирование.— В кн.: Вопросы лингвистики и методики преподавания иностранных языков. — М., 1972.
2. Гальперин П.Я. Новые возможности обучения, в частности, иностранным языкам // Вопросы методики преподавания иностранных языков на неязыковых факультетах университетов. — М.: Изд-во МГУ, 1971
3. Немов Р.С. Общая психология: учеб. для студ. образоват. учреждений сред. проф. образования. — М: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003.
4. Столяренко Л.Д. Основы психологии, 13-е изд. Уч. пособие — Ростов-на-Дону: «Феникс», 2005.
5. Социальная психология/С.А. Сущенко — Ростов-на-Дону: «Феникс», 2005.

S.İmanova

How to overcome the language barrier in English.

Summary

Man is a multi- level and compound system. Much of what is happening inside of us, we may be incomprehensible. Learning English – the

process is not easy, but overcoming and interesting. If you gradually develop all aspects of the language and do not be afraid to make mistakes, you can achieve a sense of confidence in a conversation with a foreigner. To speak the language – to mean quickly express your thoughts with words and grammatical structures of this language, the more words and structures in you in the asset, the easier you will speak. Active vocabulary and knowledge of grammar without practitioners will arrive very slowly, so what practice exercise, talk with friends, try to communicate with the native speakers. Over time, speaking will stop to be a problem for the problem. Start with simple thoughts, and when you get mastered- try to reformulate more complex: you can, for example, to render this article, if you are laziness to come up with your examples. And try do not look at the dictionary! Remember that your task is not to learn new words, learn to transfer the maximum ideas with those words that you know.

S.İmanova

İngilis dilində maneəni necə aşmaq lazımdır.

Xülasə

İnsan çox səviyyəli və mürəkkəb bir sistemdir. Bizim içimizdə baş verən hadisələrin əksəriyyəti anlaşılmaz ola bilər. İngilis dili öyrənmək çətin bir prosesdir, ancaq bu, aşılmaz və maraqlıdır. Əgər tədricən dilin bütün aspektlərini inkişaf etdirirsinizsə və səhv etməkdən qorxmazsanız, bir əcnəbi ilə söhbət edərkən, inam hissi əldə edə bilərsiniz. Xarici dildə danışarkən, bu dilin sözləri və qrammatik strukturları ilə düşüncələrini tez bir zamanda ifadə etmək deməkdir, gündəlik leksikonunda olan daha çox söz və konstruksiya ilə danışmaq daha asan olacaq. Belə ki, daha çox məşq edin, dostlarla danışın, dil daşıyıcı ilə ünsiyyət qurmağa çalışın. Zamanla özünüzdə hiss edəcəksiniz ki, xarici dildə danışmaq problem yaratmayacaq. Sadə düşüncələrlə başlayın və rahatlaşdığınızda daha mürəkkəb cümlələri düzəltməyə çalışın: məsələn, öz nümunələrini icad etmək üçün çox tənbəl olsanız, bu məqaləni təkrarlamaq bilərsiniz. Və lüğətdən az istifadə etməyə çalışın. Yadda saxlayın – yeni sözlər öyrənmək deyil, bildiyiniz sözlərlə maksimum fikirləri çatdırmaq üçün öyrənmək olduğunu unutmayın.

Rəyçi: Rəhimə Məmmədova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

KƏMALƏ HAQVERDİYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
h.kemale86@yahoo.com

DİLÇİLİK TARİXİNDƏ DİL VƏ MƏDƏNİYYƏT PROBLEMİNƏ MÜXTƏLİF YANAŞMALAR

Açar sözlər: dil, mədəniyyət, lingvokulturologiya, semiotik sistemlər, dialektik vəhdət, koqnitiv dilçilik

Ключевые слова: язык, культура, лингвокультурология, семиотические системы, диалектическом единстве, когнитивная лингвистика

Key words: language, culture, linguoculturology, semiotic systems, dialectic unity, cognitive linguistics

Müasir dövrdə dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi və bir-birinə qarşılıqlı təsiri problemi dilçi və mədəniyyətşünaslar arasında mübahisəli məsələ olaraq qalmaqdadır. Buna səbəb hər iki təzahürün, yəni həm dilin, həm də mədəniyyətin çoxaspektli, struktur və funksional baxımdan rəngarəng olmasıdır. Bu problemin tədqiqi tarixinin nəzərdən keçirilməsi dilçilik və mədəniyyətşünaslıq tarixində dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinə bir-birinə zidd iki mülahizənin olduğunu söyləməyə imkan verir. Birinci mülahizənin tərəfdarları dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini, eləcə də onların bir-birinə qarşılıqlı təsirini inkar edirlər. Onların fikrincə, dil və mədəniyyət öz məzmun və funksiyalarına görə fərqli təzahürlərdir və bu təzahürlər arasında heç bir bağlılıq yoxdur. Çünki mədəniyyəti insanın əldə etdiyi nailiyyət hesab etmək mümkündürsə, dil haqqında bunu söyləmək olmaz. Bu qəbildən olan tədqiqatçılar dilin immanent sistem olması, yəni sosial, mədəni və digər şərtlərdən asılı olmayaraq yalnız öz xüsusi qanunları ilə idarə olunan bir sistem olmasından çıxış edir. Məsələn, O.V.Timaşevaya görə, dil yalnız öz xüsusi qaydalarına tabe olan sistemdir (9, 71). Qeyd etmək lazımdır ki, dil və mədəniyyəti bir-biri ilə əlaqəsi olmayan fərqli təzahürlər kimi təqdim edən bu yanaşma dilçilikdə və mədəniyyətşünaslıqda geniş yayılmamışdır.

Tədqiqatçıların ikinci qrupu belə bir mülahizəni müdafiə edir ki, dil və mədəniyyət fərqli təzahürlər olsa da, onların arasında qarşılıqlı əlaqə var. Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinə belə yanaşma ümumi dilçiliyin banisi V. fon Humboldtun dilçilik görüşlərinə əsaslanır. Məhz V. fon Humboldt dünyaya xüsusi baxış vasitəsi ilə dildə öz əksini tapan mədəniyyətin milli xarakteri barədəki ideyanı əsaslandırdı. Onun fikrincə, dil və mədəniyyət müstəqil fenomenlər olsa da, dil və mədəniyyətin ontoloji birliyini təmin edən dil işarələrinin mənası vasitəsi ilə bir-birinə bağlanırlar.

Doğrudan da, məhz dilin sayəsində əvvəlki nəsillər tərəfindən toplanmış bilik və bacarıqların mənimsənilməsi və sonrakı nəsillərə ötürülməsi baş verir.

V.Humboldtla görə, “xalqın dilinin ruhi xüsusiyyəti və quruluşu bir-birinə elə dərindən nüfuz edir ki, onlardan biri mövcuddursa, digərini ondan hasil etmək olar. Əqli fəaliyyət və dil təkcə onların hər ikisini təmin edə bilən formalar yaradılmasına imkan verir. Dil xalq ruhunun xarici təzahürüdür; xalqın dili onun ruhudur, xalqın ruhu onun dilidir – daha çox eynilik təşkil edən bir şey təsəvvür etmək çətindir. Onların vahid və bizim anlayışımız üçün əlçatmaz olan mənbədə hansı yolla birləşməsi bizim üçün izahedilməz qalır” (2, 141).

V. fon Humboldtun bu fikrinə münasibət bildirən R.Topkaya yazır ki, Humboltdakı dil-təfəkkür birliyini bir az açmaq lazımdırsa, bunu dil və təfəkkürün eyniliyi kimi başa düşmək olmaz. Dil ilə təfəkkür bir-birinin eyni deyil. Burada dil və mədəniyyət arasındakı qarşılıqlı təsirdən söhbət gedir (4, 63). V. fon Humboldtun dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi barədəki mülahizələrini (6) aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar: 1. Maddi və mənəvi mədəniyyət dildə təəcəssüm olunur; 2. Hər bir mədəniyyət millidir, onun milli xarakteri dünyaya xüsusi baxış vasitəsi ilə dildə ifadə olunur; 3. Dilin daxili forması xalqın ruhunun, onun mədəniyyətinin ifadəsidir; 4. Dil insan və onu əhatə edən aləm arasında vasitəli həlqədir.

Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı münasibəti mürəkkəb və müxtəlif aspektli olduğundan bu problemin həllində fərqli yanaşmalar müşahidə edilir. Tədqiqatçıların bir qrupu belə nəticəyə gəlir ki, dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi bir istiqamətli hərəkətdən ibarətdir. Onların fikrincə, dil real gerçəkliyi əks etdirdiyindən və mədəniyyət insanı əhatə edən real gerçəkliyin ayrılmaz hissəsi olduğundan dilə mədəniyyətin sadə inikası kimi baxmaq lazım gəlir. Həqiqətən də, mədəniyyət dilə təsir göstərmək gücündədir. Funksional üslubiyyətə aid yazılmış tədqiqatlar bunu aydın şəkildə göstərir. Dil və mədəniyyət probleminə belə yanaşmanın çatışmayan cəhəti ondan ibarətdir ki, bu yanaşma dilin mədəniyyətə necə təsir göstərməsi barədə heç nə demir və bu problem toxunulmamış qalır. Bunu nəzərə alan V.V.Vorobyev yazır ki, dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi probleminin öyrənilməsi ilə bir çox tədqiqatçılar məşğul olsa da, bu problem hələ də öz aktuallığını qoruyur. Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi baxımından işlədilən bir çox ifadələri də (dil mədəniyyətin ifadə üsuludur; dil mədəniyyətin komponentidir; dil mədəniyyətin hissəsidir; dil mədəniyyətin tərəfidir və s.) uğurlu hesab etmək olmaz (5, 4).

Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinə digər baxış mədəniyyətin dilə deyil, dilin mədəniyyətə təsir göstərməsi fikrini müdafiə edir. Dil və mədəniyyət probleminə belə yanaşmanın ən böyük nümayəndələrindən biri E.Sepirdir. E.Sepirə görə, dil “sosial gerçəkliyi” qavramaq üçün rəhbərlikdir. İctimai elmlərlə məşğul olan alimlər dillə, adətən, az maraqlansalar da, o

bizim sosial problemlər və proseslər haqqındakı təfəkkürümüzə güclü təsir göstərir. İnsan varlığı, adətən, güman edildiyi kimi, təkcə obyektiv aləmdə və təkcə ictimai fəaliyyət aləmində yaşamır. İnsan xeyli dərəcədə yaşadığı cəmiyyət üçün ifadə vasitəsi olan konkret dilin hakimiyyəti altında olur. İnsanın gerçəklikdə dilin köməyi olmadan səmtləşməsini və dilin ünsiyyət və təfəkkürün spesifik problemlərini həll etmək üçün sadəcə təsadüfi vasitə olmasını güman etmək tamamilə səhvdir. Faktlar şahiddir ki, “real aləm” xeyli dərəcədə həmin cəmiyyətin dil normaları əsasında şüursuz olaraq qurulur (2, 474). E.Sepirin ardıcılı B.Uorf da dil və mədəniyyət tandemində dili aparıcı hesab edir. B.Uorf dil, yaxud mədəniyyət normasının ilkin olması problemi ilə bağlı yazır ki, əsasən, onlar bir yerdə inkişaf edir, həmişə bir-birinə təsir göstərir. Lakin bu qarşılıqlı təsirdə dilin təbiəti bu qarşılıqlı təsirin sərbəstliyini və çevikliyi məhdudlaşdıran, onun inkişafını müəyyən ciddi yollarla istiqamətləndirən faktordur (2, 475).

Bu yanaşma tərəfdarlarının fikrinə görə, dil həmin dildə danışan xalqın düşüncə üsulunu şərtləndirir və real aləmin dərk edilmə üsulu dərk edən subyektlərin hansı dildə fikirləşməsindən asılıdır. Bu yanaşma digər tədqiqatçıların (L.Veysgerber, D.Olfrid, C.Kerrol, D.Hayms və başqaları) əsərlərində daha da inkişaf etdirildi.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi probleminə bu yanaşmanın tərəfdarları olduğu kimi, əleyhdarları da var. D.Dodd, T.V.Kolşanski, R.M.Uayt, E.Hollenşteyn kimi alimlər bu yanaşmanın əleyhinə çıxır. Görkəmli rus alimi B.A.Serebrennikov bu yanaşmanı kəskin tənqid edir. O, dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsində aşağıdakı arqumentlərə əsaslanmağı məqsədəuyğun hesab edir: 1. Anlayışların mənbəyini bizi əhatə edən gerçək aləmin əşya və təzahürləri təşkil edir. İstənilən dil mənşə baxımından dünyanı yaradan müstəqil qüvvə deyil, ətraf aləmin insan tərəfindən əks edilməsidir; 2. Dil insan orqanizminin quruluşunun xüsusiyyətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə uyğunlaşmışdır, lakin bu xüsusiyyətlər canlı orqanizmin ətraf aləmə uzunmüddətli uyğunlaşması nəticəsində meydana gəlmişdir; 3. Dilxarici kontiniumun qeyri-bərabər üzvlənməsi dilin nominasiya dövründə meydana çıxır. Bu, qədim dövrlərdən miras qalmış assosiasiyaların müxtəlifliyi və dil materialının fərqliliyi ilə izah olunur (10, 125).

Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi probleminə başqa bir yanaşmaya görə, dil və mədəniyyət dialektik vəhdət təşkil edir, bir-birindən asılı olub, bir-biri ilə daimi qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Başqa sözlə, dilin mövcudluğu mədəniyyətin, mədəniyyətin mövcudluğu isə dilin olmasını şərtləndirir. Lakin bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, həm dil, həm də mədəniyyət bir-birindən fərqlənən semiotik sistemlər olaraq qalırlar. Problemə bu baxımdan yanaşdıqda deyə bilərik ki, dil mədəniyyətin ayrılmaz hissəsi, onun əsas qavranma alətidir. Çünki dil milli mentallığın

özünəməxsus cizgilərini ifadə edir. Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi probleminə belə yanaşma koqnitiv dilçiliyin əsas istinad nöqtələrindən biridir.

Koqnitiv dilçiliyin cərəyanlarından biri olan linqvokulturologiya dil və mədəniyyəti vəhdətdə qəbul edir və araşdırmalar bu iki fenomenin qarşılıqlı əlaqəsi müstəvisində aparılır. V.A.Maslova dil və mədəniyyəti bir-birindən fərqlənən semiotik sistemlər kimi qəbul edir və onlar arasındakı uyğun cəhətləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirir:

1. Mədəniyyət də dil kimi insanın dünyəgörüşünü özündə əks etdirən təfəkkür formasıdır; 2. Mədəniyyət və dil bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə mövcuddur; 3. Mədəniyyət və dilin subyektləri həmişə fərd, yaxud ictimaiyyət, şəxsiyyət, yaxud cəmiyyətdir; 4. Normativlik həm dil, həm də mədəniyyət üçün ümumi olan cəhətdir; 5. Tarixilik dil və mədəniyyətin əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biridir; 6. Həm dilə, həm də mədəniyyətə “dinamiklik - statiklik” antinomiyası xasdır (7, 58-59).

Dil və mədəniyyət arasında yaxınlıqla bərabər müəyyən fərqlər də müşahidə olunur: 1. Dildə bir fenomen kimi kütləvi adresata istiqamətlənmə mexanizmi üstünlük təşkil edirsə, mədəniyyətdə elitarlıq qiymətləndirilir; 2. Mədəniyyət dil kimi işarələr sistemi olsa da, o öz-özünü təşkil etmək qabiliyyətinə malik deyil; 3. Dil və mədəniyyət ayrı-ayrı semiotik sistemlərdir (7, 59). Son dövrlərdə dilçilik və linqvokulturologiyaya dair tədqiqatlarda mədəniyyətin dilə təsiri aşkar fakt kimi qəbul olunur. Dünya dilləri bir-birindən kifayət qədər çox fərqlənir ki, bu dil fərqləri həmin dillərin mövcud olduğu və inkişaf etdiyi mədəniyyətlərdəki adət-ənənə və rəftar maneraları ilə əlaqəlidir. Dünyanın bütün dillərində sözlər konnotativ semantika (məsələn, ekspressiv-emosional, subyektiv münasibət, qiymətləndirmə çaları və s.) ilə fərqlənir ki, bu da mədəniyyətlər arasındakı fərqi göstərir. Məhz konnotativ semantikaya görə bir çox leksik vahidlərin bir dildən digər dilə tərcüməsi böyük çətinlik törədir. Dildəki frazeoloji vahidlər, demək olar ki, tərcümə olunmur. Ayrı-ayrı dillərdəki ekvivalenti olmayan sözləri (yerli mədəniyyətin spesifik təzahürlərini ifadə edən sözləri) də bu sıraya aid etmək olar. Məsələn, ərəb dilində dəvə ilə bağlı leksik vahidlərin ingilis dilində qarşılığını axtarıb tapmaq mümkün deyil. Eləcə də, eskimo dilindəki qarla bağlı leksik vahidləri fransız dilinə tərcümə etmək kifayət qədər çətinidir. Bu, həmin xalqların mədəniyyətinin fərqli şəkildə formalaşması ilə bağlıdır. Hətta eyni dil ailəsinə daxil olan dillərdə də belə çətinliklər müşahidə olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində *meşə* sözü “çoxlu ağac bitmiş geniş sahə” mənasındadır (1, 306). Bundan əlavə, şivələrdə “meşə” mənasında *orman* sözü də müşahidə olunur. Bu söz əlavə mənə çalarına malik deyil və yalnız “meşə” mənasında işlənir. Dilimizdə meşənin növlərini göstərən leksik vahidlər yoxdur. Azərbaycan dilinə qohum olan Tuva dilində “meşə” anlayışı meşənin xarakterindən asılı olaraq müxtəlif sözlərlə verilir.

Məsələn, *ezim* “iynəyarpaqlı meşə”, *arıq* “çay vadisində meşə”, “enliyarpaqlı meşə” (müq. et: *xadıynıq arıq* “qayınağacı meşəsi”), *arqa* “dağda olan meşə” (müq.et: *arqa çer* “meşəlik yer”). Digər bir türk dili olan yakut dilində “meşə” anlayışı daha çox *oyuur* sözü ilə ifadə olunur. Bu dildə “meşə, tayqa” mənasında *tıa*, “meşə” mənasında *tübe* sözü də işlənir. Bu dilin dialektlərində “dağdakı meşə” mənasında işlənən *sis* sözü özünü göstərir ki, həmin sözü Orxon-Yenisey abidələrində eyni mənada işlənən *yış* sözü ilə müqayisə etmək olar (8, 127).

Buradan aydın olur ki, hətta Azərbaycan dilinə qohum olan dillərdə meşənin növlərini bildirən sözləri Azərbaycan dilinə bir söz ilə tərcümə etmək mümkün deyil, həmin sözləri yalnız təsvir yolu ilə çevirmək olar. Məhz bu cəhətlər xalqların mədəniyyətinin, dilinin bir-birindən fərqlənməsini şərtləndirir. Görkəmli türk dilçisi D.Aksan bu münasibətlə yazır ki, bir xalqın yaşayış tərz, inancları, adətləri, dünyagörüşü, çeşidli xüsusiyyətləri və hətta tarix boyunca bu cəmiyyətdə meydana gələn müxtəlif hadisələrlə bağlı heç bir məlumatımız olmasa, yalnız dilçilik tədqiqatları ilə, bu dilin söz varlığının, söz xəzinəsinin dərinliyinə enərək bütün bu məsələlərdə çox dəyərli məlumatlar və əsaslı faktlar əldə edə bilərik. Eyni şəkildə, bir anlığa təkcə dili tədqiq edərək, müəyyən bir dilin müəyyən bir dövrünə aid bir mətnini yalnız yad ünsürlər və yad təsirlər baxımından tədqiq edərək həmin dili danışan toplumun həmin müddət içərisində hansı mədəni hərəkətlərə səhnə olduğunu, hansı xarici təsirlər altında qaldığını sübut edə bilərik (3, 65).

Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi barədə yuxarıda söylədiklərimizi ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

1. Dil mədəniyyətin ayrılmaz hissəsi, onun mənimsənilməsinin əsas alətidir. Mədəniyyət “dil cildi”ndə mövcud olur və inkişaf edir. Dil mədəniyyətə xidmət edir, lakin onu təyin edə bilmir. Dil milli mentalitetin əsas cizgilərini özündə ehtiva və ifadə edir.
2. Dil dünyanın ilkin konseptləşməsinin universal forması, əcdadlarımızdan bizə miras qalmış mədəniyyətin tərkib hissəsi, mədəniyyəti əxz etmənin aləti, dünya haqqında mədəni informasiya və biliklərin ifadəçisi və qoruyucusudur.
3. Dil təkcə mədəniyyətdə olanı adlandırmır, yaxud ifadə etmir, eyni zamanda mədəniyyəti formalaşdırır və özü mədəniyyətlə bir yerdə inkişaf edir.
4. Mədəniyyət nəsildən-nəsilə ötürülən milli bacarıq və sərəfşənin hüdudsuz xəzinəsidir. Mədəniyyət nəsildən-nəsilə genetik yolla ötürülmədiyindən onu sonrakı nəsillərə çatdırmaq üçün vasitə tələb olunur ki, həmin vasitə rolunda dil çıxış edir. Mədəniyyət olmadan dilin özünün mövcudluğu mümkün olmadığı kimi, dil olmadan da mədəniyyətin varlığından danışmaq olmaz.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III c., Bakı: "Şərq-Qərb", 2006. 672 səh.
2. Rəcəbov Ə. Dilçilik tarixi, Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 1988. 538 səh.
3. Aksan D. Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim, 1. Cilt, 5. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995. 568 s.
4. Topkaya R. Dilin Aynasında Kültür: Humboldt Felsefesinde Dil-Kültür İlişkisi // Vira Verita, S. 2, 2016. 59-71 s.
5. Воробьев В.В. Лингвокультурология, М.: Издательство Российского университета дружбы народов, 2008. 340 стр.
6. фон Гумбольдт В. Язык и философия культуры, М.: Прогресс, 1985. 452 стр.
7. Маслова В.А. Лингвокультурология, М.: Академия, 2001. 208 стр.
8. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков, М.: Наука, 1984. 226 стр.
9. Тимашева О.В. Введение в теорию межкультурной коммуникации, М.: Флинта: Наука, 2016. 190 стр.
10. Серебренников Б.А. О материалистическом подходе к явлениям языка, М.: Наука, 1983. 320 стр.

K. Hagverdiyeva

Different approaches to the language and culture problem in the history of linguistics

Summary

The issue of the interrelation of language and culture is one of the leading problems of modern linguistics. Even though a part of researchers refute that there is any connection between language and culture, most academics accept the fact that there is mutual interaction and influence between these two phenomena. Some of them advocate the idea of the cultural impact on the language, while others support the concept of the linguistic influence on the culture. However, the most widespread view is that although language and culture represent different semiotic systems, they are in dialectic unity. While approaching to the problem from this point of view, we can say that language is an integral part of the culture and it is a basic perception tool of culture because language expresses the peculiarities of national mentality. This approach to the problem of the interrelation of language and culture is one of the basic reference points of the cognitive linguistics. Being one of the trends of cognitive linguistics, linguoculturology accepts the language and culture in a unity and carries out

investigations in the context of the two interconnected phenomena. The cultural impact on the language is recently accepted as an obvious fact in the researches of linguistics and linguoculturology. The languages in the world are quite different from each other, since these differences are associated with the traditions and manners of behaviour that exist and develop in those languages. The article justifies the accuracy of this approach to the problem of language and culture.

К.Ахвердиева

**Различные подходы к проблеме языка и культуры в истории
языкознания
Резюме**

Проблема взаимосвязи языка и культуры – одна из ведущих проблем современной лингвистики. Несмотря на то, что часть исследователей опровергает существование связи между языком и культурой, большинство ученых согласны с тем фактом, что эти два феномена взаимосвязаны и оказывают влияние друг на друга. Некоторые ученые поддерживают идею влияния культуры на язык, в то время как другие утверждают, что это язык влияет на культуру. Однако наиболее распространенное мнение состоит в том, что, хотя язык и культура представляют собой разные семиотические системы, они находятся в диалектическом единстве. Подойдя к данной проблеме с этого ракурса, мы можем утверждать, что язык является неотъемлемой частью культуры- ее основным инструментом восприятия- так как язык выражает специфические черты национальной ментальности. Такой подход к проблеме взаимосвязи языка и культуры является одним из основных ориентиров в когнитивной лингвистике. Будучи одним из направлений в когнитивной лингвистике, лингвокультурология рассматривает язык и культуру как одно целое и проводит исследования с целью изучения взаимосвязи этих двух феноменов. Влияние культуры на язык в последние годы рассматривается как очевидный факт в исследованиях лингвистов и лингвокультурологов. Мировые языки заметно отличаются друг от друга так как эти отличия связаны с традициями и манерами поведения присущим культурам, в которых эти языки существуют и развиваются. В статье доказывается целесообразность данного подхода к проблеме языка и культуры.

**Rəyçi: Məmmədəli Novruzov
Filologiya elmləri doktoru, professor**

ZƏHRA ƏHMƏDOVA
Bakı Dövlət Universiteti
zahrahmadova@gmail.com

HAL ŞƏKİLÇİLƏRİ ZAMAN KONSEPTİNİN VERBALLAŞMA VASİTƏSİ KİMİ

Açar sözlər: konsept, verballaşma, hal şəkilçiləri, zaman

Ключевые слова: концепт, вербализация, падежные суффиксы, время

Key words: concept, verbalization, the case suffixes, time

Məkan və zaman məsələsi insanları qədim dövrlərdən düşündürmüşdür. Dilçilikdə zamanı araşdırarkən onu fəlsəfə və fizikadan ayırmaq düzgün olmazdı. Bu elmlər çərçivəsində zaman əsas kateqoriya kimi verilir. Fəlsəfi kateqoriya kimi zaman dildə, eləcə də mədəniyyətdə öz ifadəsini tapır. Zamanın məkandan ayrı təsəvvür edilə bilməməsi faktını nəzərə alan A. Mostepanenko real və perseptual (qavranılan) zamanı fərqləndirir. Real zamanı daxili aləmdəki obyektiv-real sahəyə aid edən müəllifə görə perseptual zaman ayrı-ayrı fərdlərin daxili aləminin qavranılmasını əks etdirir. Perseptual zaman hər zaman real zamana uyğun gəlmir, bundan savayı, o, real zamanın əksidir. Real zaman iki xüsusiyyəti – topoloji və metrik sinfi göstərir; topoloji xüsusiyyət fundamentaldır və zaman qaydasını, hadisələrin qayda dəyişikliyi, zamanın kəmiyyət aspektini özündə əks etdirir. Zamanın metrik xüsusiyyəti zamanın sürəkliliyini göstərir (8, 66-68).

Dilçilikdə zaman antroposentrik, subyektiv kateqoriya kimi qavranılır, yəni dil perseptual zamanla əməliyyat aparır. İnsan da zamanı şəxsi, subyektiv münasibətlər prizmasından nəzərdən keçirir. Hər bir insan üçün zaman vacibdir, çünki hadisələr zaman çərçivəsində baş verir.

Zaman konseptinin inkişafı müxtəlif dillərdə müxtəlif cür təzahür edir və zamanın müxtəlif şəkildə qavranılması nəticəsində müxtəlif modellər yaranmışdır. Daha qədim dövrlərə nəzər saldıqda, bəlli olur ki, zaman iki cür qavranılmışdır, dövrü və xətti. Zamanın dövrü təsviri qədim sivilizasiyalar üçün səciyyəvidir. Xətti zaman isə tarixi şüurun formalaşması ilə yaranmışdır (10, 123-124). Hər iki zaman bir-birini tamamlayır.

Zamanın dövrü qavranılması dilin leksik tərkibində, xətti zaman isə qrammatik quruluşunda öz əksini tapır. Dünya dil mənzərəsində zaman deylik kateqoriya kimi nəzərdən keçirilir. Zamanın müxtəlif modelləri mövcudur, bu da onun müxtəlif mədəniyyətlərdə müxtəlif cür qavranılmasının nəticəsidir.

İnsan müxtəlif səviyyəli biliklər sistemi vasitəsilə zəngin təcrübə qazanaraq dərk etmə subyekt kimi dünyanın dil mənzərəsinin forma-

laşmasında mühüm rol oynayır. İnsana xarici mühit fasiləsiz olaraq təsir edir. İnsanın onu əhatə edən aləmlə təması həmişə müəyyən zaman sistemində baş verir. Bu baxımdan zaman konsepti dil sisteminin mövcudluğunun hesablama nöqtəsidir. İnsan dərk etmə prosesində predmeti, onun yerini dərk etdiyi kimi, zamanı da qavrayır. İ.Tahirov qeyd edir ki, “zaman bəşəri dildə linqvistik ifadə vasitələrinin köməyi ilə əks olunur. Linqvistik zaman, daha dəqiq desək, dil zamanı gerçəklikdə bizdən asılı olmayaraq mövcud olan zamanın fiziki və fəlsəfi aspektlərinin mahiyyətini dil vasitələri ilə ifadə üsullarının məcmusu kimi qəbul edilir, yəni dil zamanının mahiyyəti zaman münasibətlərinin nəzəri anlayışlar səviyyəsində dərk edilməsindən, başqa sözlə, konseptuallaşdırılması və müəyyən dil vasitələri ilə tərtib və ifadə edilməsindən ibarətdir” (6, 38).

Qeyd edək ki, zaman və hərəkət konseptləri bir-biri ilə bağlıdır. Bunu nəzərə alaraq, S.Seleznyova qeyd edir ki, zaman bu iki konsepti birləşdirən konseptual metaforun mövcud olmasının köməyi ilə zaman və hərəkət konseptlərinin məzmunundan çıxış edərək ifadə olunur (9, 41). Müəllif göstərir ki, konseptual sistemin daxilində bütün konseptlər ayrı-ayrılıqda yerləşir. Belə yanaşmada zaman konsepti özünəməxsus semantik struktura digər konsept (hərəkət) ilə əlaqəsi nəticəsində sahib olmur, bu ondan irəli gəlir ki, hər iki konsept eyni mənanı özündə əks etdirir. Bununla belə, əks mövqe də mövcuddur. B.Uspenski insanın məkana münasibətdə aktiv və zamana münasibətdə passiv olduğunu irəli sürərək qeyd edir: “İnsan zamana münasibətdə özünü hərəkət etməyən məkanda təsəvvür edir” (11, 31). Belə təsəvvür zamanı çayla müqayisə etməyə əsas verir: hər ikisi axan və bütövdür. Zamanın belə təsvirindən başqa digər təsəvvürlər də mövcuddur: zamanda hadisələrin olması, insanın bu hadisələrdə iştirakı və ya onun iştirakından asılı olmayaraq baş verən hadisəni özündə əks etdirən qavramalar mövcuddur. Burada zamanın iki növünü göstərmək olar:

a) “xarici” zaman. O, insan iradəsindən asılı olmayaraq baş verən zamandır;

b) “daxili” zaman. Bu zaman insanın hadisədə iştirakını istəyən bir zamandır. Belə bir qavramada zaman insanın konkret həyat fəaliyyətini ölçmə meyarı kimi çıxış edir. O, şəxsin həyatında təzahür edən hər hansı bir forma kimi qavranılır.

Bu məqalədə Azərbaycan dilində ismin hallarının zaman konseptinin verballaşmasında rolu, daha dəqiq desək, *zaman müstəvisində cərəyan edən hadisələrin, icra edilən hərəkətlərin və ya hal-vəziyyətin təsvirinin* səciyyəvi xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Zaman konseptinin bu çalarını göstərmək üçün növbəti təsnifatı vermək olar:

1. *Cərəyan edən hadisələrin, icra edilən hərəkətlərin və ya hal-vəziyyətin müəyyən (və ya qeyri-müəyyən) zaman kəsiyində (anında) yerləşməsi.*

Adlıq hal hal sistemində birinci sırada durur, o sıfır morfoloji əlamət daşımaqla bərabər, həm də digər hallara qarşı qoyularaq, onların müəyyənləşməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bununla belə demək olmaz ki, o digər hallardan fərqlənmir. Digər hallar bir-birindən necə fərqlənirsə, adlıq haldakı söz ayrıca götürülmüş sözdən fərqlənir. Y.Seyidov qeyd edir ki, adlıq hal şəkilçisiz haldır, lakin formasız hal deyil (45, 233). Çox vaxt bu iki cəhət eyniləşdirilir və adlıq hal müxtəlif adlarla verilir. N.Dmitriyev türk dillərinin birinci halının O.Bötlinq və V.Radlovdan başlayaraq elmi ədəbiyyatda qeyri-müəyyən hal adı daşdığını qeyd edir (7, 235; 5, 235). Bu fikri M.Hüseynzadə də təkrarlayır: “Azərbaycan dilindəki isimlər adlıq halda işləyərkən həm mücərrədlik, ümumilik, qeyri-müəyyənlik bildirir, həm də müəyyən varlığın adını bildirir” (3, 53).

Adlıq hal neytrallığı ilə digər hallardan fərqlənir. Morfoloji göstəricisi olan digər hallarda qrammatik konkretlik mövcud olduğu halda, adlıq halda bu göstərici yoxdur. Bu baxımdan adlıq hal bir çox konsepti özündə əks etdirə bilər. Yerlik hal yerində işlənmək kimi üslubi xüsusiyyət daşıyan adlıq hal zaman konseptinin ifadə olunmasında özünəməxsus rol oynayır.

Yerlik hal məzmunu daşıyan, lakin adlıq hal formasında olan *yaz, yay, payız, qış* və s. kimi zaman məfhumlu sözlər bəzi feili birləşmələrin tərkibində işləyə bilər. Məsələn: *yay* (yayda) *dincəlmək*, *qış* (qışda) *işləmək*, *payız* (payızda) *çalışmaq*, *yaz* (yazda) *görüşmək* və s. (1, 17; 4, 161). Qeyd edək ki, hər iki müəllifin adlıq və yerlik halda olan sözün iştirakı ilə verdiyi birləşmələrdə təsirlik və yerlik halda olan sözün iştirakı daha səciyyəvidir.

Bununla belə, zaman anlayışının birinci növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunduğunu da müşahidə etmək olar. Məsələn: *Bu şəhər Vahid Rübəbəni Cıdır düziinə tamaşaya aparmalıydı* (15, 301) cümləsinə nəzər salaq. Bu cümlədə *bu şəhər* birinci növ təyini söz birləşməsidir. Bu növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri sintaktik təhlil zamanı parçalanmır, bütöv bir cümlə üzvü kimi götürülür. Bu söz birləşmələrini parçalasaq, söz birləşmələrinin məzmununa xələl gələ bilər, bu da məntiqi cəhətdən düzgün olmaz.

Hər qış onu kəndə, atası evinə qonaq göndərər, hər yayı Şimali Qafqaza, mədən sularına müalicəyə aparardı (15, 95).

Həmişə belə şəhərlər olmur (15, 69).

Tələbəmdir, eləsi hər il yetişmir, hər adamdan çıxmır (15, 359).

Təqdim edilən cümlələrin təhlilindən görə bilərik ki, bu birləşmələr ayrılıqda işləyə bilər, yalnız bütöv olaraq işləndikdə məna çaları özünü göstərir.

Yiyəlik halda olan isim təyin etdiyi sözün zamanını göstərə bilir; məsələn: *Həftənin müəyyən günləri kursa davam etməlisiniz* (12, 60). *1905-ci ilin yayında hər səhər Xandəmirov teatrının həyatında toplanardıq, student bizə mühazirə oxuyardı* (12, 115).

Təsirlik halda olan söz hərəkətin hansı zamana aid olduğunu və davam etmək müddətini bildirir; *yaz, yay, payız, qış, il, ay, həftə, gün, gecə* və s. zaman bildirən sözlərlə ifadə olunur; məsələn:

Səhəri günü aşxanada aşpaz köməkçisi işləyən Gülsüm xalagilə gedib Valeh üçün əyirdək, yağlı fəsəli bişirdim (13, 119).

Bütün günü onu düşünürdü hey,

Yoxdu xəyalında ondan başqa şey (13, 67).

Təsirsiz feillərlə birbaşa əlaqəyə girən təsirlik halda olan sözlərin ifadə etdiyi mənalar onu ilkin mövqeyindən (obyekt konseptini ifadə etmə xüsusiyyətindən) uzaqlaşdıraraq, digər hallara yaxınlaşdırır. Belə ki, təsirlik hal üçün səciyyəvi olmasa da, bu sözlərdə obyekt konseptinin ifadəsinin zəiflədiyini, əksinə olaraq, zaman və məkan konseptlərinin daha aydın nəzərə çarpdığını görmüş oluruq; məsələn: *qışı qışlaqda keçirmək, gecəni yatmaq*. Fikrimizi belə əsaslandırma bilirik ki, məkan və zaman mənası kəsb edən təsirlik hal şəkilçili sözlər təsirsiz feillərin yanında işləndikdə onlar obyekt deyil, məkan və zaman konsepti ifadə edir.

Yerlik hal məkani hal kimi qəbul edilsə də, o, lüğəvi mənasına görə zamanı əks etdirən sözlərlə işləndikdə, a) iş və hərəkətin baş verdiyi, icra edildiyi vaxtı özündə əks etdirə bilir, belə ki, bu hal müxtəlif temporal sözlərlə işlənərək zaman konseptini ifadə edir. Məsələn:

Buraxılış gecəsində hökumətin kənd müəllimlərinə təbrik müraciətini oxudular (13, 149).

b) hərəkətin müəyyən zaman müddətində davam etdiyini, zamanın kəmiyyətlə ifadəsini göstərir; məsələn:

Dörd yüz il dövründə o dağa əgər,

Dəyibə bu qədər ağır zərbələr

Sən isə islanmış bir torpaq ikən

Onu əbədimi güman edirsən?

Nizami, dəyişdir söhbəti bir az,

Belə əfsanəni dinləyən olmaz (14, 69);

c) müəyyən dövrdə, vaxtaşırı olaraq baş verən hərəkətin ritmik təkrarlandığını bildirir; məsələn:

İldə-əyyamda ya kağız yazır, ya da yazmır (13, 13).

Yerlik halda öz lüğəvi mənasını – zaman mənasını qoruyan sözlər icra edilən hərəkətin, hadisənin baş vermə zamanını bildirir. S.Cəfərova görə isə 1) zaman və fəsil bildirən isimlərə *-da, -də* şəkilçisi artırıldıqda isimlər müəyyən zaman anını bildirmək mənası kəsb edir; məsələn: *həftədə, saatda,*

yayda, qışda; 2) -lıq⁴ şəkilçisi ilə düzəlmiş isimlərə -da² şəkilçisi artırıldıqda onlar zaman mənası kəsb edir (2, 80; 3, 54).

2. *Cərəyan edən hadisələrin, icra edilən hərəkətlərin və ya hal-vəziyyətin müəyyən zaman kəsiyindən (anından) öncə yerləşməsi.*

Zaman konsepti fonunda bu münasibətləri adlıq və çıxışlıq hal ilə birgə əks etdirən *əvvəl* və *qabaq* qoşmaları əsas işin qoşmalı birləşmənin ifadə etdiyi işdən əvvəl icra olunduğunu bildirir. Buna nəzər salaq:

Bir il əvvəl İmran başqa bir mənzil tapıb çıxmış və çarpayı Səftərə qalmışdı (12, 203).

Müharibədən əvvəl xalam qızı Rusiyada bir belçikalıya ərə getmişdi (12, 250).

3. *Cərəyan edən hadisələrin, icra edilən hərəkətlərin və ya hal-vəziyyətin müəyyən zaman kəsiyindən (anından) sonra yerləşməsi.*

Zaman konseptinin bu aspekti ingilis dilində sözlülər və onların əlaqəyə girdiyi ümumi haldakı isim vasitəsi ilə verilsə də, Azərbaycan dilində bu, çıxışlıq hal və ya adlıq və çıxışlıq hal + *sonra* qoşması ilə ifadə olunur. Əsas feilin ifadə etdiyi iş *sonra* qoşmasının qoşulduğu sözdəki (tərkibdəki) iş icra olunduqdan sonra başlayır.

Adlıq halda işlənən cümləyə nəzər salaq: *İki gün sonra Səadət xanımdan məktub aldım (15, 24).*

Üç gün sonra, axşamüstü milis Qələndər Quliyev sədrin yanına gəldi (15, 44).

Bu çaları özündə əks etdirən çıxışlıq hal da qoşma ilə birlikdə və ya qoşmasız işlənir. Məsələn:

Bir azdan ayıldı (12, 34).

Student xanımla vidalaşaraq iki gündən sonra daşınacağını bildirdi (12, 10).

Zaman konseptinin bu çaları adlıq halla işlənsə də, o, əsasən, çıxışlıq halla ifadə olunur. Qoşma ilə birgə ötürülən bu məna çalarında hal-vəziyyətin davamı və ya bitib-bitməməsi haqqında konkret məlumat verilməyə bilər.

Son olaraq qeyd edək ki, konkret olaraq heç bir hal sırf zaman konseptini özündə əks etdirməsə də, hər bir halın mənalı içərisində bu konsepti ifadə etməyə qadir məqamların olduğunu görmək olar. Hesab edirik ki, halları yalnız bir məna çaları ilə məhdudlaşdırmaq düzgün olmazdı, çünki halların hər birinin rəngarəng çaları ifadə etdirdiyini, o cümlədən, müxtəlif konseptlərin verballaşmasında rolunu görə bilərik. Nəzərə alınmalıdır ki, sözlər zaman məzmununu yalnız birləşmə və ya cümlə daxilində əldə etmir. Burada sözlərin lüğəvi mənası aparıcı amillərdən biridir. Azərbaycan dilində zaman referensiyasına malik leksik vahidlər aparıcı mövqeyə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov İ. Azərbaycan morfologiyası tədrisinin elmi-metodik əsasları. Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1983, 218 s.

2. Cəfərov S.Ə. İsim tədrisinin nəzəri əsasları. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 98 s.
3. Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. III hissə, Bakı: Şərb-Qərb, 2007, 280 s.
4. Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. I hissə. Bakı, 2007, 280 s.
5. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfolojiya. Bakı: Bakı Univ. Nəşr., 2006, 371 s.
6. Təhərov İ.M. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı: Nurlan, 2007, 324 s.
7. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М.-Л, 1962, 607 с.
8. Мостепаненко А.М. Проблема универсальности основных свойств пространства и времени. Л.: Наука, 1969, 230 с.
9. Селезнева С.Ю. Проблема времени в американской когнитивной лингвистике. Обзор // Социальные и гуманитарные науки. Отеч. и зарубеж. лит. Сер. 6. Языкознание: РЖ / РАН ИНИОН. М., 2003, №2, с. 33-43.
10. Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры: опыт исследования. М., 1997, 824 с.
11. Успенский Б.А. История и семиотика (восприятие времени как семиотическая проблема). Изб.труды Т.1. М., 1996, с. 83-123.

Bədii ədəbiyyat:

12. Cəmənzəminli Y.V. Əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı: Avrasiya press, 2005, 664 səh.
13. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri. IV c. Bakı: Yazıçı nəşriyyatı, 1984, 377 s.
14. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin. Bakı: Yazıçı nəşriyyatı, 1983, 396 s.
15. Mir Cəlil. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.

З.Ахмедова

Падежные суффиксы как средство вербализации в концепте времени Резюме

В каждом языке концепт времени трансформируется целой системой языковых средств, присущих различным уровням языка. Значение этих средств и их функции разные. В этой статье автор ограничивается рамками лексического уровня и рассматривает суть концепта времени в категории падежей, точнее, отличительные черты падежных суффиксов в вербализации этого концепта.

Несмотря на тот факт, что суффиксы подлежали тщательному анализу с разных аспектов, новизна этой статьи в том, что они не были объектом когнитивного исследования. Здесь также указывается, что в азербайджанском языке ни один из падежей не служит вербализации концепта времени, тем не менее, можно заметить некоторые нюансы, способствующие выражению этого концепта. Следуют принять во внимание, что слова не приобретают значения времени ни в словосочетаниях, ни в предложениях. В передаче концепта времени посредством разных падежных суффиксов основную роль играет семантика самой лексической единицы, а также особенности контекста, с которым входит в отношения данная единица. Следовательно, изучение падежных суффиксов неразрывно связано с их окружением.

Z. Ahmadova

**Case Suffixes as the Means of Verbalisation of the Concept of Time
Summary**

The concept of time is transformed by the entire system of language means belonging to different language levels in every language. The meaning and the function of these means are diverse. In this article the author limits the study of these means to the lexical level and deals with the essence of the concept of time in the category of case, to be more precise, the distinctive features of the case suffixes revealed in the verbalization of this concept.

Although the case suffixes have been analyzed from different aspects, the novelty of this article is that these suffixes, which are used as a medium of verbalization of the concept of time, have not been the object of investigation from the cognitive angle. It must be pointed out that in the Azerbaijani language none of the cases serves to verbalize specifically the concept of time; however, it is possible to notice some shades of meanings capable of expressing this concept. It should be taken into account that words do not acquire their meanings of time only in word combinations or in sentences. The semantics of the lexical unit itself, as well as the peculiarities of the context in which the given unit is applied play the crucial role in the expression of the concept of time through different case suffixes. Consequently, the study of case suffixes is inseparably linked with their surrounding context.

Rəyçi: Əbülfəz Rəcəbli

Filologiya elmləri doktoru, professor

ƏFSANƏ ZEYNALOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
E-mail: efsanezeynalovaa@gmail.com

MORFOLOGIYA TƏDRİSİNDƏ ETİMOLOJİ TƏHLİL ÜZRƏ APARILAN İŞLƏR

Açar sözlər: etimoloji təhlil, söz, mənşə

Ключевые слова: этимологический анализ, слова, происхождения

Key words: etymological analysis, word, origin

Azərbaycan dilinin Morfologiya şöbəsi sözün formalarını öyrənir. Morfologiya nitq hissələrini öyrənir. Morfologiyada sözlər nitq hissələri kimi öyrənilir, onların quruluşu və dəyişmə qaydaları, qəbul etdiyi şəkilçilər, əsas və köməkçi olması araşdırılır. Ancaq bununla yanaşı, orta məktəbdə Azərbaycan dili tədris olunarkən Morfologiya bölməsinin tədrisində etimoloji təhlildən istifadə edilməlidir. Morfologiya bölməsinin tədrisi zamanı köməyə çatan köməkçi vasitələrdən biri də etimoloji təhlildir. Bəzi sözlərin hansı nitq hissəsi olmasını, hansı suala cavab verməsini, cümlədə sintaktik vəzifəsini müəyyənləşdirməkdə, hətta onun düzgün orfoqrafik qaydada yazılmasında etimoloji təhlilin xidməti böyükdür. Orta məktəbdə şagirdlər hansısa söz üzərində morfoloji təhlil apararkən ilk olaraq həmin sözün əsas və ya köməkçi nitq hissəsi olmasını müəyyənləşdirməlidir. Bunu dəqiqləşdirdikdən sonra isə həmin sözün etimologiyasına müraciət etməlidir. *“Birdən telefon zəngi eşidildi və yatmış balaca körpə yuxudan oyandı.*” Verilmiş bu cümlə morfoloji təhlilə cəlb olunarkən müəllim “telefon” sözünü etimoloji təhlilə cəlb edir. Qeyd olunur ki, altından xətt çəkilmiş bu söz yunan dilindən alınmışdır. Söz iki hissədən ibarətdir: 1.tele; 2.fone. Şagirdlər etimoloji təhlilə daynaraq və etimoloji lüğətdən istifadə edərək bildirir ki, tele sözü “uzaq”, fone sözü isə “səs” mənasını verir. Sonra müəllim uşaqlara sual verir ki, “fone” səsinə daha hansı elementlərdə rast gəliblər. Şagirdlər də mikrofon, maqnitofon kimi sözləri səsləndirirlər. Artıq bunun köməyiylə onlar bir neçə sözün etimologiyasını öyrənmiş olurlar. Belə etimoloji təhlillərin aparılması yalnız morfoloji təhlil üçün əhəmiyyətli deyil, bununla yanaşı şagird nitqinin və onun lüğət fondunun zənginləşməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Bildiyimiz kimi Azərbaycan dilçiliyində bu günə qədər əsl Azərbaycan sözlərinin və rus, ərəb, fars sözlərinin etimologiyası geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunmamışdır. Tədris və təlim zamanı etimoloji təhlilin və etimoloji tədqiqatların istifadəsini belə qruplaşdırı bilərik:

1. Orta məktəbdə dərslərdə verilmiş bəzi sözlərin və leksik vahidlərin həqiqi mənasının düzgün şəkildə şagirdlərə öyrədilməsində. Bəzən şagirdlər dərslərdə rastlaşdığı sözləri gündəlik nitqində istifadə edə bilmir. Bunun da əsas səbəbi həmin sözün mənasını tam bilmir. Bəzən isə həmin sözü yanlış şəkildə işlədir. Bu zaman etimoloji təhlillərdən və etimologiya ilə bağlı tarixi araşdırmalardan istifadə olunur və şagird təfəkkürünə aydın olmayan sözlər ona mənimsədilir.

2. Sözlərin düzgün şəkildə yazılmasında və şagirdlərə düzgün yazı vərdişlərinin aşılanmasında bu təhlil növünün istifadə dairəsi genişdir.

3. Onu qeyd etmək lazımdır ki, orta məktəblərdə fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik təhlillərə geniş yer verildiyi halda, təhlilin bu növünə ayrıca saat ayrılır. Amma bəzi mövzuların tədrisində elə sözlərə rast gəlinir ki, o zaman etimoloji təhlilə müərciət etmək lazım gəlir. Müasir Azərbaycan dili dərsləri mətn əsasında yazılıb və həmin mənlərdə etimoloji təhlilə ehtiyac olan sözlərə tez-tez rast gəlinir.

4. Dilimizdə olan bəzi sözlərin ahəng qanununa tabe olmamasında, sonuncu səsi *q* və *k* ilə bitən leksik vahidlərdə həmin sözlərə saitlə başlayan şəkilçi əlavə edəndə həmin səslərin *ğ* və *y* səsinə keçməsinə, V-IX-II kimi rum saylarından sonra *-ıncı*⁴ şəkilçisinin işlənməməsinə, yer zərfi olan *ora*, *bura*, *geri* kimi bəzi sözlərin istiqamət bildirən yönlük hal şəkilçilərinin qəbul etmədən istiqamət bildirməsi kimi bir sıra nüanslar linqvistik təhsilin bu növü ilə şagirdlərə dolğun şəkildə mənimsədilir.

5. Bir sıra fənlərə aid olan terminlərin mənimsədilməsində etimoloji təhlilə müraciət edirlər.

6. Orta məktəb Azərbaycan dili dərslərində verilən bəzi klassik ədəbiyyat nümunələrində alınma fars və ərəb mənşəli sözlərin izahında müəllim bu təhlilə istiqamətlənir.

7. Təhsilimiz dünya təhsilinə inteqrasiya etdikdən sonra müasir dərslərin əsas xüsusiyyətlərindən biri də inteqrasiyadır. Xüsusən, ədəbiyyat, Azərbaycan tarixi, coğrafiya fənlərinin təlimi prosesində bəzi sözlərin mənimsədilməsində etimoloji təhlildən istifadə olunur və bu da təlim prosesində inteqrasiyanın əvəzsiz rola malikdir.

Etimoloji təhlil Azərbaycan dilində sözlərin hansı dilə mənsub olduğunu, tarixi prosesdə keçdiyi inkişafı, müasir vəziyyətini dəqiqləşdirən dilimizdə istifadə olunan təhlil növlərindən biridir. Belə sözlər araşdırılarkən sözlərin yalnız morfoloji quruluşu deyil, bununla yanaşı, onda baş verən fonetik, leksik, qrammatik sahədə də olan dəyişikliklər nəzərə alınır. Azərbaycan dilində sözlərin etimoloji təhlilini apararkən aşağıdakı ardıcılığa əməl etmək lazımdır.

1. *Qeyd olunan sözlərin hansı dildən alındığına;*

2. *Tarixi inkişaf prosesində və dəyişikliklərə uğramazdan əvvəl sözün hansı formada olduğunu;*
3. *Tarixi inkişaf prosesində hansı dəyişikliklərin olduğunu;*
4. *Hazırkı müasir dilimizdə özünü hansı şəkildə qoruyub saxlamasında.*

Ancaq bu o demək deyil ki, müəllim sözləri etimoloji təhlilə cəlb edərkən bu sistematikliyə ardıcıl şəkildə riayət etməlidir. Qarşıya qoyulmuş əsasdan aslı olaraq müəllim bunlardan birinin, yaxud, bir neçəsini də diqqət mərkəzində saxlaya bilər. Təbii ki bunu həyata keçirəndə şagirdlərin yaş səviyyəsini, təhsil aldığı təhsil pilləsini və biliyini unutmamalıdır. Milli mənşəli sözlərimizin etimologiyası dolğun şəkildə araşdırılmadığından onun belə sözlərdə izahı başa düşülən və izahlı şəkildə dəqiq olmalıdır.

Araşdırmalardan məlum olur ki, lingvistik ədəbiyyatlarda etimoloji təhlil sözü ətraflı şəkildə öyrənilməmişdir və onu təhlilin digər növlərindən ayıran əsas sədd qoyulmamışdır. Sözlərin quruluşca növlərini biz dilçiliyin Morfologiya bölməsində öyrənirik. Bu, da özünü sözlərin strukturunun müəyyən edilməsində göstərir. Sözlərin strukturunu müasir və tarixi aspektdən müəyyənləşdirmək olur. Elə sözlər olur ki, müasir dildə həmin söz quruluşuna görə sadə hesab olunur, amma tarixi abidələrin dilində həmin söz mürəkkəb söz hesab olunur. Ona görə də sözlərin etimoloji təhlili aparılarkən yalnız tarixi aspektdən yanaşmaq mümkün deyil. Tarixən mürəkkəb hesab edilən sözlərdə komponentlər ayrı-ayrılıqda məna verir, müasir dildə isə həmin sözlərin komponentlərindən hansısa müstəqil mənaya malik ola bilmir və sözün tərkibində daşlaşmış olaraq qalır və müasir dildə sadə söz kimi işlənir. Bütün bunları nəzərə alaraq Asif Hacıyevin “Qrammatikanın tədrisində tarixilik prinsipinin nəzərə alınması” adı vəsaitindən aşağıdakı nəticəyə gəlinir:

1. *Tarixə söykənən şərhlər bir-birini izləməlidir;*
2. *Tarixə əsaslanan şərhlər elmi-metodik ədəbiyyatlara söykənməlidir;*
3. *Tarixi şərhlər tam şəkildə və qısa olmalıdır;*
4. *Tarixi şərhlər şagirdlərin yaşına və biliyinə uyğun olmalıdır.*

Etimoloji təhlildə qarşıya çıxan çətinliklərin də əsas səbəbi sözün tərkibinə görə təhlil ilə etimoloji təhlilin səddinin konkret müəyyən edilməməsindən irəli gəlir. Əvvəl sözün tərkibi təhlil olunu və onun getdiyi yolu etimoloji təhlil öyrənir. Həmin söz bugünkü vəziyyətə görə tərkib hissələrə ayrılırsa bu sözün tərkibinə görə təhlil hesab olunur, əgər ayrıla bilmərsə, həmin söz etimoloji təhlillə öyrənilir.

Leksik vahidləri kök və şəkilçi morfemlərinə ayırarkən onun etimoloji təhlili araşdırılarda şəkilçinin müasir dilimizdə olan işlənmə səviyyəsi mühüm rol oynamır. Ona görə ki, tarixi prosesdə ən çox sözlərin kökü dəyişilir, şəkilçi morfemlər isə sabitliyini daha çox qoruya bilir.

Linqvistik təhlilin bu növü onun digər növlərindən daha geniş anlayışdır. Etimoloji təhlil fonetik, leksik, qrammatik təhlillə hardasa birləşir. Hansısa sözü etimoloji təhlil edərkən tarixi abidələrin dilində işlənən bəzi sözlərin tərkibində olan fonetik hadisəni öyrəniriksə, sözdəki dəyişiklikləri araşdırırıqsa, leksik təhlillə, sözü morfemlərə ayırırıqsa, söz yaradıcılığına yaxınlaşırıq.

Nəticə olaraq, dəqiqləşdirmiş oluruq ki, etimoloji təhlillə digər təhlillərlə arasında sədd dəqiqləşməyib. Etimologiya ilə bağlı ədəbiyyatlarda bu sahədə əsas səhvlər aşağıdakılardır:

1. *Ancaq etimoloji təhlilin köməyilə tərkib hissələrə ayrılan sözlər müasir dilimizdə formal olaraq tərkib hissələrə ayrılır;*
2. *Müasir dildə kök və şəkilçi morfeminə ayrılma bilən sözləri yanlış olaraq etimoloji təhlil hesab edirlər;*
3. *Etimoloji təhlillə təhlilin digər növlərinin oxşar və fərqli məqamları öyrənilməmişdir.*

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A.S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Maarif, 1978, 279 s.
2. Abdullayev N. Ə. Ədəbi tələffüz təliminin metodikası. Bakı, Maarif, 1986, 160 s.
3. A. Məmmədov. Azərbaycan dili dərslərində etimoloji təhlil. Bakı, Mütərcim, 2014, 87 s.
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Bakı, 1973.
5. Orfoqrafiya-orfoepiya lüğəti. Bakı, Abituriyent, 2015.
6. Rəhimov A. N. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Təhsil, 1999, 312 s.

A.Zeynalova

Analysis of the morphology teaching work carried out on etymological

Summary

Morphology of Azerbaijani language studies department of the forms of the word. Morphology studies the parts of speech. Morphological study of words as parts of speech, their structure and change the rules, adopted by the

suffixes, the main and auxiliary be investigated. At the same time, the Department of Morphology was teaching high school English in the teaching of the etymological analysis should be used. One of the tools of teaching assistant in the Department of Morphology, which aid etymological analysis. Some of the words to be part of any speech, to answer any question, to determine the position of syntactic sentence, even in etymological analysis services to its proper spelling is in the writing. Etymological analysis of the words in any language that the historical process in the development of the modern state is one of the clarifying language, used in the analysis. Such words only morphological structure of words in the investigation, but at the same time, then in the phonetic, lexical and grammatical changes to the area, which is also taken into account. Etymological analysis of the words in the course of the following sequence should be followed.

А.Зейналова

**Анализ педагогической морфологии работы, проводимый на
этимологическом
Резюме**

Морфология изучения языка отдела Азербайджана форм слова. Морфология изучает части речи. Морфологическое изучение слов как части речи, их структура и изменить правила, принятые суффиксами, главные и вспомогательный быть исследованы. В то же время, Департамент Морфология преподавала средней школы английского языка в преподавании этимологического анализа следует использовать. Одним из инструментов ассистента в отделе морфологии, которые помогают этимологический анализ. Некоторые из слов, чтобы быть частью какой-либо речи, чтобы ответить на любой вопрос, чтобы определить положение синтаксических предложений, даже в сфере услуг этимологического анализа его правильное написание в письменной форме. Этимологический анализ слов на любом языке, что исторический процесс в развитии современного государства является одним из языка освещения, используемый в анализе. Такие слова только морфологическая структура слов в расследовании, но в то же время, то в фонетических, лексических и грамматических изменениях в области, которая также принимается во внимание. Этимологический анализ слов в ходе следующей последовательности должен быть соблюден.

Rəyçi: Kamil Bəşirov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent

AYTAC HƏSƏNOVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
e-mail: aytac.hasanova11@gmail.com

SÖZDƏ MƏNANIN İNKİŞAFININ KOQNİTİV ASPEKTDƏ ÖYRƏNİLMƏSİ

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, məna, təfəkkür, semantik struktur

Key words: cognitive linguistics, meaning, thinking, semantic structure

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, значение, мышление, семантический структур

Sözün dil sistemində daşdığı məna və aktual nitq zamanı reallaşan məzmunun birinin digərindən fərqlənməsi dilçilikdə daim maraq doğuran məsələlərdən biridir. Belə ki, sözün dil sistemində daşdığı məna onun ifadə etdiyi predmetlə əlaqəsi, məzmun isə həmin mənanın mətndə, nitqdə reallaşması və yaxud insan təfəkküründə canlanması deməkdir.

Ənənəvi dilçilikdə sözün mənasının genişlənməsi kifayət qədər tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Adətən dil işarəsinin semantik strukturunda əsas (buna nüvə komponent də deyilir) və periferik komponentlər ayırd edilir. Bir çox alimlərin fikrincə, sözün semantikasi, hətta dil sistemi səviyyəsində çoxkomponentli struktura malik olur, başqa sözlə desək, çoxmənəlilik (polisemiya) ilə xarakterizə olunur. Beləliklə, funksional nitqdə sözün qazandığı mənalar onun semantik strukturunu əmələ gətirən bu və ya digər komponentlərin reallaşması və ya aktuallaşması kimi nəzərdən keçirilir.

XX əsrin ikinci yarısında dünya dilçilik elmində yeni istiqamət olaraq meydana çıxan koqnitiv dilçilik sözdə mənanın inkişafı və çoxmənəlilik problemini də yeni yanaşmada tədqiq etməyi nəzərdə tutur. İstənilən psixoloji aktivliyin və o cümlədən də nitqyaratma prosesinin koqnitiv köklərinin olması ideyası ilk olaraq N.Xomskinin adı ilə bağlıdır. Koqnitiv dilçilikdə dil təfəkkür proseslərinin başlıca vasitəsi kimi çıxış edir. Bu zaman çoxmənəlilik problemi, dünyanın konseptual və kateqorial mənzərəsi fonunda, insanın müxtəlif bilik və təsəvvürlərinin dildə representasiyası, nitqin yaranması və dərk edilməsi, ümumiyyətlə nitq fəaliyyəti prosesində linqvistik və ekstralingvistik məzmunun qarşılıqlı əlaqəsi baxımından nəzərdən keçirilir. Çoxmənəliliğin əsasını məna və məzmunun məhz eyni bir kateqoriya çərçivəsində əlaqələndirilməsi prinsipi təşkil edir. Bu o deməkdir ki, eyni leksik vahid dərk etmə proseslərinin nəticələrinin bir kateqoriya daxilində sintez edilməsi səbəbilə müxtəlif mənalarda istifadə edilə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində “baş” sözü bədən üzvünü bildirməklə yanaşı “dağın başı”, “stolun başı”, “baş həkim”, “baş müəllim” və s. birləşmələrdə

“baş” sözündə yuxarı, uca mənaları ifadə olunur. Nümunədən də göründüyü kimi, bütün mənalar yalnız bir kateqoriya – ucalıq, böyüklük kateqoriyası çərçivəsində əlaqələndirilmişdir. Məlumdur ki, eyni formaya malik sözlərin semantik quruluşunda daxili əlaqə mövcud olmazsa bu çoxmənalılıq deyil, omonimlik kimi qiymətləndirilir.

Koqnitiv dilçiliyin inkişafı və elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul olunması dilin formalaşmasında cəmiyyətin başlıca rola malik olması təsəvvüründən azad olmaq imkanı verdi. Koqnitiv dilçilik üzrə aparılan tədqiqatlarda semantika əhəmiyyətli rol oynamağa və dildən istifadədə aparıcı sahə hesab olunmağa başladı. Koqnitiv semantikaya görə isə hər şeyin meyarı obyektiv aləm deyil, bu gerçəkliyə baxan insandır. Hətta belə də demək mümkündür ki, “insan ətraf aləmi öz ehtiyacları prizmasından dərk edir”. [2]

Müasir linqvistikada bu fikirlər dildə insan faktoruna daha çox önəm verilməsi ilə əlaqədardır. Koqnitiv semantikanın ən mühüm cəhəti mənanı yeni yanaşmada şərh etməsidir. Məlumdur ki, qazandığımız biliklər dünyanı necə dərk etməyimizi əks etdirir, bu da insanın təfəkkür fəaliyyətinin nəticəsidir və şüurun müxtəlif formalarının yaranmasını şərtləndirir.

...Ümumilikdə dil beyin məhsuludur və öz funksiyasını yalnız dərk etmə ilə əlaqəli şəkildə icra edə bilər. Beyindən kənarda aktiv sistem xüsusiyyətinə malik olan dil mövcud deyil, yalnız onun yazılı və ya şifahi nitq şəklində təzahür edən fraqmentləri və ya struktur vahidləri mövcuddur. Nitq yenidən beyinlə, yəni təfəkkür prosesləri ilə birləşincəyə qədər bizim üçün heç bir məna ifadə etmir və ya bizim üçün onun heç bir mənası olmur [3, s. 151].

Bildiyimiz kimi, koqnitiv dilçilik əsasən dərk etmənin mexanizmini öyrənir və burada dil informasiyanı kodlaşdıran və ötürən işarələr sistemi olaraq nəzərdən keçirilir. Odur ki, mənanı insanlar tərəfindən informasiyanın qəbul və emal olunmasının nəticəsi kimi nəzərdən keçirmək irəli sürülür. Dil işarələrinin mənası insanların həyat təcrübəsinin nəticələrini özündə əks etdirir. Demək, koqnitiv dilçilik məna probleminə subyektivist yanaşmanı dəstəkləyir. Koqnitiv semantika antroposentrik faktora daha çox önəm verir. Belə ki, istər dil vahidlərinin mənalarının formalaşmasında, istərsə də hər hansı fikrin ifadəsi üçün tələb olunan dil vasitələrinin seçilməsində başlıca rol insana aid edilir. İnsanların dünya haqqında təsəvvürləri subyektiv olmaqla müxtəlif amillərdən asılı olaraq həm də dəyişkən və variativ xarakter daşıyır.

Dilin ikili xüsusiyyətə malik olmaqla həm linqvistik, həm də psixoloji kateqoriya olduğunu nəzərə alsaq, qeyd olunan problemin məhz koqnitiv dilçilik aspektində yenidən nəzərdən keçirilməsi müasir dilçiliyin bir çox ənənəvi suallarına cavab tapmaq imkanı verə bilər. Koqnitiv dilçilikdə

insanın dərk etmə qabiliyyətinin, həmçinin, onu əhatə edən aləm haqqında fərdi və kollektiv bilgilərinin dildə və nitqdə öz əksini tapması əsas diqqət mərkəzindədir. Sözügedən məsələyə koqnitiv dilçiliyin mövqeyindən yanaşaraq aydınlıq gətirməyə çalışaq.

Bunun üçün ilk növbədə insana məxsus biliklərin koqnitiv və semantik səviyyələrdə reprezentasiyasını fərqləndirmək lazımdır... Dil vahidlərinin məna və məzmununun semantik səviyyədə tədqiqi əsasən, onların struktur xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilə məhdudlaşarsa, koqnitiv səviyyə linqvistik biliklərdən kənara çıxmağı, mənanın və konseptual məzmunun əlaqəsinin təhlilini nəzərdə tutur. Adətən belə iddia olunur ki, semantik baxımdan nitqdə sözün mənası müəyyən linqvistik kontekstdən asılıdır. [4, s. 193-194]

Sözün dil sistemində artıq öz yerini tutmuş mənası lazımi məzmunun formalaşmasını və dərk edilməsini təmin edir ki, bu prosesin əsasında konseptual (məfhuma xas olan) əlamət dayanır. Demək, sözün mənası məfhmun ən xarakterik xüsusiyyət və əlamətlərini təsvir etməklə dil sistemində aiddir. Konseptual məzmun dil sistemindəki məna ilə ifadə olunur. Bəzən dil sistemində və funksional nitqdə ifadə olunan mənalar üst-üstə düşür, beləliklə funksiya baxımından bir-birindən fərqlənir.

Məna və məzmunun qarşılıqlı asılılıq və qarşılıqlı əlaqəsi problemi kifayət qədər mürəkkəb olmaqla bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirilməsini tələb edir. Burada dil və nitqin fərqləndirilməsi, dilin əsas funksiyalarının, eləcə də ən başlıca funksiya kimi kommunikativ funksiyanın ayırd edilməsi xüsusi rol oynayır. Hətta XIX əsrdə İsveçrəli məşhur dilçi alim Ferdinand de Sössürün əsərlərində dil vahidlərinin dil sistemində və nitqdə fərqli olmaqla ikili strukturu və xüsusiyyəti barədə fikirlər səslənmişdi. Məlum olduğu kimi, dillə nitqi V. Humbold ilk dəfə fərqləndirməyə cəhd etmiş olsa da, onlar arasındakı mühüm fərqləri Ferdinand de Sössür göstərmişdir. Məhz bu formul, nəzərdən keçirilən problemin həllini özündə ehtiva edir. Bu o deməkdir ki, funksional nitq fəaliyyətində dil işarəsi dil sistemində olduğundan fərqli mənalar kəsb edə bilər, belə mənaların sayı bir neçə ola bilər. Bu da istənilən dil işarəsinin çoxfunksiyalı olması və nitqdə çoxsaylı mənalara gətirib çıxarması deməkdir.

Dilin ən sürətlə dəyişən səviyyəsi semantik yarusdur. Bu yarus təfəkkürlə bağlıdır. İctimai həyatda baş verən hər hansı bir dəyişiklik əvvəlcə məfhmun kimi şüurda, sonra isə söz kimi dildə öz əksini tapır. Beləliklə, dilin bu yarusunda sürətli dəyişiklik gedir. [1, s.68]

Təbii ki, biz sözün mənasını onun bu və ya digər kontekstdə işlənməsindən asılı olaraq dərk edirik. Dil sistemində mövcud olan məna ümumi xarakter daşıyır, aktual nitqdə isə dil struktur vahidinin istifadə

olunduğu konkret kontekst hesabına nəinki semantik strukturu əmələ gətirən məna komponentlərindən biri reallaşır, həm də yeni mənalar əmələ gəlir.

Beyin aktivliyi və ya təfəkkür prosesləri dil struktur vahidlərinin yaranmasını və mənimsənilməsini, eləcə də nitqin yaranmasını və ötürülməsini, qəbulunu və mənimsənilməsini şərtləndirən əsas amillərdəndir. [3, s. 164]

Sözlərin semantikasının təhlili dil işarəsinin forma və məzmunu probleminə əsaslanır. Məna, forma və məzmunun vəhdəti olmaqla məhz danışan şəxs, daha sonra isə dinləyən şəxsinin şüurunda formalaşır. Məlumdur ki, dil ictimai hadisə olmaqla cəmiyyətdə mövcuddur, dil sistemində mövcud olan məna həmin kollektivin şüurunda ümumi qəbul olunmuş hesab olunur. Məna və məzmun probleminin koqnitiv təhlili isə təkcə ictimai şüurda, həmin dildə danışan kollektivin şüurunda sabitləşmiş olan bilikləri deyil, həm də fərdi təsəvvürləri öyrənmək məqsədi daşıyır. Dərketmə və təfəkkürün özlüyündə fərdi səciyyə daşdığını nəzər alsaq bu mövqeyin məqsədəuyğun olduğunu görürük. Əvvəlcə fərdi şüurun məhsulu olan mənalarından bir qismi həmin dildə danışan kollektivin şüurunda möhkəmlənir və hamı tərəfindən asanlıqla qəbul olunur və başa düşülür. Beləliklə, dil sistemində sabitləşmiş məna və ya lüğəvi məna müəyyən sossiuma mənsub olan kollektiv bilikləri özündə cəmləşdirir.

Sözün mənası insanın şüur fəaliyyəti ilə müəyyənləşir və linqvistik, eləcə də ekstralingvistik faktorların təsiri ilə dəyişikliyə uğrayır. Bəs şüur nədir? Müxtəlif ədəbiyyatlara nəzər salsaq şüurun fərqli təriflərlə izah edildiyinin şahidi oluruq. A. Babayev “Dilçiliyə giriş” əsərində yazır: “Şüurun formalaşmasına müxtəlif amillər: fərdi dünyagörüşü, savadı, aldığı tərbiyə, həyatdakı mövqeyi və hətta maddi vəziyyəti təsir edir. Bu baxımdan şüuru hər hansı bir fərdin gerçəklikdəki əşya və hadisələrə münasibəti kimi izah etmək olar. Həyatda davranış, hər şeyə, hər kəsə münasibət məhz fərdi şüurun məhsuludur”. [1, s. 188]

Mənanın xarakterik cəhətlərindən biri də dəqiq stabil sərhədlərin olmamasıdır ki, bu da öz növbəsində sözün semantikasının potensial inkişafına səbəb olur. Bu səbəbdən, leksikoqrafik təsvir, lüğəvi məna heç də bu mənaların hamısını əks etdirə bilmir. Leksikoqrafiyada izahlı lüğətlər sözün istifadəsinin həmin dövrdə istifadə kontekstindən çıxış edərək tərtib olunur. Lüğətlərdə bu və ya digər ünsiyyət şəraitində gələcəkdə meydana çıxacaq bütün potensial məzmun çalarlarını proqnozlaşdırmaq isə təbii ki, mümkün deyil.

Terminoloji olaraq mənanın iki növünü fərqləndirməyi lazım bilirik – izahlı lüğətlərdə təqdim olunan məna və dil daşıyıcılarının şüurunda mövcud olan məna... Sözün mənasının daha bir növü psixoloji real və ya psixolinqvistik məna haqqında bəhs etmək də məqsədəuyğundur. Sözün

psixolinqvistik mənası dil daşıyıcılarının şüurunda verilmiş səs kompleksi ilə həqiqətən də əlaqədar olan bütün semantik komponentlərin məcmusudur. [9, s. 66- 67]

Hər hansı dil işarəsinin dil sistemində möhkəmlənmiş olan mənası insanın dünya haqqında biliklərinin yalnız bir qismini ifadə edir, digər qisim isə bizim şüurumuzda məfhumlar şəklində qorunub saxlanılır. Bu barədə fikirlərə dilçilikdə psixoloji cərəyanın görkəmli nümayəndələrindən biri slavyanşünas alim, dilin bir sıra nəzəri məsələləri, habelə semasiologiya sahəsində mühüm tədqiqatlar aparmış A.A.Potebnyada rast gəlirik. Dilin xalq psixologiyası, eləcə də fərdi psixologiya ilə əlaqədar olduğunu iddia edən alim qeyd edir ki, sözün tərkibi mürəkkəb məzmunun işarəsi olsa da, həmin səs tərkibinin başqasına ötürülməsi ilə məzmun bütün çalarları ilə informasiyanın ötürüldüyü şəxsə verilmir. Həmin məzmun çalarları informasiyanın ötürüldüyü şəxsin özü tərəfindən yaradılır. [10, s. 599-600]

Çoxmənalı sözlərin tədqiqinə koqnitiv aspektdə yanaşma müəyyən edir ki, mənanın formalaşmasında həlledici rol ünsiyyətin iştirakçısı olan, dünyanı müşahidə edən insana və kollektivə məxsusdur. Danışan və düşünən insan hansısa situasiyanı təsvir etmək üçün şüurlu surətdə dil vasitələri arasında məhz lazım olanını istifadə edir, sözün təsbit olunmuş mənasından kənarlaşmalara yol verir. Bu kənarlaşmalar özünü funksional nitq prosesində biruzə verir, odur ki, yeni mənalardan meydana çıxmasını öncədən proqnozlaşdırmaq çətindir və ya mümkün deyil. Koqnitiv aspektdə çoxmənalılıq sözün nitq prosesində qazandığı çoxfunksiyalılıq kimi nəzərdən keçirilir.

Demək, sözün çoxmənalılığı təkcə onun semantik strukturunun çoxkomponentli olması demək deyil, həm də müxtəlif konseptual əlamətlər hesabına sözün müxtəlif məzmun çalarlarında istifadə oluna bilməsidir. [4, s.199]

Beləliklə, koqnitiv semantikada dil işarələrinin mənalarının formalaşmasında həlledici rol insana aid edilir. Bu və ya digər dildə danışan, düşünən və dərk edən insan təkcə hazır mənalardan istifadə etmir, həm də mənanı formalaşdırır.

Ədəbiyyat:

1. Babayev A. “Dilçiliyə giriş” Bakı, 2012, s. 68; s. 188
2. Əsgərov M. B. “Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası”, “Elm və təhsil”, Bakı 2011
3. Əsgərov M. B. “Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi”, “Elm və təhsil”, Bakı 2015, s. 151; s. 164
4. Болдырев Н.Н. «Когнитивная лингвистика», Москва Берлин 2016, s. 193-194; s.199

5. Бубнова И.А., Зыкова И.В., Красных В.В., Уфимцева Н.В. «(Нео)психоллингвистика и (психо)лингвокультурология: новые науки о человеке говорящем» Москва «ГНОЗИС», 2017
6. Выготский Л.С. «Мышление и речь», Санкт-Петербург, 2018
7. Касевич В.Б. «Когнитивная лингвистика в поисках идентичности», Москва, 2013
8. Киселева С.В. «Роль когнитивной лингвистики в исследовании многозначных слов», Когнитивные исследования языка, Тамбов, 2011
9. Попова З.Д., Стернин И.А. «Когнитивная лингвистика», Москва АСТ: «Восток-запад» 2007
10. Потебня А.А. «Из записок по теории словесности» Харьков, 1905, s. 599-600
11. <https://www.cognitivelinguistics.org>
12. <https://www.languageavenue.com>

A.Hasanova

The Study of Word Meaning Development in Cognitive Aspect

Summary

The article is devoted to the approach of cognitive linguistics to the development of word meaning. Cognitive linguistics appeared in linguistic science as a new direction the second half of the XX century. Cognitive linguistics studies the development of word meaning and the problem of polysemy in a new approach. Language is considered as the basic means of human thinking processes in cognitive linguistics. Word semantics and the development of meaning are involved to investigations from a different viewpoint. According to cognitive aspect the decisive role in word meaning formation belongs to human being. Sometimes meanings in language system and those in functional speech do not coincide. The same lexical unit can be used in different meanings due to the synthesizing of the results of cognitive processes within one category. This results in the extension of meaning of language signs. Cognitive semantics describes polysemy as multifunctionality of a word in actual speech as a result of thinking process.

А.Гасанова

**Исследование развития смысла слова в когнитивном аспекте
Резюме**

Статья посвящена подходу когнитивной лингвистики к развитию значения слова. Когнитивная лингвистика появилась в лингвистической науке как новое направление во второй половине XX века. Когнитивная лингвистика изучает развитие значения слова и проблему многозначности в новом подходе. Язык рассматривают как основное средство человеческих мыслительных процессов в когнитивной лингвистике. Семантика слова и развитие значения привлечены к исследованиям с различной точки зрения. Согласно познавательному аспекту решающая роль в формировании значения слова принадлежит человеку. Значения в языковой системе и в функциональной речи иногда не совпадают. Одна и та же лексическая единица может использоваться в различных значениях из-за синтезирования результатов познавательных процессов в одной категории. Это приводит к развитию значения языковых знаков. Познавательная семантика описывает многозначность как многофункциональность слова в речи в результате мыслительного процесса.

Rəyçi:

Mayıl B.Əsgərov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

FƏRİDƏ AYDƏMİROVA
Bakı Slavyan Universiteti
Farida@mail.ru

SİNTAKSİSİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ ÜSLUBİYYAT ÜZRƏ APARILAN İŞLƏR

Açar sözlər: sintaksis, üslubi imkanlar, sinonimlik, cümlədə söz sırası, həmcins üzvlər, xitab, qrammatik çalışmalar.

Ключевые слова: синтаксис, стилистические возможности, синонимия, ряд слов в предложении, однородные члены предложения, обращение, грамматические задания.

Key words: syntax, stylistic possibilities, synonymy, a number of words in a sentence, homogeneous sentence members, appeal, grammatical tasks.

Mənşə etibarilə yunan sözü olan «sintaksis» «birləşmə», «tərtibat» anlamını verir. Qrammatikanın bir şöbəsi kimi sintaksis sözlərin söz birləşməsi ilə əvvəl cümlələr şəklində birləşməsi qaydalarından bəhs edir. Sintaksis dilin qrammatik quruluşu haqqında elm olmaq etibarilə sintaktik vahidlər sistemini (söz birləşməsi, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə), sintaktik vahidlərin qurulmasını və onların bağlanma vasitələrini öyrənir. Söz birləşməsi və cümlə bəhslərindən ibarət olan sintaksis dilçiliyin çox maraqlı, diqqəti cəlb edən bölmələrindəndir.

Sintaksis haqqında qısa ümumi məlumat orta məktəblərin aşağı siniflərində verilir. Yuxarı siniflərdə isə bu məlumat genişləndirilir.

Məlum olduğu kimi, dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir. Sözlər cümlələri təşkil edir. İnsanlar öz fikirlərini cümlələr vasitəsilə bir-birinə çatdırırlar. Fikrin dəqiq, düzgün çatdırılması üçün cümlələr məntiqli, üslubi cəhətdən düzgün qurulmalıdır. Yəni danışarkən elə sözlər seçməli, elə cümlələr qurulmalıdır ki, deyiləcək fikir aydın şəkildə çatdırıla bilsin. Danışan və yazan işlətdiyi hər bir sözün əhəmiyyətini, onun nəzərdə tutulan fikir ifadəsi üçün nə dərəcədə yararlı, dəqiq olmasını hökmən almalıdır. Fikir söyləyən şəxs Azərbaycan dilinin fonetik, leksik, qrammatik imkanlarını həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən öyrənməli, fikir dəqiqliyi, yığcamlığı, ahəngdarlığı, bədiiliyi üçün üslubi imkanlardan yerində ünsiyyətin tələblərinə uyğun şəkildə istifadə etməyi; ədəbi dilimizin ifadə vasitələrindən konkret şəraitlə bağlı yararlanmağı bacarmalıdır. Dilçiliyin hər bir bölməsinin tədrisi zamanı öyrədilən mövzu ilə əlaqədar üslubiyyat üzrə müəyyən işlər aparılmalıdır.

Şagirdlərin nitqinin zəngin, məntiqli, ahəngdar olmasında, təkrarlara yol verilməməsində bu çox vacib məsələdir və Azərbaycan dili müəllimlərinin qarşısında duran ən ümdə bir vəzifədir.

Dil vahidlərinin üslubi keyfiyyətləri müxtəlifdir. Bu keyfiyyətlər leksikanın, qrammatikanın imkanları sayəsində yaranır, nitqə üslubi çalarlıq gətirir, onu mənalı və kəsərli edir, təsir gücünü artırır. Sintaksis üslubiyyətlə sıx surətdə bağlıdır. Elə bir sintaktik quruluş yoxdur ki, nitqin üslubca zənginləşməsində bu və ya digər dərəcədə iştirak etməsin. Sintaksisin tədrisi zamanı diqqət mərkəzində duran mühüm məsələ ilk növbədə dilin insanlar arasında bir ünsiyyət vasitəsi olduğunu şagirdlərə çatdırmaqdan ibarətdir. Dərk olunmalıdır ki, ictimai ünsiyyətin əsas vahidi cümlədir. Əgər dildə mövcud olan sözləri cümlə şəklində əlaqələndirmək, ifadə etmək mümkünsüz olsa idi, o zaman heç kim bir-birini anlaya bilməzdi.

Lakin fikrin ifadəsi zamanı dildə olan sözlərin yalnız qrammatik cəhətdən əlaqələndirilməsi kifayət etmir. Çünki sözlərin seçilməsi və cümlə şəklində əlaqələndirilməsi məqsədəuyğun olmazsa, bu hələ ictimai ünsiyyəti təmin etməz. Buradan nəticə çıxarmaq olar ki, sintaksis təkcə söz və cümlələrin birləşməsi qayda-qanunlarını öyrətməklə məhdudlaşıb qalmır, bu əlaqə və birləşmələrin üslubi məqsədəuyğunluğu qaydalarını mənimsətməyə də yardımçı olur. Təcrübə göstərir ki, sintaksisin tədrisi zamanı üslubiyyət üzərində işin təşkili bəzi məktəblərimizdə düzgün qurulsada, bir sıra məktəblərdə bu işə lazımi dərəcədə diqqət yetirilmir. Bunun nəticəsidir ki, şagirdlərin yazılı və şifahi nitqində söz sırasının pozulması, cümlədə sözlərin yerində işlədilməməsi, ədəbi dil normalarının, sözlər arasındakı sintaktik əlaqələrin (uzlaşma, idarə) gözlənilməməsi və bu kimi üslubi qüsurlara təsadüf olunur. Bütün bunları aradan qaldırmaq üçün sintaksis dərsləri keyfiyyətlə tədris olunmalı, hər bir mövzu şüurlu surətdə mənimsənilməli, bu kursda daxil olan hər bir mövzunun tədrisini üslubiyyətlə yaxından əlaqələndirmək lazımdır. Məlum olduğu kimi, mübtədə və xəbər cümlənin baş üzvləri olaraq onun qrammatik əsasını təşkil edir. Ümumiyyətlə, cümlə üzvlərinin tədrisini şagirdlərin cümlə haqqındakı bilikləri ilə əlaqədar şəkildə həyata keçirmək məqsədəuyğundur. Cümlədə müəyyən bitmiş bir fikir ifadə olunmalı, o, qrammatik cəhətdən formalaşmalıdır. Bununla birlikdə cümlənin tərkib hissələri – üzvləri olmalıdır. Cümlədəki fikir onun üzvləri vasitəsilə ifadə edilir. Obyektiv varlıq, insandan asılı olmayaraq mövcud olan hadisələr, onların arasındakı münasibətlər və buna müvafiq olan başqa cəhətlər insan şüurunda əks olunur, onun nəticələri cümlə vasitəsilə başqasına çatdırılır. Həyatdakı əlaqə və münasibətlərin müxtəlifliyi nəticəsində də ayrı-ayrı cümlə üzvləri arasındakı əlaqə formaları meydana çıxmışdı.

Cümlənin baş üzvləri olan mübtədə və xəbərin tədrisi prosesində şagirdlərin üslubi vərdişlərini əsasən üç istiqamətdə inkişaf etdirmək mümkündür.

1. Üslubi cəhətdən mübtəda və xəbərin cümlədəki yerinin düzgün müəyyənləşdirilməsi

2. Mübtəda və xəbərin cümlədə şəxsə və kəmiyyətə görə düzgün uzlaşdırılması

3. Mübtəda və xəbərin sinonimlərindən nitqdə düzgün və məqsədəuyğun şəkildə istifadə olunmasına dair əməli vərdişlərin aşılması.

Bununla bağlı müəllim şagirdlərə izah edə bilər ki, dilimizin qrammatik, normasına, tələbinə görə cümlədə həmişə mübtəda xəbərdən əvvəl işlədilməlidir. Bu qaydanın pozulması qrammatik mənaya nöqsan gətirir, fikri anlaşılmaz edir. Lakin üslubi cəhətdən belə yerdəyişmə (xəbərin mübtədadan əvvəl işlənməsi) mümkündür. Hətta yeri gəldikdə vacibdir. Çünki bu zaman fikrin emosionallığı artır, təsir qüvvəsi güclü olur, oxucunun da yaddaşında daha yaxşı qalır, fikir aydın dərk edilir. Bu izahdan şagird anlayır ki, bəzən qrammatik qaydalar üsluba görə pozula bilər. Müəllim bunu misallar üzərində təsdiq etməlidir.

1. Yaşasın müstəqil Azərbaycan!

2. Eşq olsun qəhrəman əsgərlərimizə!

Əgər bu cümlələrdə xəbərin yerini dəyişsək, nitqin emosional gücü itər, mənə gözəl alınmaz. Daha sonra müəllim belə bir hala nəzm əsərlərində də rast gələndiyini qeyd etməlidir. O, ədəbiyyat dərsi ilə dil dərslərini əlaqələndirib belə nümunələri şagirdlərin nəzərinə çatdırıb bilər:

1. Min Qazaxda köhlən ata

Yalmanına yata-yata (S.Vurğun)

2. Ucalır bağlardan bülbülün səsi

Çay susur, əsməyir çəməndə yel də (N.Xəzri)

Müəllim şagirdlərə onu da xatırlatmalıdır ki, belə bir hala bədii əsərlərdə obrazların dilində də təsadüf olunur:

Nəcəf bəy – Dağılın, qara buludlar!

Kəsilin, gurultular!

Sakit olun, ildırımlar! (Ə.H.)

Bu misaldan görünür ki, müəllif cümlədə xəbəri mübtədadan qabaq işlətməklə obrazın nitq intonasiyasını, ifadə manerasını və söz ritmini daha təsirli, daha dəqiq şəkildə təqdim etmişdir. Əgər müəllif cümlədə söz sırasını gözləsəydi, əsərdəki obrazın aldığı psixoloji vəziyyət bu dərəcədə aydın nəzərə çarpa bilməzdi. Mübtəda və xəbərin uzlaşması eyni zamanda üslubla da bağlıdır. Müəllim bu mövzunun tədrisində göstərir ki, üslubun tələbinə görə cümlənin mübtədaları şəməcins olduqda xəbər mütləq cəm halda işlədilməlidir: Keçmişdə xanlar, bəylər xalqa zülm edirdilər.

Bundan əlavə, xəbər izah olunarkən diqqət sinonimlik məsələsi üzərinə yönəldilməlidir. Aşağıdakı iki cümlə əsasında müəllim fikrini izah edə bilər:

1. Sən bu gün iclasa getməlisən.

2. Sən bu gün iclasa getməyə bilməzsən.

Şagirdlərə məlumat verilir ki, bu iki cümlədə xəbərlər təxminən eyni mənanı ifadə edir, lakin onların arasında incə mənə çalarlıqlı fərq vardır. Belə ki, birinci cümlədəki **getməlisən** xəbərində söz söyləyənin dinləyəne tapşırılmış işi yerinə yetirməyi məsləhət bilməsi ifadə edilmişdirsə, ikinci cümlədə **getməyə bilməzsən** xəbərində danışan dinləyəne tapşırılmış işi icra etməklə əlaqədar hansı ixtiyara malik olduğunu bilmək bir növ ona hüquqi məsləhət vermək mənası ifadə edilmişdir. Digər tərəfdən də həmin xəbərdə işin icrasına dair müəyyən tələbkərlilik də irəli sürülür. Deyilənlərdən belə nəticə çıxarılır ki, sinonim feili xəbərləri həmişə eyni məqamda işlətmək mümkün deyildir. Onların cümlədə dəqiq və məqsədəuyğun şəkildə işlədilməsi ifadə edilən fikrin məqsəd və vasitəsi ilə sıx bağlıdır.

Məlumdur ki, qrammatikanın bölmələri olan morfolojiya və sintaksis eyni zamanda bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədirlər. Həmcins üzvlər öyrədilərkən bir məsələnin üzərindən yan keçmək olmaz: Qardaşım təkcə oxumur, həm də işləyir.

Müəllim göstərir ki, bu cümlə üslubi cəhətdən səhvdir. Onu belə işlətmək düzgün sayılır: Qardaşım həm oxuyur, həm də işləyir.

Səbəb isə belə izah olunur: Dilimizdə həm, həm də bağlayıcıları iştirak bildirən tabesizlik bağlayıcılarıdır. Həmcins üzvlər və tabesiz mürəkkəb cümləni təşkil edən cümlələr arasında işlənən bu bağlayıcılar qoşa işlənir. Belə bağlayıcıları tək işlətmək olmaz.

Buna görə də müəllim tədris zamanı diqqəti belə üslubi məsələlərə cəlb etməklə bərabər, şagirdləri üslubi çalışmalar üzərində işlətməyi də unutmamalıdır. qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan xitab vasitəsilə yaranan intonasiya fikrə yeni məzmun verir. Xitab cümlədə həm sual, həm nida, həm də nəqli intonasiya ilə işlədilir və müxtəlif intonasiya ilə işlədilməsindən gəşili olaraq da cümləyə gətirilən məzmun da dəyişir. Bu fikirlə bağlı müəllim diqqəti iki misala yönəldə bilər:

1. Ana, mən heç sənəin zəhmətini unuda bilərəmmi?

2. Ana, mən sənəin zəhmətini heç unutmaram.

Bu misalların birincisində xitabın sual intonasiyası, ikincisində isə nəqli intonasiya ilə işlədilməsindən asılı olaraq onların cümləyə gətirdikləri məzmun da fərqlənir. Belə ki, I cümlənin məzmununda bir mehribanlıq, səmimilik, yaxınlıq duyulur ki, buna da uyğun olaraq xitab nisbətən alçaq səslə tələffüz olunur. Mürəkkəb cümlənin tədrisi prosesində diqqət yetiriləsi mühüm bir üslubi məsələ də bu və ya digər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin onun əvəz edildiyi sadə cümlə ilə mənacə sinonim olduğunu praktik yolla izah etməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə şagirdləri üslubi çalışmalar üzərində işlətmək faydalıdır.

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1962.
2. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi. I hissə. Bakı, 1976.

Ф.Г.Айдамирова

**Работы по стилистике в процессе обучения синтаксису
Резюме**

Статья в целом посвящена синтаксису, а также обучению стилистических возможностей на занятиях по обучению синтаксиса. Синтаксис диктует правила объединения в предложения слов и словосочетаний. Синтаксис сам по себе очень интересная и привлекающая внимание область в языкознании. Стилистика определяет и исследует всевозможные варианты использования литературных языковых норм как самостоятельно, так и на основе условной обособленности. Именно поэтому стилистика основывается на итогах синтаксиса и на основе ее целесообразности определяются пути ее использования. Педагог при обучении синтаксису должен в обязательном порядке уделять внимание стилистическим вопросам. И с этой целью должны вводиться задания по стилистике. В статье дается множество примеров для ознакомления студентов с данной проблемой.

Ф.Г.Айдамирова

**Work on the style of learning syntax
Summary**

The article as a whole is devoted to syntax, as well as the teaching of stylistic possibilities in the classroom for teaching syntax. Syntax dictates the rules of combining sentences of words and phrases. The syntax itself is a very interesting and eye-catching area in linguistics. The style determines and explores all sorts of options for the use of literary language norms, both independently and on the basis of conditional isolation. That is why the style is based on the results of the syntax and on the basis of its feasibility are determined ways to use it. The teacher in the teaching of syntax must necessarily pay attention to stylistic issues. And for this purpose should be introduced tasks for the style. The article provides many examples to familiarize students with this problem.

Rəyçi: Çimnaz Məmmədova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SEVİL MİKAYİLOVA
Bakı Slavyan Universiteti
sevil@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ƏYANİLİK

Açar sözlər: əyani vəsait, natural əyanilik, təsviri əyanilik, plakat, cədvəl, sxem, sözlərin müqayisəsi, lüğət tərtibi, şüurlu surətdə mənimsəmə.

Ключевые слова: наглядное пособие, натуральное пособие, плакат, таблица, сравнение слов, словарный состав, сознательное присвоение.

Key word: visual aids, benefits in kind, poster, table, word comparison, vocabulary, conscious appropriation.

Orta məktəblərdə Azərbaycan dili əsas təlim fənlərindən biridir. Bu fənn üzrə aparılan məşğələlər şagirdlərə dilimizin ifadə vasitələrindən bacarıqla istifadə etmək, ədəbi dilin qayda-qanunlarını öz şifahi və yazılı nitqlərinə tətbiq etmək vərdişləri aşılayır.

Hər bir Azərbaycan dili müəlliminin mühüm vəzifəsi öz fənninin tədrisi vasitəsilə şagirdlərinə ümumi mədəni səviyyəsini yüksəltməkdir. Müşahidə və təcrübələr göstərir ki, məktəbdə bütün təlim və tərbiyə işlərinin müvəffəqiyyəti şagirdin məhz ana dili sahəsindəki uğurlarından asılıdır. Ana dili bütün fənlərin mənimsədilməsində həm başlanğıc, həm də çıxış nöqtəsi sayılır. Müəllim hər bir dərstdə öyrədəcyi mövzunun xüsusiyyətindən asılı olaraq şagirdlərin təfəkkürünü, onların hiss və mənəvi aləmlərin inkişaf etdirməyə çalışmalıdır.

Azərbaycan dili məşğələlərinin maraqlı və canlı keçməsi, metodik cəhətdən güzgün təşkil edilməsi dərs prosesində əyanilikdən geniş şəkildə istifadə olunmasından çox asılıdır.

Pedaqogika tarixindən də məlumdur ki, təlimdə əyaniliyin rolu əvəzsizdir. Əyanilik real aləmi öyrənmək, onu dərk etmək deməkdir. Əyani təlim şagirdin qüvvə və qabiliyyətinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərir. Böyük pedaqoq K.D.Uşinski təlimdə əyaniliyə yüksək qiymət verərək qeyd edirdi ki, canlı və müəyyən məqsəd daşıyan hər bir təlim şagirdi həyata hazırlamağı nəzərdə tutur.

Məktəblərdə apardığımız müşahidələr bizə mənimsəmə prosesində göz yaddaşının nə qədər böyük rola malik olmasını deməyə imkan verir. Müəllimin əyani vəsaitin nümayişi ilə əlaqədar olaraq izah etdiyi yeni materialın şagirdlər tərəfindən qavranılması prosesində görmə analizatorları iştirak edir. Buna görə də təlimdə daha çox hiss üzvlərinin iştirakını təmin etmək tədrisdə mühüm rol tutmalıdır.

Dərstdə əyaniliyin tətbiqi təlim prosesini asanlaşdırır, şagirdləri tapşırıq və çalışmaları mexaniki surətdə icra etməkdən daşıdırır, həmçinin qrammatik məfhumların möhkəm mənimsənilməsinə yardımçı olur, diqqəti artırır, məşğələləri canlı və maraqlı edir. Bu zaman şagirdlər daha fəal olur, onların müstəqilliyi artır, nitq və təfəkkür inkişaf edir, vaxta da qənaət edilir.

Azərbaycan dili dərslərində istifadə olunan əyanilik iki növdədir: natirəl əyanilik, təsviri əyanilik.

Natural əyanilikdə mövzunun tədrisi zamanı şagirdlərə əşyanın özü və yaxud modeli, maketi nümayiş etdirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, əyaniliyin bu növündən əsasən aşağı siniflərdə istifadə olunur. Məsələn, «Sifət» mövzusunun tədrisində müəllim «əlamət» məfhumunun məzmununu şüurlu surətdə mənimsətmək üçün müxtəlif rəngdə, ölçüdə olan əşyaları nümayiş etdirib, onlara aid müsahibə apara bilər. Məhz bu sual-cavabdan sifətin əşyanın əlamətini – rəngini, həcmi, zahiri görünüşünü, keyfiyyətini bildirməsi tərif meydana çıxır və müvafiq olaraq bu nitq hissəsinin necə? nə cür? hansı? suallarından birinə cavab verməsi aydınlaşır.

Əyaniliklə keçilən belə tədris şagirdlərin yaddaşına daha g.zəl həkk olunur.

Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı aparılan ekskursiyalar da natural əyanilik üçün zəngin material hesab oluna bilər. Belə ekskursiyalar bağ və parklarda, şəhərin mənzərəli guşələrində aparıla bilər. Təsviri əyaniliyə müxtəlif sxem və plakatlar, rəssamlıq əsərləri, şəkillər, lüğətlər, kartoçkalar, cədvəllər daxildir. Təsviri əyaniliyin istifadə dairəsi daha genişdir və ondan dərş prosesində gözəl şəkildə istifadə oluna bilər. Azərbaycan dili dərslərində müstəqil fikir yürütmək, çalışmaq baxımından plakatlardan istifadə etmək əlverişlidir.

Plakatda tərkibində bu və ya digər qrammatik kateqoriyaya aid nümunələr olan mətnlər yaxud cümlələr, düzgün yazı qaydalarına ai dayırı-ayrı sözlər və şəkillər vermək olar. Məsələn, köməkçi nitq hissələrindən biri olan ədat haqqında məlumat verdikdən sonra müəllim ədatların say, əvəzlik, feil, bağlayıcı, nidalardan fərqlənən xüsusiyyətlərini aydınlaşdırır. Müəllim izah edir ki, elə, belə ədatları əvəzləkdən, qoy, gəl, gör ədatları feildən, bir ədatı saydan əmələ gəlidiyi üçün göstərilən nitq hissələri kimi də işləne bilər. Bu məqsədlə diqqət aşağıdakı plakata cəlb oluna bilər.

1. Mən bir solmaz yarpağam ki,
Çiçəkləri bəzəyəm (C.Cabbarlı)
2. Dinlə məni, gözəl vətən
Bir söz gəlir ürəyimdən (S.Vurğun)
3. Əlaçı şagirdlər belə verilən suala cavab verməkdə çətinlik çəkdiilər.
4. Sonanın belə işlərdən başı çıxmazdı (M.Cəlal).
5. Qoy, ədalət zəfər çalsın! (H.Əliyev)

6. Kitabları stolun üstünə qoy.

Şagirdlər plakatdakı cümlələrlə əyani şəkildə tanış olur və nəticə çıxarırlar ki, I, III və V cümlələrdə bir, belə, qoy sözləri ədat, II, IV və VI cümlələrdə isə həmin sözlər müvafiq olaraq say, əvəzlilik, feil kimi işlənmişdir.

Azərbaycan dili dərslərində kartoçkaların tətbiqi də müsbət nəticə verir. Kartoçkalar üzrə aparılan tapşırıqlar şagirdləri fəallaşdırır, onların rabitəli nitq vərdişlərini, yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Kartoçkalardan istifadə etmək bir də ona görə faydalıdır ki, diqqətdən kənarda demək olar ki, heç bir şagird qalmır. Bu metoddan istifadə şagirdləri dərslə daha çox həvəsləndirir. Qeyd edək ki, müəllim şagirdləri kartoçkalar üzərində həm lövhədə, həm də yerlərində işlədə bilər.

Cədvəl və sxemlərin məqsəddən asılı olaraq iki növündən istifadə oluna bilər: sadə və ümumiləşdirici.

Sadə cədvəl və sxemlər konkret dil hadisəsini, ümumiləşdirici cədvəl və sxemlər isə müəyyən bir mövzunun bir sıra məsələlərini və ya bir neçə mövzunu əhatə edir. Bunlar dil faktları əsasında qarşılıqlı əlaqəni aydınlaşdırmağa, onları müqayisə etməyə, oxşar və fərqli cəhətləri ayırmağa imkan yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, cədvəl və sxemlərdən bütün dərslərdə istifadə edilməz. Bunlar nisbətən çətin qaydaların izahı zamanı hazırlanmalıdır. Əyaniliyin bu növündən yuxarı siniflərdə müəyyən mövzuların tədrisi zamanı istifadə edilməsi tövsiyə olunur. Mövzudan asılı olaraq sxem və cədvəllər bir neçə hissədən ibarət ola bilər. Hətta yuxarı sinif şagirdlərini cədvəl və sxemlərin hazırlanmasına cəlb etmək olar. Bu zaman onlarda sərbəstlik özlərinə güvənmə kimi müsbət hissə yaranar. Əyani vəsaitlərdən Azərbaycan dili dərslərinin istənilən mərhələsində, yəni həm keçmiş dərslərin sorğusunda, həm yeni dərslərin izahında, həm biliklərin möhkəmləndirilməsində, həm də təkrar prosesində istifadə etmək olar. Əsas odur ki, əyani vəsait dərslərin mövzusunə uyğun olsun, materialı əhatə etsin, yaxşı işlənəlsin. Əyani vəsait (cədvəl, sxem, plakat, şəkil və s.) aydın və cəlbədicə olmalıdır.

Əyani vəsaitlərdən istifadə Azərbaycan dili dərslərinin bütün bölmələrinin tədrisində öz faydalı nəticəsini verir. Bu bir faktdır ki, məktəblərdə şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi ən vacib bir məsələ kimi müəllimlərin qarşısında durur. Məhz buna görə də lüğət üzrə aparılacaq çalışmalar üçün söz seçərkən həmin sözlərin nitqdəki əhəmiyyəti nəzərə alınmalıdır. Bütün tapşırıqlar şagirdlərin nitq və təfəkkürlərini, eyni zamanda onların savadlı, düzgün yazı vərdişlərini möhkəmləndirməyi nəzərə almaq prinsipləri əsasında qurulmalıdır.

Sözlərin mənasını mənimsətməkdə tərtib olunan lüğətlərin rolu böyükdür. Şagirdləri əlifba sırası əsasında bu lüğətlərdən istifadə etməyə

alışdırmaq lazımdır. Öyrədilən hər bir yeni sözün onların hafizəsində möhkəmləndirmək üçün lüğətlərdən istifadə vacibdir. Belə olduqda həmin sözlər şagirdlərin fəal söz ehtiyatına keçə bilər.

Bəzən şagirdlər formaca oxşar sözlərin leksik mənalərini düzgün anlamır və bu səbəbdən də onları öz nitqlərində səhv olaraq işlədirlər. Hakim – həkim, ədəbi – əbədi, qazmaq – qazımaq, nəfis – nəfs kimi sözlər bu qəbildəndir.

Bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün müəllim əyani vəsait kimi belə cədvəldən istifadə edə bilər:

sözlər	oxşarlığı	Fərqi
Əsəb-əbə	Eyni səslərdən əmələ gəlmişdi	Əsəb- sinirin xarici təsir nəticəsində oyanması Əbə – boş, nahaq
Məsul - məhsul	Səs tərkibləri bir-birinə yaxındır	Məsul – məsuliyyət daşıyan, cavabdeh şəxs Məhsul – bar
Əbədi - ədəbi	Eyni səslərdən yaranmış sözlərdir	Əbədi – daimi, həmişəlik Ədəbi – ədəbiyyata aid olan
Mübahisə – müsahibə	Eyni səslərdən yaranmış sözlərdir	Mübahisə – bəhs, deyişmə Müsahibə – iki şəxs arasında danışmaq

Göstərilən cədvəl əsasında izah olunan sözlər yaddaşlarda yaxşı qalır, şagirdlər bu tipdən olan sözlərin leksik mənalərini görür və mənimsəyir, gələcəkdə onlardan nitqlərində düzgün və yerində istifadə edirlər. Belə cədvəllərdən morfologiya və sintaksis mövzularının öyrədilməsində də istifadə oluna bilər və əlbəttə ki, müsbət nəticə əldə olunur. Məsələn, feili sifətin tədrisində onun feil və sifətlə müqayisəsini misallar əsasında əks etdirən maraqlı cədvəldən istifadə etmək yerinə düşər. Sintaksisdə isə nümunə üçün söz birləşməsinin öyrədilməsi prosesində cədvəllər tərtib edib, orada söz, söz birləşməsi və cümləni misallar vasitəsilə izah etmək məqsədəuyğun sayılır.

Beləliklə, əyani vəsait üzərində qurulan dərs keyfiyyətli olur, yaddaşda qalır, kortəbii deyil, şüurlu surətdə mənimsənilir.

Ədəbiyyat

1. Bəliyev H.B., Bəliyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2014.
2. Azərbaycan dilinin tədrisi (II hissə). Bakı, Maarif, 1966

С.Микаилова

**Наглядность на уроках азербайджанского языка
Резюме**

Статья посвящена наглядным пособиям на уроках азербайджанского языка. Для полноценного развития будущего поколения, для добротного усвоения знаний и навыков очень большое значение имеет наглядность на уроках азербайджанского языка. Как мы знаем, основа качественного обучения берет начало в школе. Подрастающее поколение должно обладать навыками устной и письменной речи.

Для этого занятия должны проходить на должном уровне. Каждая тема занятий должна глубоко объяснена. В процессе обучения азербайджанскому языку использование наглядных средств дает очень хороший результат. Это могут быть схемы, плакаты, таблица и т.д. занятия, построенные на основе использования наглядных пособий прекрасно усваиваются, запоминаются студентами, предотвращают ошибки учащихся.

S.Mikailova

**Visibility in the lessons of the Azerbaijani language
Summary**

The article is devoted to visual aids in the lessons of the Azerbaijani language. Visualization in the lessons of the Azerbaijani language is very important for the full development of the future generation, for the good learning of knowledge and skills. As we know, the basis of quality education originates in school.

The younger generation should have the skills of speaking and writing. For this class must be at the proper level. Each topic should be deeply explained. In the process of learning the Azerbaijani language, the use of visual aids gives a very good result. These can be diagrams, posters, tables, etc. classes based on the use of visual aids are well absorbed, remembered by students, prevent students from making mistakes.

Rəyçi: Sevil Hümətova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

VÜSALƏ MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Təlimdə innovasiyalar kafedrası
vusala@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ FEİLİN NÖV KONSTRUKSIYALARI

Açar sözlər: passiv konstruksiya, aktiv növ, qayıdış növ, qarşılıqlı növ, orta növ

Key words: passive constructions, active voice, reflexive voice, reciprocal voice, middle voice

Ключевые слова: пассивные конструкции, активный залог, возвратный залог, взаимный залог, средний залог

Müasir ingilis dilində feilin növ kateqoriyası hərəkətin subyekti ilə obyekt arasında olan əlaqəni əks etdirir, yəni növ kateqoriyası cümlənin mübtədasının hərəkətin icraçısı olmasını və yaxud olmamasını göstərir. Növ kateqoriyası ilə bağlı mübahisə doğuran problem müasir ingilis dilində növ kateqoriyasının sayı ilə əlaqədardır. Dilçilərin böyük əksəriyyəti ingilis dilində feilin iki növünün olduğunu deyirlər: məlum növ (active voice) və məchul növ (passive voice). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzi dilçilər (Jiqadlo, İvanova, İofik) ingilis dilində daha üç növün olduğunu iddia edirlər:

1. Qayıdış növ (reflexive voice). Bəzi dilçilər belə hesab edirlər ki, təsirli feil + qayıdış əvəzliyi, məsələn, *He dressed himself* “O, paltarını geyindi” qayıdış növün olduğunu bildirir. Lakin bir çox dilçilər (Poutsma, Smirnitki və b.) bununla razılaşmırlar. Onlar qeyd edirlər ki, qayıdış əvəzlilikləri sintaktik funksiya icra etsələr də semantik mənaya malik olmurlar, çünki hərəkətin icraçısına aid olurlar.

2. Qarşılıq bildirən növ (reciprocal voice). Dilçilərin fikrincə, təsirli feil + qarşılıq bildirən əvəzlilik (each other, one another) bu növün formal strukturunu təşkil edir.

Bu iki növ haqqında öz fikrimizi belə izah etmək istərdik ki, feillərdən sonra işlədilən qayıdış və qarşılıq əvəzlilikləri bu mənəni verir, yəni bu əvəzliliklər işlənmə-mədiyi təqdirdə həmin feillər qayıdış və yaxud qarşılıq mənəni verməyəcəklər. Məsələn,

Müqayisə edək: - *He dressed himself // He dressed the baby* “O, geyindi” “O, uşağı geyindirdi”.

3. Orta növ (Middle voice). İngilis dilində bəzi feillər vardır ki, cümlədə işlənmə xüsusiyyətlərinə görə həm təsirli, həm də təsirsiz ola bilər. Təsirli feil olduqda feildən sonra obyekt gəlir, təsirsiz olduqda isə heç bir obyekt işlənmə. Məsələn:

I burnt the paper / The paper burnt “Mən kağızı yandırdım”, “Kağız yandı”. Dilçilərin fikrincə, ikinci cümlədəki (*The paper burnt*) feil orta cinsdədir, çünki kağız hərəkətin icraçısı ola bilməz.

Müasir ingilis dilində felin məchul növü “to be” felinin müvafiq zaman forması və əsas felin keçmiş zaman feili sifəti (participle II) vasitəsilə düzəlik. Xəbəri məchul növdə olan cümlələr passiv konstruksiyalar adlanır. Məchul növ o zaman işlədilir ki, hərəkətin obyektı hərəkətin subyektinə nisbətən daha önəmli olsun. Məchul növ məlum növə oppozisiya təşkil edir. A.A.Xolodoviçə görə, passiv konstruksiyaların mübtədası cümlənin semantik mübtədasına uyğun gəlmir [6, s. 8]. Qeyd etmək lazımdır ki, xəbəri məlum növdə olan cümlələrin heç də hamısını məchul növə transformasiya etmək mümkün olmur. Bunun üçün cümlədə ən azı bir tamamlığın olması şərtidir, çünki cümləni passiv konstruksiyaya çevirərkən həmin cümlənin tamamlığı passiv konstruksiyanın mübtədası funksiyasını icra edir. Hərəkətin icraçısını (agens) qeyd etməyə çox vaxt ehtiyac qalmır. Lakin hərəkətin icraçısını mütləq qeyd etmək lazımdırsa, o zaman həmin semantik mübtədə “by” sözü ilə xəbərdən sonra işlənəcəkdir və cümlədəki funksiyası sözünüli vasitəli tamamlıq olacaqdır. Aşağıdakı fellərdən sonra hərəkətin icraçısı mütləq cümlənin xəbərindən sonra “by” sözü ilə işlənəlidir: *accompany* “müşayət etmək”, *attend* “baş çəkmək”, *bring about* “səbəb olmaq”, *cause* “səbəb olmaq”, *confront* “üzləşmək”, *control* “nəzarət etmək”, *follow* “izləmək, əməl etmək”, *join* “qoşulmaq” və s. *The answer was followed by an impressive silence.* “Cavabdan sonra təsiredici sükut çökdü” [19, s. 4]. İngilis dilində passiv konstruksiyalara, əsasən, təsirli fellər işlədilən cümlələrdə rast gəlinir. Belə ki, xəbəri məlum növdə olan cümlənin vasitəsiz tamamlığı passiv konstruksiyanın mübtədası olur. Belə fellərə misal kimi *to read* “oxumaq”, *to write* “yazmaq”, *to give* “vermək” və s. feilləri göstərə bilərik. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzən təsirsiz feillər də passiv konstruksiyalar düzəldə bilər. Məsələn: *Mr. Dereham is not in his room. His bed's not been slept in and all his things have gone.* “Cənab Derehem öz otağında yoxdur. Onun yatağı yatılmayıbdır və əşyaları yox olubdur” [14, s. 69]. Hərəkətin icraçısının (agens) ifadə edilib-edilməməsindən asılı olaraq feillər ikiüzvlü və üçüzvlü olurlar. İkiüzvlü fellərin işləndiyi konstruksiyalara ingilis dilində daha çox gəlmək olar. Əgər hərəkətin icraçısı qeyd edilməyibsə, o zaman belə cümlələri məchul növdən məlum növə ya transformasiya etmək olmaz, ya da başqa bir element əlavə edilməlidir. Məsələn: *The crime, by any name was happening to a bewildered citizen, one Henry Babcock, whose place of execution was the witness stand in Judge Dutton's court. Henry Babcock was in a somewhat similar circumstance to the late Agnes Thompson, housewife, who had been struck down by a Mercedes-Benz and subsequently buried. Henry was being buried*

too, but he had uncomfortable disadvantage of not being dead. “Cinayət Hakim Dattonun məhkəməsində şahidlik kürsüsündə olan təəccüblənmiş bir vətəndaş Henri Babkoka qarşı baş verirdi. Henri Babkok Mercedes-Benz tərəfindən vurulmuş və dəfn edilmiş rəhmətlik evdar xanım Agnes Tomson ilə demək olar ki, oxşar vəziyyətdə idi. Henri də həmçinin dəfn edilirdi, lakin o, ölü olmamaq kimi əlverişsiz vəziyyətdə idi” (Your Witness by Helen Nielsen) [16, s. 40]. Bu nümunədə iki passiv konstruksiya verilmişdir: 1. *Agnes Thompson, housewife who had been struck by a Mercedes-Benz and subsequently buried*; 2. *Henry was being buried too*; Birinci cümlədə iki fəl məchul növdə verilmişdir, lakin birinci fəldən fərqli olaraq ikincinin icraçısı naməlumdur. İkinci cümlədə də biz eyni halla qarşılaşırıq: hərəkətin icraçısı naməlumdur. Y.M.Qordon və İ.P.Krılova yuxarıda qeyd edilən fellərin iştirakından asılı olaraq passiv konstruksiyaların aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər:

1. **The direct passive** (vasitəsiz məchul) – Adından məlum olduğu kimi, passiv konstruksiyanın bu növü yalnız bir vasitəsiz tamamlıq tələb edən fellər olan cümlələrdə təsadüf edilir, məsələn: *At twilight he was carried to the field hospital.* “Qaranlıqda o, səhra xəstəxanasına aparıldı”.

a) Bu konstruksiya formal “*it*” əvəzliyi ilə başlayan, hissi və əqli qabiliyyət, təklif, əmr və s. bildirən fellər işlənən cümlələrdə də işlənir. Bu fellərə misal olaraq *to say* “demək”, *to announce* “əlan etmək”, *to report* “məlumat vermək”, *to explain* “izah etmək”, *to believe* “inanmaq”, *to propose* “təklif etmək” və s. göstərmək olar.

It was explained that Roy was unaccountably absent from duty that morning. “İzah edildi ki, Roy həmin səhər naməlum səbəbdən işdə yox idi” [14, s.71].

b) Vasitəsiz tamamlıqlar məsdər, tamamlıq budaq cümləsi, qayıdış əvəzliyi və yiyəlik əvəzliyi ilə işlənən isimlə ifadə edildiyi halda passiv konstruksiyaların işlənməsi mümkün olmayacaqdır. Məsələn:

a) *We arranged to meet at 5 o'clock.* “Biz saat 5-də görüşməyə razılaşdıq”.

b) *I saw that he was lying.* “Mən anladım ki, o, yalan danışır”.

c) *She hurt herself.* “O, özünə zərər verdi”.

d) *He cut his finger.* “O, barmağını kəsdi”.

Nümunələrə diqqət yetirsək, görürük ki, bu cümlələrin vasitəsiz tamamlıqları ilə passiv konstruksiya düzəltmək olmaz.

c) İngilis dilində tərkibində vasitəsiz tamamlıq olan frazeoloji feillər bir qayda olaraq passiv konstruksiyada işlənmir. Bu onunla əlaqədardır ki, vasitəsiz tamamlıq feildən ayırmaq olmur. Lakin onların bəziləri müstəsna olaraq passiv konstruksiyada işlənə bilər, məsələn: *to take care of* “qayğısına qalmaq”, *to take no notice* “fikir verməmək”, *to pay attention* “diqqət

yetirmək” və s. *I take care of my parents // My parents are taken care of.* “Mən valideynlərimin qayğısına qalıram // Valideynlərimin qayğısına qalınır”.

c) Özündən sonra vasitəsiz tamamlıq tələb edən bəzi feillər mücərrəd mənə ifadə etdiklərindən passiv konstruksiya düzəldə bilmir, məsələn: *to resemble* “oxşamaq”, *to suit* “yaraşmaq”, *to fit* “yaraşmaq, oturmaq”, *to have* (possess) “malik olmaq”, *lack* “çatışmamaq, olmamaq”, *to hold* “tutmaq”. Məsələn:

a) *The girl resembles her elder sister.* “Qız böyük bacısına oxşayır”.

b) *That hat suited her.* “O şlyapa ona yaraşırdı”.

c) *She lacks courage.* “Onun cəsarəti yoxdur”.

Yuxarıda göstərilən nümunələrdəki vasitəsiz tamamlıqlar passiv konstruksiya işlənə bilməz.

2. The Indirect Passive (vasitəli məchul). Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ingilis dilində iki tamamlıq tələb edən feillər həm vasitəsiz tamamlıqla, həm də vasitəli tamamlıqla passiv konstruksiya düzəldə bilir. Məsələn:

My friend told me some interesting news. “Dostum mənə bir neçə maraqlı xəbər söylədi”.

1) *Some interesting news was told to me.* “Bir neçə maraqlı xəbər mənə söyləndi”.

2) *I was told some interesting news.* “Mənə bir neçə maraqlı xəbər söyləndi”.

Birinci cümlədə vasitəsiz tamamlıq, ikinci cümlədə isə vasitəli tamamlıq passiv konstruksiyanın mübtədası funksiyasını icra edir.

3. The Prepositional Passive (Sözönülü məchul) – passiv konstruksiyanın bu növünün digərlərindən fərqli cəhəti onun feilin sözünü ilə işlənməsidir. Məsələn: *To speak about* “haqqında danışmaq”, *to look at* “baxmaq”, *to comment on* “şərh vermək”, *to laugh at* “gülmək” və s.

They spoke about that accident // That accident was spoken about. “Onlar həmin hadisə haqqında danışdılar // Həmin hadisə haqqında danışıldı”. Qeyd etmək lazımdır ki, passiv konstruksiyanı tədqiq edən dilçilərin çoxu passiv konstruksiyaların növlərə görə təsnifatını apararkən orada iştirak edən tamamlıqların növlərinə əsaslanırlar. Bu dilçilərdən Y.E.Levitskaya, Y.V.Zırya-nova və başqalarının təsnifatı məhz bu prinsip əsasında edilmişdir [12. s.15]. İngilis dilində növ konstruksiyaların tədrisi zamanı bir sıra problemlər yaranır. Bu problemlərdən biri ingilis və Azərbaycan dillərindəki söz sırasının fərqli olmasıdır. Ana dili ilə müqayisədə ingilis dilində söz sırasının fərqli olması və növ konstruksiyalarının analitik vasitə ilə düzəlməsi tələbələr üçün bir qədər çətinlik törədir.

Ədəbiyyat

1. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası, B., Qismət, 2007, 587 səh.
2. Методика преподавания иностранных языков: общий курс[учеб. пособие] / отв. ред. А.Н. Шамов. М.: АСТ: АСТ-Москва: Восток-Запад, 2008.
3. Пальмер Г. Устный метод обучения иностранным языкам. М., 1960.
4. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. М.: Просвещение, 1991. 223 с.
5. Alexander L.G. Longman English Grammar, New-York, Longman, 2003, 295 pp.
6. Palmer H. Colloquial English, 100 Substitution Tables. — London, 1916
7. Stories for discussion, М., Высшая Школа, 1986, 204 pp.
8. <https://englex.ru/what-is-communicative-approach/>

V.Mammadova

**The Voice Constructions in English
Summary**

This article deals with the problem of voice constructions in English. In this article we tried to investigate voices of the verb in English and their distinctive features. In English there are two main voices: active and passive voices. Besides, there are three more voices which are reflexive, reciprocal and middle voices. In English, passive constructions appear, mainly, in the sentences which are used with transitive verbs. The scholars, depending on the participation of the appropriate verbs, distinguish the following types of passive constructions:

The direct passive. As it is evident from the title, this type of the passive constructions occurs in the sentences with the verbs demanding only one direct object.

The Indirect Passive. In Modern English, the verbs demanding two objects, make the passive constructions with both direct and indirect objects.

The Prepositional Passive. The feature that makes this type of passive constructions differ from other ones is that its verb is used with a preposition. In Modern English, while teaching the passive constructions, there appear some difficulties. One of them is the difference between the word-order of the Azerbaijani and English languages. Compared to the

mother-tongue, the different word-order in English and the making of the passive constructions by the help of analytical means create some difficulties for the students. In the article viewpoints of some scholars are also looked through, which are considered to be very valuable in linguistics.

В Мамедова

Залог в английском языке

Резюме

Эта статья посвящена проблеме залога в английском языке. В этой статье мы попытались исследовать залог глагола в английском языке и их отличительные черты. В английском языке существует два основных вида залога: активный и пассивный. Кроме того, в английском языке существуют ещё три вида залога, которые называются возвратный залог, взаимный залог и средний алог. В английском, пассивные конструкции появляются, главным образом, в предложениях, которые используются переходными глаголами. Ученые, в зависимости от участия соответствующих глаголов, различают следующие типы пассивных конструкций:

Прямой пассив. Как видно из названия, этот тип пассивных конструкций встречается в предложениях с глаголами, требующими только одного прямого дополнения.

Косвенный пассив. В современном английском языке глаголы, требующие двух объектов, образуют пассивные конструкции как с прямыми, так и с косвенными дополнениями.

Предложный пассив. Особенность, которую образует этот тип пассивных конструкций заключается в том, что его глагол используется с предлогом. В современном английском языке, при преподавании пассивных конструкций, возникают некоторые трудности.

Одним из них является различие между порядком слов азербайджанского и английского языков. По сравнению с родным языком, различный порядок слов в английском языке и создание пассивных конструкций с помощью синтаксических средств создают некоторые трудности для студентов. В статье также просматриваются точки зрения некоторых ученых, которые считаются очень ценными в лингвистике.

Rəyçi: Şəlalə Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

XUMARƏ QULİYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
humaraguliyeva@gmail.com

«KÜL TIQİN» ABİDƏSİNDƏ İŞLƏNMİŞ AT ADLARI

Açar sözlər: Orxon-Yenisey abidələri, «Kül tiqin» abidəsi, qədim türk dili, at adları, at məfumu

Keywords: Orkhon-Yenisey monuments, Kul tigin monument, the ancient Turkic language, horse names the concept "horse"

Ключевые слова: Орхоно-Енисейские памятники, памятник "Кюльтегин", древнетюркский язык, имена коней, понятие "конь"

Türk igidini atsız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. İstər nəqliyyat vasitəsi olaraq, istərsə də döyüşlərdə oynadığı rol ilə qədim türklərin həyatında atı əvəz edən ikinci bir varlıq olmamışdır. Unutmaq lazım deyil ki, atı əhliləşdirən və onu bir minik vasitəsi kimi reallığa çevirən məhz qədim türklər olmuşlar. Türk mədəni mühitində türk gəncinə igidliyinə görə ad verilməsi hamıya bəllidir. Amma bu qəhrəmanın adına ad verilməsi də bir obyektiv reallıqdır. O.Ş.Gökyay qeyd edir ki, hər hansı bir şəxsə valideynin verdiyi ad əsl ad hesab olunmur. Qəhrəman əsl adını məhz qəhrəmanlıq göstərdikdən sonra alır, özü də atı ilə birlikdə. Hətta o qeyd edir ki, Abdülkadir İnana görə, isim mənasındakı *ad* sözü ilə *at* eyni mənşəli kəlmələrdir, qəhrəman ata minmədən ad ala bilməz (5, s.437).

Türk igidinin yoldaşı olan, daim onun qoruyucusu olan at məfhumuna türk abidələrində rast gəlmək qəribəlik doğurardı. «Kül tiqin» abidəsində at adlarına məhz eyniadlı qəhrəmanın savaş səhnələrinin təsvir olunduğu yerlərdə rast gəlinir. Bu atların, demək olar ki, hamısı Kül tiqinə məxsus atlardır. İlki abidənin şərq üzünün 32-ci, sonuncusu isə şimal üzünün 9-cu sətrindədir, 9-u müxtəlif olmaqla cəmi 18 dəfə at adı çəkilir. Təsvir olunan atlar xüsusiyyətlərinə, ad, rəng və yaşlarına görə fərqləndirilir və adlandırılır. Abidədə qeydə aldığımız at adları aşağıdakılardır:

Alp Şalçı ak at. Kül tiqinə məxsus olan atlardan birinin adı *Alp Şalçı ak at*dır. Bu at adına abidədə dörd dəfə rast gəlinir. Leksemə nümunə daxilində diqqət yetirək:

Alp Şalçı ak atın binip təgmiş, kara türgis bodunıǵ anta ölürmüş, almış – K_b-ş.,40 / Alp Şalçının ağ atını minib hücum etmiş, qara türgiş xalqını orada öldürmüş» (10, s.294).

Qədim türk ordusunda döyüşçülərə verilən titullardan biri alp titulu olmuşdur. Alp titulu digər titullardan fərqləndirən özəlliyi onun irsi olmaması, yalnız qılınç və qan bahasına alınmasıdır (8, s. 54). Ancaq biz bu

abidədə alplıq titulunun yalnız döyüşçü qəhrəmanlara deyil, həm də atlara verildiyinin şahidi oluruq. Bu da türk toplumunda igidlərlə atların bərabər tutulduğunun sübutudur. *Alp Şalçı* birləşməsinə tədqiqatçıların bəziləri antroponim, yəni atın sahibinin adı, bəziləri isə at adı kimi qəbul edir. O.Ş.Gökyay da bu cümlədəki *Alp Şalçı* adını şahzadə Kül tiqinin atlarından birinə verilmiş xüsusi ad kimi qəbul edir (5, s. 695). Əgər belədirsə təqdim olunan nümunənin tərcüməsində *Alp Şalçının ağ atı* ifadəsi düzgün deyildir. Bu hansısa bir şəxsin atı anlamını verir. Daha konkret ifadə etsək, *-nın* morfoloji göstəricisi bu atın Alp Şalçıya mənsub olduğu mənasına gəlir. Əgər tədqiqatçılar tərəfindən bu şəxs adı kimi qəbul olunmursa, orada *-nın* şəkilçi morfemi artıqlıq təşkil edir. Deməli, tərcümə belə olmalıdır:

Alp Şalçının ağ atını minib... → Alp Şalçı ağ atını minib...

Azman ak. Abidədə Kül tiqinin digər atı isə *Azman ak* adlanır. Abidədə bu zooleksemə iki dəfə rast gəlinir:

a) *Kül tigin Azman akıg binip olayu tægdi, altı ərəg sancdı* –K_b-şm.,5 / Kül tigin Azman ağını minib hücum etdi, altı döyüşçünü sancdı (10, s. 294);

b) *Kül tigin Azman akıg binip tægdi, sancdı* – K_b-şm.,6 / Kül tigin Azman ağını minib hücum etdi, sancdı (10, s.295).

Birləşmə iki elementdən ibarətdir. Birinci element *Azman* sözüdür. M. Ergin və H. N. Orkun burada *Azman* sözünü at adı olaraq qəbul edir. Talat Tekin isə bu kəlməni rəng adı kimi «sarımtraq» mənasında verir (6, s.378). Pentti Aalto isə bu sözün mənşəyinin əski hind dilindəki «yol, səfər (at üçün)» mənasını verən *ajma* sözü ilə bağlı olduğunu qeyd edir (9). Fikrimizcə, *Azman* sözü ata verilmiş xüsusi addır, sarımtraq mənasında işləmə bilməz, çünki atın *ak* «ağ» rəngdə olması göstərilir. Atın adında *ak* sözünün işlənməsi bunu bir daha sübut edir. Amma digər bir çox adlarda olduğu kimi bu lüğəvi dil nümunəsi at sözü ilə bərabər işlənmir. Osman Fikri Sertkaya bunun əsas səbəbini söz düşümlü ilə əlaqləndirir:

«*akın / akıg bin- < akın / akıg < at > bin-*» (6, s.380).

Az yağız. Abidənin dilində *Az yağız* at adına da iki cümlədə rast gəlinir:

a) *Kül tigin Az yağızın binip olayu tægdi, altı ərəg sancdı* –K_b-şm.,5 / Kül

tigin Az kəhərini minib, hücum edib bir döyüşçünü sancdı (10, s.294);

b) *Az yağızın binip tægdi, eki ərəg sançdı, balıka barmadı* –K_b-şm.,8 / Az kəhərini minib hücum etdi, iki döyüşçünü sancdı, şəhərə girmədi (10, s.295).

Bu ifadə də iki komponentdən – *Az* və *yağız* sözlərindən ibarətdir. Birinci komponentdə yer alan *Az* sözünü T.Tekin, H.N.Orkun kimi bəzi tədqiqatçılar etnonim hesab edərək, bu atın *az* etnik qrupuna mənsub olan at olduğunu yazırlar (6, s.380). Lakin abidədə bu atın adının çəkildiyi hissədə

azlarla bağlı heç bir şey yazılmamışdır və *az* tayfası ilə bağlı olması fikri çox da inandırıcı deyildir. Hər halda bu da *Azman* adı kimi xüsusi bir at adıdır. İfadənin ikinci elementi yağız sözüdür ki, bu da atın donunu, yəni qonur, tünd boz rəngdə olduğunu bildirir. Yağız donlu atlar az rast gəlinən atlardır. Abidənin dilində də yalnız bir atın rəngi yağız rəngdə təsvir olunur. Belə olduğu təqdirdə *Az yağız* adının tərcüməsində yanlışlıq var. Yəni bir halda ki, *yağız* leksik vahidi atın rəngini ifadə edərsə, onun «kəhər» semantikasi ilə ekvivalent olaraq qəbul edilməsi reallıqla uyuşa bilməz. Belə hesab edək ki, müasir dillə müqayisədə burada bir inversiya hadisəsi baş verib. Fikrimizcə, *Az* atın adı, yağız isə onun rəngidir. Odur ki, *Az yağız minib...* → *Az kəhərini minib...* deyil, *Boz Azını minib...* kimi tərcümə edilsə, daha düzgün olar. Təbii ki, biz bu reallığı qəbul edirik ki, «Kül tiqin» abidəsində (o cümlədən digər qədim türk yazılı abidələrində) at adları rəngi ilə birlikdə işlənir.

Bayırkunın ak adğırığ. Abidənin dilində bu at adına yalnız bir yerdə rast gəlinir: *Ol təgdükdə Bayırkunı ak adğırığ udlıqın sıyu urtı* – K_b-ş.,36 / O döyüşdə Bayırkunun ağ ayğırının budu sındı (10, s.293).

Bayırkunı ak adğırığ üç sözdən ibarətdir. Birinci komponent bəzi tədqiqatçılar tərəfindən atın xüsusi adı olaraq, bəzən də sahibinin adı olaraq qəbul edilir. Bizcə, bu söz atın sahibinin adıdır, çünki sözə qoşulan -nı yiyəlik hal şəkilçisi atın Bayırku adlı şəxsə mənsubluğunu təsdiq edir. İkinci komponent olan *ak* sözü yenə də atın rəngini bildirir. Abidədən toplanan bu nümunələrdən belə anlaşılar ki, Kül tiqinin atlarının bir çoxu ağ rəngdədir. Bəlkə də, bu, ağ atların daha qiymətli, şahzadələrə layiq bir at olduğunun göstəricisidir. Tədqiqatçı T.Bünyadova görə, qırmızı rəngli at günəş, ağ rəngli at isə uğur rəmzinin ifadəçisidir (2, s.272). Üçüncü leksem *adğır* sözüdür ki, bu da müəyyən fonetik dəyişikliklərlə müasir dildə *ayğır* // *ayqır* şəklində işlənir. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə bu lüğəvi dil nümunəsi «döllük erkək at» semantikasının daşıyıcısı kimi təqdim olunur (1, s.181). **Boz at.** Qeyd etdiyimiz kimi, qədim zamanlardan indiki dövrə qədər atların rəngləri ilə adlandırılması faktına çox rast gəlinir. Bu rənglər içərisində ən çox istifadə olunanlardan biri *Boz at* adıdır. Kitabı Dədə Qorqud eposunda «Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu»nda da bu at adına rast gəlirik: *Bunun adı Boz ayğırlıq Bamsı Beyrək olsun!* (7, s.55).

«Kül tiqin» abidəsində üç at *Boz at* olaraq adlandırılır:

a) *Ekinti İşbara Yamtar boz atığ binip təgdi, ol at anta ölti* – K_b-ş.,33 / İkinci dəfə İşbara Yamtarın boz atını minib hücum etdi (Ə.R s.293).

b) *Ən ilki Tadıkın çorın boz atığ binip təgdi, ol at anta ...* – K_b-ş.,32 / Ən ilk dəfə Tadıkın Çorun boz atını minib hücum etdi, o at orada... (10, s.293).

c) *Kül tigin Başqu boz at binip təgdi* – K_b-ş.,37 / Kül tigin Başqu boz atı minib hücum etdi (10, s.293). Əvvəla onu deyək ki, ikinci cümlədəki *ən*

ilki ifadəsinin *ən ilk dəfə* şəklində tərcüməsi düzgün deyildir. Yəni tərcümə Azərbaycan dilinin qrammatik qanun-qaydalarından kənardadır. Fikrimizcə, onun tərcüməsi belə olmalıdır: *Ən birinci...* (Yaxud: *ilk olaraq...*). At adı olaraq verilən faktik nümunələrə gəlinə, onlardan biri *Tadığın Çorın boz atı*, biri *İşbara Yamtar boz atı*, digəri isə *Başğu boz atı*dır. Bizim fikrimizcə, bu misallardakı *Tadığın Çor* və *İşbara Yamtar* antroponim, *Başğu* isə ata verilmiş xüsusi isimdir. Qeyd edək ki, Ə.Rəcəbli *Başğu* sözünü şəxs adı kimi qəbul edir (10, s.419). Təkrar olaraq bir daha vurğulayırıq ki, *Tadığın Çorın boz atı* söz birləşməsindəki *çorın* sözündə işlənmiş *-ın* yiyəlik hal şəkilçisi sözə yiyəlik məzmunu verir və onun şəxs adı olduğunu sübut edir. M.Ergin bu sözün mənasını «alnı bəyaz (at)», T.Tekin isə «başı (alnı) akıtmalı» olaraq göstərmişdir (6, s.381).

Ögsiz ak. Abidədə bu at adına yalnız bir dəfə rast gəlinir:

Ögsiz akın binip tokuz ərin sancdı, orduğ birmədi –K_b-şm.,9 / Yetim at minib doqquz döyüşçünü sancdı (10, s.295).

Abidədə Kül tiqinin mindiyi sonuncu at *Ögsiz akdır*. Atın adı ilə bağlı fikirlər müxtəlifdir. Bir qisim tədqiqatçılar *Ögsüz* sözünü ata verilmiş xüsusi isim kimi qəbul edir, digər bir qisim tədqiqatçıya görə isə bu, atın yetim, anasız olduğunu göstərir. Engin Çetinin fikrincə, söz *öhs(ü)z* şəkində yazılmaq əvəzinə yanlışlıqla *ögs(ü)z* şəklində yazılmışdır və əslində «rəngsiz» mənasına uyğun gəlir (3, s.142).

Yəgin Silig bəgin kədimlig toriğ at. Bu, abidədə ən geniş şəkildə təsvir edilmiş at adıdır. Abidənin dilində buna yalnız bir cümlə daxilində rast gəlinir: *Üçünç Yəgin Silig bəgin kədimlig toriğ at binip təgdi, ol at anta ölti* – K_b-şq.,33 / Üçüncü dəfə Yəgin Silig bəyin geyimli kəhər atını minib hücum etdi (10, s.293).Təqdim etdiyimiz nümunədən də aydın görünür ki, *Yəgin Silig bəg* atın sahibinin adıdır, digər şəxs adlarında olduğu kimi –in yiyəlik yal şəkilçisi bu adın antroponim olduğunu göstərir. *Kədimlig* sözünün mənası geyimli, zirehli, yəhərli deməkdir, atın xüsusiyyətini bildirmək üçün işlədilib.Üçüncü element olan *toriğ* sözü atın rəngini bildirir. *Toriğ at* deyərkən torpaq rəngi ilə al rəngin qarışığı nəzərdə tutulur. Bu ad Kitabı Dədə Qorqud eposunda *Turı ayğır* kimi işlənmişdir: «*Bari Bayındır xanın tavlısından iki şahbaz yügrək at gətürün: biri Keçi başlu Keçər ayğırı, biri Toğlı başlu Turı ayğırı*» (7, s.58). Elbrus Əzizova görə, Koroğlu eposundakı Dürat adının ilkin şəkli *Duru at*, *Doru at* olmuş, sonradan *Dürat* kimi sabitləşmişdir. «Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti»ndə Dorat adı «tünd kəhər, tünd zoğalı at» kimi izah olunmuşdur(4, s.246).Abidədə qeyd aldığımız at adlarında bu atların rənginin də ifadəsini görürük. Onu da qeyd edək ki, təkcə bir atın deyil, ümumiyyətlə, bütün at adlarında rəng təqdim olunur. Bu, *ak* («ağ»), *yağız* («qonur, tünd boz»), *boz* və *toriğ* («tünd zoğalı») və s. kimi rənglərdir. Azərbaycan folklor nümunələrində də atların,

əsasən də, ağ, boz, göy rəngli atların vəsf olunduğunu görə bilərik. Bu, hər şeydən əvvəl, ağ, boz, göy rənglərinin uğurlu olması ilə əlaqədar hesab olunur. Qədim türklər ağ, boz, göy rənglərini müqəddəs sayır, onların uğur gətirəcəyinə inanırdılar. Kül tiqin döyüşə gedərkən 8 dəfə ağ ata, 3 dəfə boz ata, 2 dəfə qonur ata, 1 dəfə kəhər ata minir (4, s.223-223). M.Seyidovun fikrincə, xaqanlar, böyük sərkərdələr ağ, hərdən isə boz ata minərmiş. Elə bu abidədə də Kül tiqinin atlarından ikisi ağ, biri isə boz təsvir olunur. Dədə Qorqud dastanında da Beyrəyin atı ağ-boz atdır. Başqırd xalq yaradıcılığındakı yarımilahlər, yarıtanrılar, adlı-sanlı igidlər, Altay mifik təbiət qəhrəmanları ağ-boz ata minmişlər (11, s.159). Fikrimizcə, tədqiqat obyektimizin lüğət tərkibində yer alan at adlarının belə əhatəli şəkildə təqdimi «Kül tiqin» abidəsinin zəngin söz ehtiyatına malikliyindən xəbər verir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
2. Bünyadov T. Atçılıq. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 527 s.
3. Çetin E. Kül tigin yazıtı kuzey yüzü dokuzuncu satırda yer alan *ögs(ü)z ak at* üzerine. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları 18, 2008, s. 135-147.
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Dərs vəsaiti. 2-ci nəşr. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 348 s.
5. Gökyay O.Ş. Dedem Korkudun kitabı. İstanbul, 1973, 695 s.
6. Karçığa S. Orhun abidələrində at kavramına genel bir bakış. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 43, 2016, s. 378-386.
7. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
8. Qıpçaq M. Türk savaş sənəti. Bakı: Yazıçı, 1996, 174 s.
9. Pentti A. Orhon yazıtları'ndaki at isimleri üzerine. Türk dili 587, 2000, s. 453-457.
10. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. II hissə. Bakı: Nurlan, 2006, 480 s.
11. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989, 442 s.

Khumara Guliyeva

The horse names in the Kul tigin monument Summary

The article deals with the analysis of the horse names and the concept "horse" in the Kul tigin monument - the ancient monument of the

Turkic runic writing of the VIII century that contains valuable historical information and rich linguistic material. It is noted that horse names used in this monument are remarkable for their diversity.

The components of the horse names are analyzed separately. The article contains the review of the scientific conceptions and views on the issue. In addition to the horse names such features as their breed, colour, age are also researched. The article raises some contentious issues in Turkology regarding the horse names. The author expresses her own attitude to them during the research and comes to the certain conclusions. The study is being carried out on the basis of the comparative analysis.

Хумара Гулиева

Имена коней в памятнике "Кюль-тегин"

Резюме

В статье исследуются имена коней и понятие "конь" в памятнике тюркской рунической письменности VIII века "Кюль - тегин", содержащего ценные исторические сведения и богатый лингвистический материал. Отмечается, что имена коней, употребляющиеся в данном памятнике, отличаются богатством и разнообразием. В отдельности анализируются компоненты, входящие в состав имен коней.

Дается обзор научных концепций и взглядов на рассматриваемую проблему.

Наряду с именами коней к исследованию привлекаются и такие особенности, как их порода, масть, возраст. В статье также затрагиваются некоторые спорные вопросы в тюркологии относительно имен коней.

В процессе исследования автор выражает свое отношение к ним и приходит к определенным научным выводам.

Исследование проводится на основе сравнительного анализа.

Rəyçi: Qızılgül Abdullayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

RAMİLƏ SÜLEYMANOVA
Gəncə Dövlət Universiteti
ramile_suleymanova@list.ru

TÜRK DİLİ İLƏ MÜŞTƏRƏK DİALEKT SÖZLƏRİNİN SEMANTİK SAHƏSİNDƏ BAŞ VERƏN DƏYİŞİKLİKLƏR

Açar sözlər: məna dəyişikliyi, müştərək sözlər, semantik xüsusiyyətlər, leksik vahidlər, dil daşıyıcıları

Key words: semantic changes, common words, semantic features, lexical units, native speakers

Ключевые слова: смысловые изменения, совместные слова, семантические признаки, лексические единицы, носители языка

Türkcə ilə müştərək dialekt sözlərində sinonimliyin yaranma səbəblərindən biri Azərbaycan dilinin şivələrində sözün semantik sahəsində baş verən dəyişikliklərdir. Türkcədə dev sözü “iri” mənasını bildirir (7, s. 168). Azərbaycan dilinin Qazax şivəsində onun dəv səs tərkibli forması (2, səh. 136) “iri”, “bədəncə kobud” mənalarında işlənir. Türk dilində “oğru” mənasını bildiren hırsız sözü isə Cəbrayıl və Zəngilan şivələrində məna dəyişikliyi (“kobud” anlamında (1, s. 224)) ilə xırsız fonetik tərkibində müşahidə olunur və əvvəlki sözlə sinonimlik təşkil edir. Yaxud türk dilində “xaqan” mənasında kağan sözü qağan fonetik tərkibində Lənkəran şivəsində (1, s. 274), xırsız sözü isə Ağdaş, Mingəçevir şivələrində (2, s. 247) “qüvvətli” mənasını bildirir. Digər tərəfdən, müasir türk ədəbi dilində sinonimlik təşkil edən bəzi müştərək sözlər də Azərbaycan dilinin şivələrində həmin leksik-semantik keyfiyyəti qoruyub saxlayır. Azərbaycan dili şivələrindəki giyəv (Culfa, Ordubad, Zəngilan (2, s. 201) şivələri) və damad (Quba şivəsi (2, s. 119)); hər ikisi “kürəkən” mənasını bildirir və türk dilinin lüğət tərkibində müvafiq olaraq, damat və güvey formalarında işlənir, ey (Borçalı, Kürdəmir, Qazax şivələri (1, s. 152)) və yey (Quba, Ordubad şivələri (1, s. 545)) sinonimləri (türk dilində iyi “yaxşı”, yey sözü “daha yaxşı” anlamlarındadır (7, s. 412, 980)) Türkiyə türkcəsində də həmin kateqoriyadan olan mənaca söz qruplarındandır. Dialektlərə aid omonimlərdə eyni səs tərkibli sözlər müxtəlif (bəzən eyni) şivələrdə müxtəlif mənalar ifadə edir. Yegən sözü Cəlilabad şivəsində “bacıoğlu” və “ardınca gedən” mənalarını bildirir (1, s. 545). Burada mənalardan ancaq biri (bacıoğlu, qardaşoğlu) müasir türk dilinin lüğət tərkibi üçün səciyyəvidir. Borçalı, Qazax, Tovuz şivələrində fırın sözü “təndir” mənasını ifadə etdiyi halda, Daşkəsən, Şəmkir (o cümlədən, Tovuz) şivələrində çörək növünü bildirir (2, s. 185). Müştərək leksik vahid Türkiyə türkcəsində fırın şəklində

işlənərək “soba” mənasını verir. Müasir türk dilində “mamaça” mənasında ebe (7, s. 201)” sözünün şəkildəyişikliyinə uğramış əfçi forması Borçalı şivəsində “arvad işinə qarışan kişi”, Mingəçevir şivəsində “xəbərçi” mənalarında (1, s. 166) çıxış edir.

Eyni səs tərkibli (fonetik fərqləri nəzərə almaqla) müştərək sözlərin omonimlik yaradan mənaları türk ədəbi dilinə və dialektlərə aid ola bilər. Bu keyfiyyət həmin leksik vahidlərin əhəmiyyətli hissəsində müşahidə olunur: kədi/kedi (buzov; Azərbaycan dilinin şivələrində - pişik, türk dilində), dadı (kürəkən, şivələrdə - tərbiyəçi, türk dilində), xırsız/hırsız (qüvvətli, şivələrdə - oğru; türk dilində), kendi/kəndi (öz, türk dilində (7, s. 466) - taxıl üçün qab, Ağdam, Zaqatala, İsmayılı şivələrində (2, s. 275)), cingene/cingənə (qaraçı, türk dilində - əsəbi; Qarakilsə şivəsində (1, s. 79)), hemşirə/həmşirə (tibb bacısı, bacı, türk dilində (7, s. 332) - bibi, Şəki şivəsində (2, s. 220)).

Qarşılaşdırılan dialekt fərqlərinin digər qismini variantlı dialekt fərqləri təşkil edir. Bu zaman eyni sözün ifadə variantları qarşılaşdırılır və onların fonetik, semantik, qrammatik variantları fərqləndirilir (8, s. 31). Türk ədəbi dili ilə Azərbaycan dili şivələrinin fonem fərqlərini əks etdirən fonematik variantlar nisbətən çoxluq təşkil edir: dünür- düngür (quda), börek - bөрə (içliyi olan xəmir yeməyi), dev-dəv (iri), iyi/eyi (yaxşı), fırın- fırını (soba və təndir), böyük anne – böynənə (nənə) və s. Qrammatik variantlar çox olmasa da, şivədə işlənən leksik vahidləri türkcədəki variantına yaxınlaşdırır və Azərbaycan ədəbi dilindən fərqləndirir. Bunların bir qismi morfoloji quruluşuna görə türk ədəbi dilindən fərqlənməyən (əslində ona yaxınlaşan) sözlərdir. Utancaq sözü Azərbaycan dilinin Kürdəmir şivəsində xırda fonetik dəyişikliklə metatezaya uğrayır, utanğac şəklində işlənir (2, s. 83) (Curcumuş öylədin utanğacı olmaz; Kürdəmir şivəsi). Analoji forma müasir türk dilində müşahidə olunur: utanqaç (7, s. 920) “utancaq”. Digər müştərək sözlər morfoloji quruluş baxımından ədəbi türkcədən fərqlənir. Fərq, bir qayda olaraq, şəkildə özünü göstərir: türk dilində börek (içliyi olan xəmir məhsulu) – Şamaxı şivəsində bөрə (düşbərə (7, s. 80; 2, s. 61)), gəbə (hamilə; türk dilində) – gəbəş (7, s. 258; 2, s. 192) (sallaq qarın; Cəlilabad, Kürdəmir şivələri), minder (döşəkçə; türk dilində) – nımdərçə (döşəkçə; Quba şivəsi (7, s. 594; 1, s. 375)), dış (çöl; türk dilində) – dişərmax (cücərmək; Şəki şivəsi (7, s. 170; 2, s. 146)). Dialekt fərqlərinin müəyyən hissəsini semantik variantlar təşkil edir. Azərbaycan dilinin şivələrindəki türkcə ilə müştərək sözlərə aid belə variantları bəzi keyfiyyətlər səciyyələndirir. Semantik variantlar ədəbi türkcədəki qarşılığından məna baxımından fərqlənsə də, adətən kəskin fərqlər yaratmır. Bir çox hallarda müştərək sözün dialekt qarşılığı türk ədəbi dilindəki mənaya yaxınlığı ilə seçilir. Türk dilində nə “saf, təmiz” (insan haqqında deyilir), Azərbaycan dilinin Qərb qrupu şivələrində “hər şeyə inanan”, “sadelöv” anlayışlarında

işlənir. Türkiyə türkcəsində (eləcə də digər türk dillərində) dev sözü “iri”, “nəhəng” mənalarını ifadə edir (7, s. 168-169) (türk dilində dev arılar “nəhəng arılar”, dev şiş “böyük şiş”). Qazax şivəsində isə dəv fonetik tərkibində “iri”, “kobud” anlamlarını bildirir (2, s. 136). Yaxud türk dilində kıtır-kıtır zərfi “tikə-tikə”, Qazax şivəsində kıtıl-kıtıl (2, s. 280) “xırda-xırda” mənalarını ifadə edir. Görünür, bu cür sözlər hər iki dil forması– dialekt və ədəbi dil daşıyıcılarının təfəkküründə eyni assosiasiyalar doğurur. Qazax şivəsində kıtıl-kıtıl “xırda- xırda” mənasını verir. Türk dilindəki kıtır- kıtır zərfinin (tikə-tikə) bildirdiyi məzmununda da həcm kiçikliyi ifadə olunur. Lakin hər bir söz ayrılıqda özünəməxsus işlənmə yeri, situasiyası ilə səciyyələnir. Sözlərin hər biri müxtəlif ərzaqlarla bağlı kəsmə, doğrama prosesini bildirir. Kıtır- kıtır sözü ətin, Qazax şivəsində isə kıtıl-kıtıl sözü digər ərzağın – qəndin kiçik hissələrə doğranmasını ifadə edir. (Türk dilində: kıtır-kıtır doğramak; Qazax şivəsində: Qəndi kıtıl-kıtıl doğroyruş (2, s. 280)). Yəni sözün təfəkkürdə yaratdığı inikas eyni prosesi nəzərdə tutsa da, fərqli predmetlərlə (obyektlərlə) əlaqələnir və sözlər arasında kiçik mənə fərqinin yaranmasına səbəb olur.

Bəzi halda dialekt sözü türk ədəbi dilindəki mənanın əksini bildirir. Çıkar sözü türk dilində “mənfəət, fayda” mənasındadır (7, s. 128). Azərbaycan dilinin Gəncə şivəsində isə çıxar “məxaric” anlamını ifadə edir (evin çıxarı – evin xərci, ailəyə xərcələnən pul vəsaiti). Yəni şivədəki mənə ədəbi türkcədəki anlamın – gəlir anlayışının əksini bildirir. Bu, görünür, sözün omonimləşmək xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Omonimlik keyfiyyəti adətən müxtəlif leksik mənalara malik eyni səs tərkibli ixtiyari sözlərdə olur. Bu zaman onların müvafiq leksik- semantik qrupda birləşməsi təsadüfi səciyyə daşıyır. Yəni sözlərin semantik sahəsindəki yaxınlıq bu cür sinifləşmədə əhəmiyyətli rol oynamır. Lakin çıxar sözünün semantik genişliyi ona məxsus mənə sahəsində bir yox, iki semanı əhatə edə bilər. Semalar da, öz növbəsində, bir-birinə yaxın olduqlarından (bu yaxınlıq onları eyni anlayışın əks tərəfləri kimi səciyyələndirir) eyni səs tərkibi onların hər ikisini (ədəbi türkcədə bir, Azərbaycan dilinin şivələrində digər mənanı) əhatə edə bilər. Bu səbəbdən hər iki dil formasındakı mənalar eyni anlayışın əks tərəflərini (əks mənaları) ifadə edə bilər.

Başqa bir halda, müştərək sözdəki mənə dəyişiklikləri mənə daralması ilə müşayət olunur. Hər iki dil formasındakı mənaların müqayisəsi semantik daralmanın şivə leksikonunda baş verdiyini əks etdirir. Burada dilin özünəməxsus inkişaf xüsusiyyətləri aparıcı xətlərdən birini təşkil edir. Yəni sözün işlənmə xüsusiyyətləri müxtəlif şəkillərlə kontaktda olmağı, müxtəlif sintaktik konstruksiyaların əhatəsini, eləcə də müxtəlif sözlərlə mənə əlaqələrinin yaradılmasını (və genişlənməsini) tələb edir. Sonuncu fakt sözün mənə əlaqələrinin yenilənməsi, hətta yeni mənaların (məcazi mənə

olsa belə) üzə çıxması, təşəkkül tapması üçün vacib amildir. Köşə sözü türk dilində “guşə” mənasını (yer, məkan haqqında), Azərbaycan dilinin Ağdam, Füzuli, Culfa şivələrində isə “göndən kəsilmiş hissə”ni bildirir (7, s. 580; 2, s. 288). Görünür, şivələrdə köşə sözünün işlənmə məqamındakı dəyişikliklər (sözün məna funksionallığı məkan təyinatından daha kiçik obyektə, predmetə doğru yerini dəyişdiyindən məna yükü də daha geniş kontekstdən daha dar kontekstə doğru irəliləyir) onun növbəti (və yeni) işlənmə kontekstini (situasiyasını) müəyyən edir. Ehtimal etmək olar ki, məna dəyişikliyinə məruz qalmadan öncə söz şivə danışığında söz birləşməsi tərkibində (gönün köşəsi) işlənmiş, yeni məna əlaqələrinin əmələ gəlməsi və semantik dəyişmə (daralma) də buradan qaynaqlanmışdır. İ. Məmmədov da qeyd edir ki, sözün leksik mənası (dil faktı kimi) qatlardan təşkil olunur (məfhumda predmetin mühüm olan bir neçə əlaməti cəmləndiyi kimi)... Bu qatlar həm sözün ümumi nitq axınından gəlmə mövqeyini müəyyənləşdirir, həm də sözün işlənmə şəraitindən asılı növbələşir, məna qatı üzə çıxır, yaxud dərinə gizlənir. Bu növbələşmə, bütün qatların üzə çıxıb nitq faktına çevrilməsi, dilin ümumi inkişaf səviyyəsi, sosial- mədəni kontekstlə tənzim olunur (5, s. 318).

Müştərək sözdəki məna dəyişikliyi onu ədəbi türkcədəki ekvivalentindən qismən fərqləndirir. Əslində bu cür dəyişiklik də özünəməxsus məna daralması kimi nəzərdən keçirilə bilər. Belə ki, leksik vahid türk ədəbi dilindən ümumilik, Azərbaycan dilinin şivələrində isə eyni anlayışa aid konkretlik bildirir. Sığır sözü müasir türk dilində “iribuynuzlu mal-qara”, Azərbaycan dilinin Ağdam, Cəbrayıl, Göyçay, Qax, İsmayıllı, Qafan, Şəki şivələrində “inək”mənalərini (7, s. 770; 1, s. 432) ifadə edir. Bu, sözün semantik sahəsində vaxtilə türk dillərində mövcud olmuş ikimənalılıqla bağlıdır. Ehtimal ki, sığır sözü tarixən dilimizdə, eləcə də türk dilində həm “inək”, həm də “mal-qara” mənalərini bildirmişdir. Ümumilik və konkretlik anlayışlarının tam diferensiaslaşmadığı bəzi dialekt faktlarından da görünür. Belə ki, sığır sözü Qax, Qarakilsə, Şəki şivələrində “naxır” (həmçinin Qazax, Ağstafa, Kəlbəcər Şəmkir şivələrində sığırçı “naxırçı”) mənasında da (Doğasıydı deyin, ineyi sürməmişix sığıra; Şəki şivəsi (1, s. 432)) işlənir. Ancaq sonrakı inkişaf prosesində dil formalarının birində dil faktının ifadə etdiyi ümumilik anlayışı (“mal-qara” mənası), digərində dil faktının ifadə etdiyi konkretlik anlayışı (“inək”mənası; yaxud hər ikisi) sabitləşir. İ.Məmmədovun çoxmənalı sözlər haqqında yazdığı fikirlər burada da yerinə düşür: “Sözlərin malik olduğu çoxmənalılığın məhdudlaşması onun dil semantikasında itmiş mənalərin potensial imkanlarını yaşadır, müvafiq şərait yarandıqda, yaxud ifadə etmə ehtiyacı yarandıqda müvafiq sem yenidən aktuallaşa və sözü yenidən müvafiq semantik sahəsinə daxil edə bilər. Bundan əlavə, bəzən sözün işləklidən

çıxmış, arxaikləşmiş leksik-semantik variantı müəyyən birləşmələr tərkibində yaşayır, köhnə semantik ilişiyini qoruyur (5, s. 236)".

Ədəbi dil ilə yanaşı, dialekt leksikası bir çox cəhətdən dialekt və şivələr üçün də əhəmiyyət daşımamış deyil. K.Musayev yazır ki, bir çox hallarda dialekt, yaxud şivə qruplarının müəyyən edilməsində leksik kriteriya yeganə meyar kimi çıxış edir... Dialekt leksikası hətta Özbəkistan ərazisindəki özbək ədəbi dilinə qarşı dayanan qıpçaq şivələrinin müəyyən olunmasında da əsas rol oynayır (9, s. 45). Oxşar hal Azərbaycan dialektologiyasında da müşahidə edilir. Azərbaycan xalqının etnogenezində və Azərbaycan dilinin təşəkkülündə oğuzlarla yanaşı, qıpçaq tayfalarının da iştirak etdiyi məlumdur. Akademik T.Hacıyev yazır ki, Azərbaycan millətinin antropoloji tədqiqi oğuz-qıpçaq (qıpçaq-oğuz yox, məhz oğuz-qıpçaq) etnogenezisinə apardığı kimi, dili də fonetika, leksika və qrammatikası ilə oğuz-qıpçaq (qıpçaq-oğuz yox, məhz oğuz-qıpçaq) dil xüsusiyyətlərinə bağlanır. M.Kaşğari oğuz və qıpçaq dillərini təxminən eyni xüsusiyyətlər ilə təqdim edir (4, s. 59). Azərbaycan dili şivələrinin təsnifindən bəhs edən A.Hacıyev dialekt xüsusiyyətlərində qıpçaq dilləri elementlərinin iştirakını vurğulayaraq onları iki böyük qrupa ayırır: "Azərbaycan Respublikası ərazisində Azərbaycan dilinin iki böyük ləhcəsindən bəhs etmək mümkündür. Bu ləhcələrdən birində qıpçaq tipli dil ünsürlərinin qalıqları, digər ləhcədə oğuz tipli dil sistemi əlamətlərinin qalıqları daha çox nəzərə çarpır. Birinci ləhcə Şərq və əsasən Şimal qruplarını, ikinci ləhcə əsasən Qərb və Cənub qruplarını əhatə edir (3, s. 298)". Yəni Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsində də şivə leksikonu müəyyənləşdirici (yaxud təsir edən) faktor kimi özünü göstərə bilər. Azərbaycan dilinin şivələrində qıpçaq qrupu türk dillərinə məxsus məlum qrammatik xüsusiyyətlərlə (məsələn: qıpçaq tipli indiki zaman şəkilçiləri – Quba, Dərbənd, Xaçmaz, Muğan, Qərbi Abşeron şivələrində -ad, -əd, -at, -ət; Quba, Corat şivələrində, Muğan şivələr qrupunda -atdı, -ətti; yiyədam, saladam, gıdəttdi, oxuyatdı (6, s. 59)) yanaşı, qıpçaq mənşəli leksik vahidlərə də təsadüf edilir. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində qıpçaq sözləri əsasən ədəbi dildə müşahidə olunduğundan şivələrdə bu cür leksik vahidlər yetərincə, tədqiq edilməmişdir. Bununla belə, Azərbaycan müxtəlif (o cümlədən şimal, yaxud başqa bir bölgüyə görə, şimal-şərq qrupu) şivələrində qıpçaq qrupu türk dillərinə məxsus bu cür sözlər işlədilir: aba (Gədəbəy, Quba, Ordubad, Zəngilan şivələrində "ata", Cəbrayıl, Qax, Təbriz, Şəmkir şivələrində "ana" mənalarında); müxtəlif morfoloji quruluşda təmsil olunan əkə (Çəmbərək şivəsində əkəbükə, Qazax şivəsində əkəpükə "yaşlı", "böyük". Bakı şivəsində əkəc "yaşlı", "çoxbilmiş", Qazax, Salyan, Yardımlı şivələrində əkəlix' "böyüklük", "ağsaqqallıq", Lənkəran şivəsində əkəc-əkəc danışmaq "böyük-böyük danışmaq" mənalarında), gənəşmək (Ağdam,

Bərdə, Borçalı, Füzuli, Qazax, Şəmkir, Tərtər, Yevlax şivələrində “məsləhətləşmək”), tanqax (Salyan şivəsində “pul”, “sərmayə”, “var-dövlət”) (1, s. 11, 156, 178, 480) və s.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, 2007
2. Azərbaycan dialektoloji lüğəti, I cilt, A-L. Ankara, 1999
3. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. B., 1999
4. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi dərslik : 2 hissədə. I hissə; Bakı: Elm. 2012
5. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semantikasını. Bakı: Xəzər, 2006
6. Vəliyeva G. Azərbaycan dialektologiyası: dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2014

Türk dilində

7. Karşılaştırılmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. I c., Ankara -1991

Rus dilində

8. Малахов А. С. Русская диалектология: теория и практика. Владимир, 2013
9. Мусаев К. М. Лексикология тюркских языков. Москва: Наука, 1984

R Suleymanova

Semantic changes in joint dialect words with the turkish language Summary

One of the reasons for synonymy in the joint dialects with the Turkish language is the change in the semantic relation of the Azerbaijani language. The word "dev" in Turkish means the meaning of "giant." The Azerbaijani version of this word in the Gazakh dialect also has the meaning of "big" and "rough". The word "hyrsyz" in Turkish means "thief" and from the phonetic point of view in the Jebrail and Zangilan dialects this word also has the same meaning. Or, in Turkish, the word "kagan" means "strong" as in the Lenkoran dialect with minor changes, this meaning is preserved, and the word "thief" in Turkish in Agdash, Mingachevir is used as "strong." In addition, some words and phrases in the dialects of the Azerbaijani language, together with the Turkish language, retain their lexico-semantic features. For example, the words "giyar" and "damad" both in the Turkish language and in the dialects of such regions as Julfa, Ordubad, Zengilan and Quba mean "son-in-law", used in the forms "damat" and "guway"; and the word "hey"

(Borchali, Kurdamir and Gazakh dialects) and “yay” (Guba and Ordubad accents) have the same synonyms in Turkish and have similar meanings (in Turkish, the word “iyi” is translated as “good”, and the word “yey” means “even better”).

Р.Сулейманова

**Семантические изменения в совместных
диалектных словах с турецким языком
Резюме**

Одной из причин синонимии в совместных диалектах с турецким языком являются изменения в семантическом отношении азербайджанского языка. Слово «dev» по-турецки означает «гигант». Данное слово в Казахском диалекте азербайджанского языка также имеет значение «большой», «грубый». Слово хырсыз в переводе с турецкого означает «вор» и в Джебраильском и Зангиланском диалектах данное слово также имеет такое же значение. Или же, по-турецки, слово «каган» означает «сильный» как и в ленкоранском диалекте азербайджанского языка с небольшими изменениями. А слово хырсыз («вор» на турецком) в Агдаше, Мингячевире употребляется как «сильный». Кроме того, некоторые совместные слова и словосочетания с турецким языком в диалектах Азербайджанского языка сохраняют свои лексико-семантические особенности. Например, слова гювей и дамад как в турецком языке, так и в диалектах Джулфа, Ордурад, Зенгилан и Губа имеют значение «зять», употребляясь в формах «дамад» и «гювей»; а слово «эй» (Борчалинский, Кюрдамирский и Казахский диалекты) и «йей» (в диалектах Губа и Ордурад) имеют те же синонимы в турецком языке и имеют схожие значения (в турецком языке слово «iyi» переводится как “хороший”, а слово «yey» имеет значение “еще лучший”).

**Rəyçi: Yadigar Əliyev
Filologiya elmləri doktoru**

KÖNÜL HÜSEYNOVA
ADU
konul_dream@yahoo.com

DİL FAKÜLTƏLƏRİNİN AŞAĞI KURSLARINDA YAZI VƏRDİŞLƏRİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI

Açar sözlər:strategiya, nitq, kontekst.

Key words : strategy, speech, context.

Ключевые слова: стратегия , речь, контекст

Yazının ixtisası dil olan tələbələrə tədrisindən danışarkən, tələbələrə müstəqil şəkildə yazdıqları materialları xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Burada önəmli odur ki, tələbələrə müstəqil işi adından məlum olduğu kimi, müstəqil şəkildə, müəllimin iştirakı və yaxud nəzarəti olmadan həyata keçirilir. Tələbələrə fəaliyyətə cəlb edilməsində əsas məqsəd yazını yazmaq vasitəsilə, yəni bu sahədə təcrübə toplayaraq, müvafiq bilik, vərdiş və bacarıqların inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsini təmin edilməsidir. Bu da xarici dillərin tədrisi metodikasında əsas prinsiplərdən biri kimi qəbul edilmiş “learning by doing” prinsipinin həyata keçirilməsi deməkdir. Məlum olduğu kimi, müasir metodikada qəbul edilmiş bu prinsip “danışmağın danışmaq vasitəsilə”, “yazmağın yazmaq vasitəsilə”, “eşidib-anlamağın dinləmək vasitəsilə”, “oxumağın oxumaq vasitəsilə” öyrədib-öyrənilməsinə təlimin əsas prinsipi kimi irəli sürür. Burada meydana çıxan əsas iki məsələnin birincisi nəzərdə tutulan mətn materiallarının seçilməsi məsələsi, ikincisi isə tələbələrə bu prosesə cəlb etməkdir. Nəzərə alınmalıdır ki, söhbət məcbur etməkdən deyil, tələbələrə prosesə marağı olan, fəal, təşəbbüskar qismdə cəlb edilməsindən getməlidir. Müəyyən dərəcədə hazırlıqlı, yazı strategiyaları ilə silahlanmış tələbə müstəqil şəkildə lazımı səviyyədə bəhrələyə bilər. Bu da güman ki, tədrisin orta və yuxarı mərhələlərində baş verə bilər. Materialların seçilməsinə gəldikdə, dərslərdə istifadə edilən mətn materialları kimi, fərdi şəkildə mətnlər ilk növbədə, tələbə üçün maraqlı olmalı, onların ehtiyac və tələbatlarını ödəməli, yaş, bilik səviyyələri, intellektual səviyyələrinə uyğun şəkildə seçilməlidir. Seçim ixtiyarı tələbələrə verildiyi halda, onlar öz məsuliyyətlərini dərk edir, nəticə etibarilə, onlar mətnləri yalnız informasiya mənbəyi kimi qəbul etmir, həm də mənbələrdən zövq almaq bacarığı tələbələrdə formalaşır. Bu da kommunikativ yönümlü təlimin əsas şərtlərindən biridir. İrəli sürülən məqsədlərin hər ikisi bir-birilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Tələbələr üçün maraqlı materialların seçilməsi onlarda yazıya maraq və motivasiya yaradır və tələbələrə şüurlu şəkildə yazı prosesinə cəlb edir[3,321].

Problem ilə bağlı tədqiqat müəlliflərinin bəziləri ingilis dilinin tədrisinin aşağı mərhələsində tələbələrin səviyyəsinə uyğunlaşdırılmış yazı materiallarından istifadə etməyi tövsiyə edirlər. Beləliklə, yazının təlimi prosesində istifadə edilən materiallar tələbələrin bilik, intellektual səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Tədrisin aşağı mərhələsində dil fakültələri tələbələrinə daha mürəkkəb və üslubi cəhətdən müxtəlif olan mətnlər təqdim edilir. Həmçinin, tələbələrin yazdıqları mətnlərin tədris edilən xarici dildə yazılması sözü gedən tədris mərhələsində tövsiyə edilən üsullardan biridir. Təcrübə bu üsulun səmərəliliyini göstərir. Detektiv və macəra romanları, bir qayda olaraq, tələbələrdə marağın oyadılmasına səbəb olur. Burada olan maraqlı və həyati dialoqlar, real həyatda istifadə edilən lüğət vahidləri və mürəkkəb olmayan qrammatika tələbələri həvəsləndirir və yazı prosesinə cəlb edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müəllim müasir xarici dil müəlliminə xas olan rollardan birində – məsləhətçi qismində çıxış etməli və tələbələri istiqamətləndirməli, düzgün seçim etməkdə onlara yardım göstərməlidir. Bu məqsədlə tələbələrə aşağıdakı məsləhətlərin verilməsi tövsiyə edilir: 1. Fərdi şəkildə yazı üçün materialları seçərkən, mətnlər haqqında ümumi məlumat əldə etmək tövsiyə edilir. 2. Materialların məzmunu haqqında ümumi məlumat əldə etdikdən sonra tələbələrə məzmunu dair sualların yazılması təklif edilir. Bu yazanların diqqətinin onları maraqlandıran məsələlər üzərində cəmləşdirilməsi, onlarda yazı qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün uyğun olan şərait yaradır. 3. Məzmun haqqında müəyyən məlumat əldə etmiş və hansı məqsədlə yazdıqlarını dərk edən tələbələr digərləri ilə müqayisədə daha yaxşı nailiyyətlər əldə etməyə qadirdilər. 4. Mətni yazdıqdan sonra tələbələrə ən vacib olan məqamların üzərində dayanmaq təklif edilir. Bu istiqamətdə yerinə yetirilən tapşırıqlar tələbələrə informasiya üzərində diqqətlərini cəmləşdirmək, əldə edilmiş məlumatı əvvəlki məlumatla əlaqələndirmək imkanını verir və onları mətnin ardını yazmağa hazırlayır. 5. Tapşırığın yerinə yetirilməsi tələbənin ayrı-ayrı mətn parçalarının biri-biri ilə əlaqələndirmək və vahid bir mətni əldə etmək imkanını verir [2,248]. İngilis dili fakültəsində təhsil alan tələbələrə tapşırıqları verərkən müəllim onları düzgün şəkildə istiqamətləndirməlidir. Belə ki, müəllim tələbələrə bildirməlidir ki, onlar mətnin əsas məzmununu başa düşərsə, onlara naməlum olan sözlərin mənalarının tapılmasına heç bir ehtiyac duyulmur. Əsas məqsəd tələbələri yazmağa həvəsləndirməkdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yazının təlimi prosesində kefiyyət göstəriciləri əhəmiyyətli olduğu qədər, kəmiyyət göstəriciləri də olduqca vacib və əhəmiyyətlidir. Kəmiyyət göstəricisi, bilavasitə təlim konteksti ilə bağlıdır. Dil fakültələrinin aşağı kurs tələbələrinə yazının təlimindən danışarkən, burada tövsiyə edilən rəqəmlər qeyri-ixtisas fakültələrində ingilis dilini öyrənən tələbələr ilə müqayisədə daha yüksək olmalıdır. Onu da nəzərə

almaq lazımdır ki, fərdi şəkildə yazılan mətnlər müxtəlif tələbələr üçün maraqlı olmalıdır. Tələbələri təlim məqsədilə tərtib edilən mətnlər deyil, real nitq nümunələrinə yönəlmək tövsiyə edilir. Şübhəsiz, fərdi yazı adlandırılan bu fəaliyyət növü ardıcıl, sisteməlik şəkildə həyata keçirilməli və müntəzəm olaraq, müəllim tərəfindən yoxlanılmalı və qiymətləndirilməlidir. Fərdi yazının müstəqil şəkildə baş verdiyinə baxmayaraq, burada müəllim nəzarəti mütləqdir. Sadəcə olaraq, nəzarət bir qədər fərqli şəkildə həyata keçirilməlidir. Burada həm də qiymətləndirmənin stimullaşdırıcı, motivləşdirici effektini vurğulamaq lazımdır. Əslində, tələbələr üçün onların fəaliyyətinə müəllim və tələbə-yoldaşları tərəfindən verilən qiymət olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir və onların gələcək fəaliyyətlərinə böyük təsir göstərir. Onların həyata keçirdiyi fəaliyyət və əldə etdikləri nəticələr müəllim və tələbə-yoldaşları tərəfindən maraqla qarşılanarsa, bu tələbələrin bu istiqamətdə söylərini artırmasına səbəb olur. Fərdi yazıya gəldikdə, burada qiymətləndirmə yazılı surətdə təqdim edilmiş məruzələr, raportların əsasında həyata keçirilə bilər. Digər sahələrdə olduğu kimi, tələbələrin yazıda leksik vərdişlərinin yoxlanılması və qiymətləndirilməsi tam obyektiv şəkildə olmalıdır. Bu yazı təlimi prosesinin səmərəliliyini şərtləndirən əsas amillərdən biridir. Yazılı məlumatların təqdim edilməsi ilə bərabər tələbələr tərəfindən şifahi məruzə və raportların verilməsi də tövsiyə edilə bilər. Əhəmiyyətli odur ki, tələbələrin hazırladıqları çıxışlar kifayət qədər qısa, həm müəllim, həm də digər auditoriya iştirakçıları üçün maraqlı olsun. Məhz bu səbəbdən, tələbələr əsas məzmun və ideyanı çatdırmağa qadir olmalıdır. Xarici dili professional məqsədlərlə öyrənən tələbələr diskursun necə təşkil edilməsi haqqında məlumatlı olmalı və mətnləri olduğu kimi (hərfi şəkildə) deyil, onları məna kəsb edən parçaların məcmusu kimi yazmağı bacarmalıdır. Tələbələrə mətnlərin ayrı-ayrı parçalarını dinləmək deyil, mətni bir bütöv kimi qavramaq bacarığı aşılmalı və məzmunu adekvat şəkildə başa düşülməlidir. Dil fakültələrində təhsil alan tələbələrdə yazıda leksik vərdişlərin xətasız öyrədilməsi günün tələbinə çevrilmişdir. İnformasiya mənbəyi olmaqla bərabər, yazılı mətnlər yeni dil vahidlərinin, o cümlədən yeni qrammatik strukturların və leksik vahidlərin kontekst daxilində təqdim edilməsinin vacib yollarından biridir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu sadəcə olaraq tələbələrin reseptiv biliklərinin yoxlanılması deyil, mətnə olan səmərəli leksik vahidlərin mənimsənilməsi və möhkəmləndirilməsi məqsədilə müvafiq fəaliyyət növlərinin işlənilib hazırlanması və təqdim edilməsidir. Müvafiq olaraq, hər bir təlim kontekstində ingilis dilində yazını tədris edən müəllimin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də bu zaman lüğətin rolunu və yerini müəyyənləşdirməkdir. Əsas məqsəd tədris edilən xarici dildə yazının səmərəli şəkildə təşkili və lüğətdən sui-istifadə hallarına yol verilməməsidir. Yazının təlimi prosesini və bütövlükdə xarici dilin təlimi prosesini

səmərəliləşdirən lüğətlərə gəldikdə, burada ikidilli lüğətlərə üstünlük verilməlidir. Bu tipli lüğətlərin istifadə edilməsi vaxta qənaət etmək imkanını verir. İzahlı lüğətlərə gəldikdə, bu növ lüğətləri dilə kifayət qədər yiyələnmiş və onların istifadəsi qaydalarına dair məlumatlı olan tələbələr istifadə edə bilər. Mətnin tələbələr tərəfindən anlama səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün verilən suallara (Comprehension Questions) gəldikdə, onların müəlliflər tərəfindən “ əvvəl verilən suallar” (before questions) və “ sonra verilən suallar” (after questions) adlandırıldığını qeyd etmək lazımdır [4,136]. Müvafiq olaraq, sonra verilən suallar həm şifahi, həm də yazılı formada verilə bilər. Bu növ sualların verilməsində əsas məqsəd mətnin tələbələr tərəfindən anlama səviyyəsini yoxlamaqdır. Daha vacib məsələ kimi qiymətləndirilən və əvvəl verilən suallar tələbələrin diqqətini mətnə olan ən vacib məsələlərə yönəltmək, tələbələrə mətnin əməliyyatlarına hazırlamaq kimi vacib funksiyaları yerinə yetirir. Yazıdan əvvəl verilən suallar yoxlama deyil, əsasən öyrədici funksiyanı yerinə yetirir. Yazının təlimi prosesində sözlərin başa düşülməsi və bütövlükdə məzmunun qavranılmasını təmin etmək məqsədilə tapşırıqların tələbələrə təqdim edilməsi tövsiyə edilə bilər. Tələbələrə bir neçə çoxmənali, tez-tez istifadə edilən sözlərdən ibarət olan siyahı təqdim edilir. Sonra həmin sözlərlə cümlələr təqdim edilir. Tələbələr sözü cümlədə yetirdiyi funksiya, onun hansı nitq hissəsinə mənsub olduğunu deməli və nəhayət, düzgün məna variantını siyahıdan tapmalıdır. Bu cür ardıcılıqla tələbələr yazı vərdişlərinə yiyələnirlər.

Ədəbiyyat

- 1.Allen V.F. Trends in the Teaching of English // TESL, Reporter 6, Summer 1973, №4, p.17
- 2.Arden- Close, C. (1993) . Language problems in science lectures to non-native speakers . English for Specific purposes , 12(3),p. 251-261
- 3.Bley-Vroman R. Hypothesis testing in second language acquisition theory. Language Learning. 1986, N 36, 3, p. 353-76
- 4.Brown H.D. Principles of language learning and teaching. Longman Publication, 2000, 352 p.

K. Husseynova

On the effective ways of teaching writing habits in junior stages of language faculties

Summary

This article deals with writing and written speech. The author emphasizes the role of writing. Writing and written speech does not only act

as a means of instruction in the methods of teaching but also as the aim of teaching foreign languages.

A letter is a constituent part of the written speech. In the application of creative writing at the lessons three main principles: the aim of the lesson, its principles, the methods and ways and also control on the instruction should not be forgotten.

On the effective ways of teaching writing habits in junior stages of language faculties. Referring to the works of scientist that have been researched in this field she emphasizes that since its emergence the writing caught the attention of linguists and new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the communication process clearly and use the language more competently.

К. Гусейнова

**К вопросу о пути письменной речи на младших курсах
факультетах языков
Резюме**

В статье речь идёт о письме и письменной речи в обучении иностранному языку. Письмо и письменная речь в методике обучения иностранному языку выступают не только как средство обучения, но все более как цель обучения иностранному языку. Письмо-это технический компонент письменной речи.

Не следует забывать три важнейших условия при введения на занятиях креативного письма: цели обучения, принципы, методы и приемы обучения, а также учебной контроль.

К вопросу о пути письменной речи на младших курсах факультетах языков. Автор пытается раскрыть роль писем. Она ссылаясь на работы ученых исследовавших эту область методики, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает воспоминать смысл текстов во время анализа еще более ясно, а также использовать язык в еще более разнообразном колорите.

Rəyçi: Nuriyyə Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

KÖNÜL NƏCƏFOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

e-mail: najafova.konul1982@gmail.com

QEYRİ- İXTİSAS FAKÜLTƏLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNİN ROLU VƏ YERİ

Açar sözlər: kommunikasiya, şifahi nitq, kontekst.

Key words: communication, oral speech, context.

Ключевые слова: коммуникация, устная речь, контекст.

İngilis dilini öyrənən insanların məqsədləri müxtəlif olduğu kimi, onların tələbat və ehtiyacları da müxtəlifdir. Bu gün ingilis dili xarici dil kimi (EFL - English as a Foreign Language), ikinci dil kimi (ESL - English as a Second Language) akademik məqsədlərlə (EAP - English for Academic Purposes), xüsusi məqsədlərlə (ESP - English for Specific Purposes) öyrənilir [4, 143].

Müasir dövrdə ingilis dilinin beynəlxalq ünsiyyət dili kimi (ELF - English as a Lingua-Franca) öyrədib-öyrənilməsi məsələsinin zəruriliyi vurğulanır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi kifayət qədər mürəkkəb məsələdir. Son illərdə nəşr edilmiş metodik ədəbiyyatlarda ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə təliminə dair həsr edilmiş tədqiqat işlərinin mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır. Alderson J.C., Waters A., Blundell J.A., Middlemiss N.M., Candlin C.N., Bruton C.J., Leather J.H., Chitravelu N., Coffey B., Donovan P., Presner J., Beck K., Morgano C., Custer L., Drobic K., Hutchinson J., Breen M., Johns T., Lackstrom L., Selinker L., Trimble L., Mead R., Norman S., Eastwood J., Ewer J., Ferguson N., Herbert A., Robinson P., Scott M., Sandler P., Swales J., Widdowson H. və başqa tədqiqatçı-alimlərin əsərlərində ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədib-öyrənilməsinin müxtəlif aspektləri tədqiq edilir və problemin mürəkkəb olduğu vurğulanır. İngilis dilinin global miqyasda aparıcı dil olduğunu nəzərə alaraq ixtisası dil olmayan fakültələrdə təhsil alan tələbələrə ingilis dilinin günün tələbləri səviyyəsində təliminə yönəldilmiş işin xüsusi, məqsədyönlü şəkildə təşkil edilməsi zərurəti meydana çıxır. Qeyd etmək vacibdir ki, ESP monolit, universal xarakterli hadisə kimi qiymətləndirilə bilməz. Ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif sürətlə inkişaf edən ESP hərəkətinə olan yanaşmalar da müxtəlifdir. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi hərəkətinin inkişafında bir sahənin xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu vurğulamaq lazımdır. Bu elm və texnologiya sahəsində istifadə edilən ingilis dilinin tədrisi (EST) sahəsidir.

İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi sahəsini tədqiq edən tanınmış alimlərdən biri olan Swales bu sahədə inkişafdan danışarkən, ingilis dilini elm və texnologiya sahəsində istifadə etmək məqsədilə tədris modelini bir nümunə olaraq gətirir və məhz bu təlim modelinin aparıcı rola malik olduğunu vurğulayır.

İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi məsələsi haqqında danışarkən, ESP-nin tətbiqi yolları ilə bağlı olan bir neçə sualı cavablandırmaq lazımdır. İlk növbədə, ESP-nin ölkəmizdə bu və ya digər ali təhsil müəssisəsində tətbiq edilməsinin hansı səbəb və yaxud səbəblər üzündən baş verdiyini aydınlaşdırmaq zəruridir. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi problemini araşdıran tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, bu dilə yiyələnmək arzusunda olanlar ingilis dilini hansı məqsəd və yaxud məqsədlərlə öyrəndiklərini, onların bu dilə olan ehtiyaclarını aydınlaşdırmağa çalışarkən, dil kursunun məzmununu, yəni hansı ingilis dilinin tədris ediləcəyini müəyyənləşdirmək mümkündür. Dil kursunun tələbələrin ehtiyac və tələbatları əsasında qurulması dili öyrənən şəxslərdə motivasiyanın yaranmasını və təlim prosesinin daha səmərəli şəkildə təşkil edilməsini təmin edən ən önəmli amillərdəndir.

Beləliklə, daha uğurlu nailiyyətlərin əldə edilməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması vacibdir. İxtisası dil olmayan ali məktəblərdə qlobal miqyasda əsas dil kimi qəbul edilmiş ingilis dili təliminin burada təhsil alan tələbələrin ehtiyac və tələbatlarını nəzərə almaqla təşkil edilməsinin əhəmiyyəti və vacibliyi danılmazdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, ixtisası dil olmayan ali məktəblərdə tələbələrə tədris edilən xarici dilin ixtisas-yönümlü şəkildə təliminə yönəldilmiş iş dil və qeyri-dil fakültələrində irəli sürülən məqsəd və qoyulan vəzifələrin əhəmiyyətli dərəcədə fərqli olduğunu nəzərə almaqla təşkil edilməli və məqsədyönümlü mərhələli xarakter daşmalıdır.

Lakin, təcrübə bəzən qeyri-ixtisas fakültələrində ingilis dili təliminin dövrün tələblərinə uyğun olmadığını göstərir.

Beləliklə, ingilis dilini öyrənən insanlar dili müxtəlif məqsədlərlə öyrənir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, aldıkları ixtisasdan asılı olmayaraq, qloballaşma dövründə xarici dillərin, xüsusilə də ingilis dilinin öyrədib-öyrənilməsinin əsas məqsədi tələbələrin tədris edilən dilə ünsiyyət vasitəsi kimi yiyələnmələridir. İngilis dilinin ali təhsil müəssisələrində tədrisi sistemi müasir dövrün tələblərinə cavab verməlidir. Tələbələrin fəaliyyəti mətn üzərində iş, qrammatik qaydaların öyrənilməsi və dil çalışmalarının yerinə yetirilməsi ilə məhdudlaşmamalıdır.

Ənənəvi tədris sisteminə ciddi keyfiyyət dəyişikliklərinin gətirilməsi üçün ilk növbədə yüksək səviyyəli peşəkar dil müəllimləri hazırlanmalıdır.

Müasir dövrün tələblərinə uyğun olan xarici dil müəllimi ilk növbədə tədris etdiyi dili tələb edilən səviyyədə mənimsəməli, kommunikativ

baxımdan səriştəli olmalı, müasir metod və üsulları mövcud tədris şəraitinə uyğun şəkildə tətbiq etməyi bacarmalı, tədris prosesini tələbə-yönümlü şəkildə, tələbələrə məqsəd, tələbat və ehtiyaclarını nəzərə almaqla təşkil edib həyata keçirməyə hazır olmalıdır. Dövrün tələblərinə cavab verən xarici dil müəllimi tələbələrə fəaliyyətini idarə etmək, onları dilin öyrənilməsi prosesinə təşəbbüskar, fəal iştirakçı qismində cəlb etməyi bacarmalıdır[2,45]. Qeyri-ixtisas fakültələrində ingilis dilini tədris edərkən, mütləq tələbələrə məqsəd, maraq, tələbat və ehtiyacları nəzərə alınmalıdır. Burada dilin tədrisi prosesi dil fakültələrində olduğundan fərqli şəkildə təşkil edilməli, dilin hansı universitetdə, hansı fakültədə tədris olunduğu nəzərə alınmalıdır.

Qeyri-dil fakültələrində ingilis dilinin tədrisi zamanı istifadə edilən metod və üsullar ixtisas fakültələrində istifadə olunan yanaşma, metod və üsullardan fərqli, bəzən hətta radikal şəkildə fərqli olmalıdır. Lakin, qeyri-dil fakültəsi dedikdə, burada tamamilə fərqli ixtisas fakültələrinin mövcudluğu vurğulanmalıdır.

Beləliklə, tibb universitetində tədris edilən ingilis dili tarix fakültəsində tədris edilən ingilis dilindən, şərqşünaslıq fakültəsində tədris olunan ingilis dili hər ikisindən, iqtisad fakültəsində tədris olunan ingilis dili isə göstərilən sistemlərdən fərqli olmalı və tamamilə fərqli şəkildə təşkil edilməlidir.

Fərqlərdən danışarkən, dilin tədrisinə yanaşma, istifadə edilən metod və üsullar, dilin tədrisi prosesinin təşkil edilməsi və həmin prosesin idarə edilməsi, qiymətləndirmə üsulları, tədris prosesində istifadə edilən dərslik və dərs vəsaitləri, tədris materialları, qiymətləndirmənin meyarları nəzərdə tutulur. Qeyri -dil fakültələrində ingilis dilinin tədrisini günün tələblərinə uyğun şəkildə təşkil etmək məqsədilə ilk növbədə müvafiq proqramların mövcudluğu zəruridir. Qeyri- ixtisas fakültəsində ingilis dilinin tədrisindən danışarkən məhz burada təhsil alan tələbələr üçün nəzərdə tutulmuş proqramların mövcudluğu vacibdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda müxtəlif fakültələrdə ingilis dilinin tədrisinə dair proqramların hazırlanması bir tələb kimi irəli sürülür.

Qeyri-dil fakültələrində ingilis dilinin tədrisi ESP (ingilis dili xüsusi məqsədlərlə) istiqamətində həyata keçirilməlidir. Proqram əsasında "Syllabus"lar yazılmalı və tədris prosesi onlara tamamilə uyğun şəkildə təşkil edilməlidir[1,131].

Bu nəslin təmsilçiləri olan və əməl etdikləri malları satmaq arzusunda olan iş adamları, peşələri ilə bağlı olan müvafiq sənəd və təlimatları oxumaq məcburiyyətində olan mühəndislər, ixtisasları sahəsində baş verən innovasiyalarla tanış olmaq zəruriyyəti ilə üzləşən həkimlər, ali məhkəmələrdə təhsil alan və yalnız ingilis dilində dərc edilən dərslik və jurnallardan istifadə etməli olan tələbələr bu dili hansı məqsədlərlə öyrəndiklərini tam şəkildə dərk edirlər.

Artıq ingilis dilini öyrənən insanların əksəriyyəti özlərinin dilə olan ehtiyac və tələbatlarını anlayır, lazımi bilik və bacarıqlara yiyələnməyi qarşılarında bir məqsəd kimi qoyurlar.

Qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün dərslər kommunikativ-yönümlü şəkildə təşkil edilməli, tədris prosesində kifayət qədər yer müzakirə, söhbətlər, rollu oyunlara verilməlidir[2,81].

Dərslər daha praktik-yönümlü olmalı, tələbələrdə şifahi nitq, eşidib-anlama, oxu və yazı vərdislərinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində təşkil edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Riley, P. 1989. Keeping Secrets; ESP/ LSP and the Sociology of Knowledge. In European Journal of Teacher Education. Vol. 12, pp. 69-81.
2. Rixson, S. 1992. "English and other Language for younger children: Practice and theory in a rapidly Changing World", Language Teaching, 25, 2, pp.73-94.
3. Savignon, S. 1983. Communicative Competence: Theory and classroom practice. Reading, Mass: Addison Wesley, p. 47.
4. Savignon S.F. Research on the role of Communication in Classroom-based foreign language acquisition: on the interpretation, expression, and negotiation of meaning / Foreign Acquisition Research and the Classroom, B.F.Freed (ed). New York : Cambridge University Press, 1991, pp. 15-40.
5. Schmidt, R. W. 1990.The role of Consciousness in Second Language Learning", Applied Linguistics, 11, 2, pp.129-158.
6. Scovel, Thomas 1982. Questions Concerning the Application of Neurolinguistic Research to Second Language Learning/ Teaching TESOL quarterly 16: 323-331.
7. Selinker, L. 1972. "Interlanguage", IRAZ, 10, pp. 219-311
8. Taylor, Barry P. 1983. Teaching ESL Incorporating a Communicative Student-Centred Component. TESOL quarterly. pp. 69-88

K. Najafova

The role and place of english in esp faculties summary

The article deals with the the methodological backgrounds of FLT in ESP faculties.

Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication.

The main aim of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages.

The author tries to detect and describe the ways on this problem. The whole process of teaching speech should be goal-oriented systematic. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively.

К.Наджафова

**Роль и место английского языка на неязыковых
факультетах
Резюме**

В данной статье рассматриваются к вопросу о методических основах “ESP” на преподавании иностранного языка у студентов неязыковых факультетах. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Основной целью Государственной программы является формирование единой общенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образования. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения речи должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Rəyçi: Nuriyyə Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

AYNURƏ MAHMUDOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

aynuram@rambler.ru

MƏSİHİ YARADICILIĞINDA FÜZULİ TƏSİRİ

Açar sözlər: Füzuli, Məsihi, təsir, məsnəvi, qəzəl

Ключевые слова: Фузули, Месихи, влияние, месневи, газель

Key words: Fuzuli, Mesih, influence, masnavi, ghazal

XVI əsrdən sonrakı Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında Füzuli yaradıcılığı məhək daşı olmuş, hər dövrdə fərqli, spesifik şəkildə öz varlığını göstərmiş, ədəbiyyatı yönləndirmişdir. Bu günə qədər də Azərbaycan ədəbiyyatında Füzuli təsiri davam etməkdə, Füzuli ənənələri yaşamaqdadır. Müxtəlif dövrlərdə yaşamış, fərqli görüşlərə sahib olan ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılığına əsaslanaraq deyə bilərik ki, XVI əsrdən sonrakı Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında və ədəbiyyatın yönləndirilməsində Füzuli yaradıcılığının rolu məsələsi füzulişünaslıqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında “türkcə iri janrlarda yazılmış əsərlərdə də Füzuli təsirini görməmək mümkün deyil” (2, 26). Burada xüsusilə Məsihinin “Vərqa və Gülşə” və Fədainin “Bəxtiyarnamə” əsərlərini qeyd etmək lazımdır. Füzuli ədəbi məktəbinin XVII əsr nümayəndələrindən olan Rükəddin Məsud Məsihinin yaradıcılığı bu ədəbi məktəbin inkişafında əhəmiyyətli bir mərhələni təşkil etmişdir. Füzuli ədəbi məktəbi əsasən qəzəl yaradıcılığına əsaslanmış və onun izi ilə gedənlərin də Füzulinin qəzəllərindən təsirlənərək yaradıcılıqlarında Füzuli sənətindən bəhrələnmişlər. Məsihi Füzuli sənətkarlığını onun həm kiçik həcmli əsərlərindən, həm də iri həcmli epik əsərlərindən ilhamlanaraq öyrənmişdir. Məsihinin “Vərqa və Gülşə” adlı məsnəvisi Füzulinin şah əsərlərindən olan “Leyli və Məcnun”un təsiri ilə yazılmışdır. Bu məsnəvidə Füzulinin “Leyli və Məcnun” məsnəvisi ilə bir çox müştərək məqamların ortaya çıxması artıq XVII əsrdə Füzuli ədəbi məktəbinin epik janrda izləndiyini və inkişaf etdiyini bizlərə müşahidə etmək imkanı verir.

Məsihinin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında kiçik və böyük həcmli bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Bu

tədqiqatlardan H.Araslının, M.H.Təhmasibin, M.Seyidovun, M.Quluzadənin, A.Rüstəmovanın, Ə.Səfərlinin və b. tədqiqatlarını qeyd edə bilərik. Məsihi-dən Füzuli ədəbi məktəbinin bir nümayəndəsi olaraq bəhs edirik, qeyd etməliyik ki, Məsihi XVII əsr Füzuli ədəbi məktəbinin layiqli təmsilçilərindən biridir. Onun “Vərqa və Gülşə” məsnəvisi Füzulinin “Leyli və Məcnun”unun təsiri ilə yazılmış dəyərli əsərlərdən biridir.

“Məsihi” monoqrafiyasında Məsihi yaradıcılığını bir çox istiqamətdə araşdırmış Ə.Səfərli tədqiqatının bölmələrindən birini “Füzuli yaşayır və sevilir” adlandırmış və XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Füzuli ənənələrinin davam etdirilməsindən bəhs etmişdir: “XVII yüzillik ədəbiyyatında Füzuli ənənələri davam və inkişaf etdirilirdi. Bir sıra şairlər böyük şairin sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən öyrənir, yaradıcılığının yüksək ictimai-fəlsəfi məzmunundan, qabaqcıl ideyalarından ruhlanırdılar. Füzuli şeiri klassik sənətin ən gözəl və mükəmməl nümunəsi kimi ədəbi-tarixi inkişafa dərin təsir göstərmiş, istedadlı sənətkarlar üçün ilham və zövq mənbəyinə çevrilmişdi” (4, 25). XVII əsrin Füzuli ədəbi məktəbinin inkişaf və yüksəliş dövrü olduğunu yuxarıda qeyd etmişdik. Bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatında Füzuli ədəbi məktəbinin nümayəndələrinin yaradıcılığında Füzuli təsirinin yaradıcı şəkildə üzə çıxaraq əlamətdar olduğu bir dövrdür. “Həmin dövrlərdə yazıb-yaradan Sadiq bəy Əfşar, Məsihi, Mirzə Möhsün Təzir Təbrizi, Qövsü Təbrizi, Saib Təbrizi və başqa sənətkarların əsərlərində Füzuli sənətinin təsiri çox qabarıqdır. Ancaq bu ədəbi təsir ənənəyə yaradıcı münasibətlə bir yerdə diqqətə çatmaqdadır. Bu şairlərin hamısı sərbəst düşüncə və orijinal təfəkkürü ilə seçilən, özünə məxsus yaradıcı siması olan sənətkarlardır” (4, 25-26). Adıçəkilən bu sənətkarlar arasında Məsihinin əsəri həcminə görə və ehtiva etdiyi təsirə görə xüsusilə seçilir.

Məsihinin ənənəvi mövzuda Füzuli təsiri və şifahi xalq ədəbiyyatından qaynaqlanan, bu ənənənin qovuşuq şəkildə üzə çıxdığı bir əsər yaratması Füzuli ədəbi məktəbinin uğuru hesab edilməlidir. Şərq ədəbiyyatında iki gəncin sevgisindən bəhs edən, onların adı ilə adlandırılan bir sıra əsərlər həm şifahi xalq ədəbiyyatında, həm də yazılı ədəbiyyatda vardır. Məsihi belə bir mövzunu işləyərək onu Füzuli ənənəsi çərçivəsində, lakin özünəməxsus şəkildə təqdim edə bilmişdir. Ə.Səfərli yuxarıda adıçəkilən tədqiqatında məsələnin bu tərəfini təfəsilatı ilə araşdırmışdır. “Məsihi əfsanəni doğma ənənələrlə bağlamaqla, ona yaradıcı münasibət bəsləmişdir. Qələmə aldığı mövzunu Füzulinin “Leyli və Məcnun” dastanı biçimi və ruhunda canlandırmaqla, böyük şairin ədəbi priyom və üsullarından faydalanmışdır” (4, 61).

“Vərqa və Gülşə” məsnəvisində Füzulinin “Leyli və Məcnun” məsnəvisi ilə səsləşən, Füzulinin açdığı yolla, onun tərzinə uyğun yaradılmış ünsürlər çoxdur. Əsərin dil-üslub xüsusiyyətləri, bir çox epizodların Füzuli

qələmindən çıxmış kimi təsir bağışlaması, forma və məzmun eyniliyi bu təsirin daha dərin olduğunu düşünməyimizə əsas verir. Məsihinin əsərinin orijinal əsər olması şübhəsizdir. Bu da şübhəsizdir ki, Məsihi böyük ustadını diqqətlə izləmiş, onun əsərindən yaradıcı şəkildə bəhrələnmiş və bu təsiri əsərində əridərək özünküləşdirə bilmişdir. Örnək olaraq hər iki məsnəvidən bir neçə parçanı müqayisə etmək olar. Füzuli öz məsnəvisində Leyli ilə Məcnunun rastlaşması səhnəsində onları müxtəlif bənzətmələrlə qarşılaşdırır:

Leyli demə - şəm'i-məclisəfruz,
Məcnun demə - atəşi-cigərsuz.
Leyli demə - cənnət içrə bir hur,
Məcnun demə - zülmət içrə bir nur.
Leyli demə - övci-hüsnə bir mah,
Məcnun demə - mülki-eşqə bir şah.
Leyli demə - bir yeganeyi-dəhr,
Məcnun demə - bir fəsaneyi-şəhr.
Leyli - çəmən-i-bəla nihali,
Məcnun – fələki-vəfa hilali.
Leyli - məhi-asimani-həşmət,
Məcnun - şəhi-kişvəri-mələmət.
Leyli - səfi-əhli-hüsn əmiri,
Məcnun - səri-kuyi-qəm fəqiri.
Leyli işi - işvəvü kirişmə,
Məcnun gözü yaşı çeşmə-çeşmə.
Leyliyü nişati-hüsn kami,
Məcnunü bəlayi-eşq dami.
Leyliyü lətafəti-dilaray,
Məcnunü mələməti-qəməfzay.
Leylidə kəməli-hüsn ilə zövq,
Məcnunda cəməli-Leyliyə şövq.
Leyli - sədəfi-həyayə bir dür,
Məcnuna onunla min təfaxür.
Leylidə vüsali-dust meyli,
Məcnunda həm arizuyi-Leyli (1, 67-68).

Məsihi isə bu bənzətmələrdən Vərqa və Gülşanın doğulduğu zaman onların gözəlliyinin təsviri üçün istifadə edir:

Oğlan demə, ovci-qədr mahi,
Qız söyləmə, hüsn padşahi.
Oğlan demə, nuri-çeşmi-aləm,
Qız söyləmə, xəstə canə mərhəm
Oğlan demə, mayeyi-səbahət,

Qız söyləmə mülki-canə afət.
Oğlan demə ol məlik nişanə,
Qız söyləmə fitneyi-zəmanə.
Oğlan demə müştəriyi-iqbal,
Qız söyləmə Zöhreyi-nükufal.
Göstərdi oğul hümam nəxli,
Qız verdi rütəb hilal nəxli (3, 57).

Bənzətmələr arasındakı bu uyğunluğu Ə.Səfərli də ayrıca qeyd etmişdir: “Hər iki nümunədəki beytlərdə misralar arasında da bir bədii-məntiqi ardıcılıq, məna əlaqəsi vardır. Məsihinin sevgililər üçün seçdiyi bənzətmələr də Füzuli təşbihlərinin eyni olmayıb mənaca bir qədər fərqlənir. Füzulidə Leyli və Məcnun ulduz, atəş, hur, ay, eşq şahı, fələk və s. bənəzədilir. Məsihidə isə “oğlanla qız” - Vərqa ilə Gülşə üçün xəstə cana mərhəm, gözəllik mayəsi, can mülkünə afət, Zöhrə və Müştəri ulduzları və s. bənzətmələr işlədilir. Məsihi də ustadı kimi təşbihlərinin məna və məntiqi butövlüyünü gözləyərək, onların bir-birinə nisbətən olduğu kimi əsərin məzmunu və surətlərin iç-könül gözəlliyi ilə də uyğun şəkildə götürülmüşdür” (4, 189). Həmçinin Leylinin, Gülşanın hüquqsuzluqlarından şikayətlənmələri, dərdi-dillərini şama, pərvanəyə ərz etmələri, analarının onlara öyüd verməsi, Vərqanın çərxə, müxtəlif ulduzlara, Məcnunun dağa, ceyrana, kəbutərə xitabları və s. bu kimi ortaq xüsusiyyətlər hər iki şairin əsas qəhrəmanlarının obrazlarında bənzər tərəflərin olmasından xəbər verir. Məsihinin ustad Füzulidən öyrəndiyini, onun sənətindən bəhrələndiyini göstərən epizodlardan nümunələrin çox sayda təqdim edilməsini burada yersiz hesab etdik.

Məsihi də məsnəvisini Füzuli kimi qəzəllərlə süsləmişdir. Füzulinin məsnəvisində 24, Məsihinin məsnəvisində isə 10 qəzəl vardır. Füzuli qəzəllərinin bir neçəsi, Məsihi qəzəllərinin isə hər ikisindən biri eyni qafiyəli, yaxud eyni rədiflidir. “Füzulidə olduğu kimi, Məsihidə də qəzəllər, surətin daxili aləmini açmağa, ovqatını, duyğu və düşüncələrini təsirli, şairanə ifadə etməyə yardım edir. Sevgi mövzusunda yazılmış bu lirik şeirlərdə sevgilinin dəruni aləmi, incə, həzin və məlahətli bir bədii dil ilə işıqlandırılır. Şair hər bir qəzəli ayrıca bir hadisənin sonunda və sevgililərin çətin və sıxıntılı məqamı ilə bağlı verdiyi üçün, bu qəzəllərində bədii-fəlsəfi ümumiləşdirmə və fikir vüsəti daha qabarıq və tərəvətlidir” (4, 196). Məsihinin qəzəllərində də Füzuli tərzini özünü göstərir. İdeya-estetik baxımdan bu qəzəllər Füzulinin qəzəlləri ilə nə qədər yaxından səsləşirsə, bir o qədər də dil-üslub, ifadə baxımından onlar arasında əlaqənin olduğu aşkardır. Məsihi füzuliyənə tərzini məsnəvinin sonuna qədər saxlaya bilmişdir. Ayrı-ayrı epizodların təsvirində, məsnəviyə daxil olan 10

qəzəlinə Füzuli təsiri xüsusi diqqət çəksə də, bir tam olaraq əsər bütünlüklə Füzuli ənənələrinin davam etdirilməsində əhəmiyyətli mərhələ olmuşdur.

Füzulidən sonrakı Azərbaycan ədəbiyyatı Nizami təsiri ilə qovuşuq şəkildə Füzuli tilsiminə düşür. “XVII-XVIII əsrlərdə ənənəvi mövzu və motivlərdən uzaqlaşaraq epik şeirə yeni-yeni süjetlərin gəlməsi, ideya-mövzu axtarış və yenilikləri, bir sözlə Nizami “Xəmsə”sinin məhvərindən çıxmaq halları özünü göstərirdi. Hər iki əsrdə ictimai mühitlə, real həyat və hadisələrlə səsleşən yeni tipli epik əsərlərin meydana çıxması xüsusilə diqqəti cəlb edir” (5, 85). Buna baxmayaraq, bu dövr ədəbiyyatında da Füzuli ədəbi məktəbi çiçəklənməkdə, həm iri, həm də kiçik həcmli əsərlərdə Füzuli təsiri davam etməkdə idi.

XVI-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı Füzuli təsiri ilə əlamətdardır. Bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatında Füzuli ədəbi məktəbi özünün təşəkkülü və formalaşması prosesini keçirir. Füzuli davamçılarından Füzuli ədəbi məktəbinin seçilən nümayəndəsi adlanmağa layiq olanlar da, ən yaxşı halda, onun sənət prinsiplərini əldə rəhbər tutaraq yaradıcılıqlarına tətbiq edənlər də olmuşdur. Füzulinin sənətində üzə çıxan cəsarəti bəzən onun davamçılarını qorxutmuşdur. Füzuli davamçıları ustaları kimi mübaliğədə, müqayisədə irəli gedə bilməmişlər. Füzuli bu sahədə özünə rəqib və hədd bilməmiş, ən ağılasığmaz mübaliğəsində, müqayisəsində belə real zəmindən, öz polad məntiqindən ayrılmamışdır. Füzuli davamçıları bu sahədə müəyyən mənada ustaddan geri qalmışlar. Bir sıra şair yaradıcılığında Füzuli sənətinin yalnız sönük əksini yarada bilmişdir. Füzuli ədəbi məktəbini davam etdirənlər arasında Füzulinin üslubunu, düşüncələrini, fəlsəfəsini davam, inkişaf, təqlid etməyə, ötüb keçməyə çalışanlar olmuşdur. Məşhi isə öz “Vərqa və Gülşə” məsnəvisi ilə Füzuli təsirini yaradıcılığında ən yaxşı şəkildə büruzə vermiş, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə özünün və dəyərli əsərinin adını yazdıra bilmişdir.

Füzuli ədəbi məktəbi nümayəndələrinin Füzuli təsiri ilə yazılmış əsərlərinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, onların heç biri Füzuli mətninə ekvivalent, yaxud rəqib ola bilməmişdir. Füzuli ədəbi məktəbi nümayəndələrinin bu əsərləri ilə Füzuli əsərləri arasında kompozisiya, həcm, bədii vasitələr və s. müxtəlif məsələlərdə fərqlər mövcud olsa da, onların hamısını vahid bir ideyada birləşdirən Füzuli tərzində, Füzuli təbiətində yazmağa çalışmalarıdır. Bu əsərlərin və şairlərin meyarı Füzulidir, Füzuli sənətidir.

Ədəbiyyat

1. Füzuli M. Əsərləri: Altı cildə. II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005. 336 s.
2. Kərimov P., Hüseyni M. Ön söz // XVII əsr Azərbaycan lirikası (Antologiya). Bakı: Nurlan, 2008, 340 s.
3. Məsihi. Vərqa və Gülşə. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.

4. Səfərli Ə. Məsihi. Bakı: Gənclik, 1992, 232 s.
5. Səfərli Ə. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeiri. Bakı: Yazıçı, 1982, 206 s.

A.Махмудова

**Влияние Фузули на творчество Месиhi
Резюме**

Творчество Рукнаддина Масуда Месиhi, одного из представителей литературной школы Фузули XVII века, стало важной вехой в развитии этой литературной школы. Литературная школа Фузули в основном основывалась на творчестве газели, а те, кто следовал за ним, учились творчеству у Фузули под влиянием газелей поэта. Месиhi творил под влиянием произведений Фузули не только малых форм, но и эпических произведений поэта. В статье исследуется влияние шедевра Фузули «Лейли и Маджнун» на месневи «Варга и Гюльша» Месиhi. Появление множественных общих моментов произведения «Варга и Гюльша» Месиhi с месневи Фузули «Лейли и Маджнун» позволяет нам проследить влияние Фузули в эту эпоху. Мы можем с уверенностью заявлять, что в эпическом жанре XVII века прослеживалась и развивалась литературная школа Фузули.

A.Mahmudova

**The influence of Fuzuli on the work of Mesihi
Summary**

The work of Ruknaddin Masud Mesihi, one of the representatives of the seventeenth-century Fuzuli literary school, became an important milestone in the development of this literary school. The literary school of Fuzuli was mainly based on the work of the ghazal, and those who followed him learned from the works of Fuzuli under the influence of the ghazals of the poet. Mesihi created under the influence of the works of Fuzuli not only small forms, but also the epic works of the poet. In this article we research the influence of the masterpiece Fuzuli's "Leyli and Majnun" on the masnavi "Varga and Gulsha" by Mesihi. The appearance of the multiple common moments of the work of "Varga and Gulsha" by Mesihi from Fuzuli's masnavi "Leyli and Majnun" allows us to trace the influence of Fuzuli in this century. We can state with confidence that the literary school of Fuzuli was traced and developed in the epic genre of the 17th century.

Rəyçi: Azizağa Nəcəfov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ŞƏBNƏM XƏLİLZADƏ
ADPU
xelilzade2016@inbox.ru

ZİQMUND FREYDİN “EDİP KOMPLEKSİ ” NƏZƏRİYYƏSİNİN ƏDƏBİYYATDA İZLƏRİ

Açar sözlər: Edip kompleksi, psixozanaliz, Ziqmund Freyd, faciə, şüuraltı

Key words: Oedipus complex, psychoanalysis, Sigmund Freud, tragedy, subconscious

Ключевые слова: Комплекс Едипа , психоанализ, Зигмунд Фрейд , трагедия, Подсознание

Psixologiya insan davranışını və mental prosesləri öyrənən elmdir. Psixologiya elmi ilkin mərhələdə fəlsəfə və biologiya elmlərindən inkişaf etmişdir. Psixologiya elmi psixoloji laboratoriyalar yarandığı vaxtlardan etibarən bir eksperimental elm olaraq qəbul olunmağa başlamışdır. Bir sıra psixoloqlar elmi tədqiqat mövzusu olaraq, insanın şüurunu və mental proseslərini öyrənməyə çalışmışlar.

Lakin Ziqmund Freydə qədər heç bir psixoloq insanın şüurundan kənara çıxmamışdır. Freyd insanın şüuraltını öyrənməklə “Psixozanaliz” adlanan anlayışı yaratmışdır. Freyd psixozanalizin banisidir. Çoxlarının fikrinə görə, onun bu sahədəki nailiyyətləri onu Darvin, Marks və Eynşteyn kimi mütəfəkkirlərlə bir sərəya qoyur. O, insan haqqında özünə qədər mövcud olan bir çox təsəvvürləri alt-üst etmişdir.

Freyd öz təlimiylə sübut etdi ki, insan nəinki xarici aləmdə, hətta öz daxili dünyasında baş verən hadisələri bütün təfərrüatı ilə dərk edə bilməz. Freydə görə, azad seçim etmək qabiliyyəti fərdin ən dərin mahiyyətini təşkil edir və şüurlu “Mən” ilə bağlıdır. Freyd insan psixikası barədə bu fikri illüziya kimi şərh edir. Şüurlu “Mən” qüdrətli şüursuz mental həyatın zirvəsidir.

Freyd bizim subyekti barədə təsəvvürlərimizdə inqilab etmişdir. O, göstərməyə çalışmışdır ki, şüurlu mental həyat insanın bütün mental həyatının yalnız kiçik hissəsidir. Bizim şüurumuzda baş verən proseslər ciddi olaraq şüursuz amillərlə determinasiya olunur.

Freyd yazırdı ki, şüursuzluq psixi həyatın elə ənginliklərində məskən salmışdır ki, oraya klassik psixoloji və ya fəlsəfi metodlarla sərəyat etmək olmaz. Şüursuzluq bilavasitə dərk edilmir, o özünü müxtəlif simptomlarda-subyektiin səhv hərəkətlərində, hərəkət-rəftarında, danışığında, mühakimə və mülahizələrində, özünə və başqalarına münasibətlərində göstərir. Freydə

görə, şüurun şüursuzluq hissəsi insan motivasiyalarının, arzularının, istəklərinin mənbəyidir.[5,s.63] Psixoloji meyllərin, arzuların qarşısı alınanda, onlar qadağan ediləndə və ya şüurdan zorla çıxarılanda, onların enerjisi hansısa başqa bir yerdə mütləq üzə çıxır. “Bəzi hümanistlər və ekzistensialistlər inanırlar ki, şüursuzluqla əlaqəli hiss duyğuların, istəklərin təsiri Freydin düşündüyü kimi çox deyil. Bəzi psixoloq və nəzəriyyəçilər hətta bu anlayışdan imtina edirlər.[1,s.16]

Freydə görə, bizim instiktlərin və davranışın bünövrəsini formalaşdıran emosional enerjidir və biz bu enerjiyə can atırıq. Bundan sonra bu enerji libido (ehtiras, istək, nəfs) adını aldı. Freyde görə, dil xoş emosiyaların bağlı olduğu ilk orqandır. Körpə uşaq qidaya olan tələbatdan asılı olmayan həzzə doğru can atır. Freyd deyir ki, təqribən 3- 5 yaşlarında oğlanlarda analarına qarşı meyl yaranır. Bundan başqa, oğlanlarda öz atalarını təhlükəli rəqib kimi nəzərdən keçirmək tendensiyası aşkar edilir. Öz mövqeyinin həqiqiliyini sübut etmək üçün Freyd özünün ən çox sevdiyi mifə - Edip mifinə müraciət edir və onları psixoanalizi anlamaq üçün ən yaxşı vasitə hesab edirdi. Həmin mif, arzunun, şəhvət hissinin insanın başına nələr gətirdiyini, onun nə kimi müqəddəsliyə qəsd etdiyini sübut edir. Baş alıb gedən arzu cilovlanmadıqda insan canavara çevrilir.

Edip kompleksi Freyd nəzəriyyəsinə əsasən, uşaqların eyni cinsdən olan valideyininə qarşı şüuraltı rəqiblik hissi və əks cinsdən olan valideyninə qarşı şüuraltı rəqiblik hissi və əks cinsdən olan valideyninə qarşı şüuraltı romantik duyğular hiss etməsidir. Ancaq eyni zamanda uşaq atasından cəzalandırılacağı üçün qorxur. Freydin sözləri ilə desək, uşaq “kastasiya həyəcanı”(oğlan uşağının cinsiyyət orqanını itirəcəyi qorxusu) yaşayır və buna görə də, bu impulsları şüuraltında basdırır.

Freyd bildirirdi ki, Edip kompleksi ümumiyyətlə bütün insanlara xasdır və hər bir nevroitik Edipdir. Bu kompleks, yəni özünün libido istəklərini məhdudlaşdırmaq üçün tətbiq edilən hər bir əkstədbir-əxlaq normaları, din, mədəniyyət normaları, qanunlar, utancaqlıq duyğusunun inkişafı, insanda sosiallığın dərinləşməsi, sıxışdırma, çəkəndirmə vasitələri-cəza, biabırçılıqdan qorxmaq və.s, libido istəklərə qarşı qəsddir, psixi xəstəlik və nevroz mənbəyi, insanın təbii azadlıq və sərbəstliyini boğmaq vasitələridir. Bunlar küll haqqında psixi xəstəlikləri -nevrozları inkişaf etdirir, bu da öz növbəsində insanların həyat tərzini və dünyagörüşlərinə, dünyaya və özlərinə olan münasibətlərə, idrak və ifadə modellərinə təsir edir, onları normal təbii vəziyyətdən çıxarır. Bizim əsrimizdə insanlarda təcavüzkarlıq hissinin inkişafını, müharibə və dağıdıcılığa meyli, tərki dünyalığa marağın artmasını və.s halları psixoanalizin banisi bununla izah edirdi. Başqa sözlə o sübut edirdi ki, sıxışdırılma patogen proses kimi insanı xəstələndirir.

Beləliklə, Freydin “Edip kompleksi” nəzəriyyəsi qarşı cins olan valideynləri sahiblənmə və öz cinsindən oalın vaildeynləri itələmə mövzusunda uşağın bəslədiyi duyğu, düşüncə, impuls və fantaziyaların cəmidir. Oğlan uşaqlarında anaya sahiblənmə duyğusu yaranır. Sanki hər zaman anasını atasından qorumağa çalışır. Anasını atasının əlindən alacağı düşüncəsində olur. Oğlan uşaqlarında bu dövrlərdə, “atam kimi davransam anam mənə daha yaxın olar” fikirləri yaranır.

Psixanalitik nəzəriyyə olan “Edip kompleksi”, Ziqmund Freydin 1899-cu il tarixli “Arzuların izahı” adlı kitabında universal bir istək, şüursuz bir günah və insanlara aid psixoloji fenomen kimi qiymətləndirmişdi.[3,s.134] “Edip kompleksi”nin başlanğıcını əks etdirən davranışlar, həm də vicdan və əxlaq üçün simptomlar rolunu oynayır. Əsas ayırddedici xüsusiyyətlər kimi həddindən artıq çəkingənlik, özünə qapanma, qeyri-təşəbbüskarlıq və.s qeyd etmək mümkündür.

Psixanalizin üstündə dayandığı əsas mövzulardan biri də “kastasiya qorxusu”dur. Bu oğlan uşaqlarının Edipial dövrün başlanğıcıyla birlikdə özünü göstərən bu qorxu, ana üçün girişilən bu mübrizədə atanın qəzəbinə məruz qalmaq və fiziki olaraq zədələnmək qayğısının çəkilməsidir. Nəticədə ana sevgisindən imtina edilir və ata ilə uyğunlaşma yolu seçilir. Ataya - avtoritara -üsyən sona çatdıqda ata bir simvol kimi qəbul edilir.

Freyd belə bir nəticəyə gəlirdi ki, insanla cəmiyyət arasındakı qarşıdurmanın rüşeymində kişilərdə anaya sevgi zəminində ataya nifrəti əks etdirən “Edip kompleksi”nin durmasıdır və sonrakı mərhələdə cəzalandırılan uşağın məniyyətinin formalaşması prosesi süüraltı aləmdə gedir.

Ədəbiyyat və psixanaliz arasındakı çəxtərəfli əlaqə keçən əsrdə Freydlə başlamışdır. Öz müddəasını sübuta yetirmək üçün şüüraltıyla bağlı mülahizələrini yazıçılara və onların qəhrəmanlarına doğru yönəltdi. Antik tragediyalardan tutmuş Şekspirə, oradan Dostoyevskiye uzanan özünə məxsus bir şahidlər ordusu yaratdı.

Freydin psixanaliz eksperimentlərinin son nəticəsi olan “həzz almanın əvəzində cəzalanmamaq” prinsipi dramaturji modeldə əsaslı yer tutaraq mədəniyyət sistemində qloballaşmanın ilkin mərhələsini təşkil etməklə yanaşı, etnik, milli, sosial mədəniyyətdən asılı olmayaraq bütün insanların problemlərini özündə birləşdirən psixologizmin ədəbiyyat və sənətə sirayət etməsinə səbəb oldu.

Freydə görə, dünya ədəbiyyatının üç ən güclü əsərində - Sofoklun “Çar Edip”, Şekspirin “Hamlet” və Dostoyevskinin “Karamazov qardaşları” əsərlərində eyni mövzunun-ata qatili olmanın əsas olması heç də təsadüf deyil. Üstəlik bu üç əsərdə də sözügedən davranışın qaynağı, yəni bir qadın ucbatından yaranan düşmənçilik açıq şəkildə göstərilmişdir.

Sofoklun əsas yaradıcılığı Afina quldarlıq demokratiyasının çiçəklənməsi dövrünə təsadüf edir. Onun yaradıcılığının bir mərhələsi, demokratik idarə üsulunun müəyyənləşməyə başladığı dövrdə, ikinci mərhələsi demokratiyanın çiçəklənməsi illərinə, üçüncü mərhələsi isə Pelopennes müharibəsinin ağır illərinə təsadüf edir. Yaradıcılığında isə ədib, insanı əsərin mərkəzinə qoyaraq, onun taleyi ilə məşğul olur, onun mənəvi aləmini açır, dərdlərini və izzətlərini incədən-incəyə təhlil edir. Rəvayətə görə, Sofokl 123-ə qədər əsər yazmışdır. Sofoklun tam şəkildə bizə gələn əsərləri bunlardır: “Çar Edip”, “Edip Kolonda”, “Antiqona”, “Elektra”, “Filoktet”, “Ayaks”, “Traxinya qadınları”. Dramaturq şəraitdən asılı olaraq obrazların mənəvi aləmindəki dəyişiklikləri təfəssilatı ilə göstərməyə çalışır. O- Edip - əsas xarakterini mühafizə etməklə bərabər gah adil hökmdar, gah da qəzəbli bir tiran olur. Faciəsi açıldıqdan sonra o, artıq məzlum bir məxluqa çevrilir.

Qədim Yunan dramaturgiyasının şah əsərlərindən biri olan Sofoklun “Çar Edip” faciəsində atasını öldürüb anası ilə evlənən qəhrəmanın psixoloji sarsıntılarının zahiri təzahürü bədii ifadə vasitəsi kimi mövcud idi. O dövrün düşüncəsinə, inancına əsasən isə qəhrəmanın taleyinə yazıldığı üçün o şüursuz bir şəkildə anası ilə evlənir.[6] Buna baxmayaraq, Freyd bildirdi ki, “insanlar görək Yunan mifinin aşkara çıxardığı faktları qəbul etsinlər, necə Edip öz qaçılmaz taleyi ilə barışmaq məburiyyətində qalıb.”[2,s.132]

Faciənin məzmunu göstərir ki, Sofoklun bu əsəri bir qədər mürəkkəb və dolaşıqdır. İnsanın böyüklüyünü, onun əqli və əxlaqi qüvvəsini tərənnüm edən Sofokl, eyni zamanda onun bacarıq imkanlarının məhdudluğuna, iradəsinin müəyyən qəzavü-qədərdən asılı olduğuna inanırdı. “Çar Edip” əsərində bu ideya öz əksini tapmışdır.

Bu son dərəcə qəmli əsatirdir və Freydə insan oğlunun sahib olduğunu düşündüyü universal ölçüdəki “ensest arzusuna” və öz cinsindən olan valideynlərə olan “rəqabət və düşmənçilik” şəklindəki romantik çıxışına dair ipuclarını vermişdir. Freyd bu mifdə, uşaqların əks cinsdən olan valideynlərinə bəslədikləri sevgi istiqamətindəki həqiqət payını axtarırdı. Kral Edip Sofokla görə bir əsər qəhrəmanı idisə, Freydə görə insan olmağın faciəvi hallarından biri idi.

Kral Edip, öz taleyini tragik bir şəkildə yaşamışdır və gözlərini oyması ilə onu bəlkə də tragik bir qəhrəman hesab etmək olmaz, çünki o öz taleyinə qarşı çıxmağa çalışmış, lakin onun etdiyi hərəkət atasını öldürdüyü həqiqətini dəyişməmişdir.

Freyd öz yazısında Edip mifindəki qəhrəmanın hərəkətlərinin tam olaraq, Edip kompleksilə ötürmədiyini bildirsə də, faktiki olaraq, onunla bağlı olduğunu bildirmişdir. Freydin irəli sürdüyü müddəaya görə oğul anasına olan sevgisindən, bağlılığından, atasının yerinə keçmə istəyindən

ötrü atasını öldürmək istəyər. Freyd bu müddəaya müəyyən bir araşdırmadan sonra qərar vermişdir. Ancaq bu müddəə tənqidsiz qalmamışdır.

Freyd öz yazısında bildirmişdir ki, bu Yunan mifində günahı işlədən qəhrəmanın özüdür. O, Yunan tragediyasında işlənən bu günahı bir kənara qoymamaqla yanaşı, qəhrəmanın şüursuz motivlərini, özünə yad alın yazısının həyatına olan təsirini yumşaltmağı ustalıqla həyata keçirə bilmişdir. Qəhrəmanın işlətdiyi günah öz istəyi ilə işlənmədiyi kimi qadının təsirində qalaraq da işlənməmişdir. Günahı ortaya çıxdıqdan sonra qəhrəman özünü təmizə çıxarmağa çalışmamış və alın yazısı olaraq qəbul etmişdir. Buna görə də, qəhrəmanın işlətdiyi günah, bilərəkdən işlənmiş bir günah olaraq qəbul edilmişdir.

Freydə görə, “Edip kompleksi”nin əks olunduğu üç ən böyük əsərlərdən biri də Şekspirin “Hamlet ” faciəsidir. Şekspirin faciələri dəhşətli və canlı hadisələrlə doludur; onun qəhrəmanları həlak olurlar; bu faciələrdə hüzn, kədər çox qüvvətlidir; ən yüksək ideyalar, arzular, mənəvi keyfiyyətlər sarsıntıya uğrayır, tapdanır, böhran keçirir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Şekspir faciələrində ümitsizlik və bədbinlik yoxdur. Bunun səbəbi isə, humanizm ideallarının rədd edilməz bir qüvvəyə malik olmasıdır. Faciələrdə Şekspir öz humanist idealından nəinki uzaqlaşmır, əksinə, bu ideal haqqında təsəvvürü daha da dərinləşdirir; insana məhəbbət və inamın gücünü artırır.

Bir çox yazıçılar, Şekspirin şəxsi həyatını və xarakterini Hamletə bənzədirdilər. O, dostu və arvadı tərəfindən aldadıldığından “Hamlet”i yaratmış, hadisələrdən keçirdiyi narahatlığını və zəifliyini aradan qaldırmaq üçün belə bir qəhrəmanı ərsəyə gətirmişdir. Zərərverici, qərarsız və dəyişkən xarakteriylə ədəbiyyat tənqidçiləri onun “Hamlet”ə bənzədiyini bildirmişlər.

Şekspirin yaradıcılığını psixoloji aspektdən təhlil edən Z.Freydin qənaətləri Amerika ədəbiyyatşünasları arasında geniş maraq doğurmuşdu. Freyd öz məqaləsində belə yazmışdır: Hamlet anasına ehtiras dolu hisslərlə bağlıdır. Atasının ruhu onu əmisinin öldürdüyünü desə də, intiqamını almasını istəsə də, Hamlet tərəddüd etmişdir. Bu açıq şəkildə, “Edip kompleksi”nə məxsus bir ifadədir. Bu kompleksə görə Hamlet əmisini öldürməməliydi. Hamletin nişanlısı Ofeliyaya duyduğu hisslərin də həqiqi bir sevgi olub- olmadığı sual altındadır və onu anasına bənzətməsi deyilən fikirlərə misal ola bilər. Həqiqətən də, hər hansı bir yazıçı, hər hansı bir əsərində heç olmasa öz arzu və istəklərini bilvasitə və ya bilavasitə şəkildə həqiqətə yaxın bir tərzdə ifadə edir.

Günahı işləyən qəhrəmanın özü deyildir. Günah başqası tərəfindən işlənməmişdir və bu baxımdan ata qatilliyi sayıla bilməz. Ona görə də, bu əsərdə qadına qarşı hiss edilən gizli rəqabət hissinin başqa bir tərzdə nəzərə çatdırılmasına yer verilmişdir. Bundan başqa, başqasının işlədiyi günahı

öyrəndiyi zaman, bu məlumatın etdiyi təsir sayəsində, qəhrəmanın yaşadıklarında Edip kompleksini açıq şəkildə görə bilərik. Bu günahın intiqamını almalı olmasına baxmayaraq, bunu bacarmayacağını anlayır. Hamleti belə düşünməyə vadar edən günahkarlıq hissidir. Ancaq görürük ki, bu qəbahətlik hissinin öz yerini intiqam hissinə verə bilməyəcəyi hissi ilə əvəz edilmişdir.

“Karamazov qardaşları” bütün dünyada bir çox alim və ədəbiyyatçının diqqətini cəlb etmişdir. “Karamazov qardaşları” elə bir əsərdir ki, onun ilk cümləsi müqəddəs İncildən olan bir ayədir.

“Karamazov qardaşları” əsərinin ilk parçasını əhatə edən cildi çap etməyə sıra gəlmiş zaman redaktorlar, bu romanın və yazarın psixoloji durumu ilə bağlı giriş yazmağı Freyddən xahiş etdilər. Freyd “Dostoyevski və ata qatilliyi” məqaləsini 1926- ci ilin əvvəllərində yazmağa başladı və 1928-ci ildə bitirdi.

“Karamazov qardaşları” Dostoyevskinin şah əsəri sayılır. Əsər üç qardaş-Karamazov qardaşlarının atalarının yanına-Skotopriqonyevskiyə gəlmələri ilə başlanır. Əxlaqsız, heç bir prinsipi olmayan qoca Fyodor Karamazov o dövrdəki rus cəmiyyətinin əsrlərlə oturmuş köhnə feodal quruluşunun rəmzidir. O, oğullarının həyatında bir maneəyə çevrilidir, hətta oğullarından birinin-Dmitrinin sevdidi qıza aşiq olmuşdur.

Freyd Dostoyevskinin ədəbi mənada Şekspirlə eyni səviyyədə olduğunu bildirmişdir. Ziqmund Freyd eyni zamanda baba qatilliyi üzərində duran bu romanla Dostoyevskinin yaşamı arasında bir əlaqə olduğunu nəzərə çatdırmışdır. Dostoyevskinin xəstəliyinin ölümüylə əlaqəli olduğunu ifadə edən Freyd, bu mövzunu “Edip kompleksi” ilə əlaqələndirərək, anasına duyduğu sevgi ilə atasının ölümünü içdən-içə diləyən Dostoyevskinin, kəndlilər tərəfindən öldürülən atasının cinayətində öz günahının olduğunu düşünərək heç qurtula bilmədiyi vicdan əzabi yaşadığını, bu vicdan əzabının isə həyatı boyunca davam edəcək və bütün romanlarına mövzu olacaq olan xəstəliyinin artmasına səbəb olduğunu irəli sürmüşdür.

“Karamazov qardaşları” ata qorxusu, nifrət, pul, şəhvət kimi duyğuların yer aldığı hadisələrin möhtəşəm bir şəkildə nəzərə çatdırıldığı nadir romanlardan biridir. Dostoyevskinin öz həyatıyla bir çox paralellik təşkil edən bu romanını, həm bir ailə dramı, həm bir cinayət romanı, həm də fəlsəfi bir mətn olaraq qiymətləndirmək mümkündür.

Dostoyevskinin ən son və ən mükəmməl romanlarından biri olan “Karamazov qardaşları” əsərində, dörd qardaşın, yaşlı bir torpaq sahibi olan ataları Fyodor Pavlovoviç Karamazov arasındakı anlaşılmazlıqlardan bəhs etmişdir. Ata Karamazovun: romantik Dmitri, intellektual İvan, sirli Alyoşa və nigahdankənar oğlu Smediyakov adlarında dörd oğlu vardır. Özlərini Karamazov olaraq görən qardaşların hamısı da özlərinə məxsus xarakterə və

arzulara məxsusdurlar. Dörd qardaş da atalarına qarşı duyduğu nifrət və intiqam hissi ilə hərəkət edirlər, atasının öldürülməsi ilə bərabər böyük oğlu Dmitrinin günahkar vəziyyətinə düşməsi sadəcə bir qəsəbəni deyil, bütün Çar Rusiyasına təsir edən bir mübahisənin başlamasına səbəb olur.

Romanın mərkəzində atanın ölümü yer alır və bir çox ədəbiyyat tarixçisi romandakı ölümü Dostoyevskinin öz həyatı ilə əlaqələndirir, çünki yazarın atası da cinayətə qurban getmişdir. Bu ölüm Dostoyevskinin şüuraltına dərinlən təsir etmişdir. Freyd və bir çox psixanalizçi ataya qarşı olan nifrətlə və bunu izləyən günahkarlıq kompleksinə əsaslanaraq, epilepsiya xəstəliyinin bununla əlaqəli olduğunu üzə çıxardılar. Romanda Dostoyevskinin həyatı ilə bağlı bir sıra oxşar cəhətlər mövcuddur. Bunlardan biri 3 yaşında ölənlə oğlunun Alyoşa olmasıdır. Oğlu atasından genetik yolla aldığı epilepsiya xəstəliyindən vəfat etmişdir. Dostoyevski kitabında həm bir ata, həm də bir oğul olaraq duyduğu günahkarlıq hissəsinə işarə etmişdir. Dmitri Dostoyevskinin sürgündə başa çatmış romantik dövrüdür. İvan isə universitetdə oxuyarkən Allaha qarşı inancını itirmək üzrə olan illəri təmsil edir. Alyoşa isə yetkinlik dövründə dininə olan dönüşüdür. Smerdyakovun Dostoyevski kimi epilepsiya xəstəsi olması da romanın həyatı ilə bağlı olduğunu göstərən işarələrdəndir.

Ziqmund Freyd “Dostoyevski və ata qatilliyi” məqaləsində yazığının xarakterində dörd ayrı şəxsiyyətdən bəhs etmişdir : yaradıcı, sinir xəstəsi, əxlaqlı və günahkar. Freydin sözügedən məqaləni yazmasında məşhur “Edip kompleksi” nəzəriyyəsini isbat etmək istəyi dayanırdı. Məşhur alim bu mənada tez-tez Edip və Hamleti də misal göstərmişdir.

Ancaq Freydin yazdıqlarında vacib bir həqiqət vardır ki, o da Dostoyevskini heç bir zaman tərk etməyən günahkarlıq duyğusudur. Bu dünyanın mənşəyində böyümənin gətirdiyi qorxulardan tutunda, öz nöqərlərindən 16 yaşlı bir qızı hamilə buraxdığı üçün öldürülən atasının tragik sonundan duyduğu utanç hissi, öz xasiyyətindəki azgınlıqların səbəb olduğu ağır yükə qədər bir çox səbəblər göstərilə bilər.

Bəzi tənqidçilər Dostoyevskinin “Karamazov qardaşları”nı detektiv roman olaraq da adlandırmışlar. Buna oxşar qiymətləndirmələr Sofoklun “Çar Edip”i və Şekspirin “Hamlet”i üçün də deyilmişdir.

Atasının ölümünü istəmək düşüncəsi Dostoyevskinin yaxasını heç buraxmadı, onu həyatının sonuna qədər davam edən bir böhrana sürüklədi. Bəzilərinə görə bu günahkarlıq hissəsinə görə o ilk özündən getmə halını yaşamışdır. Amma ədəbiyyat tarixinin ən gözəl romanlarından birini, bu mövzunu - günahkarlıq hissini yaşayaraq yazdı. Əsərdə ata obrazı sadəcə dünyəvi bir obraz deyil, eyni zamanda Xristian teologiyasındakı mənasıyla qarşıma çıxdı.

“Karamazov qardaşları” əsərində günah başqası tərəfindən işlənmişdir. Amma bu başqasının öldürülən şəxslə olan əlaqəsi, romanın qəhrəmanı olan Dmitrininki kimi bir ata -oğul əlaqəsidir.

Cinayətin həqiqətən kim tərəfindən işləndiyi vacib bir məsələ deyildir. Psixanaliz bu cinayətin işlənməsinin kimin içindən keçdiyini, kimin cinayətin işlənməsindən sevinc hissi duyduğunu araşdırmağı vacib bilmişdir. Bu baxımdan qardaşların duyduğu sevinc hissi, onların özlərini günahkar hiss etmələrinə səbəb olmuşdur.

Buraya qədər dediklərimiz, “Edip kompleksi”ndə, ataya olan nifrət hissinin basdırılmasının yaratdığı nəticələrin hamısını əhatə etmir. Yuxarıda deyilənlərlə yanaşı, ata ilə eyniləşmədən öncə, eqonun insanın içində çox güclü yer tutduğunu nəzərə çatdırmağa ehtiyac vardır. Bu Dostoyevskinin vəziyyəti üçün də keçərlidir. Ronald Bart isə demişdir: “Yalnız bir Edip adlı hekayə vardır. Digər ədəbi əsərlər bu hekayənin əsas məğzini ört-basdır edərək yalnız ananın sonsuz xoşbəxtliyini bizə çatdırır.”[4,s.1420]

Ümumiyyətlə, Ziqmund Freydin psixanaliz nəzəriyyəsinin çox sadə olması, yəni insan əqli kimi çətin və mürəkkəb bir anlayışın izahı üçün yetərli olmaması tənqiddə məruz qalmışdır. Lakin bu və ya saysız-hesabsız digər tənqidlərə baxmayaraq Avstriya psixiatriya məktəbinin və psixanalizin banisi olan Ziqmund Freyd XX əsrin ən nüfuzlu psixologiya nəzəriyyəçisi sayılır. Bundan əlavə, Freydin XX əsr elmi, fəlsəfi, ədəbi və dini baxış və nəzəriyyələrdə, ümumiyyətlə mədəniyyətdə yeri danılmazdır. Freydin bir çox nəzəriyyələri, xüsusilə də, “Edip kompleksi” nəzəriyyəsi incəsənət, ədəbiyyat və ictimai düşüncəyə böyük təsir göstərmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Boeree DR, George C (2006). Personality Theories e-text book p.284
2. Freud . S (1900). The interpretation of Dreams. Ware: Wordsworth Editions Ltd. p.212
3. Freud. S (1913). Interpretation of Dreams, 3rd edition. Translition in English: Brill A, A.Macmillan. New York. p.677
4. Guo Qunying. (2001). British Literature. Shangai: Foreign Language Teaching and Education Press. p.1424
5. Rahim MMA (2002)Philosophical Ground of Western Civilization Khairun Prokashoni .Dhaka.p.98
6. Safra JE (1768). The New Encyclopaedia Britannica, 15th edition, Volume:8, Chicago. p.640

SH.Khalilzade

**The traces of Sigmund Freud's theory "Oedipus complex" in literature
Summary**

Tragedy comes in many forms, for example earthquakes, tornadoes and hurricanes are all types of tragedies. On the other hand, when talking about tragedy in literature, it has a whole different meaning. In literature tragedy is usually about one person and the horrible things that happen to them during their life in a story.

As we see the relationship between literature and Psychology is an important factor. Literary uses Psychoanalysis for creative purposes which enriches the quality value of the literary text. Though, as a psychoanalytic, literary critic Freud believed that, there were human wishes that remained hidden in most people, and as we see in our article, Oedipus complex represented a hidden wish in all human beings. Most of theorists not only believe this theory, but also avoid this concept, but we can see that, it came out in literature.

Ш.Халилзаде

**Следы теории Зигмунда Фрейда "Комплекс Эдипа" в литературе
Резюме**

Трагедия происходит в разных формах. Например, землетрясение, торнадо, ураган. С другой стороны, трагедия в литературе отражает другое значение. В литературе трагедия рассматривается в любом произведении или игре и рассказывается об ужасных событиях, которые когда-либо случались в жизни одного человека.

Вот почему отношения между литературой и психологией являются очень важным фактором. Психоанализ в литературе используется для более творческих целей, обогащая ценность литературного текста. Хотя психоаналитическая литературная критика Зигмунда Фрейда считала, что у многих людей скрыты внутри скрытые желания, а комплекс Эдипа, как ясно из статьи, учитывает эти скрытые чувства. Несмотря на то что многие теоретики не верят в этот комплекс, но даже если они отвергнут, мы увидим, что она как теория распространяется на литературу.

Rəyçi: Gülçöhrə Aliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

АЛМАС ГАДЖИЕВА
доц. кафедры теории и практики перевода,
БСУ

ПРИМЕНЕНИЕ СИНХРОННОГО ПЕРЕВОДА В НЮРНБЕРГСКОМ ПРОЦЕССЕ

Açar sözlər: aspekt, sinxron tərcümə, sinxronçu-tərcüməçi, dillərarası, koqnitiv, uyum.

Ключевые слова: аспект, синхронный перевод, синхронист-переводчик, межъязыковой, когнитивный, трансляция

Key words: aspect, simultaneous translation, simultaneous translation, interlanguage, cognitive, translation

Язык – бесценное достояние человечества. Итак, язык является важнейшим средством человеческого общения, с его помощью люди в течение своего существования обмениваются мыслями и добиваются взаимного понимания. Наше общение при помощи языка осуществляется двумя путями: в устной и письменной форме. Устный и письменный перевод играет большую роль в обмене мыслями между разными народами и служит делу распространения сокровищ мировой культуры. Известно выражение А.С. Пушкина о переводчиках, являющихся "почтовыми лошадьми цивилизации". Современные теоретики переводоведения уделяют большое внимание проблемам социологии перевода, взаимодействию межъязыковой и межкультурной коммуникации, корпусному переводоведению, роли информационного перевода в современном мире, пути локализации и доместикации переводных текстов, психолингвистическим основам письменного и устного перевода, исследованиям феномена «синхронного перевода» в когнитивном аспекте и др. Владея одним и тем же языком, люди общаются непосредственно, однако, когда же люди владеют разными языками, непосредственное общение становится уже невозможным. И в этом случае они прибегают к помощи перевода, который многие исследователи определяют как передачу средствами одного языка мыслей, выраженных на другом языке. Из этого следует, что перевод является важным вспомогательным средством, обеспечивающим выполнение языком его коммуникативной функции в тех случаях, когда люди выражают свои мысли на разных языках.

В XXI веке существует огромное многообразие перевода, что продиктовано экономическими, политическими условиями дальнейшего развития человечества. Из истории развития перевода нам

известно применение синхронного перевода в Нюрнбергском процессе. Р.А.Матасов в своей статье пишет: «Наконец, впервые на мероприятии всемирно-исторического значения был применён синхронный перевод... Сам процесс длился почти год, с 20 ноября 1945 г. по 1 октября 1946 г., однако ему предшествовала огромная подготовительная работа, выполнение которой, как, впрочем, и проведение самого процесса, были бы немыслимы и попросту невозможны без участия переводчиков» (1). Баварский город Нюрнберг не случайно был выбран, ведь в тридцатые годы здесь проводились съезды национал-социалистической партии Германии. Итак, Нюрнберг стал могилой германского фашизма по решению стран-победительниц.

Из исторических документов известно, что 20 ноября 1945 г. в зале № 600 Нюрнбергского Дворца правосудия прошло первое заседание Международного военного трибунала. Таким образом, 20 ноября 1945 года можно считать датой рождения синхронного перевода. Двенадцати переводчикам-синхронистам предстояло проделать огромную и невероятно ответственную работу, требовавшую предельного физического и душевного напряжения, поэтому с самого первого дня их трудовая деятельность была подчинена строгому графику, разработанному полковником Достером и его помощниками. Одной из них была советская переводчица Т.С.Ступникова, которая спустя полвека написала книгу воспоминаний «...Ничего кроме правды...» (2). В Нюрнбергском процессе в составе советской части международного трибунала был бакинец Энвер Назимович Мамедов, который во время процесса работал синхронным переводчиком. Ему удалось провести Паулюса незамеченным через посты американской армии на границе двух зон и также незамеченным доставить его в Нюрнберг.

Более пятидесяти переводчиков сумели справиться с задачей, возложенной на их плечи. Да, было очень тяжело, но понимание переводчиками исторической важности Нюрнбергского процесса придавало силы синхронистам. Таким образом, практическая ценность синхронного перевода была доказана Нюрнбергским процессом.

Итак, обратимся к понятию синхронный перевод и раскроем его значение: это один из наиболее сложных видов перевода, при котором переводчик переводит на целевой язык синхронно, одновременно с восприятием на слух речи на исходном языке, в отличие от последовательного перевода, когда переводчик говорит в паузах в речи на исходном языке. Что делает синхронист? Синхронист одновременно слушает речь выступающего и переводит ее для аудитории в режиме реального времени. Это возможно благодаря специальному

оборудованию, в состав которого входят: стационарная кабинка для синхронного перевода, специальная установка с переводческой панелью управления, переносные приемники по числу участников, аппаратура трансляции и усиления звука, наушники и микрофоны (3). Г.В.Чернов считает, что «такой вид перевода как синхронный иногда называют высшим пилотажем переводческой профессии: в глазах непрофессионалов он представляется наиболее сложным и окружен неким ореолом загадочности и даже непостижимости. Это перевод, который осуществляется переводчиком одновременно с речью докладчика. Данный вид перевода требует от переводчика наличия специальных и уникальных навыков и умений, а также большого опыта работы» (4, с.10). А теперь обратимся к различиям синхронного и последовательного перевода. Так авторы учебника «Теория перевода» считают, что «в последние десятилетия наметилась специализация в применении последовательного и синхронного переводов. Если СП во все возрастающей степени используется для многостороннего (многоязычного) международного общения, то сфера применения последовательного перевода все в большей степени ограничивается обслуживанием двухсторонних встреч и конференций» (5, с.331). Итак, современные синхронные переводчики должны обладать отличной памятью, эрудированностью, стремлением к самообразованию, самообладанием и многими другими качествами.

Литература

1. Матасов Р.А. Синхронные переводчики на Нюрнбергском процессе: *Humani nihil a me alienum puto* // Вестник Московского университета. Серия 22. Теория перевода.-2010.- № 2.- с.74-85.
2. Стпуникова Т.С. «...Ничего кроме правды...»Нюрнберг-Москва. Воспоминания.М., «Русские словари», 1998, 199 стр.
3. <https://www.kakprosto.ru/kak-869712-что-такое-синхронный-перевод#ixzz5WQzYnWYJ>
4. Чернов Г. В. Основы синхронного перевода. М.; Высш. шк., 1987, 256 с.
5. Сдобников В.В., Петрова О.В. Теория перевода [учебник для студентов лингвистических вузов и факультетов иностранных языков]. М.: АСТ, Восток-Запад, 2007. - 448 с. (Лингвистика и межкультурная коммуникация). Электронная книга.

Hacıyeva Almas

**Nürnberg prosesində sinxron
tərcümənin tətbiqi**

Xulasə

XXI əsrdə artıq bəşəriyyətin gələcək iqtisadi, siyasi inkişaf şərtlərindən irəli gələn böyük tərcümə müxtəlifliyi mövcuddur. Tarixdə ilk dəfə sinxron tərcümədən Nürnberg prosesində istifadə olunmuşdur. Beləliklə, sinxron tərcümənin praktiki dəyəri əllidən çox tərcüməçinin iştirak etdiyi Nürnberg prosesində sübuta yetirilmişdi. Onlardan bəzilərinin xatirələri saxlanılıb. Onlardan biri yarım əsrdən sonra "...

Həqiqətdən başqa bir şey deyil ..." xatirələr kitabını yazmış sovet tərcüməçisi T.S.Stupnikova idi. XXI əsrdən başlayaraq sinxron tərcümənin tətbiqi təcrübəsi bütün dünyada inkişaf etmişdir. Bu sahədə ən son texnologiya meydana çıxmışdır və təkmilləşməkdədir. Bir çox tədqiqatçı sinxron tərcüməni tərcümə sənətinin ən yüksək təzahürü hesab edir. Sinxron tərcümənin ardıcıl tərcümədən fərqi onun beynəlxalq ünsiyyətdə istifadə edilməsi, ardıcıl tərcümənin isə ikitərəfli görüş və konfranslara xidmət göstərməsi ilə məhdudlaşmasıdır.

Müasir sinxron tərcüməçilərdən bir sıra zehni və emosional yük tələb edilir. Sinxronçu eyni anda məruzəçinin nitqini yadda saxlamaq və həmin mətnin tərcüməsini dinləyicilərə çatdırmaq üçün mükəmməl bir yaddaşa sahib olmalıdır.

Sinxronçu eyni anda məruzəçinin nitqinin yadda saxlamaq və həmin mətnin tərcüməsini dinləyicilərə çatdırmaq üçün mükəmməl bir yaddaşa sahib olmalıdır.

Hacıyeva Almas

**The use of simultaneous translation in the
Nuremberg process
Summary**

In the XXI century there is a huge variety of translation, dictating by the economic and political conditions for the further development of mankind. For the first time in history, simultaneous translation was used in the Nuremberg process. Thus, the practical value of simultaneous translation was proved with the Nuremberg process, where more than fifty interpreters

took part. Preserved memories of some of them. One of them was the Soviet translator TS Stupnikova, who half a century later wrote a book of memoirs "... Nothing except the truth ...". In the twenty-first century, the practice of using simultaneous translation was further developed throughout the world. The latest technology has appeared and improved in this area. Many researchers consider simultaneous translation the highest manifestation of the translation profession. The difference in simultaneous translation is that it is used in international communication, and consecutive translation is limited to servicing bilateral meetings and conferences. A range of mental and emotional stress required from a modern simultaneous interpreters. The synchronist must have an excellent memory for simultaneous memorization of the text spoken by the speaker and its reproduction.

The synchronist is distinguished by professionalism and the desire for continuous self-education, mobility, readiness to start work at any time.

Rəyçi: Təvəkkül Şükərbəyli
Filologiya elmləri doktoru, professor

BƏNÖVŞƏ ƏSGƏROVA
ADPU

tt.aaa.2014@mail.ru

ERNEST HEMINQUEYİN “QOCA VƏ DƏNİZ” POVESTİNDƏ
FƏLSƏFİ MƏNA VƏ İNSAN XARAKTERİ

Açar sözlər: İnsan, təbiət, həyat, mübarizə, qələbə.

Key words: Human, nature, life, struggle, victory

Ключевые слова: Человек, природа, жизнь, борьба, победа.

1954-cü ildə İsveç Akademiyasının ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatına təqdim edilən nominantların siyahısından Ernest Heminqueyın “Qoca və dəniz” povesti seçildi. Bu vaxta qədər ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı ayrı-ayrı əsərlərə görə verilməmişdi. Yazıçı bu ali mükafata məhz povestdəki təhkiyə ustalığına və müasir nəsrə göstərdiyi təsirə görə layiq görülmüşdü. Təqdimat mərasimində İsveç Akademiyasının üzvü yazıçının bütün yaradıcılığını deyil, məhz “Qoca və dəniz” povestini əsas götürərək onu “zəmanənin ən görkəmli yazıçılarından biri” kimi dəyərləndirmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yazıçının atası Klarens Heminquey ixtisasa həkim idi, onun həyatda ən böyük zövq aldığı əyləncə ovçuluq və balıq ovlamaqla bağlıydı. O öz oğlunda da bu məşğuliyyətlərə həvəs, sevgi yaratmışdı. Kim bilir, bəlkə də “Qoca və dəniz” povestinin belə maraqlı alınmasında və adı bir balıq ovu hadisəsinin dünya ədəbiyyatında layiqli yer tutmasında bu amilin də öz töhfəsi olmuşdur.

Heminquey esselərindən birində povest üzərində necə işlədiyi barədə yazmışdır və ondan povesti qələmə almaq ideyasının haradan qaynaqlandığını sual edəndə o belə cavab vermişdi: “Mən bir adamın balıqla belə bir vəziyyətə düşdüyünü eşitmişdim. Mən bunun-açıq dənizdə, iri bir balıqla baş-başa qalmağın, nə demək olduğunu yaxşı bilirdim. Mən iyirmi il tanıdığım bir adamı əsas qəhrəman kimi götürüb onu belə bir çətin vəziyyətdə təsvir etməyə başladım”.

Ernest Heminquey yazdığı povest barədə söylədiyi fikirlər əsərin maraqlı, təsirli alınmasını və reallığı əks etdirdiyini şərtləndirən səbəblərdir. Yazıçı bu barədə yazırdı: “Heç bir yaxşı kitab əvvəlcədən düşünülmüş simvolların mətnə daxil edilməsi ilə yazılmamışdır. Mən real qoca obrazı, real uşaq obrazı, real dəniz və real akula (köpəkbalığı) yaratmağa çalışmışam. Əgər mən bunu kifayət qədər yaxşı və həqiqətə yaxın yarada bilmişəmsə, deməli onlar böyük əhəmiyyət kəsb edirlər”.

Nəzərdən keçirilən mövzu hər bir insanın həyatında vacib rol oynayan əhəmiyyətli bir məsələyə toxunur. Yazıçının dahiliyi ondadır ki, o

mövzunu medalın iki tərəfi kimi göstərə bilsin. “Qoca və dəniz” povestinin də mahiyyət etibarlı ilə mənası bundan ibarətdir ki, Heminquey oxucunu seçim etməkdə sərbəst buraxır, başqa sözlə oxucunun medalın hansı üzünə baxmasını onun öz öhdəsinə buraxır. Məhz bu baxımdan Heminqueyinin əsərlərini ziddiyyətli və ikili fəlsəfi yaradıcılıq adlandırmaq olar. Yazıcının “Qoca və dəniz” povesti isə ən parlaq və heyranedicı bir əsər kimi qiymətləndirilir.

“Qoca və dəniz” povestində həqiqətən də qeyri adi bir hadisə nağıl edilməklə metaforalardan (məcazlardan), simvollarından istifadə edilmişdir. Biz bir tərəfdən adi bir balıqçının ovladığı balıqla mübarizəsini, sonra isə akulalarla ölüm-dirim savaşını izləyirik. Digər bir tərəfdənsə isə bu əhvalat insanın təbiətlə mübarizəsi barədə bir hekayətdir.

Povestdə insanın mətanət və iradəsinin, xarakterinin yenilməzliyinə, onun həyat eşqinə, məqsədinə çatmaq üçün yorulmaz inad, öz qələbəsinə sarsılmaz daxili inam öz bədii əksini tapmışdır.

Povestin qısa məzmunu belədir ki, qoca kubalı balıqçı Santyaqo nə az-nə çox, düz 84 gündür ki, dənizə ova sıxır, lakin heç nə tuta bilmir- tale, bəxt ondan üz çeviribdir. Buna görə də onu hamı bəxti gətirməyən, uğursuz adam kimi tanımağa başlayır. Yalnız balaca dostu Manolin- baxmayaraq ki, atası ona qoca balıqçının yanına getməyi qadağan edibdir, dənizə bəxti gətirən balıqçılarla getməyi tapşırıb-qoca Santyaqoya kömək etməyə gəlir. Oğlan tez-tez qocaya baş çəkir, ona işlərində kömək edir, yemək hazırlayır, mütəmadi olaraq qocanın sevimli oyunu olan amerika beysbolu yarışmalarından söhbətlər edirlər. Belə söhbətlərin birində Santyaqo Manolinə deyir növbəti dəfə Qolfstramdan (Kubanın şimalı, Florida körfəzi nəzərdə tutulur) uzaqlara, şimala tərəf üzəcək. O əminliklə bildirir ki, uzun sürən uğursuzluqlardan sonra onu mütləq bir uğur gözləyir.

85-ci gün qoca dediyi kimi edir, adəti üzrə yelkənli qayıq ilə Qolfstram tərəfə çıxır, tilov atır və günorta vaxtı bəxt onun üzünə gülür-qarmağa 5,5 metr uzunluğunda marlin (qılncı balığı) balığı düşür. Qoca təəssüf edir ki, balaca dostu yanında deyil-tək bu balığın öhdəsindən gəlmək çətin olacaqdır. İki gün, iki gecə marlin balığı qayıq uzaqlara, dənizin dərinliklərinə tərəf çəkib aparır. Balığı tutmaq azdır, onu hələ sahilə aparmaq lazımdır. Tilov ipi ilə əlini yaralayan Santyaqo əziyyət çəkir, ancaq bununla belə rəqibini də başa düşür, hətta hərdən ona “qardaşım” deyər müraciət edir. O həmçinin təsdiq edir ki, fədakarlığına və ləyaqətinə görə bu qılncı balığını onun əlindən alıb heç kim yeyə bilməz.

Üçüncü gün balıq qayığın ətrafında üzməyə başlayır. Haldan düşmüş Santyaqo demək olar ki, sayıqlama vəziyyətində, balığı üzə çıxarıb son gücünü sərf edərək əlindəki mızrağı balığın bədənində saplamağı bacarır. Santyaqo 700 kiloqrama yaxın çəkisi olan ölmüş balığı bərk-bərk qayığın

yanına bağlayır və sahilə doğru istiqamət götürür. Xəyalında balığı bazarda neçəyə satacağı, nə qədər adamın bu balığın ətindən yeyəcəyi barədə düşünür.

Qoca dənizçi ümitsizliyə qapılmır və belə düşünür: “Ümidi itirmək ağılsızlıqdır,- o düşündü,-həm də günahdır. Qoca günah haqqında düşünmə! Onsuz da çəkilsə dərd-sərin az deyil. Bir də mənim günah-savab kimi şeylərdən başım çıxmaz. Özüm də belə şeylərə inanmıram. Ola bilsin balığı öldürmək günahdır. Amma mən onu özümün yaşamağım üçün öldürmüşəm. Hələ çoxlarını da onun əti ilə qidalandıracam. Belə götürəndə dünyada elə hər şey günahdır; günah olmayan nə var ki? Heç düşünməyə dəyməz. İndi bu barədə fikirləşmək gecdir. Bir də bu haqda o adamlar narahat olsunlar ki, günah-savab üçün pul alırlar. Balıq-balıq olmaqdan ötri dünyaya gəldiyi kimi mən də balıqçı olmaq üçün doğulmuşam. Müqəddəs Pyotr özü də, Di Macionun atası da balıqçı olub” [1,s.132].

Lakin bir müddət keçmiş qılinc balığından axan qanın iyini duyan akulalar (köpək balıqları) qayığın ətrafına toplaşirlar. Qoca balıqçı onlarla döyüşə başlayır və böyük köpək balıqlarından birini mızraqla vurub öldürür, lakin bu zaman öz yeganə silahını da itirir. Qoca köpək balıqlarının növbəti hücumunu dəf etmək üçün yeganə silahı olan bıçağını avarlardan birinin ucuna bağlayaraq yeni mızraq düzəldir. Bu üsulla o daha beş köpək balığını məhv edir, qalanları isə geri çəkilməli olurlar. Lakin burada qüvvələr bərabər deyildi, gecə düşür və köpək balıqları qılinc balığının demək olar cəmdəyinin qalan hissəsini də qoparıb yeyirlər. Balıqdan yalnız bel sümüyündən, quyruq və baş sümüklərindən ibarət skelet qalır. Santyaqo dərin kədər içində anlayır ki, o həqiqətən də bəxtsiz insandır. Qoca yana-yana, əlacsız halda köpək balıqlarına müraciət edərək deyir ki, onlar həqiqətən bir insanı və onun arzularını öldürdülər.Santyaqo növbəti günü sübh tezdən sahilə çatır, dor ağacını ciyninə alaraq çətinliklə də olsa öz komasına qalxır, balığın skeletini isə sahilə saxlayır. Komasına çatıb çarpayıya uzanaraq dərin yuxuya gedir.Səhərişi gün qılinc balığının skeleti bağlanmış qayığın ətrafına balıqlar toplaşirlar. Onlardan biri balığın uzunluğunu ölçür, başqa balıqçılar isə Manolinə deyirlər qocaya bildirsən ki, biz onun halına acıyıırıq. Yaxınlıqdakı kafedə bu mənzərəni seyr edən turistlər qılinc balığının köpək balığı olduğunu zənn edirlər.Manolin bu bəxtsiz qocaya görə çox mütəəssir olduğundan ağlayır. O komaya qəzet və kofe gətirir. Qoca yuxudan ayılanda oğlanla razılaşır ki, gələn dəfə dənizə onunla birlikdə çıxacaqlır. Santyaqo kədərlə deyir: “Məni məğlub etdilər, Manolin, məğlub etdilər”. Manolin isə sanki qocaya təsəlli verir: “Səni böyük balıq deyil, digərləri məğlub etdi. [1,s.158]. Santyaqo yenidən yatır və yuxusunda görür ki, afrika sahillərində balıq ovlayır.

Hər şeydən öncə povestin baş qəhrəmanı - davamlı olaraq onu izləyən uğursuzluqlara tab gətirən qoca Santyaqoya nəzər yetirək. Onun qayığının parusu köhnədir, işə yararsızdır. Əsərin qəhrəmanı-qocanın özü isə əldən düşmüş, yorğun görünsə də gözlərində daim bir parıltı, həyat eşqi var, gözləri şən görünür. Yazıçı qoca balıqçını belə təsvir edir: “Gözlərindən başqa, onun hər yeri, hər şeyi köhnəlmişdi, təkcə dəniz kimi mavi gözləri xalis gənclik ehtirasıyla alışıb yanırdı; bu gözlər qocanın nə qədər məğlubedilməz olduğunu təsdiqləyirdi”[2,səh.17]. İlk növbədə povestin fəlsəfi simolizmi bununla bağlıdır.

Oxucu kitabı oxuduqca sanki qoca dənizçinin balıqla necə mübarizə apardığını öz gözlərilə seyr edir və bu mücadiləni müşahidə etdikcə, baş qəhrəmanın əməlinə və sözlündə insanın əbədi mübarizəsinin fatalizmini (qəzavü-qədərə, qismətə inam) görür. Santyaqo bütün qüvvəsini ortalığa qoyur və çəkdiyi əzablara, gərginliyə baxmayaraq təkbətək mübarizəni davam etdirir, nəhayət istəyinə nail olur-mübarizədən qalib çıxır. Məhz bu anda əsərin əsas fəlsəfi fikri açılır, fəlsəfi mahiyyəti üzə çıxır. Bu fəlsəfi mahiyyət isə bundan ibarətdir: “İnsanı məhv etmək olar, lakin ona qalib gəlmək mümkün deyil”.

Santyaqonun böyük balıqla təkbətək mübarizəsini təsvir edən Heminqvey bizim diqqətimizi insan qəlbinin həqiqi naturasına və insan həyatının mənasına yönəldir. Lakin simvolik olaraq Santyaqonun şəxsiyyət kimi mübarizəsi akulaların onun böyük zəhmət bahasına tutduğu balığa hücumu zamanı davam edir. Qəhrəman yorğunluğuna, tamam əldən düşməyinə baxmayaraq ruhdan düşmür, təslim olmur, böyük çətinliklə əldə etdiyi ovunu qorumaq, yırtıcıların cəngindən xilas etmək üçün akulaların ardi-arası kəsilməyən hücumlarını dəf etməklə mübarizəsini davam etdirir. Lakin aydın olanda ki, Santyaqo tutduğu balığı xilas etmək iqtidarında deyil, burada yenə yazıçının fəlsəfi simvolizminin mahiyyəti açıqlanır. Bəli, əsərin qəhrəmanı ovladığı balığı qoruya bilmədi, (həyatında ilk dəfə ovladığı o iri balığın ətinə akulalar parçalayıb aparsalar da onun skeleti qalır) lakin, o mübarizəni uduzmadı, çünki o, sona qədər rəşadətlə mübarizə apardı.

Heminqvey qocanın xarakterinin gücünü açıb göstərməklə onu oxucuya bir qalib kimi təqdim edir. Doğrudan da Santyaqoda heç bir zaman dəyişməyən, öz prinsiplərindən dönməyən əsl qəhrəmana, dəyanətli bir insana məxsus xarakter vardır. Yazıçının məqsədi də məhz insan prinsiplərini, insanın dəmir iradəsini və xarakterini fəlsəfi dərinlik, fəlsəfi çalarlarla oxucuya çatdırmaqdır. Bunu isə müəllif povestin yeganə qəhrəmanının nümunəsində, onun həyata baxışlarına istinad edərək göstərmişdir. Heminqvey üçün insanın birinci dərəcəli konsepsiyası güclü, mətin, sərt, cəsarətli və dözümlü olmasıdır.

İnsan həyatının mənası nədir? Bu sual qeyri-ixtiyarı olaraq povestin məzmunundan doğur. Dahi yazıçının dahiliyi əsərin sonunda da özünü göstərir. Göründüyü kimi povest faciəvi sonluqla başa çatmır. Yazıçı əsərin finalını oxucuların öz təsəvvürlərinin, təəssuratlarının öhdəsinə buraxır. Bu baxımdan, yenə də yazıçı fəlsəfəsinin sarsıdıcı gücü, müdrik fəlsəfi tutumu özünü büruzə verir. Oxucuya müstəqil olaraq povestdən mənəvi dəyərlərə söykənən nəticələr çıxarmağa imkan yaradılır.

Bu zaman əsərin qəhrəmanı Santyaqo qəhrəmanlıq simvoluna çevrilir. Elə bir qəhrəman ki, əsl qalibdir, çünki o heç bir vəziyyətdən, heç bir hadisədən asılı deyildir. Bu sadə insan obrazından istifadə edərək yazıçı həyatın mənasının nədən ibarət olduğunu açıb göstərməyə çalışır və həyatın mübarizə olduğunu, insan həyatının mənasının məhz bu mübarizələrin təşkil etdiyini bir daha sübuta yetirir.

Heminqueyin “Qoca və dəniz” povesti yazıçının ədəbi şöhrətini, oxucuların etibarını onun özünə qaytardı və onun bütün yaradıcılığına yenidən nəzər yetirilməsinə təkan verdi. İlk vaxtlardan əsər populyarlıq qazandı, oxucuların Heminquey, onun ədəbi bacarığa, istedadına malik olmasına olan inamı yenidən bərpa etdi.

Bir çox tənqidçilər Kanar adalarının mavigözlü sakini Qregerio Fuentesi Santyaqonun prototipi hesab edir. O afrika limanlarına üzən gəmilərdə on yaşından dənizə çıxmağa başlamışdır. 22 yaşından qəti olaraq Kubada məskunlaşan Qriqorio 82 yaşında ispan vətəndaşlığını özünə qaytarmaq istəyir. Tənqidçilər qeyd edirlər ki, İspaniyadan Kubaya mühacirət edəndə Santyaqonun da 22 yaşı olmuşdur.

Bu nəsr əsərinin ideyası Hemunqueyin fikrində bir neçə illər ərzində ana və oğul arasındakı münasibətlərdən bəhs edəcək romanın bir hissəsi kimi formalaşmışdır. Yazıçının “Dəniz kitabı” adlandırdığı bu əsər Bibliya motivləri ilə əlaqələndirilirdi. Bu ideya qismən 1936-cı ildə “Eskavayr” jurnalında “Mavi sulara” adlı oçerkdə öz əksini tapmışdır və burada yazıçı oxşar epizodun kubalı bir balıqçının başına gəldiyindən bəhs etmişdir.

Povest işıq üzü görəndən sonra Heminquey müsahibələrinin birində öz yaradıcılıq ideyasını açıraq demişdir ki, “Qoca və dəniz” əsəri min səhifədən artıq bir kitab da ola bilərdi. Bu əsərdə kənd əhalisinin hər biri öz yerini tapa bilər, yaşamaq üçün lazım olan bütün üsulları, necə doğrulmaqlarını, təhsil almaqlarını, uşaqların necə böyümələrini görə bilərlər. Yazıçı fikrini belə davam etdirir: “Bütün bunlar başqa yazıçılar tərəfindən kifayət qədər yaxşı yazılmışdır. Ədəbiyyatda çox zaman əvvəllər yazılanlarla, həyata keçirilənlərlə məhdudlaşırıq. Odur ki, mən başqa nələrdənsə məlumat əldə etməyə cəhd göstərməliydim. Əvvəla, mən çalışmışam oxuculara öz təcrübəmi elə bir şəkildə, elə bir üsulla çatdırım ki, bu onların öz

təcrübələrinin bir hissəsinə çevrilmiş olsun və onlar bunu baş verənlərin həqiqiliyinə inanaraq xəyallarında canlandırma bilsinlər”. [4,s.12]

Əsərin əsas ideya xəttini başqa bir aspektdən şərh edənlər də var. Belə ki, “Qoca və dəniz” əsərinə bəzi tənqidçilər yazıçının insanın fəlsəfi düşüncələrinin dini səviyyəyə qədər gedib çıxmasını, əsərdə dini motivlərə işarələrin olmasını da istisna etmirlər. Onlardan biri belə düşünür ki, xristian obrazı funksiyasını əsərdəki bir epizod qabarıq şəkildə göstərir. Bu epizod tənqidçinin fikrincə Həzrət İsanın çarmıxa çəkilmə səhnəsini xatırladır. Santyaqo köpək balığını görəndə keçirdiyi hisslər də bunu təsdiq edir:

“Özünə gəlmək və bir qədər güc toplamaqdan ötrü balığın ətindən çeynədi. Bu vaxt qayığa yaxınlaşan qoşa köpək balıqlarından birincisini, qabaqdakını görüb bərkdən “ayy” elədi. Heç nə ifadə etməyən bu söz, əslində bir söz də deyildi, ovcuna mıx batmış adamın ağzından biqəfil çıxan çığırtıya oxşar bir səs idi”.

– Galano! (*ispanca köpək balığının bir növünə verilən addır*) - qoca bərkdən qışqırdı”. [1,s.134]

Amerikalı tənqidçi Robert P.Uiks “Qoca və dəniz” povestini tənqid edənlərdən biri olmaqla bu barədə 1962-ci ildə çap etdirdiyi “Qoca və dəniz” povestindəki riyakarlıq” adlı məqaləsini çap etdirmidir. O bu məqalədə yazıçının əvvəlki əsərlərinə istinadən qeyd edir ki, povest inandırıcı deyil və bu əsərdə realist Heminqueyin üslubu ilə uyuşmayan sapıntılar, nöqsanlar mövcuddur. Tənqidçi Uiks yazıçının povestə qədərki yaradıcılığını bu əsərə qarşı qoyaraq təsdiq etməyə çalışır:

“Qoca və dəniz” povestində Heminquey ən çox diqqəti qeyri-adi yanlışlıqlara, süniliklərə yol verərək təbiətdəki obyektlərə yönəlir”. [2,s.17]

Povesti bəyənməyən başqa bir tənqidçi Ken Moris isə bəyan etmişdir ki, bizə intellektual cəsarət, igidlik gərəkdir, tənha qəhrəman haqqında romantik miflər yox.

Belə tənqidlərə baxmayaraq povest bir çox dynya dillərinə tərcümə edilmiş, milyonların rəğbətini qazanmış, Heminquey nəhəng Amerika yazıcıları sırasında öz yerini tuta bilmişdir. Həmin Uisk əsərə tənqidi yanaşmağına baxmayaraq, əsər haqqında belə bir fikir də söyləmişdir: “Əsərdəki qüsurlara baxmayaraq buradan insan qəlbinin harayı eşidilir, rəngarənglik və melvill qüdrəti (XIX əsrdə yaşamış amerikalı yazıçı və dənizçi, “Mobi Dik” romanının müəllifi nəzərdə tutulur) çatışmır, lakin bütün bunlara baxmayaraq povest zamanəmizdə birmənalı olmayan reaksiya yaradan, qəlbləri rıqqətə gətirən təsir gücünə malikdir”. [5,s.19]

“Qoca və dəniz” povestində cərəyan edən hadisələrin əks tərəfi də var. Şəxsi induvidualizmin parlaq ifadəsi altında, əslində heç də tənha olmayan insan gizlənidir. Axı, qocanın həmişə ona kömək edən balaca dostu var. Qoca balıqla mübarizə aparan zaman daim onu xatırlayır, “Oğlan indi burda

olsaydı"- deyə tez-tez təkrar edir. Burada bir ümid parıltısı var! İnsanın qəlbində heç də tək olmadığını bürüzə verən bir inam hissi yaşayır. Qoca belə bir çətin anda düşünür: "İnsanın qoca vaxtında tək qalması yaramaz,- o düşündü.-lakin bu qaçılmazdır".

Heminqueyin qəhrəmanı intuitiv, bir qədər sonra isə şüurlu olaraq öz ilkinə, təbii qayıtmaq istəyir. O harmoniyaya qovuşmağa cəhd göstərir. Təbiət sonda daha güclü çıxır, lakin insan öz "mən"ini itirmir və təbiətə uduzan insan sözün əsl mənasında məğlumedilməz qalır, çünki o "düzgün oyun" qaydalarına əməl etmişdir.

Bu fikrin fəlsəfi yükü, mənası bundadır ki, belə sadə həyat tərzi keçirən insanlar da təbiətin aliliyini dərk edir, gücünü, müqəddəsliyini, müdrikliyini anlaya bilirlər. Təbiətin əsas mahiyyəti olan harmoniya insan üçün məqsədə, hədəfə çevrilir. Odur ki, Heminqueyin əksər qəhrəmanları kimi qoca Santyaqo da mənəvi və əxlaqi cəhətdən mükəmməl bir insandır- sözün əsl mənasında fədakar, məqsədləri uğrunda yorulmadan çarpışan sadə bir insan. Əsərin sujetindən doğan digər bir fəlsəfi məna budur ki, gəncliyindən çətinlikləri dəf etməyi bacaran insan yaşa dolduqca özünü təkmilləşdirir, mətnləşdirir və bununla qarşısına çıxan çətinliklərə qalib gəlmək vərdişləri qazanır.

"Qoca və dəniz" povesti sadəcə balıq ovu barədə əsər deyil. Qeyd olunduğu kimi əsər bütövlükdə simvolizm üzərində qurulmuşdur, fəlsəfi mənaya malikdir. Qoca Santyaqonun timsalında müəllif insanı bu həyatda öz mövqeyini müəyyən etməsi üçün onu taleyi ilə üzbəüz qoyur. Povest insanın daxili gücü, xarakteri barədə yazılmış bir əsər olmaqla yanaşı, qoca balıqçının balaca dostu Manolinin timsalında həm də nəsillər arasındakı dostluqdan da bəhs edir.

Çağdaş dünyamızın ən müasir insanların böyük hissəsi artıq çoxdan təbiətdən ayrılaraq, kiçik, ucqar yaşayış yerlərini tərk edərək iri meqapolislərin labirintlərində məskən salıblar. Bu səbəbdən də canlı təbiətlə insanların əlaqəsində problemlər yaranmaqdadır və bu problemlər getdikcə dərinləşir.

Heminquey "Qoca və dəniz" kimi əsər sanki müasir insanları əcdadların mubariz ruhlarını hiss etməyə, yaxından duymağa sövq edir. Ən çox əhəmiyyətli olanı isə də budur ki, yazıçı insana həqiqi gücünü, cəsarətini dərk etməyə imkan yaradır. Bu mənada əsər insanların ətraf mühitlə əlaqədə, səmimi ünsiyyətdə, anlaşımda yaşamaları üçün, elə təbiətin bir parçası olan özlərinin də var olmaları üçün daxili güclərini, ehtiraslarını bacarığa necə çevirməyin yolunu göstərir. Ən ümumi isə yazıçı bunu silahın gücüyə deyil, sözün gücüyə həyata keçirir.

Ədəbiyyat:

1. Ernest Hemingway. "Qoca və dəniz", səh.162
2. Ernest Hemingway. "The Old Man and the Sea" Charles Scribner's Sons, 1952, p. 54
3. Lenka Mařáková. The interpretation of Hemingway's The Old Man and the Sea (Literary-psychological analysis) Masaryk university in Brno, 2011, p.64
4. Примечание к повести «Старик и море» в издании «Э. Хемингуэй. Избранное. Послесл. сост. и примеч. Б. Грибанова.-М.: Просвещение, 1984», стр.90
5. Роберт П. Уикс "Собрание критических эссе о творчестве Хемингуэя"

В.Асгерова

Философский смысл и человеческая природа в романе Эрнест Хемингуэя "Старик и море"

Резюме:

В произведении «Старик и море» ярко вырезана проблема борьбы человека с природой, проблема доказательства человека миру своей значимости. Природа казалось бы, продирая человека чуть ли не пытается истребить его. Солнца-главный источник энергии-будто высасывает силы из старика, а любимое море и в частности морские жители-друзья и братья Сантьяго - будто издеваются над ним. Тем не менее, старик ласково называет море «*la mar*» хоть и не ждет от того какой бы то ни было пощады.

Сущность человеческой жизни в борьбе и победе в ней, возможно, это победа над собой. Порожение которое равно к победе. Философическое взгляд на человеческий характер. Отношение между человеком и природой. Принцип упорства. Внутренняя сила человека, железная воля. Оптимистический взгляд на жизнь. Жизнь-это борьба. Бессмертие моральных качеств. Порожение которое равно к победе. Манолин символизирует смену поколений, продолжение жизни.

B.Asgarova

**Philosophical meaning and human character in Ernest Hemingway's
novel “ The Old Man and the Sea”**

Summary

The problem of Man's struggle with nature is reflected in a brilliant way in “The Old man and The Sea” novel. This problem is affirmed as the proof of importance of man in the world. Nature is as if trying to get people out of the ordinary. The Sun, which is the main source of energy asks the old man's power, lovely sea, as well as marine inhabitants – Santiopa's friends and brothers as if making fun of him. In spite of it, the old man the Sea saying “ia mar”, where as he doesn't expect any goodness.

The existence of man in his struggle and victory, it is perhaps the victory over man himself. Defeat to victory. In the narrative, the philosophical meaning of the human nature is evident. The struggle of man with nature. Irreversibility principle human's eternal strength, the firmness of the people and iron will. The meaning of the life is the struggle, immortality of moral values, unshakable confidence. Manolin is a symbol of generation change, indicating that life is going on.

Rəyçi: Gülçöhrə Aliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

GÜNEL HÜMMƏTOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gunel@mail.ru

**ƏDƏBİ TƏNQİD "İDEAL", "ƏBƏDİYYƏT" VƏ "GURUN"
ROMANLARININ İDEYA-MƏZMUN VƏ STRUKTUR
ƏLAQƏLƏRİ HAQQINDA**

Açar sözlər: roman, müəllif, ədəbi tənqid

Ключевые слова: роман, автор, критика

Key words: novels, writer, literary critic

İsa Muğanna yaradıcılığının “İdeal”, “Əbədiyyət”, “Qəbristan”, “GurUn” timsalında müəyyənləşdirilməli məsələlərdən birisi daxili məzmun qatlarının, sistemin mahiyyətinin, struktur kodlarının aydınlaşmasıdır. Ədəbi tənqidin paradoksal və paradiqmatik yanaşmaları bütün komponenti ilə nitq janrlarının, janr etiketinin simmetriyasını, stixial xarakterini açmaq gücünü ortaya qoya bilmir. Bunun üçün İ. Muğannanın yaradıcı təfəkkürünün intellect meyarları, bura gəlişin dinamikası, qavrayış fasiləsizliyinin məzmunu açıqlanmalıdır. Z. Bünyadovun, T. Hacıyevin, B. Nəbiyevin, Q. Kazımovun, N. Cəfərovun, T. Hüseynoğlunun, V. Yusiflinin və başqalarının İ. Muğannanın yaradıcılığı haqqındakı ələri, təhlil və sərf-nəzəri “yer dili ilə danışmayan” yazıçı statusunu ləşdirməyə hesablanmışdır. Məsələn, Q. Kazımov vurğulayır ki, “biz bu yazımızda İsa Hüseynovun – Muğannanın yalnız “İdeal” romanının social-psixoloji, dil-nitq xüsusiyyətlərinə nəzər sala bildik. Yazıçının bu silsiləsindən olan “Əbədiyyət”, “GurUn”, “Cəhənnəm” romanları ilə tanış olsaq da, bizim üçün yeni hadisə “İdeal” oldu” (2, s. 164). Ədəbi tənqidin İsa Muğanna yaradıcılığına yanaşmaları bütün mərhələlərdə paradoksal xarakteri, fərqli mövqe və münasibətlərlə özünü göstərmişdir. Burada yaxın olan məqamlar ədibin üslubu, yaradıcı istedadı ilə bağlı mövqelər olduğu halda, həyat hadisələrinə münasibətdə ikiliklər, tənqid və yüksək sənət meyarları ilə təhlil özünü göstərmişdir. Məhz yeni nəsr düşüncəsinin formalaşması ilə bağlı mülahizələr və İ. Hüseynovun burda funksional mövqeyi, “sərt yazıçı” təsəvvürü və s. kimi məsələlərə münasibət bunun nümunəsidir. Onu da əlavə edək ki, ədəbi tənqid 50-60-cı illər İsa Hüseynovunu bütün təfəsilatı ilə dərk edib çatdırmamış, 70-80-ci illər İ. Hüseynovu yeni və bir qədər də fərqli mövzu-problem axtarışı ilə ədəbi arenada özünü göstərmişdir. Bütün təhlil və yanaşmalardan, ədəbi tənqidin dediklərindən əlavə İ. Hüseynovun yaradıcılığına ciddi mövqe

nümayişi onun özü tərəfindən olmuşdur. Bunu əsərlərinin bir qismindən imtina etməsi və bir qismini təkrarən işləməsi aydınlıqla göstərir. Ədib özü müsahibələrində dənə-dənə bu məsələyə qayıtmışdır. O xüsusi olaraq vurğulayır ki, “İdeal”ı yenidən işləməyim ehtiyacdən doğub. Bu əsər mənim qələmimin mahiyyətə dəyişməyimdən, cəmiyyətə, tarixə, dünyaya, kainata nə dərəcədə sirayət etməyimdən doğulub. Özü də “İdeal” yeni variantda işlədiyim birinci əsər deyil. Mən ilk dəfə min yeni variantını yazmağı “Saz” povestindən başladım. Baxmayaraq ki, bu povest oxucular tərəfindən çox yaxşı qəbul olunmuş, barəsində çilər, yazıçılar yüksək fikirlər söyləmişdi. Anar isə povestin finalından misallar gətirib demişdi ki, hətta bu Mirzə Cəlil səviyyəsindən də yuxarıdır. Bu rəylərə baxmayaraq mən “Saz”ın yeni variantını işlədim. Məzmunca xronoloji ardıcılıqla götürsək, “Saz”dan sonra “Tütək səsi” gəlir. Onu da təzədən işlədim. Mühəribəyə həsr olunmuş bu əsərlərdən sonra “Quru budaq” povestini yazdım... Onu da yenidən işlədim. Çünki artıq qələmim dəyişmişdi. Belə demək mümkünsə, yaradıcılığımın birinci dövründə olan qələm sınımışdı. Həmin dövrdə yazdığımdan – oçerklərdən, hekayə və povestlərimdən mətbuatda rəsmən imtina etmişdim” (1, s. 94-95). Ədəbi-mədəni mühit üçün mükəmməl sənət nümunəsi olaraq təqdim olunan bu nümunələrin müəllif tərəfindən imtinası və yaradıcılığın ikinci dövrünün nümunələrinə münasibətin özü də ədəbi tənqid tərəfindən birmənalı qarşılanmamışdır. “İdeal”, “Qəbiristan”, “GurÜn”, “nəm”, “İsahəq, Musahəq” əsərləri yaradıcılığının ikinci mərhələsinin hadisəsi olaraq vurğulanır. Ədəbi tənqidin bu nümunələrə yanaşmaları, dərki və təqdimi də müxtəlifliklərlə nəzərə çarpmışdır. Ancaq onu da əlavə edək ki, İ.Hüseynovun yazıçı düşüncəsində həmişə özünəməxsusluqlarla səciyyələnən bir sistem olmuşdur. “Anadil ötən yer”, “Zəhər”, “Qayım qaya”, “Cəbhədən məktub”, “Koroğlunun çən qalası”, “Bizim qızlar”, “Saz”, “Tütək səsi”, “Kollu Koxa”, “Doğma və yad adamlar” və s. bir sistem altında sıralanır və İ.Hüseynovun yazıçı əzəmətini müəyyənləşdirir. İkinci mərhələnin isə özünəməxsusluq sistemi İsa Muğanna adında olanlarla, daha doğrusu, “İdeal”, “Qəbiristan”, “GurÜn”, “Cəhənnəm”, “İsahəq, Musahəq”, “İlan dərəsi və ya peyğəmbərin taleyi”, “Qırx kisə qızıl” kimi nümunələrlə müəyyənləşir. Bunların isə ortaqlıq nöqtəsi “Məhşər”lə faktlaşır. Dediğimiz kimi, “Məhşər” İ.Hüseynovun yaradıcılığında dönüş nöqtəsi oldu. Orta əsrlərin təriqət düşüncəsi, sufi simvolikası, ruhani dünyanın mahiyyətində özünü tapma və özünə tapınma ədibin yaradıcı taleyinə bu və ya digər dərəcədə təsirini göstərdi. Nəhayət, İsa Muğanna kimi ədəbi tənqidin diqqətinə gələcək və onu özü üçün dərkə çalışacaq yazıçı mühitə sözünü dedi. “İdeal”, “Qəbiristan”, “GurÜn”, “Cəhənnəm”, “İsahəq, Musahəq” ideya-

məzmun, struktur əlaqələrinin təhlili və digər əsərlərinin yenidən işlənməsi üzərində aparılan müşahidələr üst və alt qatda daxili bir simmetriya, harmoniya müəyyənləşdirir. Üfiqi və şaquli bağlantıların aydınlığı üçün İ.Hüseynov yaradıcılığını bir neçə istiqamətdə təhlil etmək gərəyi yaranır.

a) yaradıcılığın birinci mərhələsindəki dünyagörüşün və yazıçı üslubunun ümumi sisteminin aydınlaşması (“Anadil ötən yerdə”, “Cəbhədən məktub”, “Koroğlunun çən Qalası”, “Saz”, “Tütək səsi”, “Kollu Koxa”, “Doğma və yad adamlar” və s);

b) yaradıcılığının ikinci mərhələsindəki dünyagörüşün, mənin mahiyyətinin və yazıçı üslubunun müəyyənliyi (“İdeal”, “Qəbiristan”, “GurÜn”, “Cəhənnəm”, “İsahəq, Musahəq”);

c) İsa Hüseynov mərhələsi ilə İsa Muğanna mərhələsinin ortaqlıq xətlərinin aşkarlanması və s.

Onu da etiraf edək ki, “İdeal”, “Qəbiristan”, “GurÜn”, nəm”, “İsahəq, Musahəq”də olanları ədəbi-fəlsəfi mühiti, nə də ədəbi tənqid üçün bir qədər dərkedilməz və qəbuledilməzdir. Bunun üçün həmin əsərləri bir dəfə yox, dönə-dönə oxumaq və dərk etmək üçün düşünmək lazımdır. “Dünyada çox az yazıçılar tapılar ki, yaradıcılığının müəyyən mərhələsində yazdıqlarını sonradan bəyənir. Hətta inkar dərəcəsinə çatır və qətiyyətlə onların varlığını danır. Halbuki, elə əsərlər k, o əsərlər ədəbiyyatın axarını müəyyənləşdirir” (3). İ.Hüseynovdan İ.Muğannaya gələn yolun özünəməxsusluğu bir növ özünüinkar və özünütəsdiqlə təkrarlanır. Əslində bu inkarların mahiyyətində alt qatda boy göstərəcək ciddi bağlantılar, dinamik və fasiləsiz özünüdərk dayanır. “İdeal”, “Cəhənnəm”, “GurÜn” bunların vakti olaraq inkar//təsdiq, işıq//zülmət, milli/bəşəri olan arasında bir sistemlə tənzimlənir. “GurÜn”ün başlanğıc epizoduna diqqət yetirək: “Min yüz yetmiş beşinci ilin payızında “Əxi”lər – AğEylər Nizamiyə xəbər verdilər ki, Atabəy Cahan Pəhləvan, Atabəy Sultan Şəmsəddin Eldənizin iradəsinin ziddinə Səlcuq səltənəti ilə Xilafəti bəridərmək niyyətilə AğEy icmalarını dağıtmaq fikrinə düşüb, Həmədandan gəlib Həmədünyanın yaxınlığında düşərgə salıb ki, səhər tezdən icmalara və bəlkə hətta Nizamitəkyəsinə hücum etsin.

Təkyə nə deməkdir, ey Təhriflərim?

Bilmirsiniz.

Şərhi-izah yaz, Muğanna: Ehtiyac olanda mötərizədə şərh yaz ki, ölü sözlər dirilib idraksızlığımın zülmət beyinlərini işıqlandırın.(Şərh: “Təkyə” sözünün əsli -OdƏrcəsi: TəkEy. Uca təkinsan deməkdir” (5.s. 154). Göründüyü kimi, burada İsa Muğanna yaradıcılığının “Məhşər”dən “İdeal”ə gələn sistemin kodları, nitq janrları və informativ

səviyyəsi açıqlanır. Ədəbi tənqidin "İdeal"la bağlı mühakimələri, fikir və mülahizələri nə qədər ciddi və elmi-nəzəri xarakterlidirsə, "Cəhənnəm", "Qəbristan", "İsahəq, Musahəq" "GurUn" əsərlərinə bir qədər susqunluq göstərir. Bunun da mahiyyəti ədibin əsərlərindəki ənənəvililiyin (bəlkə də mürəkkəbliyin) sərhədlərinin pozulması və yeni bir düşüncə modelinin təzahürü ilə bağlıdır. Buradakı üslub, adlar sistemi, onun ehtiva etdiyi məzmun, yazıçının əsər boyu sərgilədiyi məzmun ədəbi tənqidin bir qədər susqunluğuna, təmkin göstərməsinə səbəb olmuşdur. Ədəbi tənqidin öyrəşmədiyi üslub, adlarda və əsərdə ifadə olunan məzmun qatları ezoterik və ekzoterik xətlər, polifonik düşüncə sistemli təhlil və müşahidələri ortaya qoymur. Dediymiz kimi, bunun da səbəbi İ.Muğannanın yaradıcılıq dünyasında baş verənlər, həyata, etnokulturoloji sistemə, arxetiplərə, mifik yaddaşdan gələnlərə yeni və həm də özünəməxsus yanaşmasıdır. R.Kamal "İsa Muğanna: Ün və İşıq" məqaləsində yazıçının roman silsiləsinə daxil olan romanlarının strukturuna toxunaraq qeyd etmişdir ki "bu romanların strukturu başdan-başa sorğu-sual üstündə qurulur" (4 S.18).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əlibəyli B. Dilməncisiz dialoq. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri. 6 cildə, VI c., Bakı: Avropa Press, 2009, s. 94-95 (384).
2. Kazımov Q. Ədəbi qəhrəmanların yeni taleyi. Sənət düşüncələri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası. 1997, s. 164-165 157-187 (576).
3. Yusifli V. İsa Hüseynovdan İs Muğannayadək. Panorama" qəzeti, 23 iyun 1998-ci il
4. R.Kamal. "İsa Muğanna : Ün və İşıq məqamı", 525-ci qəzet, 2013, 12 oktyabr. S.18
5. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri. 6 cildə, V c., Bakı: Avropa Press, 2009, s. 154 (480).

G.Hummatova

Literary criticism about idea-content and structure relations of "Ideal", "Eradice" and "Gurun" novels

Резюме

This article gives an insight into the criticisms of Jesus Mughan's "Ideal", "Gurun" and "Hell". It also reflects the debates on the common aspects of these works. He pointed out that the subjects reflected in his Artistic works Are related to the socio-political process. Jdanov's comments on the decision were Analyzed. He Also noted that some of the

works written on thAt dAte were politicAlly opposed in the Decision of the CPSU (b) PC on literAture And Art. During this period, it wAs noted thAt the mAin theme of the prologue wAs the principle principle of sosreAlism. In this period, the prose hAs been interpreted As the public enemy of the works reflecting the sosreAlism principle. The new prose points out thAt the theory of confessionAlism hAs been mAinstreAmed. He Also noted thAt some of the works written on thAt dAte were politicAlly opposed in the Decision of the CPSU (b) PC on literAture And Art.

Г.Гумматова

Литературная критика идейно-содержательных и структурных отношений романов "Идеал", "Эрадика" и "Гурун"

Summary

Эта статья дает представление о критике «идеала», «гуруна» и «ада» Иисуса Мугана. Это также отражает дискуссии об общих аспектах этих работ. По-разному оценивался критиками. Он отметил, что предметы, отраженные в его художественных работах, связаны с общественно-политическим процессом. Были проанализированы комментарии Джданова к решению. Он также отметил, что некоторые из работ, написанных в этот день, были политически противоположны в Постановлении ВКП (б) ПК по литературе и искусству. В этот период было отмечено, что основной темой пролога является принцип принципа взаимореализма. В этот период проза была интерпретирована как общественный враг произведений, отражающих принцип sosreAlism. Новая проза указывает на то, что теория конфессионализма была включена в основное русло. Отражение науки САФАГ как фундаментальной науки В За «Крытом мире» воспроиздится в взгляде писателя и на подходах критиков к этой идее.

Rəyçi: Təyyar Cavadov
Filologiya elmləri doktoru, professor

SƏBINƏ TEMUROVA
ADPU
yusif_scr@mail.ru

XI SİNİFDƏ LİRİK ƏSƏRLƏRİN MƏZMUNUNUN ÖYRƏDİLMƏSİ PROSESİNDƏ İNFORMASIYA MÜBADİLƏSİ VƏ MÜZAKİRƏSİNİN TƏHLİLİ

Açar sözlər: elm, fənn kurikulumu, müasir dərs, informasiya mübadiləsi, informasiya müzakirəsi, XI sinifdə lirik əsərlər.

Key words: science, subject curriculum, modern lesson, information exchange, information discussion, lyrical poems in the 11th grade.

Ключевые слова: наука, предметный курикулум, современный урок, обмен информации, обсуждения информации, лирические произведения в 11-ом классе.

Demək olar ki, bütün dünya ölkələrində təhsil siyasətin əsasını təşkil edir. Dünyanın təhsil quruculuğu təcrübəsində iki vacib prinsip vardır. Bunlardan biri təklifyönümlülükdür. Bu prinsipə görə, təhsil sahəsində görülən işlər yuxarıdan verilən göstərişlər əsasında təşkil olunur. Bu zaman ictimaiyyəti təmsil edən tərəflərin ehtiyacları nəzərə alınmır. Bu yanaşma qeyri-demokratik xarakter daşıyır. Valideyn-məktəb münasibətləri formal qurulur. İkinci prinsip tələbyönümlülükdür. Bu prinsipdə təhsil sahəsindəki bütün fəaliyyətlər tələbatlar əsasında qurulur. Cəmiyyətin, marağı olan insanların ehtiyacları ön plana çəkilir.

Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemində ayrı-ayrı fənnlər üzrə fənn kurikulumları təşkil olunmuşdur. Fənn kurikulumlarının təşkili olduqca əhəmiyyətlidir. Bu zaman şagirdlər fikirlərini sərbəst şəkildə söyləmək haqqına malik olurlar. Vətəninə, xalqını, millətini sevmək, dilini qorumaq, adət-ənənəsini yaşatmaq ədəbiyyat fənn kurikulumlarının əsas vəzifələrindən biridir.

Məşhur fransız yazıçısı Anatol Frans deyirdi: “Dərs elə qurulmalıdır ki, sinifdə başında fikri, əlində məşğuliyyət olmayan bir şagird olmasın.” Müasir dərs də elə bu prinsip əsasında qurulmalıdır. Hazırkı dövrün tələblərinə uyğun dərs müstəqil və məsuliyyətli pedaqoji ustalığa əsaslanır. Bundan əlavə, müasir dərs yeni təlim texnologiyalarını tələb edir. Dərsdə fəal təlim metodlarından istifadə təhsilin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir. Dərs prosesində şagirdlərə daha çox müstəqillik verilməlidir. Onlara öz fikirlərini sərbəst şəkildə söyləməyə şərait yaradılmalıdır. Kurikulum müəllimi – şagird münasibətlərinə yeni məzmun gətirir, müəllim-şagird

münasibətlərinin dəyişdirilməsini tələb edir. Onlar arasında qarşılıqlı hörmət, əməkdaşlığı təmin edir. Müəllim dərslə yaradıcı yanaşmalıdır, məzmun standartlarına əsasən dərslə məqsədini müəyyənləşdirməlidir. Bu zaman öyrədici, inkişafetdirici, tətbiqedici funksiyalar nəzərə alınmalıdır [2].

Biz bilirik ki, fəal dərslə yeddi mərhələdən ibarətdir. Həmin mərhələlər bunlardır:

1. Motivasiya
2. Tədqiqatın aparılması
3. İnformasiya mübadiləsi
4. İnformasiya müzakirəsi
5. Nəticə və ümumiləşdirmə
6. Yaradıcı tətbiqetmə
7. Qiymətləndirmə və refleksiya

Hər bir mərhələnin özünəməxsus xüsusiyyətləri və nəticələri vardır. İnformasiya mübadiləsi və informasiya müzakirəsi fəal dərslə əsas mərhələlərindəndir. Bəzi metodistlər bu iki mərhələni bir yerdə, bəziləri isə ayrı-ayrılıqda təsnif etmişlər.

İnformasiya mübadiləsi fəal dərslə III mərhələsidir. Bu zaman tədqiqatın aparılması mərhələsində əldə olunan faktlar və informasiyaların təqdimatı həyata keçirilir. İnformasiya mübadiləsinin nəticəsi müzakirə üçün yeni bir informasiyadır. Bu mərhələdə şagirdlər əldə etdikləri faktları digər qruplara və ya yoldaşlarına təqdim etməyə başlayırlar. Hələlik əldə olunan biliklər natamam və xaotik xarakter daşıyır. Qoyulmuş suala cavab tapmaq zərurəti yaranır.

İnformasiyanın müzakirəsi və təşkili fəal dərslə IV mərhələsidir. Demək olar ki, ən mürəkkəb mərhələdir. Bu mərhələ bütün zehni vərdişlərin, təfəkkürün müxtəlif növlərinin səfərbərliyini tələb edir. İnformasiyanın müzakirəsi və təşkili mərhələsinin əsas məqsədi informasiyanın müzakirəsi, müxtəlif faktlar arasında əlaqənin tapılması və onların təsnifatıdır. Bu mərhələdə müəllim tədqiqat sualına uyğun olaraq öncədən müzakirə sualları hazırlayır. Həmin sualları müzakirə mərhələsində şagirdlərə ünvanlayır. Bu mərhələnin nəticəsində isə dağınıq formada olan bütün informasiyalar sistemləşdirilir. Ayrı-ayrı siniflər üzrə dərslə mərhələləri müxtəlif şəkildə əks olunur.

11-ci sinif tam orta təhsil pilləsinin sonuncu mərhələsidir. Artıq şagirdlər kritik yaş dövrü olan yeniyetməliyi geridə qoymuşlar. Şagirdlərdə bu yaş dövründə səbrsizlik, dərslərə qarşı biganəlik, müəllimlərə təbə olmama kimi hallar azalmış, həyatda öz yerini tutmaq üçün konkret bir ixtisasa yiyələnmək səyləri formalaşmışdır.

11-ci sinif ədəbiyyat dərsləkləri də müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə tərtib olunmuşdur. Ədəbiyyat fənni üzrə dərslə kompleksində

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda qarşıya qoyulan hədəflər əsas götürülmüşdür [5,s.4]. 11-ci siniflər üçün "Ədəbiyyat" dərsləri milli, ümumbəşəri dəyərləri özündə əks etdirmişdir. Bu dərslərə XX əsrin əvvəllərindən bu günümüzdə qədər ədəbiyyatımızın keçdiyi inkişaf yolu, həmin dövrün görkəmli şəxsiyyətləri, onların həyat və yaradıcılıqları, ədəbiyyatımızdakı rolları, əsərləri daxil edilmişdir. Ədəbiyyatımızın inkişaf mərhələləri müəyyən-ləşdirilərkən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin təsdiq etdiyi ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsi konsepsiyasında (AMEA-nın Rəyasət Heyətinin qərarı. №14/1. 23 sentyabr 2015-ci il) Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə, onun dövrləşdirilməsinə və ədəbi prosesə yeni yanaşma, elmi-metodoloji prinsip və tələblər diqqət mərkəzində saxlanılmışdır [5,s.4].

11-ci sinif ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin mütaliə bacarıqlarının formalaşdırılması əsas vəzifələrdən biridir. Şagirdlər poeziya nümunələri sayəsində bədii əsərlərin emosionallığını, sənətkarlıq xüsusiyyətlərini daha tez və asan mənimsəyirlər. Lirik əsərlər şagirdlərin hiss və duyğusuna daha çox təsir edir. Şeir nümunələri şagirdlərin lüğət ehtiyacını artırır, nitqini zənginləşdirir, bədii zövqünü formalaşdırır. 11-ci sinif ədəbiyyat dərslərində lirik əsərlər üzrə işin özünəməxsus strukturu, məntiqi ardıcılığı vardır. Bu dərslərdə verilmiş lirik əsərlər mövzu baxımından rəngarəngdir. 11-ci sinif ədəbiyyat dərslərində verilmiş lirik əsərlərin bir neçəsinin tədrisi ilə tanış olaq:

11-ci sinifdə tədris olunan mövzulardan biri Mirzə Ələkbər Sabir ilə bağlıdır. M.Ə.Sabirin həyat və yaradıcılığına ümumilikdə 3 saat vaxt ayrılır: 1 saat onun həyatına, 2 saat isə "Neylərdin ilahi?!" əsərinə. Şagirdlər birinci dərslə M.Ə.Sabirin həyat və yaradıcılığında daha çox önəmli sayıla bilən məqamlar ilə tanış olurlar. Ev tapşırığında isə öyrəndiklərini əlavə mənbələrdən istifadə etməklə zənginləşdirmək tapşırılır. Ev tapşırığının icrası zamanı müəllim şagirdləri istiqamətləndirsə daha yaxşı olar. Müəllim mövzu ilə bağlı konkret suallar verməklə onları tədqiqata cəlb edə bilər. Məs: Sabirin lirikasında hansı ictimai-siyasi hadisələrə münasibət bildirilmişdir? Sabirin satirik şair kimi formalaşmasına təsir edən amillər hansılardır? Şairin satirik şeirlərini hansı mövzular üzrə qruplaşdırmaq olar? və s. kimi suallar verməklə müəllim M.Ə.Sabir haqqında şagirdlərin zəngin biliyə malik olmasına şərait yarada bilər.

Artıq ikinci dərslə M.Ə.Sabirin "Neylərdin ilahi?!"-yə keçid edilir. Şeirə 2 saat vaxt ayrılmışdır. Birinci saat: məzmun üzrə iş, ikinci saat: təhlil üzrə iş.

"Neylərdin ilahi?!" şeirinin tədrisinin birinci saatında əsas məqsəd şagirdlərdə şeirin məzmunu üzrə iş aparmaq, tanış olmayan sözlərin

mənasını, mənşəyini və işlənmə məqamına görə izah etmək, şeirdə məcazları müəyyənləşdirməkdir. Şagirdlərin ev tapşırığını hansı səviyyədə yerinə yetirmələrini bilmək üçün onları müzakirəyə cəlb etmək lazımdır. Ev tapşırığı ilə bağlı məqamlarda müəllim müvafiq qiymətləndirmə meyarlarına müraciət etməlidir.

Motivasiya, problemin qoyuluşu. Bu mərhələdə dərslikdə verilmiş “Oxuya hazırlaşın” başlıqlı sualların üzərində dayanmaq faydalıdır. Bu, motivasiyanın yaradılması üçün zəmindir. “Laqeydlik” və “biganəlik” sözlərinin mahiyyətinin açılması, onların fərqlərinin araşdırılması tədqiqat sualının formalaşdırılması ilə nəticələnir.

Tədqiqat sualı: Cəhaləti tənqid edən, ədalətsizliyə etirazın əks olunduğu bu əsərdə hansı məsələlərə yer verilir?

Tədqiqatın aparılması: Şeirin oxusu təşkil olunur. Bu işi fərqli üsullarla həyata keçirmək olar. Dərslikdə təklif olunmuş yol əməkdaşlıq baxımından faydalıdır. Fərdi oxu üçün vaxt müəyyən edilir. Tanış olmayan sözlər, məcazlar, məzmunla bağlı yaranan suallar dəftər və ya iş vərəqlərində yazılır. Oxu tamamlanır. Şagirdlər fikir mübadiləsi aparmaq üçün cütlər şəklində toplaşır. Onlara müəyyən vaxt verilir. Şagirdlər verilən suallara cavab hazırlayırlar. Bu mərhələdə müəllim çalışmalıdır ki, suallar cansıxıcı yox, rəngarəng olsun.

İnformasiya mübadiləsi və müzakirəsi. Qeyd etdiyimiz kimi bu mərhələ ən çətin, ən mürəkkəb mərhələdir. Artıq bu mərhələdə hər qrupdan bir nəfər cavabları məlum olan sualları digər qruplarla bölüşür. Sual-cavab prosesi diskussiya, müzakirə xarakteri daşıyır. Şairi düşündürən, narahat edən problemlərin (insan taleyinə laqeydlik, haqsızlığın, ədalətsizliyin günbəgün artması, zamanın – dövrənin yaxşılıqların üstündən qələm çəkməsi və s.) açıqlaması, xeyirxahlıq, yaxşılıq, cəhalətin aradan qaldırılması, dəstək olmaq kimi milli-mənəvi və bəşəri dəyərlərdən uzaqlaşma hallarının kəskin tənqidi bu mərhələdə ön plana çəkilir [5,s.58]. Bu əsərdə insan həyatına olan laqeydlik şairi dərindən sarsıtmışdır. Bunun nəticəsində o, bu cür ifşaedici əsərlər yazmışdır. Onun həssas qəlbini yaralayan cəhətlərdən biri də məzlumun zalımın zülmünə dözməsi, səbrli olması idi. O, bunların heç biri ilə barışa bilmirdi:

Artıqca həyasızlıq olur el mütəhəmmil,

Hər zülmə dözən canlıları neylərdin, ilahi?!

Nəticələrin çıxarılması və ümumiləşdirmənin aparılması. Bu mərhələdə şagirdlər belə qənaətə gəlirlər ki, bəlaları törədən əsas səbəblər – həyasızlıq, istismar, özbaşınalıq, soyuqqanlılıqdır. Bu məzmununda aparılan iş “Əsərdə əksini tapmış milli-mənəvi və bəşəri dəyərlər” mövzusunda tədqiqata hazırlaşan şagirdlərin səmərəli fəaliyyətinə geniş imkan yaradır [5,s.58]. Təqdimatlar sistemləşdirilir, müzakirəyə diqqət yetirilir.

Qiymətləndirmə. Qiymətləndirmə meyarlarına uyğun olaraq formativ qiymətləndirmə aparılır.

11-ci sinifdə tədris olunan mövzulardan biri də Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın həyat və yaradıcılığıdır. Ümumilikdə bu mövzuya 4 saat vaxt ayrılmışdır: 1 saat həyatına, 3 saat isə “Türkün dili” şeirinə. Şagirdlər birinci dərstdə M.Şəhriyarın həyat və yaradıcılığı ilə ümumi şəkildə tanış olurlar. Ev tapşırığı zamanı isə bildiklərini zənginləşdirmək tapşırılır.

İkinci dərs “Türkün dili” əsərinə həsr olunur. Bu mövzunun tədrisinə 3 saat vaxt ayrılır: birinci saat – məzmun üzrə iş, ikinci saat – təhlil üzrə iş, üçüncü saat – tətbiq, müzakirə, yaradıcı işə həsr olunur.

“Türkün dili” şeirinin tədrisinin birinci saatında əsas məqsəd şeirin məzmunu üzrə iş aparmaqdır. Ev tapşırığının yoxlanılması zamanı verilmiş suallara (şimalda yaşayan şair və ziyalılara mənzum məktublarında Şəhriyar daha çox hansı məsələlərə diqqət yetirmişdir? Şair Azərbaycan türkcəsində yazdığı şeirlərdə hansı ictimai məsələlərə önəm vermişdir?) tapılan cavablar müzakirə olunur. Meyarlara uyğun olaraq şagirdlərin ev tapşırıqları qiymətləndirilir.

Motivasiya, problemin qoyuluşu. Dərslərdəki “Oxuya hazırlaşın” tapşırığı motivasiyanın yaradılmasına zəmin ola bilər. Müəllim şagirdlərə belə bir sual ilə müraciət edir: Ana dilinə həsr edilmiş şeir hansı milli-mənəvi dəyərlər barədə danışmağa imkan verir? Bu suala cavab tapmaq üçün şagirdlərə müəyyən vaxt verilir. Verilən vaxt bitdikdən sonra alınan cavablar sayəsində tədqiqat sualı müəyyən olunur.

Tədqiqat sualı. Ana dilinə həsr olunmuş bu şeirdə hansı önəmli fikirlər öz əksini tapa bilər?

Tədqiqatın aparılması. Öncə dərslərdə təklif edilmiş qaydalara uyğun olaraq şeirin oxusu təşkil olunur. Bu zaman şeirin fərdi oxunması daha məqsəduyğundur. Müəllim şagirdlərə oxu zamanı qaranlıq qalan məsələləri qeyd etməyi tapşırır.

İnformasiya mübadiləsi və müzakirəsi. Bu mərhələdə artıq oxu prosesi başa çatır. Kiçik qruplar təşkil olunur. Bu kiçik qruplar topladıqları məlumatları bir-biriləri ilə bölüşürlər. Mübadilə həyata keçirilir. Şeirdə əksini tapmış “milli-mənəvi dəyərlər” mövzusunda hazırlanan təqdimatlar dinlənir. Şagirdlər belə qənaətə gəlirlər ki, dilimiz qiymətli mənəvi dəyərimizdir, dilimizin zənginliyinin doğurduğu qürur hissi şeirdə öz parlaq ifadəsini tapmışdır. Eləcə də humanist ideyalar, xeyirxahlıq, yüksək insani keyfiyyətlər aşılaman mənəvi sərvətimiz - ədəbiyyatımız şeirdə misli bərabəri olmayan dəyər kimi diqqətə çatdırılır [5,s.93].

Nəticələrin çıxarılması. Ana dilinə həsr olunan bu şeir vasitəsilə şagirdlər belə qənaətə gəlirlər ki, ana dilinə məhəbbət, ana dilinə olan

heyranlıq, ona qayğı göstərməyin vacib olması, sağlğının qorunması diqqət mərkəzinə çəkilir.

Qiymətləndirmə. Meyarlara uyğun olaraq formativ qiymətləndirmə aparılır.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı". Bakı, 1999.

2. Bayramov Z. Kurikulum islahatı və müasir dərs. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 30 aprel, 2010-cu il.

3. Həbibbəyli İ., Əliyev S., Həsənlı B., Mustafayeva A. Ədəbiyyat. 11-ci sinif üçün dərslik. Bakı, 2018.

4. Həsənlı B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2016.

5. Həsənlı B., Mustafayeva A., Əliyev S. Ədəbiyyat. 11-ci sinif üçün metodik vəsait. Bakı, 2018.

6. Hüseynoğlu S. Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar: fəal/interaktiv təlim. Bakı: ADPU, 2009.

7. Veysova Z.A. Fəal/interaktiv təlim. Bakı, 2007.

S.Temurova

Organization of information exchange and discussion in the process of teaching the content of lyric poems in the 11th grade

Summary

We know that the 11th grade is the final stage of the full secondary school. Literature textbooks for the 11th grade reflect national and universal values. Materials included in the series cover the period from the early 20th to the present. The student should be able to demonstrate the emotional-expressive readings of lyrical poems at the end of grade 11. Define the subject, idea and problem of the work. Students should analyze lyric poems according to their artistic features. During the presentation, he should be able to use different techniques (fairy tales, illustrations, demonstrations). In contrast to the dramatic, epic, lyric character, the hero feels excited. The poem expresses the most sincere feelings of the poet. Since lyrical poems are small, they are interpreted in part. The experience of school shows that the use of musical compositions gives positive results in the teaching of lyrical poems in modern times. Sometimes the feeling that poetic patterns should be

borne by the students is incomplete. When students read poems or memorized it, they were unaware, of the poet's feelings. To prevent this, the teacher favors the teacher's professionalism.

С.Темурова

**Изучение содержания лирических произведений,
информационный обмен и составление обсуждений**

Резюме

Мы знали, что 11 класс является последним этапом уровня полного среднего образования. Предназначенный для 11-ых классов предмет “Литература” отражает ценности национального и универсального качества. Материалы, включенные в предмет, охватывают периоды 20 века и современного этапа. В предмете учитывается визуальность, ясность, полнота, последовательность, приемлемость возраста, чтение и другие педагогические принципы. В конце 11-ого класса ученик должен уметь читать лирические произведения эмоционально образно. Должен определить тему лирических произведений, идеи и проблемы. Студенты должны проанализировать лирические стихи по искусственным качествам. Во время исследований они должны уметь пользоваться различными способами. В отличие от драматических видов, в лирическом виде выделяет чувство, волнение героя. В лирике высказываются самые искренние выражения поэта. Так как, по объему лирические произведения являются компактными, они пишутся, строчка-строчку, столбик-столбцу, двестише-двестише. Школьный опыт показывает, что во время обучения лирических произведений использование музыкальных произведений дает положительный результат. В современном мире обучение во время лирических произведений существует все еще определенные недостатки. Иногда образцы поэзии создают у учеников неполное чувство. Ученики, читая стихи, или изучая, не понимают чувства поэта. Чтобы предотвратить этих ситуаций, преподаватели несут ответственность, требует профессиональность учителя.

Rəyçi: Nazilə Abdullazadə
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

JALƏ MUSTAFAYEVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Pedaqogika kafedrasının dosenti
aliqeydar.a@mail.ru

TƏHSİLİN YENİ PARADIQMI HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏR

Açar sözlər: paradiqlər, proses, mədəni irs, təhsil, qloballaşma

Ключевые слова: парадигмы, процесс, культурное наследие, образование, глобализация

Keywords: paradigms, process, cultural heritage, education globalization

Müstəqilliyin əldə olunduğu qısa tarixi zaman kəsiyində Azərbaycanı pedaqoji sahədə müasir dəyərlərin, bilavasitə təhsil prosesinin yeni paradiqlərinin təşəkkülünün şahidi oluruq. Biliklərə əsaslanan müasir iqtisadiyyat əsas resursunu – insan kapitalını ictimai inkişaf səviyyəsinin meyarı kimi dəyərləndirir.

Təhsil sahəsində Azərbaycanın dövlət siyasəti bir-biri ilə əlaqəli iki problemin həlli əsasında qurulur: son onilliklərdə qazanılmış müsbət hər şeyin qorunub saxlanması və yeni, müasir Azərbaycan təhsil modelinin yaradılması. Biliklər qazanan, onları peşə fəaliyyətində yaradıcılıqla tətbiq etməyi bacaran, həmçinin yeni biliklərin yaradılması və istifadəsi prosesində iştirak etməyə qabil olan vətəndaş tərbiyəsi günün tələbidir; belə təhsil, şübhəsiz, gələcəyə istiqamətlənmişdir.

Hər bir insanın şüurunda ölkəmizin ictimai həyatında təhsilin statusu və tarixi missiyası haqqında təsəvvür formalaşmalıdır. Təhsil dövlətin gələcəyinin birbaşa asılı olduğu mühüm strateji sahədir. Müasir dövrdə yüksək ixtisaslı kadr olmaq kifayət deyil, yeni texnologiyalara yiyələnən, istehsalatda, maliyyə və humanitar sahələrdə çevik qərarlar qəbul etməyi bacaran müstəqil şəxsiyyət olmaq lazımdır. Bütün dünyada müasir biliklər ənənəvi təhsil institutlarının çərçivələri ilə məhdudlaşmaqdan vaz keçərək, şəxsiyyətə, onun mənəvi təşəkkülünə və baza qabiliyyətlərinin inkişafına istiqamətlənir. Təhsil varislik motivasiyası olan, mədəni irsi inkişaf etdirərək gələcək nəsle ötürməyə qabil insan formalaşdırır.

XXI əsrdə – informasiya və yeni texnologiyalar dövründə bəşəriyyət dünyanın sürətli qloballaşması nəticəsində ənənəvi dəyərlərin yeniləri ilə əvəz olunmasına şahidlik edir. Uzun əsrlər boyu təbiət və cəmiyyət üzərində hökmranlıq paradiqmi dominant olmuşdur, lakin indi onu yeni, təbii, sosial və mədəni sistemlərin təkamülünə əsaslanan humanist dünyagörüşü əvəz etməlidir. Bu, müasir alimlərin əksəriyyətinin mövqeyidir. Onların fikrincə,

XXI əsr bilik və mədəniyyət əsri olmalıdır, deməli, təhsil və tərbiyə sistemi də kökündən yenilənməlidir. Bu proses nəticəsində müəyyən biliklərə malik və qabiliyyətlərini daim təkmilləşdirməyə meyilli, yaradıcı qərarlar qəbul etməyə qadir olan, eyni zamanda, yüksək mənəviyyətli, şəxsi, milli və ümumbəşəri dəyərləri uyğunlaşdırmağa bilən insan formalaşdırılması nəzərdə tutulur.

Bu gün elmi hazırlıq dar ixtisaslaşmadan, peşəkar və humanitar biliklərin qarşı-qarşıya qoyulmasından ibarətdir. Bunun nəticəsi isə göz qabağındadır: həyata istehlakçı münasibət, əyləncələrə meyillilik, yüksək müştəbəhlik, intellektual biganəlik getdikcə artır.

Əksər pedaqoqların, psixoloqların, filosofların fikrincə, təhsil və tərbiyənin yeni paradigmi dünyaya baxış prinsipləri nəzərə alınmaqla, fundamental, integrasiyalı, sistemli hazırlıq bazasında formalaşdırılmalıdır.

Azərbaycanda Bolonya sistemi fəal surətdə tətbiq olunur. Bu sistem, onun bəyannaməsində göstəriləndi kimi, təhsilin keyfiyyətini, tələbə və müəllimlərin mobilliyini, tədris proqramlarının, təhsil səviyyələrinin, diplomların unifikasiyası nəticəsində sərbəst işə düzəlmə imkanlarını təmin etməyi nəzərdə tutur. Əlbəttə, bunlar çox gözəl məqsədlərdir, lakin mühüm bir məqam nəzərdən qaçırılmamalıdır: Qərbi Avropanın təhsil sistemini olduğu kimi qəbul etmək deyil, qlobal səciyyəli təhlükələri, eləcə də cəmiyyətin iqtisadi, mənəvi durumunu dərinlən dərk etməklə öz sistemimizi formalaşdırmaq! Bolonya sisteminin kor-koranə təkrarı müəyyən şəraitdə geriye atılmış addım ola bilər.

Avropa təhsil sisteminin öz çatışmazlıqları vardır. O, əsasən, dar ixtisaslı mütəxəssisin, ixtisasına və kompüter texnologiyalarına yiyələnmiş pragmatikin hazırlanmasına istiqamətlənmişdir. Humanitar təhsilin səviyyəsi minimuma endirilmişdir və bu artıq Qərb təhsilinin və nəticə olaraq mədəniyyətin dehumanitarlaşmasına səbəb olmuşdur. XXI əsrdə bəşəriyyət qarşısında yeni vəzifələr durur. Təhsil və tərbiyə sistemi müasir sivilizasiyanın qlobal böhranını aradan qaldırmağın ən mühüm amillərindən birinə çevrilir. İctimai şüurun formalaşdırılmasının və elmi biliklərin yayılmasının, həmçinin insanın mənəvi tərbiyəsinin təsirli aləti olan bu sistem çox vacib missiyanı yerinə yetirməli – yaxın onilliklər ərzində ekoloji böhran şəraitində bəşəriyyətin yaşamasını və digər qlobal problemləri həll edə biləcək yeni insan nəsillərinin formalaşdırılmasını təmin etməlidir.

Bundan əlavə, təhsil islahatlarının gedişində müasir cəmiyyətdə formalaşmış situasiyanı da nəzərə almaq vacibdir. Müasir qərb sivilizasiyasının mənəvi özülləri əksər hallarda bizim reallıqlarımızla, Azərbaycanın mental dəyərləri ilə uzlaşmır. Gənclər istənilən yolla müvəffəqiyyət qazanmağa hazır olan uğurlu insanı nümunə kimi qəbul edirlər. Pul sosial nüfuz ölçüsünə çevrilir.

Ali məktəbdə təlim-tərbiyə işini elə qurmaq lazımdır ki, peşəkar hazırlıqla şəxsiyyətin hərtərəfli humanist dünyagörüşü və mənəvi keyfiyyətlərini birləşdirməyin optimal yollarını tapmaq mümkün olsun.

Bu problemin həllinin iki yolunu: humanitar hazırlığın optimallaşdırılmasını və təbiət, texniki və spesifik elmlərin humanitar məzmunla zənginləşdirilməsini nəzərdən keçirək. Fikrimizcə, humanitar fənlərin məzmununun aktuallaşdırılması, yeni həyat reallıqlarına çevik reaksiya vermək, Avropa və dünya kontekstində tarixi, kulturoloji problemləri öyrənmək, fənlərin tədrisi metodikasını təkmilləşdirmək, fəal məşğələ formaları tətbiq etmək, yeni dərsliklər yazmaq haqqında düşünmək məqsədəuyğun olar. Humanitar fənn müəllimlərinin auditor yükünün həcmi azaltmaq da pis olmaz, çünki onların təlim prosesindən kənar tərbiyəvi işi çox böyükdür. Ali təhsil müəssisələri, demək olar ki, hər gün bu və ya digər tərbiyəvi tədbirin keçirilməsinə dair direktiv göstərişlər alır. Bu isə zaman və hazırlıq tələb edən mürəkkəb əlavə işdir.

Humanitar fənlərin azad seçimi sisteminə yeni yanaşma da məqsəddə müvafiq ola bilər, hər şeydən əvvəl, ona görə ki, tələbələrin əksəriyyəti belə seçimə hazır deyildir. Bu ancaq o zaman mümkün ola bilər ki, orta təhsilin səviyyəsi nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksəldilsin və məktəbdə tədris olunan fənlər təkrar öyrədilməsin. Belə olsa, artıq kifayət qədər baza təhsili olan tələbələrə aktual fənlərin müəyyən siyahısını təqdim etmək imkanı yaranar.

Humanistləşmə istiqamətində işi reallaşdırmağın ikinci yolu təbiət, texniki və spesifik elmlərin humanitar, etik məzmunla zənginləşdirilməsidir. Hazırda bu qəbildən olan fənlərin tədrisi mədəniyyət kontekstindən kənarda həyata keçirilir, dövrün təfəkkür tərzinə diqqət yetirilmir, ixtiraların və onların tətbiqinin etik qiymətləndirilməsi yox dərəcəsindədir.

Yeni şəraitdə tərbiyə prosesinin strukturu və təşkili də dəyişmişdir. Ali məktəblərdə bu prosesin öz səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. Hər şeydən əvvəl, ali məktəblərə əsasən formalaşmış şəxsiyyətlər gəlirlər və onların həyat mövqeyi hüduzsuz azadlıq və məsuliyyətlə ciddi sınağa çəkilir. Ali məktəb tələbələrə bilik, peşəkar bacarıqlar əldə olunmasında, elmi fəaliyyətdə, liderlik keyfiyyətlərinin, yaradıcı qabiliyyətlərin reallaşdırılması baxımından geniş üfqlər açır. Lakin verilən tələblərin səviyyəsi də çox yüksəkdir. Yeni təhsil texnologiyalarının, test sınaqlarının tətbiqi müəllim və tələbənin şəxsi ünsiyyət imkanlarını getdikcə daraldır. Həm də müəllim yeni şəraitdə hər bir tələbəni nəzarətdə saxlaya və bütün çətinlikləri dəf etmək üçün tövsiyələr verə bilmir. Onun əsas vəzifəsi müstəqil və düzgün seçim etməkdə gənclərə yardımçı olmaq və bu seçimə görə məsuliyyət daşımağı öyrətməkdir. Bu halda tərbiyənin direktiv modeli az səmərə verir, lakin ali məktəbdə məhz bu model daha geniş yayılmışdır.

Bu gün müasir Azərbaycan təhsilində keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası həyata keçirilir. Artıq 2020-ci ildə nəticələrini görə biləcəyimiz istiqamətlər reallaşdırılır.

Sadalananlarla yanaşı, təhsil sisteminin özünün də fasiləsiz inkişafı diqqət mərkəzində saxlanmalıdır: konkret mənəvi meyarlara uyğun yüksək ixtisaslı müəllimlərin, müxtəlif metodikaların və kreativ, yaradıcı proqramların olması arxivəcibdir, əks əlaqənin əldə olunması sxemini yaratmaq çox mühümdür, bunsuz təhsilin səmərəliliyini yüksəltmək mümkün olmaz. Bu gün şəxsiyyətin inkişafına, yaradıcılığın, xüsusən, yaradıcı təfəkkürün stimullaşdırılmasına yönəlmiş “çevik pedaqogika”ya, ölkənin orta və ali məktəblərində problemlə təlimin tətbiqinə ciddi ehtiyac vardır.

Təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması təhsil üçün sərhədsiz imkanlar açan başlıca vəzifədir. Cəmiyyətin informasiyalaşdırılmasına fərqli münasibət formalaşmışdır, çünki ictimai həyatda kompüter texnikası və texnologiyalarının rolu və yerinin köklü dəyişməsi baş vermişdir. Onlara bələd olmaq cəmiyyətdə oxumaq və yazmaq bacarıqlarına bərabər tutulur. Bir neçə vacib məsələni yerinə yetirmək: zəngin, mütəhərrik tədris proqramları hazırlamaq, bütün ali məktəblərdə elektron kitabxanalar yaratmaq, distant təhsili inkişaf etdirmək, infrastrukturunu müasirləşdirərək təkmilləşdirmək vacibdir.

Tələbələrin intellektual potensialının mənəvi sferasında təhsil və elm başlıca sahələr kimi prioritet qazanmalıdır. Bunun üçün aşağıdakı istiqamətlərdə iş aparılmalıdır:

1. Elm və təhsil arasında sıx əlaqə yaradılmalıdır. Özü də bu zaman təhsil inkişaf siyasətinin reallaşdırılmasının əsas kanalı kimi çıxış etməli, elm isə təhsil sahəsini çatışmayan biliklərlə təmin etməlidir.

2. Təhsil sistemini sözün hərfi mənasında təhsil və təlim kimi iki istiqamətdə strukturlaşdırmaq lazımdır.

Tələbələrə gözəl mənəvi keyfiyyətlərlə təmin etmək üçün müasir təhsil sistemi bəzi məqamları, yəni:

- təhsilin fundamentallığını;
- qavranmış informasiyanın yaradıcı şəkildə yeni, keyfiyyətli biliyə transformasiyasını;
- təhsilin mənəvi və etik funksiyalarını;
- təhsilin tətbiqi aspektini;
- şəxsiyyətin özünüinkişaf imkanlarının və həyat yolunun seçilməsində sərbəstlik dərəcəsinin artırılmasını nəzərdən qaçırmamalıdır.

Beləliklə, müasir təhsil hamıya məxsus, yaradıcı və novator xarakterli, həqiqi elmi əsaslar üzərində qərar tutan, ahəngdar, insanın mənəvi rəngarəngliyinə və Vətənin əxlaqi dəyərlərinə adekvat bir sistem olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2009.
2. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat Proqramı. Bakı: Çəşioğlu, 1999.
3. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2009.
4. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası// “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 25 oktyabr 2013-cü il.
5. BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyası. Bakı: 1992.

Ж.Мустафаева

Размышления о новой парадигме образования Резюме

Статья посвящена актуальным проблемам образования. Автор подчеркивает, что всякое образование всегда имеет стратегический ориентир на личность. Образование формирует человека, который имеет мотивацию наследовать, развивать и передавать культурное национальное наследие следующим поколениям.

За короткий исторический период обретения независимости в Азербайджане в области образования происходит становление новых ценностей, новых парадигм видения самого процесса образования. Современная экономика, основанная на знаниях, апеллирует к тому, что главный ее ресурс – человеческий капитал как критерий уровня общественного развития.

Государственная политика Азербайджана в области образования строится на основе решения двух взаимосвязанных проблем: сохранение всего того положительного, что было накоплено за последние десятилетия, и создание новой, современной модели азербайджанской системы образования. Подготовка человека, способного приобретать знания, умеющего их творчески применять в профессиональной деятельности, более того, участвующего в процессе создания и использования новых знаний – требование дня; такое образование, несомненно, ориентировано в будущее.

J.Mustafayeva

**Reflections about new paradigm of education
Summary**

The article deals with the actual problems of education. The author emphasizes that any education always has a strategic focus on the individual. Education forms a person who has the motivation to inherit, develop and transmit cultural national heritage to the next generations.

For the short historical period of gaining independence in Azerbaijan, in the field of education, the formation of new values, new paradigms of the vision of the education process itself is taking place. The modern economy based on knowledge appeals to the fact that its main resource is human capital as a criterion of the level of social development.

The state policy of Azerbaijan in the field of education is based on the solution of two interrelated problems: the preservation of all the positive things that have been accumulated over the past decades, and the creation of a new, modern model of the Azerbaijani education system. Preparing a person who is able to acquire knowledge, who can creatively apply it in their professional activities, moreover, participating in the process of creating and using new knowledge is the requirement of the day; such education is undoubtedly future oriented.

RƏYÇİ : Əliheydər AĞAKİŞİYEV
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

GUNEL AHMADOVA
Baku State University
Department of Turcology
gunelnizam@gmail.com

ƏLİF ŞƏFƏQ ROMANLARINDA MİSTİK OBRAZLAR

Açar sözlər: Elif Şafak, roman, ədəbiyyat, mistika, ikicinsliyiyyətlik, cin, ruh, folklor, Ata və bic, Məhrəm

Ключевые слова: Элиф Шафак, роман, литература, мистика, гермафродитизм, демон, дух, фольклор, Ублюдок Стамбула, Махрам

Key words: Elif Shafak, novel, literature, misty, hermaphroditism, the demon, the spirit, folklore, The Bastard of Istanbul, Gaze

Əlif Şəfəq çağdaş dönmə Türkiyə ədəbiyyatının önəmli simalarından biridir. Yazar hekayə, roman, avtobiografik roman, köşə yazıları kimi ədəbi janrlarda əsərlər müəllifi kimi tanınmaqdadır. “Kəm gözlərə Anadolu” adlı ilk hekayə kitabı 1994-cü ildə işıq üzü görmüşdür. Roman yaradıcılığına isə “Pünhan” əsəri ilə başlamışdır. Ə. Şəfəq ədəbiyyat aləmində daha çox “Eşq” romanı ilə məşhurlaşmışdır. Bu romanda Amerikalı qadın Ellanın Mövlanə və mövlanəçilik ideyaları ilə tanış olması, eşq məfhumuna yenidən dəyər verməsi, bu eşq üçün uzaq bir səfərə çıxmasından bəhs edilir. Onu da qeyd etməliyik ki, yazarlığa yeni başlamış roman müəllifinin bu qədər məşhurlaşması və “Eşq”in bir çox dillərə tərcümə olunmasında bu əsərdən bir neçə il öncə qələmə almış olduğu “Ata və bic” romanının da önəmli rolu vardır. 2006-cı ilin mart ayında yayımlanan əsər çox qısa bir vaxt ərzində Türkiyədə səs-küyə səbəb oldu. Əsərin mövzu və ideyasındakı güclü anti-türk motivləri və saxta erməni soyqırımını iddialarını dəstəklədiyi üçün müəllifə məhkəmə işi açıldı. Əlif Şəfəqin bu romanları ilə yanaşı “Qara süd”, “Ustam və mən”, “Məhrəm”, “Həvvanın üç qızı”, “Bit sarayı”(Bit Palas), “İskəndər” və s. romanları da vardır. Bu günə qədər kitab şəklində nəşr edilmiş roman, hekayə və məqalələrində müəllif din, dinlər tarixi və təsəvvüf mövzularına geniş yer vermişdir. Romanlarında zaman-zaman ən müxtəlif mövzulardan bəhs olunsa da təsəvvüf daim alt mətn, batini məna olaraq verilmişdir. Mistika və mistik varlıqlardan yararlanma Əlifin bir çox romanlarında qarşımıza çıxır. Hətta bu motiv onun romanlarının ortaq xüsusiyyəti kimi də səciyyələndirilə bilər. Mistika dünyaya, həyatın yaradılışına hopan mənanı dərk edə bilməyə və ortaq təhtəşüür ilə əlaqə qurmada əsas vasitədir. “Mistik düşüncə kollektiv təhtəşüurun bilavasitə ifadə vasitəsidir, oxşar biçimlərdə, bütün insanlar arasında və bəşər tarixinin bütün dövrlərində özünü göstərməkdədir.” [1, s.31] Mistika ağıl və məntiqin sərhədindən o yandadır. Türk Dil Qurumu sözlüyündə “Mistik” (fr. mys-

tique) kəlməsinin anlamı “gizlədici, gizli, sirli; “Qeybdən səslər eşidir, ruhuna pıçıldanan mistik şeirlər yazırdı artıq” (Y. Z. Ortac)” [2] şəklində verilmişdir. Mistika məntiqi təfəkkür, əqli düşüncə ilə əldə oluna bilməyəcək məfhum, hadisə və duyğulardır.

Yazarın romanlarında qarşımıza çıxan mistik obrazları aid olduqları mədəniyyət baxımından təsnif etsək

- İslam və təsəvvüf
- yəhudi
- hind
- xristian

inanışlarına aid olduqlarını görürük. Əlbəttə müəllif yaradıcılıq zamanı özünə sərhəd qoymamış, bəzən bir romanında ən fərqli mistik obrazlara müraciət etmə cəsarətini göstərmişdir.

1997-ci ildə yayımlanmış “Pünhan” Əlif Şəfəq yaradıcılığının ilk romanıdır. Başdan-başa təsəvvüf və təsəvvüfi ideyalarla dolu olan romanda mistika da güclü şəkildə özünü göstərir. “Təsəvvüf bütünlüklə mistika olmasa da, İslam mistisizmi olaraq bilinməkdədir. Amma təsəvvüf və mistisizmin fərqli qaynaqlardan gəldiyini söyləmək yalnız olmaz. Mistisizm, ağılın ölçüb dəyər biçə bildiyi hər şeyi izah etdikdən sonra, izah edə bilmədiyi hadisə və məfhumlara verdiyi addır. Yəni mistisizm son nəticədə ağılla bağlıdır, ağılın bitiş nöqtəsi onun başlanğıcıdır. Təsəvvüf isə heç bir şübhə və zənn yeri qoymayan vəhdir”. [3, s. 2]

“Pünhan” yaradıcılığa yeni başlamış müəllifin ən zəif romanı olmaqla bərabər dil və dərinlik baxımından diqqəti cəlb edir. Bu əsərlə Ə. Şəfəq ədəbiyyat dünyasına iddialı bir addım atmış, 1998-ci ildə “Böyük Mövlanə Mükafatı”na layiq görülmüşdür. Romanın baş qəhrəmanı Pünhan (bu onun ləqəbidir) Osmanlı dönməsində dərviş olmaq üçün yollara düşüb öz tale hekayəsini axtaran iki cinsiyyətli bir insandır. Nə kişi, nə qadın və eyni anda həm kişi, həm qadın olan qeyri-adi dərviş bu səfərdə elə özü kimi də həyatın ən qeyri-adi keşməkeşləri ilə qarşılaşır. Hər nə qədər dərviş olsa da, əsərdə Pünhanın təsəvvüfi fikirlərinə rast gəlmirik. Ümumiyyətlə sujet boyunca dərvişlərinə ibadət edərkən, nə də namaz qılarkən görürük. Mistik obrazlara gəlincə isə, romanda qəhrəmanlarla danışan, onlara yol göstərən, eyni zamanda xətər yetirən sehirlərli əşya və məfhumlar yer almaqdadır. *“Təkkənin yaxınlarında axan çaya qədər dilini, dodağını gəmirərək, göz yaşlarını içində boğaraq yüyürdü. Çay onu görüb bir anlıq dayandı, salam verdi. “Xoş gəlmisən, ya Pünhan. Nə yaxşı iş tutdun gəlməklə”- dedi. Səsi incə idi; elçilikdə oturmuş bir qızın utancaq səsi kimi. “Danış mənə”- dedi. “Kabuslarını bir-bir mənə danış ki, hamısını birdən alıb aparım uzaqlara, gözdən uzaq, könöldən iraq diyarlara. Qoy ürəyinin yükünü mən daşıyım. Çəkinmədən, saqınmadan, gizlətmədən danış ki, rahatlınsın ürəyin; sən quş*

kimi xəfiflədikcə, sənin yerinə mən ağırlaşım...” İndi dərənin səsi getdikcə qalınlaşır, qanadları ilə balasını ağuşuna alan, sarıb-sarmalayan qayğıkeş bir ananın səsinə xatırladırdı”. [4, s. 32]

Roman boyunca danışan aynalar, qapılar, sandıqlarla yanaşı, danışmayan, öz sehirli qüvvəsi ilə diqqəti çəkən əşyalar da mövcuddur. Bunlardan biri Pünhanın çox uzun müddət arxasınca qaçdığı, əldə etməyə çalışdığı mavi incidir ki, ən sonda həmin inci cansız bir quşa can verir, onu həyata qaytararaq beləcə sanki yaradılışının, həyata gəlişinin əsas qayəsini tapmış olur. Əsərdə cinlər də mövcuddur. Yazıçının müxtəlif romanlarında bu mistik obraza tez-tez yer verdiyinin şahidi oluruq. Sözlüklərdə “örtmək, gizli qalmaq” mənasındakı “cənn” kökündən törəyən cin kəlməsi “örtülü və gizli qalan şey” mənasını verməkdədir. Keşniş, Qaraqura və Kepoz adlandırılan cinlər İsmixan adlı ruhani bir qarıya məxsusdur. Cinlərə sahib olması ilə yaşadığı məhəllədəki hər kəsi qorxuya salan İsmixan qarının özünü qorxuya salan cinlərindən biri olan Kepoz idi. Digər iki cin nə qədər sakit təbiətli və rəvan idilərsə, Kepoz da bir o qədər təhlükəli və xəbis idi. Uzun müddət çiyindən asılan sancaqla sahibinə bağlı qalmağa məcbur olan bu cin sancaqdan qurtulan kimi məhəllə sakinlərinin başına fəlakətlər gətirməyə başlayır. *“İsmixan qarının illər əvvəl əsir edərək insanlara pislik etməsinə mane olduğu Kepoz bu dəfə də dərviş qiyafəsində məhəllənin küçələrində gəzməkdə idi. Nevres ona yaxınlaşdı, gülümsəməyə başladı. Kepoz donuq gözlərlə bu topal qızcığazı izləyirdi...”* [4, s.195-196] *“İki cini, Qaraqura ilə Keşniş yaşlı qarının ciyində oturmuş, diqqət və maraqla ona baxımaqda idilər. Kepoz isə otaqda deyildi. İsmixan qarının içində qorxunc bir sıxıntı vardı. Kepozun heç yerdə görünməməsi isə bu sıxıntıni daha da artırırdı.”* [4, s. 207]

Romandakı xəbis və xeyirxah cinlər, danışan aynalar, sehirli muncuqlarla yanaşı qəhrəmanların özü də başdan başa mistika pərdəsinə bürünmüşdür. Baş qəhrəman Pünhanın iki cinsiyyətliyi, romanın sonunda sanki metamorfoz keçirərək tamamilə qadına çevrilməsi ilə tamamlanır. Lakin bu çevrilmə həm də Pünhanın ölümü, yox olması demək idi. Diqqəti cəlb edən digər sehirli qəhrəman isə ata-anadan yetim qalmış Nevres idi. Anası başqa adamla qoşulub qaçmış Nevresin atası da içki düşkünü olduğu üçün bir gecə içkinin təsiri ilə masa arxasındaca ölür. Atasının öldüyü gecə Nevres meyitlə baş-başa qalır. Bu hadisədən sonra tənha qalan Nevres bütün insanlardan uzaqlaşır, içini didib-gəmirən kədər hissi nifrət və qəzəbə çevrilir. Nevres nifrətlə baxdığı əşya və insanlara gözləri ilə xətər yetirir, onları alovlandırmağı bacarırdı. Yetim qaldıqdan sonra insanların ona süni qayğıkeşliklə yanaşması balaca qızı qıcıqlandırır, bütün məhəllə sakinlərindən intiqam almaq üçün xəbis cin Kepozla əlbir olur. Əsərin bundan sonrakı qismində məhəllə sakinləri məhz bu “ittifaqın” qurbanına

çevrilir. Postmodernist Ə. Şəfəqin “Ata və bic” əsəri də mistika ilə zəngindir. Yazarın altıncı romanı olan “Ata və bic”də türk ailəsi olan Qazançılardan, erməni ailəsi Çaxmaqçıyanlardan və hər iki ailəni bir-birinə bağlayan sirr dolu keçmişlərindən bəhs edilir. Hadisələr İstanbul, Arizona və San Fransiskoda yaşansa da məkan təsvirlərində şəhərlər deyil, Qazançı və Çaxmaqçıyanların yaşadığı evlər və “Kafe Kundera” yer almaqdadır.

Əsərin ortalarına yaxın İstanbulda yaşayan Qazançı ailəsinin böyük qızı Banu birdən-birə falçı olmağa qərar verir və bu “peşə”də müəyyən uğurlar da əldə edir. *“Xarici görkəmi kimi düşüncələri də ani bir dəyişikliyə uğramışdı Banu xalanın. İlk zamanlar təkcə qəhvə falına baxsa da, zamanla büs-bütün yeni və heç kəsə məlum olmayan üsullar sınaqdan keçirməyə başlamışdı. Artıq oyun kartları ilə yanaşı lobyə dənələri, dəmir pullar, təsbeh muncuqları, qapı zəngləri, saxta incilər, əsl dürrələr, balıqqulağı kimi ağıla gəlməyəcək ən müxtəlif şeyləri “oxuma” istedadına sahib idi. Hər hansı bir əşyanı istifadə edə bilərdi, əsas odur paranormal aləmdən bir xəbər gətirsin. Zaman-zaman Banu xala çiyinlərinə tərəf dönüb danışmağa başlar, sanki çiyinləri ilə hərarətli mübahisəyə girişərdi. İddia etdiyinə görə iki cin vardı çiyinlərində; mömin olan sağında, xəbis olan solunda. İkisinin də adını bilsə də əsla yüksək səslə söyləməzdi. Bunun yerinə birinə Şəkərxərbət xanım, digərinə Ağulu bəy deyərdi.”* [5, s. 80] Bildiyimiz kimi, dində cinlər yaxşı və pis- mömin və günahkar olmaqla iki qrupa ayrılır. Banu da ən çox gerçək adını tələffüz etməyə çətinlik çəkdiyi xəbis və günahkar Ağulu bəydən yardım almaqda idi. Adından da aydındır ki, Ağulu bəy “zəhərli”dir. Bu iki cinə sahib olmaq, onları boyun əyməyə məcbur etmək Banu üçün heç də asan olmamışdı. Təsəvvüfi bir şəkildə qırx gün otağına qapanmış, su və çörəkdən qeyri bir şey yeyib içməmiş, beləcə çillə çıxararaq cinləri “halal” zəhməti ilə qazanmışdı. Yazarın məhz bu mistik obraza digərlərindən daha çox üstünlük verməsi, demək olar ki, bütün romanlarında cinlərdən istifadə etməsi təsadüfi deyildir. Cinlər yüz illər boyunca yaşadıkları və keçmişi çox yaxşı bildikləri üçün fala baxmaqla məşqul olan qəhrəmanlar üçün ən böyük nemətlərdəndir. Bu romanda da hadisələrin inkişafı baxımından birinin qeybdən xəbər verməsi, keçmişin sirrlərini ortaya çıxarması lazım idi. Çünki müəllif hadisələri üç zaman kəsiyində verməkdədir. 1905 və 1985-ci ildə yaşananlar “ilahi” dil tərəfindən (buna müəllifin öz dili də deyə bilərik) oxucuya çatdırılmaqdadır. Əsər qəhrəmanlarına isə keçmişdən xəbər gətirən Ağulu bəydir. Qazançı və Çaxmaqçıyan ailələri arasında olan keçmiş əlaqələri Banuya Ağulu bəy danışır və bununla əsərin düyün nöqtəsini açır. Romandakı digər sirrli məqamsa Qazançı ailəsinin ən kiçik üzvü Asia haqqındadır. Anası Züleyxadan başqa Asianın atasının kim olduğu haqqında heç kəsin bir fikri yoxdur və bu sual illərdir ailənin bütün üzvlərinin içini yeyib bitirsə də,

Züleyxa bütün sualları cavabsız qoymuşdur. Sonda Banu öz qoyduğu qaydanı özü pozur, ilk dəfə Ağulu bəydən öz ailəsi haqqında həqiqətləri öyrənmək üçün yardım alır. Fəqət aldığı cavab onu dəhşətə salır. Asianın atasının öz kiçik qardaşı Mustafa olduğunu heç cür qəbul edə bilmir, bu həqiqət onun hər an unutmağa çalışdığı kabusuna çevrilir. *“Ağulu bəy ona bir cavab vermişdi. Həqiqəti söyləmişdi, belə ki, əsir bir cin sahibinə yalan danışa bilməzdi. Banu xala bunu yaxşı bilsə də, hər şeyə rəğmən verilən cavabı qəbul etməmiş, inanmağı rədd etmişdi. Ta ki, günlərin birində ürəyi, ağlının çoxdan qəbul etdiyi şeyi inkar etməkdən əl çəkənə qədər... O gündən sonra Banu xala çox dəyişmişdi. Bəzi zamanlar öz-özünə “kaş ki, heç öyrənməsəydim” deyirdi. Alıb da yararlanmayacağı qədər qap-qaranlıq, öyrənib də hesabını soruşmayacağı qədər illənmiş bu köhnə sirr ona sadəcə iztirab verirdi”*. [5, s.196]

Əlif Şəfəq əsərlərində cin, ruh və buna bənzər varlıqlardan daha çox hadisələrin gedişatı, sirrlərin aydınlığa çıxması kimi məqsədlərlə istifadə edir. Romanlarda geniş yer verdiyi mistik obrazlar bir-birindən fərqli olsa da demək olar ki, hamısı eyni məqsədə xidmət etməkdədir. “Ata və bic” romanında qarşılaşdığımız cin Ağulu bəy və Şəkərşərbət xanım insana bənzər şəkildə təsvir edilmişdir. Onlar əsl insan şəklində davranır, sevinir, kədərlənir, yeri gəldikdə sahibləri ilə söhbət edir, nə zaman görünmək və qeybə çəkilmək lazım gəldiyini yaxşı bilirlər. *“Sizə nə olub, niyə aman vermirsiniz ki, yerimdən qalxım?”- deyər narahatlıq dolu bir səslə soruşdu Banu xala. İki çiyində oturan cinlər bir-birilərinə baxdılar. “Mənə demə, ona de. Yaramazlıq edən odur”- dedi Şəkərşərbət xanım sağ çiyindənən...*” [5, s.194] Bundan əlavə, “Pünhan” romanındakı Kepoz cində olduğu kimi Ağulu bəy və Şəkərşərbət xanım da öz qiyafələrini dəyişmə qüdrətinə də malikdirlər. Xəbis cinslər öz sahiblərini qorxutmaq və vahiməyə salmaq üçün bəzən sahiblərinin qılığına girir, ayna tək onların qarşısında dururlar.

Müəllif romanlarında qarşımıza çıxan cin obrazlarının sadəcə adını verməklə kifayətlənmir, hansı qövmdən gəldiklərini, neçə yaşları olduğunu, onlardan necə qorunmaq lazım gəldiyini və necə kömək istənə biləcəyini ətraflı şəkildə qeyd edir. Verilən bu bilgilərin çoxu dini əsaslara və xalq folkloruna söykənir. “Məhrəm” romanında yazar cinin tərifini belə verir: *“Cin: Qurani-Kərimdə deyilənə görə, Həzrət Adəmdən min il öncə yaradılmışdır. Torpaqdan yaradılan insan gözlə görülə bilən varlıqdır, dumansız atəşdən yaradılan cin isə gözə görünməz. Cin tayfası bölük-bölük, növ-növdür. İçlərindən bəziləri cinnətə səbəb olmaqdadır.”* [6, s. 122] Əlbəttə unutmaq olmaz ki, hər tərif özü bir az da təhrifdir.

Yazarın mistikaya yer verdiyi digər bir romanı “Qara süd”dür. Avtobioqrafik səciyyə daşıyan bu romanda müəllif öz həyatının hamiləlikdən öncəki, hamiləlik və zahılıq dövrünü təsvir etməkdədir. Uzun

müddət tərəddüd içərisində qalan Ə. Şəfəq nəhayət ana olmaq qərarına gəlir. Çətin və narahatlıq dolu hamiləlikdən sonra sağlam övlad dünyaya gətirsə də, postnatal (hamiləlik sonrası) depressiyaya düşür. Məhz bu dövəmdə onun gözüne cin görünməyə başlayır. Ümumiyyətlə, Şərq aləmində xalq arasında yayılmış inanca görə hamiləlikdən sonra qadını bir müddət tək buraxmaq olmaz. Doğuşdan dərhal sonra başlayan və 6 həftə davam edən zahılıq dövrü qadının ruhən ən zəif dövrü hesab olunur və bu zaman kəsiyində günahkar cinlər daim ananın ətrafında dolaşır, ona xəbə yetirməyə çalışırlar. Buna görə də ananın yanında həmsöhbət ola biləcək və onu qeyri-adi qüvvələrin şərindən qoruyacaq yaşlı qadınlar oturarmış. Müəllif də özünün keçirdiyi psixoloji məqamları və postnatal depressiyanı məhz bu inanca əlaqələndirir. *“Köhnələr bilirmiş bütün bunları. Nənələrimiz və onların nənələri bilirmiş bu yalnızlığı. Buna görə də zahını qorumağa çalışarmışlar. Nə zahını otaqda tək qoyar, nə də duanı, kəlamı əskik edərmişlər.”* [7, s. 13]

“Qara süd”də baş qəhrəmanın- yəni, Əlifin gözüne görünən cin simvolikdir. Tamamilə öz ruhi sarsıntılarından törəmiş bu mistik obraz qəhrəmanın təhtəşüurunun əksindən başqa bir şey deyildir. Qeyd edək ki, “Lord Poton” adını verdiyi bu cin digər romanlardakı cin obrazlarından çox fərqlənir. Əynində müasir geyimləri, aksesuarları olan Lord Poton daha çox XXI əsr səhnə insanını xatırladır. O nə Kepoz kimi dərviş qiyafəsinə girib küçələri gəzir, nə də Ağulu bəy kimi keçmişdən qorxunc xəbərlər gətirir. Tək məramı yenidən ana olmuş qadına mümkün qədər narahatlıq vermək, onu sorğu-suala tutub ana olmağın necə məşəqqətli bir iş olduğuna inandırmaq olan Lord Poton bizə cindən daha çox bəd ağızlı bir dostu xatırladır. *“Diqqətlə baxıram qarşımdakı varlığa. Göründüyü kimi gənc olmaya biləcəyi şübhəsi düşür içimə. Baxımlı cindir bu. Yəqin diqqət yetirir özünə. Görən cinlər də estetik əməliyyat etdirir mi?..”* [7, s. 267] Yazarın yaratdığı Lord Poton obrazı digər cinlərdən daha az zərərliyə. Uzun saçları, yumru eynəyi, sağ qulağındakı almaz sırğasıyla ədəbazlıq edən, boş-boş danışmağı sevən bu mistik obraz romanın sonlarında dostcasına sağollaşır qeybə çəkilir və beləcə qəhrəmanın yaşadığı postnatal depressiya sona yetir.

Müəllifin yaratdığı mistik obrazlar arasında ruhlara da rast gəlinir. Bunlardan biri “Eşq” romanındakı Gövhər xanımın ruhudur. Mövlanə Cəlaləddin Ruminin illər əvvəl vəfat etmiş xanımı Gövhər kasıb kəndli qızı olan Kimyanın gözüne görünür, ona Ruminin himayəsinə keçməsi üçün köməklik göstərir. Diqqətimizi daha çox çəkən ruh obrazı isə “Həvvanın üç qızı” romanında yer almaqdadır. Çünki bu obraz digər mistik obrazlardan fərqli olaraq aid olduğu qəhrəmanla heç vaxt danışmır, kimin ruhu olduğunu söyləmir və müəyyən bir vücuda sahib deyil. “Sisin içindəki körpə” (sisin içindəki bebek) adlandırılan bu obraz adından da göründüyü kimi dumana bənzədilir. *“Sisin içindəki körpə süzülüb keçdi Pərinin önündən. Küləyə*

qapılmış pıçıltı kimi uçucu, incə tüllərdən xali olunmuş kimi şəffaf bir körpə. Balmumuna bənzər simasında gülümsəmə yox idi artıq. Baş verənləri mühakimə də etmirdi. O, dünya hallarından uzaqda, başqa bir aləmdə idi. Yenə Pəriyə yardım etdi və bir anda yox oldu. Çökən axşam qaranlığına qarışmış iz buraxmadan dağılıb getdi...” [8, s. 61]

Gah çətin anlarda, gah da adi günlərdə qəhrəmanın gözüne görünən bu mistik varlıq oxucu üçün də bir sirr olaraq qalır. Yazıçı onun haqqında heç bir məlumat verməyə lüzum görmür. Bu mistik varlığın meydana gəlməsini Pərinin uşaqlıq travması ilə əlaqələndirir. Qeyd etdiyimiz kimi, Əlif Şəfəq sadəcə İslami inanışlara aid deyil, eyni zamanda yəhudi, hind, xristian inanışlarına mənsub mistik qəhrəmanlar da yaratmışdır. Yazarın romanlarında qarşımıza çıxan mistik obrazlar səciyyə olaraq bir-birlərindən fərqlənsələr də, əsərdəki funksionallıq baxımından oxşardırlar. Onlar hadisələrin gedişatında önəmli rol oynayır, baş qəhrəmanlarla paralel təsvir edilirlər. Xüsusən “Qara süd” romanındakı Lord Poton və “Ata və bic”dəki Ağulu bəy diqqəti cəlb edir. Bu iki obrazı əsərdən çıxarsaq, sujet xəttində ciddi boşluq yarandığının şahidi olarıq. Yazar mistik qəhrəmanları təsadüfi yaratmamış hadisələrin baş vermə tarixini və coğrafiyasını da nəzərə almışdır. Bu baxımdan “Məhrəm” romanındakı şaman, “Eşq”dəki xeyirxah ruh oxucuda gerçəklik təəssüratı yaradır.

Ədəbiyyat

1. Frieda Fordham. Jung psikolojisinin ana hatları. (Tərcümə: Aslan Yalçın). “Say” yayınları, İstanbul 1994, 160 səh.
2. Türk Dil Kurumu <http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com> (06.01.2019)
3. Gazal Balta. Elif Şafak romanlarındakı mistik ögələr. İstanbul 2011, 322 səh.
4. Elif Şafak. Pinhan. “DK” yayınları. İstanbul 2009, 229 səh.
5. Elif Şafak. Baba və piç. “Metis” yayınları. İstanbul 2006, 376 səh.
6. Elif Şafak. Mahrem. “DK” yayınları. İstanbul 2010, 287 səh.
7. Elif Şafak. Siyah süt. “DK” yayınları. İstanbul 2007, 305 səh.
8. Elif Şafak. Havvanın üç kızı. “DK” yayınları. İstanbul 2016, 418 səh.

Г.Ахмедова

Мистические Персонажи В Романах Элифа Шафака Резюме

В статье рассматриваются романы постмодернистского писателя Элифа Шафака и мистических героев этих романов. В первой главе мы

сделали обзор понятия «мистик». В исследовании задействованы характеристики мистических героев, функциональные возможности и функциональность сюжетной линии. Автор иногда использовал эти элементы, чтобы раскрыть тайны прошлого, а иногда и помочь другим героям. Были показаны отношения между джинном, душой, тенью, ролью в работе и другими героями, и были сделаны взаимные сравнения. Некоторые мистические образы положительны, а некоторые отрицательны. Эти магические существа, появляющиеся в глазах героев романа, говорят с ними, и они играют важную роль в ходе событий. Их может видеть и управлять только герой. В этой статье мы дали место диалогам мистических образов- главных героев, которым уделяете внимание по сюжетной линии романов. В статье рассказывается о романах Элифа Шафака, «Озаренный», «Махрам», «Ублюдок Стамбула», «Чёрное молоко», «Сорок правил любви», «Три дочери Евы».

G.Ahmadova

**Mystical Characters In Elif Shafak Novels
Summary**

The article deals with the novels of the postmodern writer Elif Shafak and the mystical heroes of these novels. In the first chapter, we made an overview of the concept of “mystic”. The study involved the characteristics of mystical characters, the functionality and functionality of the storyline. The author sometimes used these elements to reveal the secrets of the past, and sometimes to help other heroes.

The relationship between genie, soul, shadow, role in work and other heroes was shown, and mutual comparisons were made. Some of the images are positive and some are negative. These magical beings appearing in the eyes of the heroes of the novel speak to them and they play a major role in the course of events. They usually can only be seen and managed a hero. In this article, we also devoted space to the mystical characters and heroes dialogue that attracted our attention in the content of the novels.

The article tells about the novels of Elif Shafak, “The Hidden”, “The Gaze”, “The Bastard of Istanbul”, “Black Milk”, “The Forty Rules of Love”, “Three Daughters of Eve”.

Rəy: Kamalə Nəcəfova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

NƏCİBƏ MIRZƏYEVA
Bakı Slavyan Universiteti
necibemirzayeva1gmail.com

**K.SİMONOV VƏ E.HEMİNQUEYİN YARADICILIĞINDA
VƏTƏNPƏRVƏRLİK VƏ PASİFİZM KATEQORİYALARI**

Açar sözlər: K.Simonov, E.Heminquey, pasifizm, publisistika, vətənpərvərlik, oçerk, müharibə mövzusu

Ключевые слова: К.Симонов, Э.Хемингуэй, пацифизм, публицистика, патриотизм, очерк, тема войны.

Keywords: K.Simonov, E.Hemingway, pacifism, journalism, patriotism, essay, war theme

Dünya pasifist hərəkatının vacib şüarlarından biri – ölümə qarşı həyatdır. Dünyanın müxtəlif millətlərdən olan yazıçılar hesab edirdilər ki, müharibə dövründə bədii ədəbiyyat və publisistika böyük bir vəzifə yerinə yetirir, mübarizə prosesinin dialektik davamlılığını və gündəlik həyatı təcəssüm etdirir. Görkəmli rus pasifist yazıçısı V.İ.Skopin öz tarixi oçekrlərində qeyd edirdi: “Hər bir əsgər, döyüş meydanında axan və ümumən yer üzündə tökülən sonuncu qanın onun qanı olmasını arzulayır. Hərbi publisist-yazıçı mütləq istəyir ki, onun yazdığı kitab müharibə haqqında yazılmış sonuncu kitab olsun” (5, s. 646). Sülhün bərqərar olunması və mənasız yerə qanların axıdılmaması uğrunda öz canını qurban verən əsgər haqqında fikirləri tam olaraq müharibə haqqında rus-sovet və ya qərb kitablarının qəhrəmanlarına aid etmək mümkündür.

Hərbi dövrdə vicdanlı, istedadlı və insanların taleyi uğrunda məsuliyyət daşıyan publisist, hər şeydən əvvəl müasir vəziyyəti daha dürüst əks etdirməlidir. Rus yazıçısı K.Simonovun müharibənin ilk aylarında qələmə aldığı “Qara dənizdən Barentsev dənizinə qədər” adlı cəbhə yazışmaları məcmuəsinin müqəddiməsindəki sözləri bu fikirlərlə üst-üstə düşür: “Bu böyük müharibə barədə sanballı kitablar yəqin ki, sonra yazılacaq, nə zaman ki, biz arxaya dönərək hansısa uzaq məsafədən təcrübəli rəssamın gözü ilə hər şeyi dərhal yaxşı görə biləcəyik. Mənim gündəliyimdə olanlar isə hələ ki, daha çox natamam və ya ayrı-ayrı parçalarda əksini tapan şahidi olduğum qəhrəmanlıqlar və həmçinin mütəmadi olaraq görüşdüyüm insanlar haqqında yazılardır” (3, s. 3).

Lakin getdikcə aydın olur ki, hətta cüzi faktları belə əks etdirmək nə qədər vacibdir, çünki nəinki döyüş meydanlarında olan əsgərlər, həm də mülki oxucular, sonra isə gələcək nəsillər onlara öz münasibətini

bildirəcəkdir. Belə ki, hərbi publisistikada müharibə səhnələri, döyüşlər haqqında yazılar mənəvi məsuliyyət kateqoriyası baxımından xüsusi aktualıq kəsb edirdi. Məsələnin bu tərəfi pasifist yazıçılar üçün publisistikada mühüm rol oynayır. Simonovun müharibədən öncəki publisistikası və Heminqueyin “Kanzas-Siti Star” qəzetindəki fəaliyyətinin ilk illərində rus və amerikalı yazıçılar üçün bu fəlsəfi kateqoriyalar çox mühüm idi. Yazıçılar öz yaradıcılıq fəaliyyəti boyunca, hətta ən müxtəlif hərbi rütbələrin və ədəbi xarakterlərin təsvirində belə onlara sadıq qalırdılar. Məhz bu kateqoriyalar sayəsində onlar faktiki olaraq müharibədə insan ləyaqətini ölçürdülər.

Obyektiv olaraq ədəbi-tənqidi mülahizələrin arasında vətənpərvərlik və pasifist ideyaların fəal təbliğatçıları kimi Simonov və Heminquey üçün elementar insan vicdanı, hərbi borc və mülki şərəf kodeksi haqqında düşüncələr böyük yer tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, mənəvi kateqoriyalar əsasən tarixi aspektdə dərk edilirdi (rus və amerikalı yazıçılar yüksək mənəvi davranış nümunələrini keçmişdə axtarıb tapmağa cəhd edirdilər). Məlum olduğu kimi, hər birinin öz assosiasiyalar sistemi mövcud idi və ona görə də bu kateqoriyalara onlar müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən yanaşırdılar.

Bunlar hansılar idi? Özünəməxsus pasifist ədəbi-tənqidi çıxışları ilə hər iki yazıçı digərlərindən seçilirdi. *Birincisi*, Simonov və Heminqueyin publisistik çıxışlarının fəallaşması cəmiyyətdə müəyyən sosial-mədəni ehtiyaclarla bağlı olmuşdur. Müharibə vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq (hərbi) gerçəkliyin yenidən dəyərləndirilməsi, insanların sosial fəallığının artırılması, özünün ideya-əxlaqi müqəddəratının təyin edilməsinin zərurəti ilə sıx bağlı olan kəskin sosial dəyişikliklər dövründə yazıçı sözünə çox ehtiyac duyulurdu. Simonov və Heminqueyin çıxışlarının konkret tarixi zamanla bağlılığı, yəni onların yazışmalarının aktuallığı aydın görünür. Bu amil ciddi diqqətə layiqdir və yazıçıların bu növ çıxışlarının əksəriyyətində kəskin publisistik başlanğıcın fəallaşması haqqında danışmağa imkan verir.

İkincisi, qeyd edək ki, rus və amerikalı yazıçıların fəaliyyətinin bu tərəfi müasir tənqidi-monoqrafik ədəbiyyatda bəzən “ikinci dərəcəli”, yəni bədii yaradıcılıqdan sonra gələn kimi qəbul edilir. Bunu inkar etməyə cəhd etmirik, lakin bununla bərabər, bir daha qeyd edək ki, Simonov və Heminqueyin ədəbi prioritetlərinə xeyli təsir göstərmiş obyektiv-tarixi amilin böyük rolu danılmazdır. Bu baxımdan Çingiz Aytmatovun düşüncələri maraqlıdır. O, hesab edirdi ki, “bəzən, hansısa məqamlarda, bədii ədəbiyyatdan fərqli olaraq, məhz publisistika daha çox əhəmiyyətə malik ola bilər” (1, s. 6).

Üçüncüsü, nəzərə almaq lazımdır ki, hər iki yazıçının bədii və publisistik yaradıcılığı vahid tam təşkil edir. Bir yaradıcılıq fəaliyyəti çərçivəsində indiki halda “vurğu yerdəyişməsi” (M.Baxtinin termini),

qarşılıqlı təsir baş verir. Bu da yazıçıların həm bədii, həm də publisistik yaradıcılığının zənginləşməsinə yönəlmişdir.

Dördüncüsü, rus və amerikalı yazıçılar hərbi publisistikalarında bir tərəfdən, subyekt (məsələn, sırası əsgər), digər tərəfdən isə obyekt (fakt, hadisə) haqqında, habelə onların qarşılıqlı təsbiti zamanı məlumatların verilməsinə xidmət edən müəyyən struktur əlamətlərini nəzərə almağa çalışırdılar. Real gerçəkliyin təəcəssümü prinsipinə müvafiq olaraq tənqidçilər məqalə, очерк və yazışmaları iki qrupa ayırırlar: analitik və təsbit xarakterli məqalə, очерк və yazışmalar. Birinci qrupu məzmununda “açıq” xüsusiyyətli məlumatlar olan və analitik yolla müəyyən olunan yazılar təşkil edir. İkinci qrupun, yəni təsbit xarakterli yazıların başlıca xüsusiyyəti və ya əlaməti onlarda hərbi gerçəkliyin obyekt, faktları haqqında məlumatların əks olunmasıdır.

Hər iki yazının hərbi publisistikasının göstərilən özünəməxsus əlamətləri bizə onların vətənpərvərlik və pasifizmə münasibətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini qeyd etməyə imkan verir. Gündəlik nitqdə dəfələrlə tələffüz olunan söz, yaxud anlayışlar çoxlu çalarlara malik ola bilər. Məsələn, izahlı lüğətlərdə müvafiq məqalələrə baxsaq görürük ki, onlarda “anti-müharibə fikir və ya əhval-ruhiyyə” başlıca dominant mənası olan – pasifizm, izolyasionizm, anti-militarizm, patriotizm kimi sözlər xüsusi qeydlərlə müşayiət olunur, yəni onlar fərdi leksik-semantik və üslubi çalara malikdirlər.

Artıq məlum olduğu kimi, publisist Simonov üçün “vətənpərvərlik” həmişə və hər yerdə, hətta yuxarıda göstərilən ideoloji göstərişlərə (tələblərə) rəğmən digər anlayışları üstələyərək ön sıralarda dururdu. Lakin Heminqueyin hərbi publisistikasında vəziyyət daha da mürəkkəb idi. Onun düşüncələrində bu anlayışlar bir-biri ilə sıx bağlı idilər. Əslində onlar anti-hərbi siyasi hərəkətin müxtəlif, lakin eyni zamanda istər regional və milli, istərsə də qlobal miqyasda silahlı zorakılığa qarşı mübarizədə birləşmiş sosial qüvvələrə təsiri haqqında müəllifin ideyasını ifadə edirdilər. Məhz buna görə Heminqueyin düşüncələrində vətənpərvərlik və pasifizm kateqoriyalarında qeyri-ixtiyari qarışıqlıq baş verir. Bəzən belə təəssürat yaranır ki, o, müsahiblərin verdiyi birbaşa suallara düzgün cavab verə bilmir.

Məsələn, “Hamı cəsurdur” məqaləsində incəsənət nümayəndəsi ona müharibə dövrünə xas olan adi sual verir: “Cənab, Heminquey, siz, ümumiyyətlə, müharibə haqqında nə düşünürsünüz?”. Sonra yazıçının cavabı gəlir: “Mən onu xoşagəlməz hesab edirəm. Mən müharibəni heç vaxt sevməmişəm” (6, s. 147). Aydın ki, cavabın ikinci hissəsi yazıçı-müxbirin pasifist olmasından xəbər verir. Amma o da nəzərə çarpır ki, müharibəni “xoşagəlməz” adlandırmaq ən azı qəribədir.

Bundan sonra daha bir sual verilir: “Bəs siz müharibədə nəyi bəyənirsiniz?”. Cavab: “Qalib gəlmək, ona tamamilə son qoymaq və nəhayət

birdəfəlik sülh əldə etmək". Bunlara etiraz edən yoxdur. Lakin növbəti müsahibə bizi heyrləndirir. Belə ki: "Siz, mister Heminquey, bundan (qələbədən) sonra nə edərdiniz?" – "Gedərdim "Stork-kluba". Bu cavaba biz deyil, müsahibin özü şərh vermişdir: – "Belə görünür ki, siz çox ciddi bir insan deyilsiniz. Belə vacib şeylər haqqında düşüncəsiz danışmaq yəqin ki, gərək deyil" (6, s. 147). Bizə təsəvvür etmək çətindir ki, hansısa müsahibəsində Simonov həтта azacıq istehza ilə belə Böyük Vətən müharibəsini "xoşagəlməz" adlandırsın! Və qeyd etmək istərdik ki, bu məqalə gənclik illərində, "Kansas City-Star"-ın redaksiya heyətinin üzvü olan zamanlarda deyil, məhz 1938-ci ildə, yazıçının arxasında artıq zəngin hərbi müxbir və əsgər, pasifist döyüşçü kimi təcrübəsi olan vaxtlarda yazılmışdır.

Yəqin ki, yazıçının bu istehzasının səbəbi onda idi ki, tarixən Heminquey Qərbdə kütləvi pasifist hərəkatının mücərrəd fəal iştirakçısı heç zaman olmamışdır. O, hələ gəncliyindən faşizm ideologiyasının təbliğatçılarının qurbanı olan sadə insanlara dözülməz münasibətin şahidi olmuşdur. Beləliklə, yuxarıda göstərilən çalarları ilə birgə pasifizm yazıçının bəzi yazışmalarında anti-faşizm sərhədlərinə qədər daralır. Heminqueyin heç bir müharibəni qəbul etmədiyini prinsipə, görmək çətin deyil, lakin onun pasifizmi sanki qeyri-ixtiyari olaraq yazıçıya yaxın insanları "itirilmiş nəslə" çevirən (hər hansı bir müharibə) faşizmin inkarına qədər endirilir. Öz məqalə və oçerklərində, demək olar ki, heç bir yerdə o, aparılan (məsələn, Latın Amerikası ərazisində) müstəmləkə müharibələri məsələsinə toxunmur. Həтта məsləkdaşı olan ingilis pasifist yazıçısı Qrem Qrinin bədii tədqiqatının əsas mövzusu Heminqueyin diqqətindən kənarda qalaraq faşizmə nifrətlə məhdudlaşdı (2, s. 232). Amma bu artıq "itirilmiş nəslin" mahiyyəti haqqında başqa bir mövzudur. Biz vurğulamalıyıq ki, özünün pasifist fikirlərində yetkin yaradıcılığında Heminquey kommunist partiyası sıralarına qoşulmaq ideyasına gəlib çıxmışdır, baxmayaraq ki, o, heç zaman kommunistlərin baxışlarının və əqidəsinin tərəfdarı olmamışdır. O, sadəcə olaraq, kommunizmi yalnız təcavüzkarə müxalif şəkildə, pasifizmin təbliği işində mühüm vasitələrdən biri hesab edirdi.

Beləliklə, vətənpərvərlik və pasifizm kateqoriyaları K.Simonov və E.Heminqueyin yaradıcılığında məna (milli) çalarları ilə fərqlənsə də, ümumilikdə eyni mahiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Вайсс М. Французский пацифизм в 30-е годы. Пацифизм в истории. Идеи и движения мира. М.: ИВИ РАН, 1998, 344 с.
2. Литература антифашистского сопротивления в странах Европы 1939-1945. М.: Художественная литература, 1972, 404 с.

3. Симонов К.М. От Чёрного до Баренцева моря. Записки военного корреспондента. Книга первая. М.: Советский писатель, 1944, 211 с.
5. Скопин В.И. Милитаризм. Исторические очерки. М.: Просвещение, 1957, 727 с.
6. Хемингуэй Э. Старый газетчик пишет... М.: Прогресс. 1983, 343 с.

Н.Мирзаева

**Категории патриотизма и пацифизма в творчестве
К.Симонова и Э.Хемингуэя**

Резюме

Статья посвящена категории патриотизма и пацифизма в творчестве К.Симонова и Э.Хемингуэя. Очень важным были для русского и американского писателей эти философские категории. Их они придерживались на протяжении своей творческой деятельности. Ими они фактически мерили человеческое достоинство на войне. Среди литературно-критических суждений большое место для Симонова и Хемингуэя как активных популяризаторов патриотических и пацифистских идей соответственно занимают рассуждения об элементарной человеческой совести, военном долге и кодексе гражданской чести.

Пацифистские литературно-критические выступления двух писателей имели свою специфику, ставящую их в особое положение. Было выяснено, что для Симонова-публициста «патриотизм» всегда и везде ставился на первое место, можно сказать, затмевая другие понятия. Но в военной публицистике Хемингуэя всё оказывается гораздо сложнее. Эти понятия в его представлении тесно переплетались между собой. В сущности они выражают авторские идеи о влиянии антивоенного политического движения на социально разнородные силы, но между тем объединенных суждениями о борьбе против любого вооруженного насилия, причём, не только в региональном и национальном, но глобальном масштабе. Вот почему в некоторых суждениях Хемингуэя невольно происходит путаница категорий патриотизма и пацифизма.

N. Mirzəyeva

**Categories patriotism and pacifism in the works
K.Simonov and E.Hemingway**

Summary

The article is devoted to the category of patriotism and pacifism in the works of K. Simonov and E. Hemingway. These philosophical categories were very important for Russian and American writers. They adhered to them throughout the creative activity and they actually measured human dignity in the war. Among the literary-critical judgments a great place for Simonov and Hemingway as active popularizers of Patriotic and pacifist ideas, respectively, is occupied by arguments about the elementary human conscience, military duty and the code of civil honor.

The pacifist literary-critical performances of the two writers had their own specifics, which put them in a special position. It was found out that for Simonov-the publicist "patriotism" always and everywhere was put on the first place, it is possible to tell, eclipsing other concepts. But in the military journalism Hemingway everything is much more complicated. These concepts in his view were closely intertwined. In essence, they Express the author's ideas about the impact of the anti-war political movement on socially diverse forces, but at the same time United by judgments about the fight against any armed violence, not only in the regional and national, but also on a global scale. That's why some of the judgments of Hemingway involuntarily there is a confusion of the categories of patriotism and pacifism.

Rəyçi: Naidə Məmmədخانова
Filologiya elmləri doktoru

AYTƏN MƏMMƏDLİ

ADPU

mammadli.aytan@mail.ru

“BULUDLU ATLAS” ROMANININ STRUKTUR, ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Devid Mitçel, bədii ədəbiyyat, Ədəbi kabus, Buludlu atlas, Qrinin qara qu quşu **Keywords:** David Mitchell, fiction, Ghostwritten, Cloud Atlas, Black Swan Green

Ключевые слова: Дэвид Митчелл, литература, Литературный призрак, Облачный атлас, Лужок черного лебедя

Devid Mitçel 12 yanvar 1969-cu ildə Sautport şəhərində anadan olmuş, Malverndə böyüyüb boya-başa çatmışdır. O, Malverndə Kent universitetində amerikan və ingilis ədəbiyyatından dərslər demişdir. Tədris fəaliyyətindən sonra Siciliyada 1 il yaşayan yazar Xirosimaya (Yaponiya) gəlir və yapon tələbələrində ingilis dilindən dərslər deyir. 8 ildən sonra Mitçel milliyyətə yapon olan yoldaşı Keyko və 2 övladı ilə İngiltərəyə qayıdır.(3) Devid Mitçel “Ədəbi kabus”, “Yuxu №9”, “Buludlu atlas”, “Qrinin qara qu quşu”, “Yakob de Zutanın min payızı” və s. romanların banisidir. (1,səh.296) Nüfuzlu yazar Devid Mitçel “Oyan”, “Batmış bağ” adlı librettolarını qələmə almaqla oxucuların qəlbinə yol tapa bilmişdir. Devid Mitçelin 1999-cu ildə qələmə aldığı məşhur “Ədəbi kabus” əsəri Okinava, Monqoliya, Yaponiyadan tutmuş Nyu York şəhərində, geniş bir ərazidə yayılaraq Con Levellin Riz mükafatına layiq görülmüş və bununla yanaşı nüfuzlu yazarın adı Quardian İlk Kitab mükafatının siyahısına daxil edilib. (2,səh.1) Həmçinin Devid Mitçel 2003-cü ildə ən yaxşı cavan nasir adına layiq görülmüş, 2007-ci ildə isə Taym jurnalının apardığı tədqiqatlara əsasən dünyanın 100 ən nüfuzlu insan siyahısına adı daxil olunan roman, qısa hekayə, libretto yazarı kimi diqqəti cəlb etmişdir.

“Buludlu atlas” — romanı Britan yazıçısı Devid Mitçelin üçüncü kitabıdır. Roman 6 hissədən ibarət olub, oxucunu XIX əsr Sakit okean adalarından başlayıb postapokaliptik gələcəyədək aparır.

Buludlu atlas bir-biri ilə bağlı altı hekayədən ibarətdir, XIX əsr Sakit okean adalarından başlayıb postapokaliptik gələcəkdə qurtarır. İlk beş hekayə əsas anda kəsilir. Altıncı hekayədən sonra, ilk beş hekayə, xronoloji ardıcılıqla, yarımçıq qaldığı yerdən başlayaraq sona qədər davam edir. Sonda isə oxucu roman başlandığı yerə - XIX əsrdə Ada'm Yuinqlə Sakit okeanın cənubuna qayıdır.

Adam Yuinqin sakit okean jurnalı. İlk hekayə Sakit okeanın arxipelaqlarından olan Çatem adasından başlanır. Kaliforniyadaqızıl

hərisliyi dövründə San-Fransiskolu notarius Ada'm Yuinq gəmisinin təmirə dayandığı vaxtda Henri Qus adlı həkimlə tanış olur. O adada sülhməramlı Moriori tayfasının döyüşkən Maori tayfası tərəfindən əsətirindən xəbər tutur. Ada'mın baxışları şallağlanan moriorili qul Atuanın baxışları ilə toqquşur. Gəminin yola düşməsindən sonra həkim Qus Ada'ma deyir ki, o xəstələnib və müalicəyə ehtiyacı var. Eyni zamanda Ada'm biletsiz sərnəşin kimi gəmiyə soxulmuş və ondan kömək etməsini xahiş edən Atuanı aşkar edir. Ada'm Atuya gəmidə iş almağa kömək edir, amma həkim Qusun müalicəsinə baxmayaraq xəstəliyi dahada ağırlaşır. Bu anda ilk hekayə sözün yarısında qəflətən qırılır.

Zadelqemdən məktublar. Növbəti hekayə, 1931-ci ildə Bryüqqe - yaxınlığında, Zadelqemdə tanınmamış və pulsuz gənc, ingilis musiqiçisi Robert Frobişerdən Kembrijdəki köhnə dostu və məşuqu Rufus Siksmitə məktublar formasında başlanılır.

Frobişer Belçikada yaşayan bəstəkar Vivian Eyrsin yanında onun şəxsi katibi vəzifəsində iş tapır. Orada o Eyrsə bəstələri ilə köməklik göstərir və eyni zamanda Eyrsin arvadı ilə eşq əlaqələrinə girir. Frobişer məktubunda bildirir ki, o *Adam Yuinqin Sakit okean gündəliyi* kitabını oxuyur və kitabın ikinci yarısının olmamasından təəssüfləndiyini bildirir, həmçinin həkim Qusun müəllifi zəhərlədiyini görməməsi onu əyləndirir.

Yarımparçalanma dövrləri. Luiza Reyin birinci araşdırması. Üçüncü hekayə, mistik hekayə stilində yazılıb, 1975-ci ildə Buenas-Yerbasda (Kaliforniya) cərəyan edir. Gənc jurnalist, Luiza Rey, yeni Atom elektrik stansiyasının təhlükəliliyini aşkarlayan hesabatın yox olması araşdırır. O əyləncə gecəsindən sonra, əvvəlki hekayənin iştirakçısı Rufus Siksmitlə birgə liftə düşür. Siksmit (hal-hazırda yaşlı alim), bildirir ki, onun iş yeri, Suonnekə adasındakı atom elektrik stansiyası, təhlükəlidir. Bu bəyanatından sonra onu öldürürlər. Luiza öyrənir ki, stansiyanın başında duran biznesmenlər, təhlükəni ört-bastır etmək məqsədi ilə sui-qəsdən istifadə edərək, potensial informatorun qətlini təşkil etmişlər. Luizaya, Siksmitin mehmanxana nömrəsindən Frobişerin bəzi məktublarını çıxartmağı müvəffəq olur və o bəstəkarla, elə maraqlanır ki, onu yeganə dərc edilmiş bəstəsi olan "Buludlu Atlas" Sekstetini axtarmağa başlayır və sifariş edir. Geri dönmə vaxtda stansiyanın rəhbərliyi tərəfindən işə götürülmüş qatil onu təqib edir və onun Siksmitin ifşa edici məruzəsiylə birlikdə maşınını körpüdən suya aşırır, burada hekayə yarımcıq kəsilir.

Timoti Kavendişin qorxunc məhkəməsi. Dördüncü hekayə komik stildə yazılıb və Böyük Britaniyada, hazırki dövrdə baş verir. Müəlliflərin öz pullarına kitablarını buraxdıran 65 yaşlı naşir Timoti Kavendiş, həlak olmuş qanqster - müştərisinin qardaşlarından qaçır. Kavendişin qardaşı, onun sonsuz maliyyə köməkliliyini xahişlərindən bezərək, onu uzaq bir otele

göndərir, hansı ki, əslində otel Timotinin heç bir güc bahasına qaça bilməyəcəyi qocalar evi olur. Timoti öz macərası ərzində *Yarımparçalanma dövrləri. Luiza Reyin birinci araşdırması, I hissə* adlı perspektivli müəllifin əlyazmasını oxuması haqqında ötəri xatırlayır, hansı ki, onu heyrləndirmir.

Orizon Sonmi-451. Beşinci hekayə, keçmiş Koreyanın yerində yaranmış, getdikcə böyüyərək korporativ mədəniyyət stilində totalitar dövlətə çevrilmiş Ni-So-Koprosda, antiutopik futuristik dövlətdə baş verir. Hekayə Sonmi-451 ilə onun hekayəsinin qeydini aparan «arxivist» arasında olan muhasibə formasında yazılıb. Sonmi-451 — genetik layihələndirilmiş fabrikatdır (klon), istismar edilmək üçün yaradılmış bir çox fabrikatlar kimi, ondan Papa Sonq restoranında qulluqçu kimi istifadə olunur. Fabrikantlar, hansılar ki, inkişafı kimyəvi preparatlarla məhdudlaşdırılmış ən aşağı sosial təbəqə kimi "əsilli" əhali tərəfindən istifadə olunurlar. Sonmi-451 üsyançılarla görüşür, hansılar ki, onu fabrikantların bağlı dünyasından qurtarırlar və ona, sərbəst və "ucaldılmış" olmağa icazə verirlər.

Sluşi yaxınlığında keçid və yerdə qalanlar. Altıncı hekayə romanda əsas yer tutur və müəllif tərəfindən yeganə birdəfəyə axıra çatdırılmış hissədir. Qoca Zakri öz cavanlığından hekayələr danışır. Məlum olu ki, o Havay adalarının böyük adasında primitiv postapokaliptik icmada yaşayır. Onun tayfasının insanları — sülhpərvər fermerləridir, amma onlar adanın digər tərəfindən gələn döyüşkən Konlar tərəfindən daim hücumlara məruz qalırlar. Zakrinin həmyerliləri Sonmi adlı ilahəyə ibadət edirlər və bilirlər ki, nə vaxtlarsa yer xalqlarının məhvinə səbəb olan böyük bir hadisə baş vermişdir və bundan sonra sağ qalanlar primitiv həyat sürməyə məcbur olmuşdular. Ətraf mühitin çirklənməsi, onların ömrünü qısaltmış, xəstəlik və mutasiyalara məruz qoymuşdur. Adaya tədqiqatlar aparmaq məqsədilə vaxtaşırı, ağ gəmilərdə gələn və texniki baxımdan daha inkişaf etmiş, «Qabaqgörənlər» adlandırılan insanlar gəlirlər. «Qabaqgörənlərin» adaya növbəti səfərində, onlardan biri, Meronim adlı qadın adada qalır, tezliklə məlum olur ki, ona Mauna-Kea vulkanının zirvəsinə qalxmaq üçün bələdçi lazımdır. Yerli sakinlər, zirvədəki mistik «ehramlardan» çox qorxurlar. Zakri həvəssizdə olsa Meronimi ora aparmağa razılaşır. Sonradan məlum olur ki, «ehramlar» əslində Mauna-Kea rəsədxanasının xarabalıqlarıdır. Meronim Zakriyə onların ilahəsinin əslində adi insan olduğunu deyir və dəlil kimi ona «orizonu» - yumurtaya bənzər yazıcı cihazda Sonmi ilə onun hekayəsinin qeydini aparan «arxivistin» videoyazısını göstərir. Onların geri dönüşündən sonra yaşadıkları yer Konlar tərəfindən hücumla məruz qalır, sakinləri isə əsir götürülür. Zakri və Meronimə qaçmaq nəsisib olur və Meronim onu təhlükəsiz bir adaya aparır. Hekayə onunla başa çatır ki, Zakrinin oğlu atasının çoxlu inanılmaz hekayələr danışardı, o həm də qeyd edir ki, bu hekayələrin bir hissəsi doğrudan ola bilər, çünki onda Sonminin «orizonunun» nüsxəsi var

və ona tez-tez baxır, hərçənd ki, onların dilində danışmır. David Mitçell öz intervyusunda bildirib ki, romanın adını yapon bəstəkarı Tosi İtiyanaqinin (Yoko Ononun birinci əri) eyni adlı musiqi əsərindən götürüb: «Mən kompakt-diski, yalnız kompozisiyanın təəccüblü adına görə aldım». Mitçelin əvvəlki romanının adı *Yuxu № 9* həmçinin Yoko Ononun daha məşhur əri Con Lennonun əsərindən ilhamlanıb. "Buludlu atlas" güzgülü labirint üslubunda yazılıb. Əsərdə hadisələr XIX əsrdə, günümüzdə və gələcəkdə baş verir. Hissələr müstəqil olsalar da bir-birləri ilə qarşılıqlı əlaqədədirlər. 6 hissədən ibarət olub, oxucunu XIX əsr Sakit Okean adalarından başlayıb postapokaliptik gələcəyədək aparan Devid Mitçel öz kitabı haqqında belə demişdir: Roman - demək olar ki, bütün əsas qəhrəmanlarının (birini çıxmaq şərtlə) insan təbiətinin həqiqi universallığının simvolu olan anadangəlmə xalla tanınan eyni ruhun müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif bədənlərdə reinkarnasiyasıdır. "Buludlu atlas" adının özü; bulud daim dəyişən atlasın təzahürlərinə aiddir, hansı ki, insan təbiətinin oxşarıdır, hansı ki, həmişə qalır və həmişə beləsiylə qalacaq. Ona görə kitabın mövzusu hərislikdir, hansıyla ki, insanlar ayrı insanlara, qruplar qruplara, xalqlar xalqlara, tayfalar tayfalara ov edirlər. Ona görə mən sadəcə bu mövzunu götürdüm və bir qədər başqa kontekstdə onu dəyişdirdim.

Ədəbiyyat

1. Black Swan Green, random house trade paperbacks, New York 296 pages
2. Ghostwritten, Vintage International, Vintage Books, A division of Random House, Inc. New York 426 pages
3. [https://en.wikipedia.org/wiki/David_Mitchell_\(author\)](https://en.wikipedia.org/wiki/David_Mitchell_(author)).
4. [https://en.wikipedia.org/wiki/Ghostwritten_\(novel\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Ghostwritten_(novel))
5. [https://en.wikipedia.org/wiki/Cloud_Atlas_\(novel\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Cloud_Atlas_(novel))
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Black_Swan_Green

A.Məmmədli

Structural, style characteristics of "Cloud Atlas"

Summary

The article deals with the early life of David Mitchell, his role in English literature, his fiction. David Mitchell is the author of the novels such as "Ghostwritten", "Cloud Atlas", "Black Swan Green", "Slade House", "The Bone Clocks". His novels, "Number9dream" and "Cloud Atlas" were shortlisted for the Booker Prize. He was named one of the 100 most influential people in the world by Time magazine in 2007. Ghostwritten is a sprawling and eerily well-crafted relief map of the modern world. In 2003 David Mitchell was selected as one of the Best Young British Novelists by Granta. Ghostwritten was awarded the Mail on Sunday/John Llewellyn Rhys

Prize for the best book by a writer under thirty-five. Mitchell has said of the book: "Literally all of the main characters, except one, are reincarnations of the same soul in different bodies throughout the novel identified by a birthmark ... that's just a symbol really of the universality of human nature. The title itself *Cloud Atlas*, the cloud refers to the ever changing manifestations of the Atlas, which is the fixed human nature which is always thus and ever shall be. So the book's theme is predacity, the way individuals prey on individuals, groups on groups, nations on nations, tribes on tribes. So I just take this theme and in a sense reincarnate that theme in another context ..."

A.Маммедли

**Структурные, стилевые характеристики романа
"Облачный атлас"
Резюме**

Дэвид Стивен Митчелл, английский автор романов, две его следующие работы «Сон № 9» (2001 год) и «Облачный атлас» (2004 год) вошли в шортлист Букеровской премии. «Литературный призрак» получила премию Джона Луэллина-Риса. В 2003 году Митчелл вошёл в список лучших молодых британских писателей, по версии журнала «Granta». В 2007-м он был включён в список 100 самых влиятельных людей в мире по версии журнала «Тайм». **"Облачный атлас"** роман британского писателя Дэвида Митчелла. Состоит из шести связанных между собой историй, действие в которых происходит с середины XIX века до далёкого постапокалиптического будущего. Митчелл о своей книге: *"Буквально все главные герои, за исключением одного, являются реинкарнацией одной и той же души в различных телах на протяжении всего романа, идентифицируемых по родимому пятну... это просто символ действительной универсальности человеческой природы. Само название „Облачный атлас“; облако относится к постоянно меняющимся проявлениям атласа, который является неизменной человеческой природой, которая всегда остается и всегда будет оставаться таковой. Так что темой книги является жажда, с которой люди охотятся на отдельных лиц, группы — на группы, народы — на народы, племена — на племена.*

Rəyçi: Nailə Sadıqova
Filologiya elmləri doktoru, professor

GÜNEL QULIYEVA

AMEA Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu, böyük laborant
elcanselcanquluzade@gmail.com

ŞAH İSMAYIL XƏTAI ŞEİRLƏRİ CÜNGLƏRDƏ

Açar sözlər: Şah İsmayıl Xətai, epik, lirik, cüng, əlyazma, “Dəhnamə”, “Nəsihətnamə”

Ключевые слова: Шах Исмаил Хатаи, эпик, лирик, рукопись, “Дахнаме”, “Насихатнаме”

Key words: Shah İsmayil Khatai, epic, lyric, jung, manuscript, “Dahnameh” “Nasihatnameh”

Azərbaycanın dövlətçilik tarixində, ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan Şah İsmayıl Xətai ictimai-bədii fikrin formalaşmasında da müstəsna xidmətləri olan şəxsiyyətlərdən biridir. Görkəmli dövlət xadimi, şücaətli qəhrəman və şair-sənətkar kimi tanınan Xətai zaman öz yaddaşında bu adlarla əbədləşdirmişdir. Şah İsmayıl Xətai bütün həyatı boyu mühüm dövlət işləri ilə yanaşı bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuş, siyasi və ədəbi fəaliyyəti hər zaman bir-birini tamamlamışdır. Məhz buna görə də müasirləri onu “qılinc və qələm sahibi” adlandırırdılar(4, 32).

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində görkəmli dövlət xadimi, qüdrətli şair, şeir və sənət hamisi kimi tanınan Şah İsmayıl Xətai yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Şair yaradıcılığa 12-13 yaşlarında başlamış, ilk şeirlərini Yunus Əmrə(1240-1340), Qazi Bühranəddin(1345-1398), İmadəddin Nəsimi(1369-1417) və Nemətullah Kişvəri(XV əsr) kimi klassik söz ustalarının təsiri ilə qələmə almışdır. Bu baxımdan Şah İsmayıl Xətai ədəbi irsi sadəliyi, aydınlığı, çoxşaxəliliyi və səmimiyyəti ilə seçilir. Onun poeziyası saf mənəvi aləm, aydın məfkurə poeziyasıdır.

Çox qısa, ancaq şərəfli bir hökmdar ömrü yaşamış Şah İsmayıl Xətai Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə orijinal dəst-xətti və üslubu olan bir şair-sənətkar kimi daxil olmuşdur. Şair üç dildə—ərəb, fars, türk (azərbaycan dili) şeir yazmaq qabiliyyətinə malik olsa da, əksər şeirlərini doğma dili olan azərbaycan dilində yazmışdır. Şairin türkcə klassik şeirlər toplusundan ibarət “Divan”ı, “Nəsihətnamə” adlanan poetik-əxlaqi traktatı, “Dəhnamə” poeması, təlimi-didaktik və fəlsəfi məzmunlu mənzumələri, xalq yaradıcılığı janrında yazmış olduğu qoşmaları, gəraylıları, bayatılarından ibarət ədəbi irsi əlyazma şəklində günümüze qədər gəlib çıxmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Xətai "Divan"ının tədqiqi sahəsində xeyli işlər görülmüşdür. Bu sahədə S.Mümtaz(1884-1941), H.Arashı(1909-1983), Ə.Məmmədov(1919-2000), O.Əfəndiyev(1926-2013), kimi ədəbiyyatşünas alimlərin rolu danılmazdır(8, 382). Ümumiyyətlə isə Xətai irsinin elmi şəkildə öyrənilməsi və "Divan"dakı əsərlərinin nəşri XX yüzilliyə təsadüf edir.

Xətai "Divan"ının tədqiqi Türkiyəli ədəbiyyatşünasların da nəzərindən yan keçməmişdir. Türkiyənin "Əlyazma Əsərləri Qurumu Başqanlığı"nın nəşrləri seriyasında böyük Azərbaycan şairi Şah İsmayıl Xətainin "Divan"ı işıq üzü görmüşdür. Kitabın nəşri professor Mühəsin Məcidə məxsusdur. Kitabda şairin "Divan"ından başqa həmçinin professor Mühəsin Məcidin təhlilləri də yer almışdır. Bu təhlillər "Xətai divanının tənqidli mətninə doğru", "Şah İsmayıl və şairliyi", "Şah İsmayılın əsərləri" başlıqları altında qruplaşdırılmışdır. Kitabın sonunda Şah İsmayıl Xətainin rəsmi, ərəb əlifbasında yazılmış "Divan"ının orijinal foto-surəti yer almışdır. Əsər oxuculara orijinal dildə təqdim olunmuş, çətin anlaşılan ifadələrin, ərəb-fars tərkiblərinin izahı mətnin altında qeyd edilmişdir(6,10).

Şah İsmayıl Xətai az yaşamasına, vaxtının çoxunu dövlət işlərinə sərf etməsinə baxmayaraq zəngin bir ədəbi irs yaratmışdır. Şair həm əruz, həm heca vəznində, eyni zamanda epik və lirik janrlarda qələmini sınamışdır. Şairin səmimi poeziyası çox vaxt siyasi-ictimai fəaliyyəti ilə həmahənglik təşkil edir. Bu poeziya gah qılıncla döyüşə getmiş, gah müdrik bir təriqət şeyxinin nəsihətlərinə çevrilmiş, gah da həssas bir qəlbın tərcümanı olmuşdur. Bu poeziyada qəhrəmanlığa, gözəlliyə duyulan sonsuz məhəbbətlə yanaşı şərə, saxtallığa, mənəvi cılızlığa, sədaqətsizliyə də böyük nifrət müşahidə olunur. Xətainin poeziya dünyası hər şeydən əvvəl mənəvi azadlığı təsdiq edir. Bu poeziyada dünyəvi, saf məhəbbətlə yanaşı mistik təsəvvüfi ilahi məhəbbət də kəskin şəkildə müşahidə edilir. Belə ki, Xətai şeirlərinin əsas hissəsi şüa-qızılbaşlığın, bir qismi sufi görüşlərin, bir qismi məhəbbətin, digər bir qismi isə təbiətin tərənnümünə həsr olunmuşdur (4, 32).

Şairin çoxşaxəli yaradıcılığında epik əsərləri də mühüm yer tutmuşdur. Onun "Nəsihətnamə" məsnəvisi və "Dəhnamə" poeması epik şeirin ən gözəl nümunələrindən hesab olunur.

"Nəsihətnamə" məsnəvisi adından göründüyü kimi didaktik-əxlaqi və fəlsəfi məsnəvidir. Əsərin vahid süjet xətti yoxdur. Fəlsəfi-didaktik şeirlərində olduğu kimi burada da Şah İsmayıl Xətai "vəhdəti-vücut" fəlsəfəsinin əsas müddəalarını ön plana çəkir(4, 32).

Xətaiyə görə insan gül baxçasındakı gül kimi saf və ətirli olmalıdır. Bunun üçün isə ilk növbədə zülm yükünü atmaq, dünya qəmini vəhdətlə dəyişmək lazımdır. Şairin fəlsəfi baxışlarına əsasən insanoğlu hər bir şeyə

könül gözü ilə baxmalı, kamal sahibləri ilə oturub durmalıdır ki, özünü dərk edə bilsin.

(8, 389).

Nəsihətnamə” məsnəvisi sufizm-panteist müddəalarını şərh edən fəlsəfi bir əsər olmaqla yanaşı, həmçinin insan haqqında humanist düşüncələri də özündə əks etdirir. Şairin nəsihətləri dərin insanpərvərliyi ilə seçilir. Bu nəsihətlər hərarətli, odlu bir qəlbin həyəcanlarıdır.

“Dəhnamə”poeması Şah İsmayıl Xətəinin həcmə ən iri və süjetli poemasıdır. Bir tərəfdən klassik ədəbi ənənələrdən, digər tərəfdən xalq yaradıcılığı nümunələrindən, nağıl və dastanlardan istifadə etməklə yaradılan poema başqa “Dəhnamə”lərdən forma və mətnin əlvanlığı ilə seçilir.1506-cı ildə qələmə alınmış “Dəhnamə” poeması 1532 beytdən ibarətdir (8, 389).

Şah İsmayıl Xətəinin “Divan”ında yer alan məşhur poeziya nümunələri, eləcə də əsərlərindən götürülmüş müəyyən hissələr klassik Şərq poeziyasında əhəmiyyətli yerə malik olan cünglərdə də qeyd olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, cünglərə onu tərtib edən şəxsin zövqündən və cüngün yazıldığı dövrün tələbindən asılı olaraq müxtəlif şairlərin ayrı-ayrı nəzm nümunələri salınır. Şah İsmayıl Xətəinin şeirləri də bu zövq və dövrün tələbləri çərçivəsində zaman-zaman tərtib olunmuş cünglərin səhifələrini bəzəmişdir. Belə ki, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan klassik Şərq poeziyasına məxsus cünglər üzərində araşdırmalar apararkən Xətəiyə aid bir neçə qəzəl, müsəddəs və s. kimi şeir nümunələri ilə qarşılaşdıq. Cünglərin qısa paleoqrafik təsvirini aşağıdakı şəkildə verməyə çalışmışıq:

1. Şifri: B-1604/3859. Cüng qara və yaşıl mürəkkəblə yazılmışdır. Cildi kartondandır. Cüngün ölçüsü 17x18 sm, həcmi 39 vərəq, xətti isə şikəstədir. Şah İsmayıl Xətəinin şeirləri cüngün 18 b səhifəsində yer almışdır.

2. Şifri: B-75/2939. Cüngün ölçüsü 14x30 sm, həcmi 228 vərəq, xətti şikəstədir. Cüngün 1285-1868-ci il tarixində yazıldığı ehtimal olunur. Katibi Məhəmməd İbn Ələsgər bəydir. Şairin şeir nümunələri 218b səhifəsində qeyd olunmuşdur.

3. Şifri: A-340/11918. Cüngün ölçüsü 12x28 sm, həcmi isə 113 vərəqdən ibarətdir. Cüng nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Medalyönlü qəhvəyi meşin cildə tutulmuş bu cüng əvvəldən və sondan naqisdir. İlk 9 vərəqi sonradan cüngə əlavə olunmuşdur. Xətəi yaradıcılığına məxsus şeir nümunəsi 63a səhifəsində qeyd olunmuşdur.

4. Şifri: A-149/6049. Ölçüsü 11x17 sm, həcmi 12 vərəq, xətti nəstəliq olan cüng əvvəldən və sondan naqisdir. Xətəinin şeirlərindən nümunələr 3b səhifəsində yer almışdır.

5. Şifri: A-426/13375. Ölçüsü 14x20 sm, həcmi 43 vərəq, xətti isə nəstəliqdir. Cüng medalyönlü tünd qəhvəyi meşin cildə tutulmuşdur. Şairin şeirlərindən nümunələr 21 b səhifəsində yer almışdır.

6. Şifri: A-67/10563. Cüngün ölçüsü 11x18 sm, həcmi 48 vərəq, xətti isə şikəstə-nəstəliqdir. Şah İsmayıl Xətəinin şeirlərindən parçalar 48 a səhifəsində qeyd olunmuşdur.

7. Şifri: B-5154/16836. Cüngün ölçüsü 16x21 sm, həcmi 12 vərəq xətti şikəstə-nəstəliqdir. Əlyazma cildsizdir. Şairin şeirlərindən nümunələr 6b səhifəsində qeyd olunmuşdur.

8. Şifri: A-350/13667. Ölçüsü 6x16 sm, həcmi 50 vərəq təşkil edir. Cüng nəstəliq-şikəstə xətti ilə yazılmışdır. Nümunələr 17a, 42b, 43a, 44b, 45a səhifələrində yer almışdır.

9. Şifri: B-1614/5359. Ölçüsü 19x23 sm, həcmi 9+4 vərəq təşkil edir. Nəstəliq-şikəstə xətti ilə yazılmışdır. Şairin şeirlərindən nümunələr 1a və 2a səhifəsində qeyd olunmuşdur.

10. Şifri: B-847/9591. Ölçüsü 8x24sm, həcmi isə 20 vərəqdır. Cüng nəstəliq-şikəstə xətti ilə yazılmışdır. Əlyazmanın cildi kartondandır. Vərəqləri pərakəndə vəziyyətdədir. Xətəinin şeirlərindən nümunələr 32a səhifəsində yer almışdır.

11. Şifri: D-8/11222. Ölçüsü 16x30 sm, həcmi 187+14 vərəq təşkil edir. Şikəstə-nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Məcmuə formasındadır. Şairin şeirlərindən nümunələr 185a səhifəsində qeyd olunmuşdur.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz ilk material A-426/13375 şifrli cüngdür. Burada yer alan poetik nümunələr Azərbaycan, türk və fars dilindədir. Cüngdə Necati, Fəzli, Fəthi, Xəyali, Niqabi vəs. kimi şairlərin qələmə aldıkları çox sayda nəzm nümunələri yer almışdır. 21 b səhifəsində Şah İsmayıl Xətəinin aşağıdakı beytlə başlayan qəzəli qeyd olunmuşdur.

Ey gönül yar vəslini qoyma ki, yar əldən gidər,
Sən bu işə qılma təqsir, ixtiyar əldən gidər.
Yılbəyil, saatbasaat xoş keçürgil yar ilə,
Həftə-həftə, günbəgün ol rüzgar əldən gidər.
İşrətü zövqü səfaya ey gönül şad ol müdam,
Eys nihan olur, görünməz aşikar əldən gidər.
Aşınayi tərki idubən yada can virmə gönül ,
Yad ilə biliş olunca aşına yar əldən gidər.
Ey Xətai, qoyma yarım dəmənim əldən müdam,
Kim ki işin süst dutar, hər nə ki var əldən gidər (12, 21 b).

D-8/11222 şifrli cüng fars dilindədir. Katibi Hacı Abdulla Məhəmməd Cəfər Şirvanidir. Əlyazma iki xəttlə yazılmışdır. 1209-1213-cü illərdə Həştərxanda yazıldığı ehtimal olunur. Cüngdə Sultan Yəqub, Hafiz, Hüseyni, Zəki Mirzə Məhəmməd və s. kimi şairlərin yaradıcılığına məxsus

poetik nümunələr yer almışdır. Şikəstə-nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Məcmuə formasındadır. Şairin şeirlərindən nümunələr 185a səhifəsində qeyd olunmuşdur. Bu cümgdəki beyt A-149/6049(3b) və B-1604/3859(18b) şifrlı cümglərdəki beytlə eynidir.

Bisütun naleyi-zarəm çü şinid əzca şod,

Gərd fəryad ki, Fərhadı-digər peyda şod (16, 185 a)

Tərcüməsi: (Bisütun naləvə iniltimi eşitdi, yerindən oynadı, fəryad etdi ki, yeni bir Fərhad peyda olub) (8,389).

Xətai irsinin ümumi məzmun istiqamətinə uyğun olan bu beytin təsdiq etdiyi həqiqət budur ki, şair bir Fərhaddır. Bisütunları yerindən oynada bilən yeni bir hünər sahibidir.

B-5154/16836 şifrlı cümgdəki şeir nümunələri əsasən Azərbaycan və türk dilindədir. Bu cümgdə Qul Abdulla, Sədi, Fəzli, Füzuli, Rzaoğlu və s. kimi şairlərin poetik nümunələri yer almışdır. Xətainin 6b səhifəsində qeyd olunan “Ey ki, yoxdan cihanı var idən Pərvərdigar” beyti ilə başlayan qəzəlini biz aşağıdakı şəkildə transfoneliterasiya etməyə çalışmışıq:

Ey ki, yoxdur cihanı var idən Pərvərdigar,

Yeri qayım, gökləri dəvvar idən Pərvərdigar.

Cümlə əşyanın gözini xab idəndir gecələr,

Gökdə kəvkəblər gözün bidar idən Pərvərdigar.

Yunisi dərya içində yudduran,

İbrahimə atəşi-gülzar idən Pərvərdigar.

Misir içində Yusifi bir qul ikən sultan idən,

Dərd ilə Yaqubun bimar idən Pərvərdigar.

Bir qulunu oda yaxub qıldı finarüs-saqar,

Bir qulunu məhrəmi-əscar idən Pərvərdigar.

Yağduran dəryaya gökdən əbri-nisan yağışını,

Qətrəsindən lölöi-şəhvar idən Pərvərdigar.

Məsum on iki imanü piş idən ümmətlərə,

Murtazanı Haydarı-Kəcrar idən Pərvərdigar.

Ğəm yiməsultan Xətai şükr eylədgahinə,

Bu cəhanı sona mürği-zar idən Pərvərdigar (15, 6 b).

A-350/13667 şifrlı cümgdəki poetik nümunələr Azərbaycan və fars dilindədir. Cümgdə Şəms Təbrizi, Şərif Təbrizi, Hafiz, Füzuli, Nizami kimi şairlərin şeir nümunələrinə rast gəlirik. Xətainin yaradıcılığından olan poetik nümunələr 17a, 42b, 43a, 44b, 45a səhifələrində yer almışdır. Cümgün 43 a səhifəsində Xətaiyə aid şeir nümunəsi “Eyvallah xaki-payi-askerinün” misrası ilə başlayır:

Eyvallah xaki-payi-askerinün,

Çəkəcəm gözümə çün tutiyadır.

Yinə düldülə mindi şah Mehdi,

Əlində Zülfıqarı-Mürtəzadur.
İlahi əfv qılğıl sən günahın,
Xətai bir fəqiri-binəvadır(11, 43 a).

Cüngün 42 b səhifəsində Xətainin 6 beytdən ibarət olan aşağıdakı qəzəli qeyd edilmişdir.:

Əgüldüm səcdə qıldım xanədana,
Nuş itdüm şərbətindən qana-qana.
Zəhi-dövləti-bəşarət mən gədaya,
Yürəyin uğradım xoş dürlü dükanə.
Səccaf olan bilür gövhər bəhasın,
Mübah olmuş durur pirü cəvanə.
Əcənlər asimanun dirəyüdür,
Dirək yirdən dayanur asumanə
Ululuq istər isən kulluq eylə,
Ayağı bir-bir basarlar nərdibanə.
Cihanı açdı sultan Haydar oğlu,
Şahun mədhin o xuram dərvişanə (11, 42 b).
Xətaiyə aid digər şeir nümunəsi cüngün 44b səhifəsində yer almışdır:
Məhəmməd Mehdi -sahibi -zamanın,
Mutim əmrinə fərman bəriyəm.
Təvəllah qılmışım ali-əbaya,
Əlinin çəkəriyəm,Hüseynəm.
Hüseyniyəm, Yəzidə lənətim var,
Əzəldən mən düçari-xeybəriyəm.
Xəvaric Xanədanın düşənidir,
Zərurətdən diyər ki Heydəriyəm.
Xətaiyəm, bu gün meydan içində ,
Xəvaric gözlərinin xəncəriyəm (11, 44 b).

Həmin şifrli cüngün 45a səhifəsində Xətainin “Mənəm kim, canu dildən Haydariyəm” beyti ilə başlayan qəzəli yer almışdır. Qəzəl 6 beytdən ibarətdir

Mənəm kim,canu dildən Haydariyəm,
Həbib-i-zülcəlalın çəkəriyəm-Əhmədəm xəm.
Mühibbi-Xanədam-Əhmədəm xəm,
Alinin, Qənbərinin Qənbəriyəm.
Həsən şəhrində məskən tutdu gönlüm,
Hər seynün bir kəminə kəmtəriyəm.
Münəzzəh məzhəbindən hər güruhun,
Məvali məzhəbəmhaq Cəfəriyəm.
İmam Kazım Əli Musa Rzanın,
Mühibbiyəm ədusindən bəriyəm (11, 45 a).

B-847/9591 şifrli cüngə daxil edilmiş poetik numünələr Azərbaycan, türk və fars dillərindədir. Cüngdə Binayi, Xəyali, Cami, Sədi, Nəsimi, Qəzəli, Nəvai və s. kimin şairlərin əlyazmalarına rast gəlirik. Xətəinin “Ol pəri-peykər mənə yar olmadı heyif oldu heyif” beyti ilə başlayan qəzəli cüngün 32 a səhifəsində yer almışdır. Qəzəl 6 beytdən ibarətdir. Qəzəli aşağıdakı şəkildə transfoneliterasiya etməyə çalışmışıq:

Ol pəri-peykər mənə yar olmadı, heyif oldu heyif,
Aldı gönlümü vəfadar olmadı heyif oldu heyif.
Saxlar idim mehrini gönlümdə daim can kimi,
Sirri faş itdivü sərər olmadı heyif oldu heyif.
Kim ki,yüz min məkr ilə qıldı məni sənindən cüda ,
Yüz bəlaya ol giriftar olmadı heyif oldu heyif.
Fırqətin oduna yandı dil kəbab oldu kəbab,
Kimsə halimdən xəbərdar olmadı heyif oldu heyif.
Eşq əlindən xəstə düşdü bu Xətəinin tənə,
Ləblərindən bir timar olmadı heyif oldu heyif (14, 32 a).

Məqalədə Şah İsmayıl Xətəinin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan cünglərdəki şeirlərinin paleoqrafik təsvirini, eyni zamanda transfoneliterasiyanı təqdim etməyə çalışmışıq. Ümid edirik ki, bizim bu məqələmiz gələcəkdə Ş.İ.Xətəi bədii irsinin mükəmməl bir şəkildə araşdırılmasında faydalı olacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

- 1.Azərbaycan tarixi 7 cildə. III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı “Elm”, 2007, 595 səh.
- 2.Cəfərzadə Ə. “Bakı-1501”, Bakı kitab klubu- 2016, 368 səh.
- 3.Kərimzadə Fərman.“Xudafərin körpüsü”, Qanun -2012, 408 səh.
- 4.Qasımzadə Feyzulla.”XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı”, Maarif nəşriyyatı, Bakı-1974, 672 səh.
- 5.Mikayılov Ş. “Elmi-metodik əsərlərdən seçmələr”. Bakı: “Araz”, 2009, 519 səh.
- 6.Mühsin Macit Şah İsmayıl Hatayi Divanı. Türkiyə Yazma Eserler Kurumu yayınları, İstanbul-2007
- 7.Şah İsmayıl Xətəi əsərləri .Şərq-Qərb,Bakı-2005, 384 səh.
- 8.Səfərli Əlyar,Yusifli Xəlil.Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı.Ozan, Bakı-1998, 632 səh.
- 9.Cüng Şifri: A-149/6049
- 10.Cüng Şifri: A-340/11918.
11. Cüng Şifri: A-350/13667.
12. Cüng Şifri: A-42613375.

- 13. Cüng Şifri: A-353/13676.
- 14. Cüng Şifri: B-847/9591.
- 15. Cüng Şifri: B-5154/16836.
- 16. Cüng Şifri: D-8/112222.

Г. Гулиева

**Сборники стихов Шаха Исмаила Хатаи
РЕЗЮМЕ**

Имя Шаха Исмаила Хатаи стоит в одном ряду с самыми влиятельными фигурами истории человечества. Он, будучи очень умным человеком, искусно владеющим мечом и словом, сыграл положительную роль в общественно-политической истории и литературно-культурной жизни Азербайджанского народа. Шах Исмаил Хатаи прославился, как могущественный правитель, великий полководец и мастер науки и искусства. С большим энтузиазмом мы можем сказать, что его заслуги в развитии нашей родной литературы сегодня незаменимы.

Шах Исмаил Хатаи один из известнейших мастеров слова национальной литературы. Поэт творил, как в эпическом, так и в лирическом жанре. Великий мастер принес в диванную литературу стихи с применением слоговых размеров, и получил известность, как первый поэт, который обратился в истории литературы к жанру народной поэзии.

Несмотря на то, что Шах Исмаил Хатаи обладал способностью писать стихи на трех языках, многие свои произведения он писал на родном языке. В настоящее время мы располагаем старой рукописью «Диван», состоящей из сборника стихов поэта, написанных на тюркском языке, двустихиями «Насихат-наме» (Книга наставлений), и образцами стихотворений, написанных с применением слоговых размером. Именно в этой статье были проведены сравнения произведений относящихся к творчеству Хатаи с рукописями, имеющимися в каталогах рукописей, а также предприняты попытки более глубокого исследования наследия Хатаи. В нашей статье мы попытались трансфонелицировать рукопись поэтических образцов Хатаи, имеющихся в каталогах рукописей с шифрами А-149/6049, А-350/13667, А-426/13375, В-1604/3858, В-5154/16836, D-8/11222. Надеемся, что наша настоящая работа поможет в будущем более совершенным способом публиковать наследие Хатаи, а также и «Диван».

**Poetry collections of Shah Ismail Khatai
Summary**

The name of Shah İsmayil Khatai is among the best personalities of the human history. He was an owner of great intellect, the sword and the pen, who played a special role in the social-political history and the literary-cultural life of the Azerbaijani people. Khatai was a mighty ruler, commander and well-known connoisseur of art and literature. We can say with absolute certainty that his efforts in the rise of the Azerbaijani literature are indispensable.

Shah İsmayil Khatai is one of the eminent poets of the Azerbaijani literature. He wrote both epic and lyric poems. For the first time, the genius poet brought the verses in the syllabic meter to the divan literature and was known as a first poet of the divan poetry addressing to the folklore genres in the history of the Azerbaijani literature.

Shah İsmayil Khatai wrote most of his poems in the native – Azerbaijani Turkish language, notwithstanding he was able to create his literary works in the three languages. Today, we possess the poet's "Divan" which contains the collection of the classical verses written in the Turkish language, the *masnavi* named "Nasihatnameh", the poem "Dahnameh" and verses in the syllabic meter. In this article Khatai's works are compared with the manuscripts found in *jungs*, made efforts research Khatai's literary heritage more deeply. In our article we tried to transphonilotate manuscript of poetic samples of Khaqani which are included in the jungs A-149/6049, A-350/13667, A-426/13375, B-1604/3858, B-5154/16836, D-8/11222. We hope this research will help to publish more completely the heritage of Khatai and "Divan" in the future.

**Rəyçi: Kərimulla Məmmədzadə
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

NADİR MƏMMƏDLİ	
AZƏRBAYCAN ƏLİFBASI.....	3
MAHİRƏ HÜSEYNOVA	
ATÇILIQ TERMİNLƏRİNİN TÜRK DİLLƏRİNİN	
DİALEKTLƏRİNƏ İNTEQRASIYASI	18
ƏSMƏTXANIM MƏMMƏDOVA	
MÜASİR FARS DİLİ SEQMENTASIYASINDA	
/ C _{NOVLU} C _{KIPLƏŞƏN} / SAMİT KOMBİNASIYASININ	
FONETİK SƏCİYYƏSİ	26
AYSEL QƏRİBLİ	
XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISI-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ	
“TÜRK DİLLƏRİ” ANLAYIŞI	33
ГАЛИНА УДАЛЫХ	
НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РЕГИОНАЛЬНОЙ	
ЭТНОЛИНГВИСТИКИ: ИЗМЕНЕНИЕ	
МОРФЕМНОЙ СТРУКТУРЫ ОБЩЕНАРОДНЫХ	
СЛОВ В РУССКОМ ОСТРОВНОМ ГОВОРЕ	
АЗЕРБАЙДЖАНА	45
SVETLANA MƏMMƏDOVA	
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ	
ATALAR SÖZLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ	52
NAİLƏ İBRAHİMOVA	
ANTROPONİMLƏRİN ÜSUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	58
SALMAN SÜLEYMANOV	
XIV –XV ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA	
İCTİMAİ-SİYASİ, ELMİ-ƏDƏBİ MÜHİT VƏ	
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNƏ	
QISA BİR BAXIŞ	64
SƏDAQƏT SƏLİMOVA	
SOMATİK FRAZEOLOGİ VAHİDLƏR	74
SEVİNC ƏHMƏDOVA	
SÖZ EHTİYATININ ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ	
SİNONİMLƏRİN ROLU	80
SAMİRA MAMMADOVA	
AZERBAIJAN UNIVERSITY OF LANGUAGES	
ON THE COMMUNICATIVE ACTIVITIES IN	
FOREIGN LANGUAGE LEARNING	86

GÜNEL BAYRAMOVA	
RİTORİKA VƏ FİQURATİV DİL	92
ALİYƏ HACIYEVA	
AUDIO NİTQIN DƏQİQLİYİ	99
MƏMMƏDOVA SEVİNC,	
HƏSƏNOVA SAMİRƏ	
DİL FAKÜLTƏLƏRİNİN AŞAĞI KURSLARINDA YAZI	
BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASININ	
SƏMƏRƏLİ YOLLARI	105
ZƏRİFƏ MƏMMƏDOVA	
DİLÇİLİKDƏ CÜMLƏ HAQQINDA MÖVCUD	
ELMİ- NƏZƏRİ MÜDDƏALAR	110
SEVİNC HÜSEYNOVA	
TABU ANLAYIŞI VƏ ONUN ETİMOLOGİYASI	115
AYNUR NAMAZOVA	
ORFOEPIYANIN FONETİKA İLƏ ƏLAQƏLİ	
TƏDRİSİ METODİKASI.....	125
ÜLKƏR ABDULLAYEVA	
İNGİLİSDİLLİ BƏDİİ ƏDƏBİYYAT NÜMUNƏLƏRİNDƏ	
“VƏTƏN” KONSEPTİNİN MƏZMUNUNA DAXİL	
OLAN ƏSAS ANLAYIŞLAR: “HOUSE/HOME”, LAND	130
RƏNA MUSTAFAYEVA	
ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО	
ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ	
И БЕЗ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЯЗЫКА-ПОСРЕДНИКА НА	
НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ	145
BƏSTİ İBRAHİMOVA	
LES EMPRUNTS FRANÇAIS PROVENANT D'AUTRES	
LANGUES ETRANGERES (I PARTIE)	150
TAMELLA MEHDİYEVA	
HOMOPHONES AND THEIR ROLE IN THE ENGLISH	
LANGUAGE	162
СЕВДА ИМАНОВА	
КАК ПРЕОДОЛЕТЬ ЯЗЫКОВОЙ БАРЬЕР	
В АНГЛИЙСКОМ	167
KƏMALƏ HAQVERDİYEVA	
DİLÇİLİK TARİXİNDƏ DİL VƏ MƏDƏNİYYƏT	
PROBLEMİNƏ MÜXTƏLİF YANAŞMALAR	172
ZƏHRƏ ƏHMƏDOVA	
HAL ŞƏKİLÇİLƏRİ ZAMAN KONSEPTİNİN	
VERBALLAŞMA VASİTƏSİ KİMİ	179

ƏFSANƏ ZEYNALOVA	
MORFOLOGİYA TƏDRİSİNDƏ ETİMOLOJİ TƏHLİL ÜZRƏ	
APARILAN İŞLƏR	186
AYTAC HƏSƏNOVA	
SÖZDƏ MƏNANIN İNKİŞAFININ KOQNİTİV ASPEKTDƏ	
ÖYRƏNİLMƏSİ	191
FƏRİDƏ AYDƏMİROVA	
SİNTAKSİSİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ	
ÜSLUBİYYAT ÜZRƏ APARILAN İŞLƏR	198
SEVİL MİKAYİLOVA	
AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ƏYANİLİK	203
VÜSALƏ MƏMMƏDOVA	
İNGİLİS DİLİNDƏ FEİLİN NÖV	
KONSTRUKSİYALARI	208
XUMARƏ QULİYEVA	
«KÜL TİQİN» ABİDƏSİNDƏ İŞLƏNMİŞ	
AT ADLARI	214
RAMİLƏ SÜLEYMANOVA	
TÜRK DİLİ İLƏ MÜŞTƏRƏK DİALEKT SÖZLƏRİNİN	
SEMANTİK SAHƏSİNDƏ BAŞ VERƏN	
DƏYİŞİKLİKLƏR	220
KÖNÜL HÜSEYNOVA	
DİL FAKÜLTƏLƏRİNİN AŞAĞI KURSLARINDA YAZI	
VƏRDİŞLƏRİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNİN SƏMƏRƏLİ	
YOLLARI	227
KÖNÜL NƏCƏFOVA	
QEYRİ- İXTİSAS FAKÜLTƏLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN	
TƏDRİSİNİN ROLU VƏ YERİ	232

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

AYNURƏ MAHMUDOVA	
MƏSİHİ YARADICILIĞINDA FÜZULİ TƏSİRİ	237
ŞƏBNƏM XƏLİLZADƏ	
ZİQMUND FREYDİN “EDİP KOMPLEKSİ ”	
NƏZƏRİYYƏSİNİN ƏDƏBİYYATDA İZLƏRİ	243
АЛМАС ГАДЖИЕВА	
ПРИМЕНЕНИЕ СИНХРОННОГО ПЕРЕВОДА	
В НЮРНБЕРГСКОМ ПРОЦЕССЕ.....	252

BƏNÖVŞƏ ƏSGƏROVA	
ERNEST HEMİNQUEYİN “QOCA VƏ DƏNİZ”	
POVESTİNDƏ FƏLSƏFİ MƏNA VƏ İNSAN	
XARAKTERİ	257
GÜNEL HÜMMƏTOVA	
ƏDƏBİ TƏNQİD "İDEAL", "ƏBƏDİYYƏT" VƏ "GURUN"	
ROMANLARININ İDEYA-MƏZMUN VƏ STRUKTUR	
ƏLAQƏLƏRİ HAQQINDA.....	266
SƏBİNƏ TEMUROVA	
XI SİNİFDƏ LİRİK ƏSƏRLƏRİN MƏZMUNUNUN	
ÖYRƏDİLMƏSİ PROSESİNDƏ İNFORMASIYA	
MÜBADİLƏSİ VƏ MÜZAKİRƏSİNİN TƏHLİLİ.....	271
JALƏ MUSTAFAYEVA	
TƏHSİLİN YENİ PARADIQMI HAQQINDA	
DÜŞÜNCƏLƏR	278
GUNEL AHMADOVA	
ƏLİF ŞƏFƏQ ROMANLARINDA MİSTİK	
OBRAZLAR.....	284
NƏCİBƏ MIRZƏYEVA	
K.SİMONOV VƏ E.HEMİNQUEYİN YARADICILIĞINDA	
VƏTƏNPƏRVƏRLİK VƏ PASİFİZM KATEQORİYALARI ...	292
AYTƏN MƏMMƏDLİ	
“BULUDLU ATLAS” ROMANININ STRUKTUR, ÜSLUB	
XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	298
GÜNEL QULIYEVA	
ŞAH İSMAYIL XƏTƏİ ŞEİRLƏRİ CÜNGLƏRDƏ	303

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: **Zahid Məmmədov**
Texniki redaktor: **Yadigar Bağirova**

Çapa imzalanmış 10. 01. 2019.
Şerti çap vərəqi 39,5 Sifariş № 1
Kağız formatı 70x100 1/16. Tiraj 300.

*jurnal “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru

Tel: 497-16-32; 055 426 -72-27

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.